

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/234030>

Please be advised that this information was generated on 2021-11-04 and may be subject to change.

GODFRIED BOMANS EN HET KATHOLICISME

**EEN CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK NAAR BOMANS ALS REPRESENTANT VAN HET
KATHOLIEKE SCHRIJVERSTYPE**

Harry Broshuis

GODFRIED BOMANS EN HET KATHOLICISME

EEN CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK NAAR BOMANS ALS REPRESENTANT VAN HET KATHOLIEKE SCHRIJVERSTYPE

De afbeelding op de voorzijde van het omslag toont Godfried Bomans in volle glorie in zijn tuin in Bloemendaal. Deze foto is gebruikt als reclamekaart voor de tentoonstelling in De Hallen te Haarlem van 19 juni tot en met 5 september 2010. Dit museum heet vanaf 29 maart 2018 Frans Hals Museum-Hal.

Godfried Bomans en het katholicisme
Een cultuurhistorisch onderzoek naar Bomans als representant van het
katholieke schrijverstype

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. dr. J.H.J.M. van Krieken,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op

vrijdag 25 juni 2021

om 12.30 uur precies

door

Hendrikus Antonius Ferdinand Broshuis

geboren op 17 mei 1937

te Groenlo

Promotores: Prof. dr. Peter Nissen
Prof. dr. Rik Torfs (KU Leuven, België)

Manuscriptcommissie: Prof. dr. Sophie van Bijsterveld (voorzitter)
Prof. dr. Mathijs Sanders (Rijksuniversiteit Groningen)
Prof. dr. Frans Maas
Prof. dr. Paul van Geest (Tilburg University)
Dr. Hans Krabbendam

VOORWOORD

Het fenomeen Godfried Bomans heeft me mijn hele leven geboeid. De schrijver heeft steeds tot mijn verbeelding gesproken. Met name in de jaren dat ik op de middelbare school zat, raakte ik gefascineerd door zijn werk.

Thuis lazen we *de Volkskrant* en tussen 1954 en 1956 stond in de zaterdageditie rechts onderaan op de voorpagina vaak een column van Parlevink, één van de pseudoniemen die Bomans in zijn leven heeft gebruikt. Mijn broer - die ook idolaat was van het werk van de Haarlemse schrijver - en ik wisten wiens schuilnaam dat was en renden zaterdagsochtends a.h.w. als om strijd naar de brievenbus om als eerste het stuk van Bomans te kunnen lezen. In mijn latere leven heb ik bijna alles wat hij geschreven heeft gelezen en dikwijls herlezen. Lange tijd heb ik rondgelopen met het idee een dissertatie te schrijven over de door mij zozeer bewonderde auteur en zijn oeuvre. Toen ik vele jaren later, na mijn pensionering, die wens aan diverse personen kenbaar maakte, werd mij vaak met klem afgeraden te beginnen aan een dergelijke expeditie. De reden hiervoor was dat Bomans een zeer moeilijk te doorgronden persoonlijkheid was, waar je weinig of geen vat op kreeg. Dat komt met name door zijn lust tot mystificeren en fabuleren. Harry Prenen, een vriend van Bomans die hem al kende vanaf de tijd dat beiden het gymnasium bezochten, heeft geschreven: 'Wie Bomans als bron gebruikt, moet altijd op zijn hoede zijn.' Ted van Turnhout zegt in dit verband: 'Godfried heeft er alles aan gedaan de persoon Godfried Bomans in een kleed van mystificatie en jokkernij te hullen.' De schrijver zelf heeft ooit in een interview dit te kennen gegeven: 'Ik heb veel moeite me aan de waarheid te houden. Ik kan uren liegen, ja dat kan ik.'

Met dergelijke uitspraken is het moeilijk, zo niet onmogelijk, een wetenschappelijke verhandeling te schrijven, want daarin moet uiteraard de waarheid zegevieren. Bomans en zijn werk intrigeerden me echter zodanig, dat ik mijn plan toch wilde verwezenlijken. Door het lezen van zijn beschouwend, non-fictionele werk ben ik ervan overtuigd geraakt, dat hij worstelde met zijn geloof. De omstandigheid dat deze intellectuele katholiek lange tijd de meest gelezen auteur in Nederland is geweest en hierdoor en door zijn bijdragen in de pers alsmede door zijn optreden voor radio en televisie veel invloed heeft gehad op het Nederlandse publiek, hebben bij mij de interesse en de nieuwsgierigheid gewekt te willen weten hoe hij nu precies tegenover het katholieke geloof stond.

Ondanks de begeleiding van professoren van de Radboud Universiteit in Nijmegen en de Katholieke Universiteit Leuven is werken aan een proefschrift een eenzaam avontuur, een solitaire bezigheid. Dit proces is van tijd tot tijd gepaard gegaan met tegenslagen en teleurstellingen. Deze zijn in mijn geval inherent aan het onderwerp van het gepleegde onderzoek, maar ook andere ontgoochelingen zijn mij niet gespaard gebleven.

De bekende Nederlandse auteur Fedja van Huêt zei over zijn beroep het volgende: 'Dit is een vak van teleurstellingen. Als je daar niet tegen kan, moet je er niet aan beginnen.'¹

---

¹ Egbert Jan, 'Whaaaaaaaaaaaaa.' Het magazine van *de Gelderlander*, zaterdag 31 maart en zondag 1 april 2018, p. 9.

Mutatis mutandis gold dat ook voor mij als onderzoeker. Het spook van de deceptie doemde geregeld op, hoewel ik in het algemeen met veel plezier gewerkt heb aan het proefschrift. Het onderzoek naar de verhouding van Bomans tot het katholicisme is verricht vanuit cultuurhistorisch perspectief. De vraag die daarbij aan de orde komt is deze: Hoe heeft hij zich als vertegenwoordiger van 'het katholieke schrijverstype' in de jaren 1930 tot en met 1971 geprofileerd? Nu, tientallen jaren na zijn overlijden, hebben zijn publicaties over zijn geloof de status gekregen van cultuurmonument en behoren ze tot het cultureel erfgoed.

Ik hecht eraan enkele dankwoorden uit te spreken. Op de eerste plaats bedank ik prof. dr. Jos Joosten van de Radboud Universiteit te Nijmegen die me als eerste aanmoedigde deze dissertatie te schrijven. In een later stadium is prof. dr. Peter Nissen van die universiteit bij de begeleiding betrokken geraakt. Hij heeft me gedurende het hele traject gesteund en geënthousiasmeerd, zeker op momenten dat het onderzoek in een moeilijke fase was beland. Zijn waardevolle en deskundige adviezen hebben mij iedere keer weer op het juiste pad gezet. Ook de tweede promotor, prof. dr. Rik Torfs van de K.U. Leuven, verdient alle lof voor de wijze waarop hij me heeft begeleid.

Tevens ben ik Frank van der Voordt zeer schatplichtig. Hij is jarenlang secretaris geweest van het Godfried Bomans Genootschap en is een lopende encyclopedie daar waar het kennis van Bomans en zijn werk betreft. Hij heeft mijn onderzoek steeds met veel interesse gevolgd en heeft me al die jaren met raad en daad terzijde gestaan. Zonder hem zou dit proefschrift nooit tot een bevredigend einde zijn gekomen.

Odette Scharenborg, mijn oud-buurmeisje, is voor mij eveneens van grote betekenis geweest. Zij was een flink aantal jaren verbonden aan de Radboud Universiteit en heeft er onder andere voor gezorgd, dat ik een jaar lang een kamer toegewezen kreeg in het Erasmusgebouw, waar ik in alle rust kon werken. Haar grote belangstelling voor het onderwerp van mijn onderzoek heeft een positief effect gehad op mij en mijn studie.

De mensen van het Literatuurmuseum in Den Haag (tot 1 november 2016 Letterkundig Museum geheten) en het Noords-Hollands Archief in Haarlem verdienen om hun bereidwilligheid en hulpvaardigheid eveneens alle lof. Datzelfde geldt voor de paters van het Augustijnenklooster Mariënhage in Eindhoven, de archivaris van het Berchmanianum in Nijmegen en die van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint Agatha. Zij allen zijn me op een bijzondere manier van dienst geweest.

Een woord van dank aan de geïnterviewde personen onder wie mevrouw Erna Kramer, de eerste echtgenote van Anton Heijboer, mevrouw Els Kluytmans-Bomans, de vrouw van Rex Bomans, mevrouw Pietsie Bomans, de weduwe van Godfried Bomans, de illustratrice mevrouw Alison Kortjes Altes en de heer Herman van Run, die jarenlang bevriend was met de Haarlemse auteur, is hier zeker op zijn plaats. Ook de medewerkers van het KDC (Katholiek Documentatie Centrum) in Nijmegen hebben mij op alle mogelijke manieren hun diensten aangeboden.

Hans Krol, oud-directeur van de bibliotheek van Heemstede en een niet onbeduidend kenner van het werk van Bomans, wil ik eveneens in mijn dank betrekken. Hij wist altijd bepaalde columns die niet in mijn bezit waren uit de vele Bomansiana tevoorschijn te toveren.

Erkentelijkheid ben ik bovendien verschuldigd aan vriendin Dini Huinink. Vooral in de beginjaren van mijn onderzoek heeft ze me geregeld geschriften van en over Bomans geschonken die nog niet in mijn bezit waren. Ze heeft me daarmee een grote dienst bewezen.

Datzelfde geldt voor mijn burens en vrienden Henk en Fenna Schut. Ook zij hebben me allerlei materiaal geleverd dat een welkome aanvulling was op datgene wat ik al bezat.

Ik wil hier zeker ook Marc Poelhuis noemen. Hij stond altijd voor me klaar, wanneer er zich een computerprobleem aandiende. Met zijn grote deskundigheid en niet aflatende zorg heeft hij steeds alle problemen tot volle tevredenheid opgelost.

Mijn familie wil ik eveneens in mijn dank betrekken. Dat betreft zeer zeker mijn zwager Jan Wolberink die mijn vorderingen als het ware op de voet volgde. Ook het enthousiaste meeleven van mijn zus Betsie en van mijn broer Ferry en zijn vrouw Anne Marie deed weldadig aan. Mijn kinderen Stan, Noud en Marcelle en hun partners André, Marjan en Marcel hebben steeds met grote interesse met me meegeleefd en vroegen geregeld hoe de stand van zaken was. Hun morele steun heb ik zeer gewaardeerd. Dat mijn beide zonen paranimf wilden zijn bij mijn promotie, heb ik erg op prijs gesteld. Ik wil hen daar hartelijk voor bedanken.

Op de laatste, maar zeker niet de minst belangrijke plaats, spreek ik mijn grote erkentelijkheid uit voor mijn vrouw Annie, die me tijdens de gehele onderzoeksperiode op alle mogelijke manieren terzijde heeft gestaan. Zij heeft altijd mijn wens gerespecteerd dat vele zaken moesten wijken voor het werken aan de dissertatie. Aan haar draag ik deze studie op. Voor al deze mensen en voor degenen die ik niet genoemd heb, maar die ook van onschatbare waarde zijn geweest voor het voltooien van dit onderzoek, betuig ik mijn welgemeende dank.

Groenlo, september 2020

INHOUD

VOORWOORD	5
INHOUDSOPGAVE	8
HOOFDSTUK 1 Algemene inleiding	13
1. Een stukje cultuurhistorie van de twintigste eeuw	13
2. Korte biografie	15
3. Het katholicisme in de jaren 1900-1970	24
4. Het gangbare schrijversimago van Bomans	26
4.1 Innerlijk leven	26
4.2 Mystificatie	28
4.3 Het stichten van maatschap	29
4.4 Veelzijdigheid	30
4.5 Stilistisch vermogen	30
4.6 Workaholic	31
4.7 Houding tegenover anderen	32
4.8 Voorliefde voor schrijven	33
4.9 Engagement	33
4.10 Appreciatie	33
4.11 Depreciatie	35
4.12 Fabelachtige roem	36
4.13 Roofbouw	38
4.14 Literaire erkenning	39
4.15 Geloofshouding	39
5. Vraagstelling en theoretisch kader	40
6. Auteursstypen	41
a Algemeen	41
b Het katholieke schrijverstype	42
b1 Wat houdt het begrip 'katholiek schrijverschap' in ?	43
b2 Bomans als representant van het katholieke schrijverstype	49
7. Posture en imago	53
8. Bronnen en werkwijze	55
HOOFDSTUK 2 Bomans en het Rijke Roomse Leven	59
1. Inleiding	59
2. Het Rijke Roomse Leven	60
3. Kenmerken van het Rijke Roomse Leven	62
4. Het ouderlijk milieu	67
5. De jonge Bomans en zijn godsdienstige opvoeding	71
6. De godsdienstige vorming van Bomans in zijn gymnasiumtijd	78
7. Vroege pennenvruchten	82
8. Beginnende twijfels	88
9. Bomans' verhouding tot het Rijke Roomse Leven	91

10. Bomans en het Rijke Roomse Leven in de beeldvorming van anderen	94
11. Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype	97

HOOFDSTUK 3 Bomans en het kloosterleven 99

1. Inleiding	99
2. Het belang van het kloosterleven voor het beeld van hetatholicisme	101
3. Joost Laudy	103
4. Bomans' kloosterroeping	105
a Villa Sonnewyck	105
b Brieven	109
c Monte Oliveto	110
d Motieven om in te treden	115
e Motieven om uit te treden	118
5. <i>Trappistenleven</i>	120
6. Twee geschriften	121
a 'Religieuze lapmiddelen'	121
b 'De zuster uit de Molstraat'	123
7. <i>In de kou</i>	124
8. <i>Van dichtbij gezien</i>	126
9. Bomans' visie op het kloosterleven	129
10. Kentering in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype'	130
11. Welk imago hadden anderen van Bomans en het kloosterleven?	131
a Het beeld geschetst door tijdgenoten	131
b Het beeld geschetst door de generatie na Bomans	132
12. Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype	134

HOOFDSTUK 4 Bomans' imago als onafhankelijk katholiek 137

1. Inleiding	137
2. Getrouwe katholieken en dissidenten	139
3. Onafhankelijke opstelling	141
a De periode 1926-1945	141
b De periode 1945-1971	146
4. Een tussentijdse balans	152
5. Bomans' onafhankelijkheid op godsdienstig gebied	154
6. Columns	158
a De ontmaskering van gezagsdragers	158
b De positie van de leek in de kerk	162
c Veranderingen in de kerk na Vaticanum II	164
d Het celibaat	165
e Eigen onderzoek	166
f Eigen opvattingen	167

g Bomans' opstelling tegenover de kerk	168
7. Anderen over Bomans als onafhankelijk katholiek	171
a De heterorepresentatie van tijdgenoten	172
b De postume heterorepresentatie van de generatie na Bomans	173
8. Consequenties voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype	175
HOOFDSTUK 5 Bomans als conservatieve en progressieve katholiek	179
1. Inleiding	179
2. Het Nederlands katholicisme in de jaren 1945 tot en met 1962	181
3. Twee concilies in de jaren zestig	184
4. De houding van Bomans tegenover het katholicisme in de jaren 1945-1971	187
A Ambivalentie	188
a Bomans in eigen woorden	189
b Bomans in de ogen van anderen	191
c Conclusie	193
B Conservatisme	193
A Algemeen beeld	193
b Bomans als conservatieve gelovige	195
c Conclusie	198
C Progressiviteit	199
a Algemeen	199
b Bomans als progressieve gelovige	200
b1 De leek	200
b2 Vooruitzien	202
b3 Geen terugverlangen naar vroeger	206
b4 Kerk en klooster	207
b5 Zekerheid en twijfel	208
b6 Celibaat	209
b7 Hagiografie	210
5. Autorepresentatie	211
6. Anderen over Bomans als ambivalente, conservatieve en/of progressieve katholiek	213
a Tijdens zijn leven	213
b Na zijn dood	213
7. Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype	215
HOOFDSTUK 6 Bomans als twijfelende katholiek	217
1. Inleiding	217
2. Twijfel	219
3. De 'roaring sixties'	220
4. De godsdienstige situatie in Nederland in het zesde decennium van de twintigste eeuw	222
5. Bomans' verstandhouding met de kerk	226

a	Meningen van anderen	227
a1	Loutering	227
a2	Vormen	227
a3	Geloof	228
a4	Geloofsgehalte	230
a5	Terug naar de bron	231
b	Bomans over zijn positie tegenover de r.- k. kerk	232
b1	Loutering	232
b2	Twijfel	234
b3	Het evangelie	235
b4	Geloof	235
b5	Jezus	236
6 .	Bomans' geloofstwijfels en -onzekerheden	238
a	Anderen over Bomans' geloofstwijfels	239
b	Bomans over zijn geloofstwijfels	244
7.	Joel Carmichael: <i>De dood van Jezus</i>	245
8.	Trouw aan de kerk of desertie	246
a	Trouw blijven aan de kerk	246
b	De kerk verlaten	249
9.	Samenvatting van de heterorepresentatie, de postume heterorepresentatie en de autorepresentatie	251
a	De heterorepresentatie	251
b	De postume heterorepresentatie	251
c	De autorepresentatie	252
10.	Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype	254
11.	Slotbeschouwing	255
HOOFDSTUK 7 Eindconclusie		259
SAMENVATTING		267
SUMMARY		278
GERAADPLEEGDE BRONNEN		289
BIJLAGEN		302
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING		314
CURRICULUM VITAE		315

HOOFDSTUK 1

ALGEMENE INLEIDING

Godfried Bomans was als schrijver tijdens zijn leven, en ook nog langere tijd na zijn dood, een publiek figuur. Er bestonden vele beelden van hem. Een prominent element in die beelden is doorgaans zijn verhouding tot het katholicisme: Bomans gold voor velen, en wellicht ook voor zichzelf, als de ‘katholieke schrijver’ bij uitstek. Deze beeldvorming is deels door hem zelf bevorderd, deels heeft zij zich ontwikkeld bij tijdgenoten en deels zette zij zich voort na zijn dood.

Die beeldvorming van Bomans als ‘katholieke letterkundige’ vormt het onderwerp van deze studie. Na een paragraaf over het cultuurhistorisch kader waarbinnen Bomans opereerde, stellen wij eerst de hoofdfiguur van ons onderzoek voor: Godfried Bomans. Dat doen we door middel van een korte biografie. Maar Bomans is natuurlijk niet los te zien van de tijd waarin hij leefde. Om een goed beeld van hem te krijgen dient hij derhalve in zijn maatschappelijke, culturele en godsdienstige context te worden geplaatst. Dat gebeurt deels ook in deze inleiding, deels in de latere hoofdstukken, met name in hoofdstuk 2, 5 en 6. In deze inleiding geef ik alleen een korte karakteristiek van het katholicisme van de eerste zeven decennia van de twintigste eeuw, de periode waarin het leven van Bomans zich afspeelde.

Daarna wordt in deze inleiding aandacht besteed aan het gangbare schrijversimago van hem. Dit panorama van zijn schrijversimago loopt uit op de vraagstelling en het theoretisch kader van deze studie. Omdat de theorie van Meizoz over het ‘posture’ van schrijvers hierbij een belangrijke rol vervult, komt deze daar nadrukkelijk ter sprake.

Tenslotte wordt ingegaan op de te gebruiken bronnen en de te volgen werkwijze.

1 Een stukje cultuurhistorie van de twintigste eeuw

Hoewel in de loop van deze studie geregeld de culturele context wordt aangegeven waarbinnen het werk van Bomans een rol heeft gespeeld, met name op godsdienstig en literair gebied, volgt nu eerst een kort overzicht waarin de cultuurhistorische achtergrond wordt geschetst waartegen zijn werk geplaatst kan worden. Cultuurhistorische zaken waaraan in de hoofdstukken 2 tot en met 6 expliciet aandacht wordt besteed, blijven in deze paragraaf onbesproken.

De decennia rond 1900 worden wel aangeduid als een Tweede Gouden Eeuw waarin economie en cultuur tot nieuwe bloei kwamen. De jaren omstreeks en na 1950 worden gekenmerkt door wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, door groeiende welvaart en het ontstaan van de verzorgingsstaat.

Het interbellum was het hoogtij van de verzuiling. Er heersten bij de katholieken traditionele opvattingen over godsdienst, gezag en zedelijkheid. Tussen 1918 en 1940 werd in Nederland de basis gelegd voor de internationale reputatie van deugdzaamheid. Ons land was een preutse natie. In vergelijking met de ons omringende landen was er een uitzonderlijk hoog geboortecijfer wegens een geringe geneigdheid tot het gebruik van voorbehoedsmiddelen,

een laag percentage onwettige geboorten, een laag echtscheidings- en abortuscijfer en een gering aantal buitenshuis werkende vrouwen.²

Na 1945 kwamen de drie confessionele partijen KVP, ARP en CHU vrijwel ongewijzigd terug en zij toonden zich ook electoraal stabiel. Aan de katholieke blokkade van de socialisten, die typerend was voor de politieke verhoudingen tijdens het interbellum, kwam na de oorlog een einde. Tot 1958 kende Nederland rooms-rode coalities, zodat de socialisten jarenlang aan de macht kwamen.

Tussen 1945 en 1973 (het jaar van de oliecrisis) maakte Nederland een fundamentele transformatie door op economisch, sociaal en cultureel gebied. De socio-culturele veranderingen in die periode worden aangeduid met het begrip 'modernisering'.³

Die modernisering 'geldt zowel voor de vernieuwing binnen tal van sectoren van de industrie en voor de doorbraak van de moderne consumptiecultuur als voor de radicale herinrichting van de dagelijkse omgeving van het platteland, de stad en de woning'.⁴

In 1947 was de totale industriële productie weer op het peil van 1938 en een jaar later was ook de materiële schade van de Duitse bezetting grotendeels ongedaan gemaakt.

In 1948 besloot het Amerikaanse Congres op voorstel van senator Marshall tot de financiering van een door de Europeanen gezamenlijk opgesteld Europees Herstelprogramma. Ook Nederland heeft in de periode tussen 1948 en 1954 geprofiteerd van de Marshallhulp.

De periode tussen 1951 - toen de fase van herstel en wederopbouw overging in een periode van expansie - en 1973 kan getypeerd worden als een tijd van vrijwel volledige werkgelegenheid.

Het 'economisch wonder' van de jaren 1951-1973 heeft een groot aantal verschuivingen in de Nederlandse samenleving tot gevolg gehad.

'De belangrijkste constante [in de jaren 1948-1973;HB) is het waardepatroon, dat aan waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en individuele verantwoordelijkheid een centrale plaats toekent.'⁵

Door al deze gebeurtenissen en veranderingen komen Ruiter en Smulders tot deze conclusie: 'Al met al komt het erop neer dat de periode 1945-1960, die zo lang het odium heeft gehad een saaie tijd te zijn geweest, tegenwoordig door historici al voorzichtig gekarakteriseerd wordt als een periode van (stille) revolutie.'⁶

De jaren zestig zijn uitermate belangrijk geweest voor de huidige tijd. Righart zegt het zo:

Veel van wat we anno 1995 als heel vanzelfsprekend beschouwen, vindt zijn oorsprong in de jaren zestig. De openheid waarmee we tegenwoordig over seks praten, de egalitaire manier waarop kinderen met hun ouders omgaan, de democratisering van ooit onaantastbare gezagsverhoudingen op school, werk en universiteit, de alomtegenwoordigheid van popmuziek, dit alles en nog veel meer valt terug te voeren tot de jaren zestig.⁷

---

² Righart, H. 2006, 33.

³ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 24.

⁴ ibidem

⁵ Ibidem, 528.

⁶ Ruiter, F. en W. Smulders 1996, 262.

⁷ Righart, H. 2006, 9.

Ook zegt hij over de jaren zestig:

De meest opvallende veranderingen [...] zijn in een willekeurige volgorde snel opgesomd: economische groei en in het kielzog daarvan welvaart en uitbreiding van de sociale zekerheid, sociaal-economische spanningen, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering, de snelle opmars van de televisie, grotere seksuele vrijheid, de opkomst van de jongerencultuur, de vorming van een militante, links-ideologische studentenbeweging en ten slotte een verhevigd generatieconflict.⁸

Mede als gevolg van de toegenomen financiële middelen behoren bij het vernieuwingsproces ook factoren als de grotere mobiliteit door het autobezit, meer communicatiemogelijkheden dankzij met name de televisie, de introductie van de anticonceptiepil met gevolgen voor de seksualiteit en de verhoging van het opleidingsniveau.

Een belangrijke gebeurtenis op onderwijsgebied was de invoering van de Mammoetwet in 1968. Deze wet bracht een grootscheepse vernieuwing in het onderwijs. Het vroegere standenonderwijs met de verdeling naar het gymnasium (voor de hogere standen), de hbs (voor de hogere burgers), de (m)ulo (voor de middenstand) en het vglo (voor de arbeidende klasse) werd op de helling gezet. Het onderwijs werd gemoderniseerd en gedemocratiseerd. Het universitair onderwijs bleef tot het midden van de jaren vijftig voornamelijk voorbehouden aan jongelui van gegoede families en had daarmee een elitair karakter. Ook daar werkte de democratisering vanaf die tijd door.

Het jaar 1968 werd ook getekend door de moordaanslagen op de zwarte negerleider dominee Martin Luther King en senator Robert Kennedy. In Parijs brak een massale studentenopstand uit, die de regering van president De Gaulle deed wankelen. In verscheidene steden en landen waren er studentenprotesten. In vergelijking met de hevige studentenopstanden in Amerika, Duitsland en Frankrijk waren de protesten in Nederland overigens betrekkelijk rustig. Door deze protesten werd de democratisering van de universiteiten duidelijk op de agenda gezet.

2 Korte biografie

De grootvader van Godfried, Jan Michiel Bomans, moet volgens mondelinge overleveringen 'een bijzonder vindingrijk en ondernemend man' geweest zijn.⁹ Hij realiseerde talrijke spectaculaire ondernemingen, uiteenlopend van de oprichting van het *Haarlemsch Dagblad* (1883) tot de eerste buslijn tussen 's-Gravenhage en Rijswijk (met een bus op nog massieve banden!).¹⁰

Godfrieds vader, Johannes Bernardus Bomans, geboren in Amsterdam in 1885, behaalde in 1903 zijn HBS-diploma aan het bisschoppelijk college te Rolduc en deed enkele jaren later staatsexamen gymnasium α en β in Utrecht.¹¹

---

⁸ Ibidem, 13.

⁹ Plas, M. van der 1982, 12.

¹⁰ Ibidem, 14.

¹¹ ibidem

Hij trouwde in 1908 met Arnoldina Josephina Oswalda Reynart, geboren in 1883 te Rotterdam. Zij was een wees, enig kind en niet onvermogen. Het paar ging in Den Haag aan de Bierkade 2a wonen waar op 13 maart 1913 hun tweede zoon, Godfried ter wereld kwam. In datzelfde jaar verhuisde het gezin naar Haarlem, waar aan de Parklaan een huis met een statig aanzien werd betrokken. Het echtpaar behoorde tot de gegoede stand en was zeer godsdienstig, maar niet overdreven vroom.

Deze plaque aan Bierkade 2A in Den Haag werd op 2 maart 2013 onthuld door burgemeester Jozias van Aartsen in het bijzijn van leden van het Godfried Bomans Genootschap. Het was op die datum precies 100 jaar geleden dat de schrijver daar werd geboren.

Ondertussen was hij rechten gaan studeren in Leiden en hij behaalde in korte tijd (van 1911 tot 1913) zijn doctoraal, waarna hij mr. voor zijn naam mocht zetten. Mr. Bomans werkte aanvankelijk als advocaat en procureur, maar kreeg later politieke ambities. Hij was van 1916 tot 1929 lid van de Tweede Kamer. Tevens werd hij in 1916 lid van de gemeenteraad van Haarlem en later wethouder van die stad. In zijn wethoudersperiode was Bomans Sr. ook nog lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. In de periode van 1919 tot 1923 was er voor hem een vrij unieke en zwaar belastende cumulatie van ambten, aangezien hij tegelijkertijd wethouder, statenlid en parlementariër was. In 1923 werd mr. Bomans lid van Gedeputeerde Staten, een lidmaatschap dat hij op het eind van zijn leven nog combineerde met de functie van waarnemend commissaris van de koningin in zijn provincie.

Als volksvertegenwoordiger was mr. Bomans 'de man met de witte das'¹²: een politicus die zich in zijn kleding onderscheidde van andere Kamerleden en in die hoedanigheid landelijke bekendheid genoot.

De moeder van Godfried Bomans stond duidelijk in de schaduw van haar dominante echtgenoot. Naast haar rijk getalenteerde en gezaghebbende man bleef ze vrij kleurloos. Van der Plas vat de ouderlijke situatie in huize Bomans aldus samen: 'Naast zulke zelfbewuste, begaafde mannen met een overvloed aan energie verbleken vaak de vrouwen.'¹³ Ze heeft tegenover de kinderen altijd één lijn getrokken met haar man. In 1955 stierf ze in Heemstede na een hartaanval op 71-jarige leeftijd.

---

¹² Bomans, G. 1971(a).

¹³ Plas, M. van der 1982, 26.

Het echtpaar kreeg zeven kinderen in zeven jaar. Godfried was het vierde kind. Hij werd, zoals gezegd, geboren op 2 maart 1913 op het adres Bierkade 2a in Den Haag. Toen hij enkele maanden oud was, verhuisde de familie naar Haarlem. De andere zes waren Oswald, die Wally werd genoemd en geboren is in 1909. Dan volgen Hermina (1911), Herman (1912), Reginald, die Rex werd genoemd (1914), Jan (1915) en Arnold (1916). Van hen stierf Hermina al in haar eerste levensjaar. Ook Herman was geen lang leven beschoren: hij stierf in 1921 op negenjarige leeftijd aan difterie.

In het leven en werk van Bomans speelt de verhouding met zijn vader een grote rol. Die relatie schildert Bomans junior zwart af, als een toestand van oorlog of althans zwaar-gewapende vrede. Bij het beoordelen van het waarheidsgehalte van zaken die hij publiekelijk te berde brengt, is een kritische houding erg belangrijk wegens het veelvuldig fabuleren van hem. Dat geldt zeker ook voor mededelingen over de relatie vader-zoon. Ook Fens waarschuwt de lezer op zijn *qui-vive* te zijn als de zoon over zijn vader schrijft: 'Over zijn eigen leven schreef hij vele zaken die hij gedacht had beleefd te hebben.'¹⁴ Zijn drie broers en zus zijn het helemaal niet eens met de verhouding zoals Godfried die schildert. Jan Bomans laat in zijn *Brievenboek*¹⁵ een heel ander, veel positiever geluid horen over die relatie. Rex Bomans heeft daarover eveneens een andere mening. Hij spreekt over een schijnbaar conflict tussen hen.¹⁶ Volgens hem is de wrijving tussen vader en zoon ontstaan, omdat beiden zulke enorme persoonlijkheden waren. 'Daar komt nog bij dat Godfried geen enkele vorm van dwang verdroeg.'¹⁷ Voor de zoon was 'moeten' in principe onaanvaardbaar. Dat gold ook voor zijn studie die zowel in Amsterdam als in Nijmegen op een fiasco is uitgelopen. Rex Bomans hierover: 'Hij studeerde wel, maar alleen wat hij zelf wilde en vooral niet wat "moest."¹⁸ De diepere oorzaak van de kloof

De familie Bomans in 1918
 Van links naar rechts: Herman Jan Olaf, 13 maart 1912
 Arnold Jan, 15 juni 1916, de latere broeder Jan-Baptist
 Vader, Johannes Bernardus Bomans, 11 mei 1885
 Moeder, Arnoldina Josephina Oswald Reynaert, 19 december 1883
 Jan Arnold, 30 mei 1915
 Rex (Reginald) Peter Jozef, 2 mei 1914
 Godfried Jan Arnold, 2 maart 1913
 Wally (Oswald), 19 september 1909, de latere zuster Borromée

¹⁴ *Studio*, 30 november 1985.

¹⁵ Bomans, J. *Brievenboek* (niet uitgegeven) 1988.

¹⁶ Plas, M. van der, red. 1972, 46.

¹⁷ *ibidem*, 47.

¹⁸ *ibidem*, 48.

tussen vader en zoon ligt volgens deze broer hierin: 'Om tot eigen ontplooiing te komen moest Godfried langs die figuur heen. En die was te breed. Hij heeft hem toen smaller gemaakt. Is dit een beschuldiging? Nee. Hij moest dat doen. Het was zijn noodlot. Zonder dat was Godfried niet gegroeid tot wat hij geworden is.'¹⁹

In *De man met de witte das*, geschreven in 1971 - het jaar dat Godfried overleed - heeft hij zijn vader gerehabiliteerd. En daarmee ook zichzelf.

In september 1920 ging hij naar school. Dat was de 'Cruquiusschool' ook wel 'de school van Roodnat' genoemd, naar het hoofd der school. Het was een katholieke school die door particulieren, en dan nog exclusief gegoede middenstanders en notabelen was gesticht en bezocht werd door kinderen van welgestelde ouders. Het was bovendien een onderwijsinstituut voor jongens en meisjes. Dit was uitzonderlijk in die tijd, omdat het episcopaat in navolging van paus Pius XI co-educatie verderfelijk voor de christelijke opvoeding noemde.²⁰

Op die school, waar hij een uitstekende leerling bleek te zijn, werd hij er zich van bewust, dat hij kon schrijven. Toen er een film werd vertoond waarin een hond voorkwam, moesten alle kinderen hierover een opstel schrijven. De negenjarige Bomans, die toen in de derde klas zat, kreeg de prijs voor het beste werkstuk: een nagemaakte poedel. Hier openbaarde zich het schrijftalent waar hij later mee zou woekeren.

Klassenfoto gemaakt tussen 1920 en 1926. Godfried staat op de bovenste rij, tweede van links.

Na zes jaar lagere school werd hij op 14 juli 1926 ingeschreven als leerling van het lyceum van de Allerheiligste Drieëenheid, het Triniteitslyceum, aan de Zijlweg in Overveen.²¹ Deze school was in 1922 gesticht door de orde der augustijnen.

De naam 'Hans' die de jonge Bomans voor zichzelf had gekozen, omdat hij de naam 'Godfried' te zwaar vond, werd op school niet geaccepteerd. 'Leraren en medescholieren

---

¹⁹ ibidem, 50-51.

²⁰ Plas, M. van der 1982, 36.

²¹ ibidem, 50.

van een lyceum hebben minder consideratie voor een grillige eigen wil dan een gezin.’²² Er werd een compromis gevonden: op het lyceum noemt men hem ‘Godje’.

De jonge lyceïst had - en dat is zijn hele leven zo gebleven - een hang naar het verleden. Hij keek veel en vaak achterom. Zo schreef hij als Trinitariër nog regelmatig een brief aan zijn vroegere onderwijzeres juffrouw Smit.

De eerste jaren was de jonge Bomans erg leergierig. Hij doorliep de lagere klassen zonder veel problemen. Hij was goed in talen en met name in het vak Nederlands. In wiskunde was hij slecht. Hij was een duidelijke gymnasium alpha jongen.²³

Op school werden zijn capaciteiten al gauw opgemerkt. Toen in het Augustinusjaar 1930 de generaal der augustijnen het lyceum bezocht, werd Bomans aangewezen om de hoge gast namens de leerlingen toe te spreken.

De school van de augustijnen kende geen bijzonder strenge tucht en was veel minder strikt en streng dan de doorsnee colleges der jezuïeten. In tegenstelling tot die scholen was bijvoorbeeld het verenigingsleven op het Triniteitslyceum geheel in handen van de leerlingen.²⁴

In die tijd ging de puber Bomans duidelijk dwarsliggen. De verhouding met zijn vader werd in deze periode steeds slechter. Hij werd slordig, zijn boekenkast werd een chaos en de boeken die hij uit de schoolbibliotheek leende, bracht hij zelden terug. Hij begon zich te verzetten tegen zijn vader en dat verzet groeide langzaam verder, herinnert broer Rex zich.²⁵ ‘In plaats van zijn thema’s te maken en zijn lessen te leren zit hij maar “op de piano te beuken en allerlei onzin te krabbelen.”’²⁶ Er was een koude oorlog begonnen.

In het schooljaar 1929-1930 - hij zat toen in de vierde klas - bleef hij zitten. Van der Plas daarover: ‘De oorzaken zijn velerlei. Het dwarsliggen thuis is er een van. Tijdelijke rebelsheid ten aanzien van een leven van plicht en dwang een andere.’²⁷ In dat schooljaar publiceerde hij zijn eerste bijdrage aan de schoolkrant *Tolle Lege*, getiteld *Zuurkraampjes*. Een jaar later kwam hij in de redactie van dat blad. In datzelfde jaar 1931 werd hij voorzitter van de Debatingclub die de naam *Cassiciacum* draagt. Ook werd hij in die tijd nog lid van andere schoolclubs.

In 1932 verhuisde de familie Bomans - die vanaf 1924 in huize *Boshof* in Haarlem woonde - naar het landgoed *Berkenrode* aan de Herenweg in Heemstede. In dat jaar schreef de toekomstige auteur een treurspel in dertien bedrijven: *Bloed en liefde*, een parodie op het klassieke heldendrama *Hernani* van Victor Hugo. Alle tien klasgenoten van VI gymnasium kregen een grote rol, Bomans zelf verzorgde de regie. Het stuk werd op 26 februari 1933 opgevoerd in de Jansschouwburg in Haarlem.

Op 5 juli 1933 slaagde hij voor het eindexamen gymnasium en lag de weg open voor een vervolgstudie.

---

²² ibidem, 50-51.

²³ Ibidem, 59.

²⁴ Ibidem, 58.

²⁵ Ibidem, 60.

²⁶ Ibidem, 61.

²⁷ Ibidem, 76.

In september begon hij aan zijn universitaire studie: hij ging rechten studeren aan de Universiteit van Amsterdam.

Als student in de hoofdstad verleende Bomans zijn medewerking aan de studentenbladen *De Dijk*, *Het Groen Hout* en *Propria Cures*. Tevens leverde hij inzendingen aan het literaire maandblad *Het Venster*. Zijn bijdragen aan deze periodieken bestonden uit sprookjes, gedichten, brieven, toneelstukken en allerlei andere genres.

Het vertellen van sprookjes - waarbij hij aan de werkelijkheid ontsnapte - beviel de student wel. Dit literaire genre was een kolfje naar zijn hand: vertellen over een gefingeerde wereld, maar wel een die meestal op de bestaande lijkt. Dat ontsnappen aan de realiteit klinkt ook helder door in de volgende uitspraak van hem van latere datum:

Ik heb het ongeluk dat ik leef in een samenleving waar ik niet achter kan staan, laat staan bewondering voor kan opbrengen. [...] Waar de samenleving weer één is en zich teweerstelt tegen een vijand ja, daar wordt het anders. Ook in het klein: waar de maatschap ontstaat rond een feesttafel, of op een stukje tribune. In de oorlog heb ik me vijf jaar burger van Nederland gevoeld. Dat voel ik me nu niet meer.²⁸

Hoewel hij niet gemotiveerd was voor zijn studie, slaagde hij in 1936 voor het kandidaatsexamen. Vanaf het najaar was de rechtenstudie voor de toen 23-jarige student een last die hij niet wilde dragen. Hij ging hoe langer hoe meer het leven leiden van een bohémien.

Het jaar 1937 was voor hem een belangrijke mijlpaal: toen verscheen zijn boek *Pieter Bas*, officieel geheten *Memoires of gedenkschriften van minister Pieter Bas*.

Op het eind van 1938 was Bomans ongelukkig. Met de rechtenstudie werd het niks en hij twijfelde aan de letterkundige waarde van zijn werk en aan zichzelf. En toen vertrok hij, op 1 februari 1939, opeens naar Nijmegen.

Bij aankomst ervoer de 26-jarige de Keizer Karelstad meteen als een warme en knusse stad. 'Ik zag nonnen, paters, ik hoorde klokken luiden, ik zag groen en bomen en een grote liefde. [...] Nergens ter wereld bepaalt de zorg voor het hiernamaals zozeer het straatbeeld als hier... Er wordt geluid en gebeierd dat het een lieve lust is.'²⁹

In april 1939 schreef hij zich in voor de studie psychologie. Dat was toen nog geen volwaardige studierichting en gold als onderdeel van de Faculteit der Filosofie.

Evenmin als de studie in Amsterdam, is die in Nijmegen een succes geworden. 'Godfried gaat de colleges volgen, maar dat betekent niet dat hij gaat studeren.'³⁰ Studeren was voor hem een otium cum dignitate studiose, d.w.z. dat hij als student op statige wijze niets uitvoerde. Wel heeft hij in zijn Nijmeegse tijd *Erik of het klein insectenboek* geschreven, dat in december 1940 uitkwam. Het werd onmiddellijk een groot verkoopsucces: binnen één jaar volgden zeven herdrukken.

Een ander memorabel feit uit dat oorlogsjaar was het begin van de relatie met 'het beeldschone meisje uit Nijmegen, dat Godfried in 1940 serieus het hof is gaan maken: Pietsie Verscheure.'³¹ In 1942 schreef de toentertijd 29-jarige psychologiestudent aan zijn vriend Harry Prenen, dat hij een nieuwe studierichting overwoog: geschiedenis. Hij wilde

---

²⁸ Bomans, G. 1972(e), 132.

²⁹ Plas, M. van der 1982, 214.

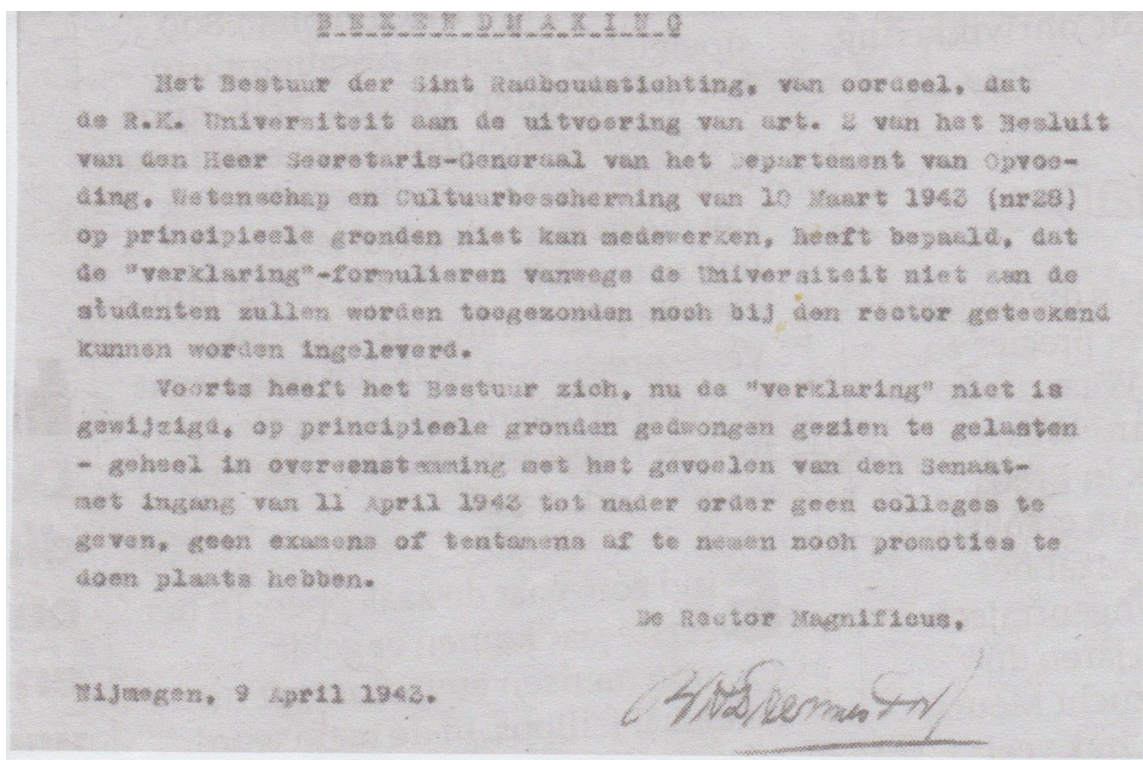
³⁰ Ibidem, 219.

³¹ ibidem, 251.

altijd al graag geschiedenisleraar worden, zo zei hij. Zijn vriend ontraadde hem echter deze derde studie.

Intussen bereidden de Duitsers een 'loyaliteitsverklaring' voor die alle Nederlandse studenten dienden te tekenen en die inhield, dat zij te kennen gaven niets te ondernemen wat in strijd was met de belangen van de Duitse Wehrmacht en de autoriteiten. Deze verklaring werd in maart 1943 uitgevaardigd. Het overgrote deel der studenten weigerde die af te leggen. De Sint Radboudstichting en de Academische Raad weigerden eveneens hun medewerking te verlenen en deze verklaring aan de studenten voor te leggen. Er werden geen tentamens en examens meer afgenomen en dat kwam neer op sluiting van de universiteit.

De bekendmaking daarvan geschiedde op 9 april 1943 en werd ondertekend door de rector magnificus Bernard Hermesdorf.³² Studenten die niet loyaal waren aan de Duitse bezetter, liepen kans opgepakt te worden. Ook Bomans tekende niet en moest dus onderduiken. Dit gebeurde bij de beeldhouwer Mari Andriessen in Haarlem. Later vestigde hij zich, toen de aandacht van de Duitsers verslapte, aan de Zonnelaan 17 in die stad. Met zijn universitaire studie was het daarmee definitief afgelopen.

Omdat Bomans geen lid wilde worden van de Kultuurkamer (een propagandaorganisatie van de nazi's), verschenen er tijdens de Tweede Wereldoorlog geen herdrukken van zijn werken. In dat oorlogsjaar 1943 nam hij twee onderduikers in zijn huis op, wat een groot risico voor hem inhield.

Het jaar erop werd op 14 april in Nijmegen het burgerlijk huwelijk gesloten tussen Godfried Bomans en Gertrud Maria Verscheure en werd hij - tot 1949 - redacteur van *Elseviers*

---

³² Hermans, F. 'Universiteit op slot als ultieme verzetsdaad.' In: *de Gelderlander*, 16 april 2018.

Weekblad. In dit periodiek had hij ruimte voor grote beschouwingen over buitenlandse literatuur (Dickens, Goethe, Andersen), historische onderwerpen, politiek, cultuur en geloof. In de jaren 1953 en 1954 bleef hij lange tijd in Rome en dat leverde voor dit weekblad een stroom artikelen op.

Na de bevrijding kwam hij tevens als kunstredacteur in dienst van *de Volkskrant*, een dagblad dat tot 1965 een katholieke signatuur had. Hij deed dit werk één jaar, maar bleef tot 1968 verbonden aan die krant en werd een van de eerste columnisten van ons land. Van Vree merkt over de positie van de auteur bij die krant op: 1945 was ‘het begin van een turbulente, bijna symbiotische verhouding, die een kwart eeuw zou standhouden.’³³

In 1968 werd Bomans er uitgewerkt. In dat jaar kwam er een actie van een viertal redacteurs tegen hem. In een briefje aan hoofdredacteur Van der Pluijm stond: ‘Afgezien van de wisselende kwaliteit van zijn stukjes, afgezien ook van de inhoud, is hij een valse vlag op de zaterdagse lading van de krant.’³⁴ Dit schrijven luidde het einde in van de samenwerking van de Haarlemse auteur met *de Volkskrant*.

Op 17 augustus 1945 werd in Nijmegen het kerkelijk huwelijk gesloten in café De Bonte Os, dat als noodkerk was ingericht.

Na de bevrijding verscheen er van de Haarlemse auteur een reeks van werken. Om er enkele te noemen: in 1946 waren dat zijn *Sprookjes*, in 1947 *Kopstukken*, in 1948 *De avonturen van Bill Clifford* en *Buitelingen* en in 1949 *Wonderlijke nachten*.

Bomans toonde zich vaak een geëngageerd schrijver. Zo betoogde hij in 1947 met kracht dat het middelbaar onderwijs niet deugde. Leerlingen moesten veel te hard werken, terwijl ze zich nauwelijks met andere nuttige zaken konden bezighouden.

Ook de jaren vijftig stonden bol van nieuwe uitgaven. Zo verscheen in 1950 bijvoorbeeld *Een halve eeuw Trappistenleven*, in 1952 *De avonturen van Pa Pinkelman*, in 1953 *Capriolen*, in 1955 *Nieuwe buitelingen*, in 1956 *Wandelingen door Rome* en in 1957 *Op het vinkentouw*.

Op 8 december 1956 vond in Kraantje Lek te Overveen de oprichting plaats van de Haarlem Branch van de Dickens Fellowship. Bomans, die een hartstochtelijk liefhebber was van het werk van Dickens, werd president.

In 1959 trad Bomans, samen met Cees de Lange, Fiet van Leeuwen, Leo Nelissen en Kees Schilperoort op in het KRO-radioprogramma ‘Kopstukken’.

In 1960 werd in Hengelo (Ov.) de eerste fanclub van een Nederlandse schrijver opgericht: De Godfried Bomans-kring, later gevestigd in Haarlem. In het AVRO-radioprogramma ‘Hou je aan je woord’ trad Bomans op met Karel Jonckheere, Hella Haasse, Harry Mulisch en Victor van Vriesland. Later kwam dit programma op de televisie. Op 14 december van dat jaar werd Bomans’ dochter Eva geboren en in 1961 verhuisde het gezin naar de Parkweg 10 in Bloemendaal.

Op 12 oktober 1963 reikte de Bloemendaler op het Grand Gala du Disque de Edisons uit. Hij deed dat op een manier die in de pers felle polemieken veroorzaakte.

Een landelijke enquête die dat jaar onder de studerende jeugd werd gehouden, toonde aan, dat Bomans de door deze groep meest gelezen auteur was. In een rapport van het

---

³³ Vree, F. van 1996, 23.

³⁴ *ibidem*, 117.

Hoogveldinstituut dat in 1967 verscheen, werd aangetoond dat Bomans de lievelingsschrijver was van de scholieren op de middelbare school.

In de jaren zestig stond de productie van nieuw werk niet stil. Zo volgden in 1961 *Noten kraken* en in 1963 *Op de keper beschouwd*. In de beide laatste uitgaven zijn veel columns van Bomans uit *de Volkskrant* bijeengebracht. In 1965 kwam zijn *Sprookjesboek* uit³⁵ en in datzelfde jaar *Van de hak op de tak*.

In 1966 kwam er van Bomans een serie leesboekjes voor de lagere school op de markt met als titel *Pim, Frits en Ida*. Rien Poortvliet tekende voor de illustraties van de acht deeltjes.

Het jaar erop zag *Denkend aan Vlaanderen* het licht. Op 27 februari 1968 bleef Bomans bij een ernstig auto-ongeluk als door een wonder ongedeerd. In dat jaar verscheen van hem *Mijmeringen*.

Vanaf laatstgenoemd jaar werkte Bomans veel samen met de sociaalpsycholoog, journalist en milieudeskundige Wouter van Dieren, die als producent bij de NCRV werkte. Samen maakten ze tientallen tv-uitzendingen waaronder het destijds befaamde 'Gesprekken met bekende Nederlanders', waarbij Van Dieren de redactie voerde en Bomans het gesprek leidde.

In de laatste paar jaar van Bomans' leven werden onder meer enkele boeken over het geloof gepubliceerd. In 1969 was dat *In de kou*, dat hij samen met Michel van der Plas schreef, en in 1970 *Beminde gelovigen*. Het verslag van reizen naar Rome, Jeruzalem, Maastricht en Zundert - in die laatste twee plaatsen woonden zijn zus en jongste broer als kloosterling - staat in *Van dichtbij gezien*, dat eveneens in 1970 verscheen.

Omdat de Bloemendaalse auteur geen voorstander was van de verzuiling, stapte hij gemakkelijk over naar niet-katholieke media zoals de protestantse NCRV, de liberale AVRO en de socialistische VARA. Het beeldmateriaal van zijn buitenlandse reizen werd op de televisie uitgezonden en daaruit ontstonden weer boeken. Televisiecriticus Nico Scheepmaker noemde dit 'schrijven op het scherm [...] een zeer futuristische manier van boekenschrijven.'³⁶

In het laatste levensjaar van Bomans kwamen *Een Hollander ontdekt Vlaanderen* en *De man met de witte das* op de markt, in 1972 nog gevolgd door *Dickens, waar zijn uw spoken?*, *Op reis rond de wereld en op Rottumerplaat* en *Gesprekken met bekende Nederlanders*.

Bomans was een groot entertainer, een voordrachtskunstenaar die zijn gehoor op diverse manieren aan zich wist te binden. 'De entertainer was dan een combinatie van schrijver, voordrager, conferencier en redenaar, een combinatie die geen medium uit de weg ging, of het nu een preekstoel of een televisiecamera, een krant of een microfoon, een feestdis of een aula was.'³⁷

In zijn laatste levensjaar, 1971, verbleef hij van 10 tot 17 juli op het onbewoonde eiland Rottumerplaat. Dagelijks deed hij op de radio verslag van zijn eenzaam avontuur. Het weer was die week slecht en hij werd al spoedig ziek. Dit verblijf leidde tot een catharsis: Bomans

---

³⁵ Op 27 mei 1965 schreef Bomans aan de journalist en publicist Joep Iven, dat er bij Elsevier 24 nieuwe sprookjes van zijn hand zouden verschijnen. Hij voegde eraan toe: 'Het is het beste, wat ik ooit geschreven heb, al is dit not saying much.' Zie bijlage 1.

³⁶ ibidem

³⁷ Plas, M. van der. 'In memoriam Godfried Bomans.' In: Bomans, G. 1972(e), 128.

vond daar vrede met zichzelf, hij accepteerde zichzelf en overwon daarmee zijn twijfel aan eigenwaarde, een twijfel die volgens hem al geworteld was in zijn kindertijd.

In december 1971 had hij een laatste interview: met Johan Cruyff. Dit interview was bestemd voor het kerstnummer van *Elsevier*. Toen de tekst op 12 december nog niet was ingeleverd, ging Van der Plas, destijds redacteur van dit blad, zich zorgen maken. Bomans bleek met 40 graden koorts in bed te liggen. Vier dagen later ging Van der Plas bij Bomans langs. In bed liggend kreeg hij met grote moeite zijn laatste tekst uit zijn zieke lijf. Een meegekomen secretaresse noteerde alles in steno.

Op 21 december ging hij, ondanks zijn slechte toestand, bij zijn club een partijtje schaken. Het wilde niet erg lukken, hij kreeg het benauwd en ging naar huis. Om 0.45 uur is hij daar na een korte maar hevige doodstrijd aan een hartaanval overleden.

De laatste paar uur van zijn leven zijn door Michel van der Plas in een sonnet als volgt beschreven:

Bomans

Hij was nog 's avonds voor zijn club gaan schaken
maar zonder animo, een beetje suf.
Hij had er niet erg veel van kunnen maken.
Er was iets mis met zijn vertrouwde bluf.

Je vraagt je af hoe hij, drijfnat en bevend,
zijn huis nog heeft gehaald achter het stuur.
Daar viel hij in de hal, meer dood dan levend.
Het duurde allemaal nog maar een uur.

Het duurde nog een uur, maar wel het langste
van zijn bestaan. Het gat waarin hij viel
was zwarter dan dat van zijn oudste angsten
en deed hem schreeuwen, want waar was zijn ziel?
Zijn vrouw kon enkel 'Arme jongen' zeggen
en meer was er ook niet aan uit te leggen.³⁸

3 Het katholicisme in de jaren 1900-1970

Tegen het eind van de negentiende eeuw was er onder de Nederlandse katholieken een streven tot gezamenlijk optrekken, tot groepsvorming. In die tijd was aan hun eeuwenlange achterstelling nog steeds geen eind gekomen; ze werden ondanks de wettelijke gelijkstelling in 1796 nog onverminderd gediscrimineerd en achteruitgezet. Er was nog geen sprake van feitelijke gelijkstelling.³⁹ De periode tussen 1910 en 1940, toen het wij-gevoel van de katholieken het grootst was, vormde bij uitstek de tijd van het Rijke Roomse Leven. Het was

---

³⁸ Brouwers, J. 1982, 123.

³⁹ Luykx, P. 2000, 10.

ook de tijd waarin de ouders van Godfried Bomans zijn getrouwd en een gezin hebben gesticht.

Die groepsvorming wordt aangeduid met de term verzuiling. Luykx verstaat hieronder: 'het streven de katholieken zodanig in hun opvattingen, normen en waarden te beïnvloeden dat zij zich in alle opzichten van hun katholieke identiteit bewust werden: politiek, sociaal-economisch en cultureel evengoed als in zaken van sociale omgang en maatschappelijk verkeer.'⁴⁰ Die verzuiling, die Luykx situeert tussen eind negentiende eeuw en ongeveer 1960, betekende bescherming, afscherming en verdediging van het eigen katholieke volksdeel.

Bomans is opgegroeid in de tijd waarin het Rijke Roomse Leven tot grote bloei was gekomen. Het vasthouden aan en het naleven van de goddelijke en kerkelijke geboden lag als een warme, maar ook verstikkende deken over het gezin Bomans en dus ook over de oudste zoon. Het geloof kende veel vreugdevolle momenten (inderdaad: de roomse blijheid), maar bevatte zeker ook angstige en scrupuleuze elementen. Angstig, omdat de straffende God steeds 'neerkeek' op het godsdienstig gedrag van de gelovigen en scrupuleus, omdat de ge- en verboden angstvallig moesten worden nagekomen. De geloofsbeleving had voor de toekomstige schrijver veel met uiterlijkheden te maken. In veel geschriften zei hij, dat, als je maar alles naliет wat niet mocht, je een roomse jongen overhield. Bij alles wat je deed, lag de duivel op de loer.

In de eerste helft van de vorige eeuw werd de geloofsinhoud door de katholieken vrijwel kritiekloos aanvaard. De Nederlandse katholiek was iemand die 'in het algemeen tot aan de Tweede Wereldoorlog weinig kritiek liet horen op wat zich binnen de muren der kerkgebouwen afspeelde.'⁴¹ Doorgaans stemden ze gelovig in met de leer zoals die door de Kerk en haar bedienaren werd verkondigd. De Kerk straalde zekerheid uit en daar viel niet aan te tornen. Het geloof stond als een huis. De hele geloofsinhoud was vast en zeker. Het gevoel van geloofszekerheid, dat voortdurend werd beklemtoond, bracht bij de gelovigen een gevoel van veiligheid en geborgenheid binnen de kerk met zich mee. Bovendien had het merendeel van de gelovigen een rotsvast vertrouwen in en eerbied voor het kerkelijk gezag. Moeilijke vragen werden meestal niet gesteld. De katholieke kerk in Nederland bevond zich in rustig vaarwater. Het kerkvolk werd nog niet geplaagd door grote geloofstwijfels.

Het gelovig aanvaarden van de katholieke leer gold, aldus Bomans, zeker voor kinderen in zijn jeugd. 'Het kind gelooft. Het kent geen twijfel. Voor een kind is op gezag aanvaarden hetzelfde als weten. Denk- en geloofsgrens vallen samen, daartussen bestaat geen niemandsland.'⁴² In geloofszaken waren in de jeugdjaren van Bomans gehoorzaamheid, volgzzaamheid en onderdanigheid kardinale deugden.

Het verzuilingssysteem heeft voor de katholieke bevolking een betrekkelijk autonoom functionerende submaatschappij opgeleverd.⁴³ De jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw tonen het beeld van een forse uitbouw van de katholieke subcultuur, zeker ook op het gebied van de politiek en de cultuur. Als gevolg van de emancipatie verschenen er literaire

---

⁴⁰ Ibidem, 10.

⁴¹ Plas, M. van der en J. Roes 1973, 9.

⁴² Bomans, G. 1991(b), 31.

⁴³ Luykx, P. 2000, 226.

tijdschriften, zoals *Roeping* (opgericht in 1922) en *De Gemeenschap* (voor het eerst verschenen in 1925).⁴⁴

Deze foto geeft symbolisch weer dat Bomans steeds maar rookgordijnen rondom zijn persoon legde.

Het interbellum vormde het hoogtepunt op het gebied van de katholieke groepsvorming en de bevordering van de interne cohesie. Nooit is er zoveel moeite gedaan op alle fronten de katholieke identiteit uit te werken en de gelovigen organisatorisch bijeen te houden.

In de periode 1940-1970 zijn er, wat het katholicisme betreft, drie gebeurtenissen van groot belang: het Bisschoppelijk Mandement uit 1954, het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie dat van 1966 tot 1970 werd gehouden in Noordwijkerhout. Alle drie gebeurtenissen hebben een grote invloed gehad op de godsdienstige situatie in Nederland. Met het Tweede Vaticaans Concilie kwam er in de jaren zestig een eind aan het Rijke Roomse Leven en begon er in de Nederlandse Kerkprovincie een periode van heftige polarisatie en secularisatie. Daar zal in de verschillende hoofdstukken de nodige aandacht aan worden besteed.

In elk hoofdstuk komt de relatie van het onderwerp met het beeld en imago van het katholicisme aan de orde evenals die van Bomans tot het onderwerp.

4 Het gangbare schrijversimago van Bomans

Met name vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw zijn er veel zienswijzen gepubliceerd over Bomans en zijn werk. Een flink aantal daarvan wordt in deze paragraaf in de vorm van een citaat of geparafraseerd weergegeven. Opinions over hetzelfde onderwerp zijn in thema's bijeengebracht. Samen geven zij een beeld van het gangbare schrijversimago van Bomans.

4.1 Innerlijk leven

---

⁴⁴ ibidem, 29.

Bomans was een zeer moeilijk, zo niet onmogelijk te doorgronden mens. Voor hem was exhibitionisme van zijn innerlijk leven taboe. Het is daardoor ondoenlijk een goed beeld van hem te krijgen. Daar hebben veel critici en recensenten van getuigd.

In 1970 is er door 'Kerkhoff, Haenen en De Kanter', personeelsadviseurs, in opdracht van A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij NV te Leiden, een rapport (nr. 701105) uitgebracht naar aanleiding van het psychologisch onderzoek naar Bomans.⁴⁵ Daarin staat onder meer het volgende.

De schrijver bezit een uitstekende intelligentie en heeft een grote geestelijke belangstelling en fantasie. Hij werkt snel en doelgericht, heeft een groot doorzettingsvermogen als hij zich geëngageerd voelt en toont een zeer groot, soms irreëel initiatief. Dit wordt mede gestimuleerd door zijn materialistische instelling, niet zozeer om het bezit zelf dan wel om ervan te kunnen genieten. Ondanks een zelfbewust optreden naar buiten is er toch een constant gevoel van onzekerheid en onbehagen. In wezen is hij een eenzaam mens met zeer sterke emoties, die hij niet altijd adequaat weet te ontladen. Van zichzelf is hij een conflictfiguur met een voortdurende strijd tussen zijn sterke extraverte behoeften en introverte (beschouwende) aanleg. Hij houdt zich niet aan conventies, wel aan afspraken. Hij gaat ervanuit dat anderen zich bij hem zullen aanpassen. Hij is een 'alzijdig' begaafd mens met een grote mate van muzikaliteit en bezit een zowel analytisch als synthetisch genuanceerd kritisch denkvermogen.

Met zijn broer Rex heeft Godfried Bomans in 1936 een Italiaanse reis ondernomen. Naar aanleiding hiervan schrijft die broer: 'Godfried heeft zijn hele leven onder grote spanningen geleefd. Die kwamen voort uit zijn enorme geldingsdrang, welke hem reeds in de wieg bezielde en hem bij de dood pas heeft verlaten.'⁴⁶

Van Dieren geeft een beeldende beschrijving van de pogingen om Bomans' innerlijk leven te leren kennen. Hij zegt: 'De ladders waren te kort om hem in de ogen te kijken, en degenen die dat toch lukte, moesten dan ervaren hoe hij zelf die ladders weer omvergooide - verboden toegang.'⁴⁷

Volgens Van der Plas was het maken van humoristische opmerkingen door Bomans iets wat deel uitmaakte van maskering, van een maskerade in het leven. Hij wilde tijdelijk een wereldje stichten waarin het gezelliger was dan in de problematische echte wereld.⁴⁸

In 1981 schreef Ferron: 'Over Bomans is inmiddels heel wat afgeschreven en naar blijkt is zijn figuur daar geen spat helderder door geworden.'⁴⁹

Bomans had een dwang om te imponeren en dit had te maken met zelfbevestiging, aldus Van der Plas. Hij stelde zich zo onkwetsbaar op, omdat hij in werkelijkheid zo kwetsbaar was. Een arme jongen. Vol faalangst.⁵⁰

---

⁴⁵ Gegevens uit dit rapport bevinden zich in het Literatuurmuseum in Den Haag.

⁴⁶ Bomans, R. 'De Italiaansereis.' In: Bomans, J. 1978, 212.

⁴⁷ Bomans, G. 1972(c), 140.

⁴⁸ Verre, T. van 1978, 74.

⁴⁹ Ferron, L. 1981, 73.

⁵⁰ Verstappen, J. 'Twee studies over Godfried Bomans.' In: *Amersfoortse Courant*, 28 augustus 1982.

Er was bij Bomans sprake van een existentiële angst. 'Angst voor de kerk, de school, voor de hel, voor alle gezag, voor zijn vader en voor God, wat ongeveer op hetzelfde neerkwam. Angst ook voor zijn eigen naam die ondraaglijk zwaar was voor een kind.'⁵¹

Vaartjes ziet knusheid als een constante factor in Bomans' leven. Ook ijdelheid is een belangrijke eigenschap van hem. De auteur was een gecompliceerd raadsel. Volledig de waarheid doorgronden van het wezen van Bomans is onmogelijk volgens Vaartjes.⁵²

In deel VII van *Godfried Bomans Werken* schrijven de bezorgers Annemarie Feilzer en Peter van Zonneveld naar aanleiding van de postuum gepubliceerde 'Notities van een verontruste' (een artikel van Bomans over de aantasting van het milieu, dat besloten wordt met de uitspraak: 'Het wachten is op een heilige van deze tijd.'): 'Zo is het werk van deze humorist, ondanks alle maskerade, vermomming, toneelspel en lichtvoetige geestigheid, ook als een zelfportret van een ernstige schrijver te beschouwen.'⁵³

Na het intensief lezen van het werk van Bomans blijft Aarts vertwijfeld achter. Hij zegt: 'Hoe meer ik [...] weet van en over Bomans, des te mysterieuzer wordt het allemaal. Het is raar, maar waar: ik begrijp Bomans steeds minder. Het werk van deze grote Haarlemmer stelt me steeds vaker voor raadsels.'⁵⁴ Ook Vaartjes, die aan een biografie van Bomans werkt, getuigt hiervan. Hij zegt: 'Het is een man met duizend gezichten. Men vraagt zich nog steeds af: wie was die man?'⁵⁵

Tenslotte nog een statement uit een radio-uitzending met Annemarie Oster. Zij zegt dat Bomans in het donker is begraven. De geheimen van zijn persoonlijkheid heeft hij meegenomen in zijn graf. Niemand heeft volledig begrepen wat er in zijn innerlijk leven omging.⁵⁶

4.2 Mystificatie

Bomans hulde zich vaak in mystificaties. Die pantserden hem, waardoor hij zijn innerlijk leven niet hoefde bloot te geven.

Hij wilde een mysterie zijn en blijven. Vandaar zijn fantasieën en verzonnen verhalen. Hij wilde zich aan niemand geven, zelfs niet aan zijn beste vrienden. Wat hij werkelijk dacht en voelde, hield hij voor zich. 'Ik heb een heilige angst om intimiteiten mee te delen, vroeger thuis over jezelf praten werd aanstellerij genoemd. We zwegen, jezelf bloot geven, hoe dan ook, dat deed je niet.'⁵⁷

Over Charles Dickens zei Bomans: 'Mijn affiniteit met hem zit hem in de humor. Mijn bewondering gaat uit naar zijn werklust; ik lig graag niets te doen.'⁵⁸ En dan te weten dat hij zich wezenloos heeft gewerkt!

---

⁵¹ Kleef, B. van. 'Verslaafd aan adoratie en applaus.' In: *de Volkskrant*, 9 december 1998.

⁵² Vaartjes, G. In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, april 2003, 21.

⁵³ Feilzer, A., P. van Zonneveld. *Godfried Bomans Werken VII*. 1999, 7.

⁵⁴ Aarts, J. 2009, 147.

⁵⁵ Berendse, F. 'Van brij tot biografie: Een interview met Gé Vaartjes.' In: *Godfried: Godfried Bomans Genootschap*, september 2018, 10.

⁵⁶ OVT. Interview met Annemarie Oster over Bomans. Radio I, 10.00 - 12.00 u. VARA-radio, 29 aug. 1982.

⁵⁷ Doos Bomans, G. (13.296) coll. J.A. Bomans dossiers op alfabet S-Th. Geraadpleegd in het L.M. in Den Haag op 4 juli 2012.

⁵⁸ Bomans, G. 1972(e), 127.

Aleid Slingerland, een vriendin van Bomans, zegt er dit over: 'Altijd liet hij iets van mystificatie achter wanneer hij ging. Je wist nooit waar hij vandaan gekomen was en nog minder waar naar toe hij onderweg was. Hij had iets "ongrijpbaars", wat hij met demonisch genoeg en zorgvuldigheid cultiveerde.'⁵⁹

Volgens Fens ging het bij Bomans altijd om een doorenmengen van werkelijkheid en fantasie. Dat maakt de levensbijzonderheden van hem verwarrend, maar óók maakt het zijn werk onbetrouwbaar, want ook over zijn eigen leven schreef hij vele zaken die hij gedacht had beleefd te hebben. 'Hij speelde de rol waarin hij zin had en schreef zichzelf ook in die rol.'⁶⁰

In augustus 1955 was Godfried Bomans 10 jaar getrouwd met Pietsy Verscheure.

4.3 Het stichten van maatschap

Bomans heeft heel zijn leven naar warmte en geborgenheid gezocht, zaken die hij thuis niet in grote mate aantrof. Het oprichten van allerlei clubjes, genootschapjes en verenigingetjes, al dan niet met statuten, moest in dit tekort voorzien.

In zijn jeugd richtte hij met zijn vriend Harry Prenen de Rijnlandsche Academie op, een fictieve organisatie met Bomans als president en Prenen als secretaris - meer leden waren er aanvankelijk niet - waarvoor ze samen statuten hadden opgesteld. Vele jaren later richtte hij met Michel van der Plas een clubje op tot instandhouding van de herinnering aan het Rijke Roomse Leven. In december 1931 - hij was toen achttien jaar - aanvaardde hij het 'beschermheerschap' van de Duinclub, een geheim genootschap met zijn jongere broertjes, met als opzet het maken van fietstochten en het zoeken van hollen. Ook heeft hij bijvoorbeeld de 'Eckermann Gesellschaft' opgericht met Harry Mulisch en met anderen ontstond 'De Broederschap der Vrienden van de Camera Obscura.'

⁵⁹ <http://www.godfriedbomans.nl/teksten/Herinneringen.aan.Godfried.Bomans.Supplemen...>:17 aug. 2012.

⁶⁰ Fens, K. "Godfried Bomans: Er was voor hem maar één werkelijkheid: zijn fantasie." In : *Studio* 30 nov. t/m 6 dec. 1985, 9.

4.4 Veelzijdigheid

Van Bomans wordt gezegd dat hij een multitalent was. Hij was behalve schrijver ook onder andere journalist, voordrachtskunstenaar, schaker en musicus (pianist). Als auteur beoefende hij een grote verscheidenheid aan genres: sprookjes, toneelstukken, gedichten, satiren, stripverhalen, dagboeken, reisverslagen, beschouwingen van historische, religieuze, culturele en literaire aard, essays, columns, een leesmethode voor alle klassen van de lagere school, humorstukken, onzinverhalen en nog meer, waaronder interviews.

Sommigen, onder wie Fens en Slagter, zagen de veelzijdigheid van Bomans als een ernstig gebrek. Door deze kwaliteit was hij op veel terreinen actief, wat ten koste ging van zijn schrijverschap. Slagter: 'Critici zagen en zien in zijn veelschrijverij een bewijs van hun stelling dat Bomans zijn talent versnipperde - en bijvoorbeeld na *Pieter Bas* en *Erik* nooit meer aan het schrijven van "een groot boek" is toegekomen - , terwijl zijn bewonderaars zijn veelzijdigheid alleen maar onderstreept zien.'⁶¹

Door zijn vele talenten was Bomans ruim geëquipeerd om op te treden voor het grote publiek. De Boer zegt er dit over: 'Hij was een even chique als wat verstrooide man, die een academisch uiterlijk verenigde met licht excentrieke trekjes en de kunst verstond om een groot publiek te bespelen.'⁶²

Van der List vermeldt het volgende over de megagaven van de Bloemendaalse auteur: 'De vele foto's laten onder meer zien dat de schrijver zijn tijd ver vooruit was [...]. Hij verleende zijn medewerking aan cabareteske programma's op radio en televisie, trad als Sinterklaas op in spelletjes, reisde de wereld rond met camera en microfoon, presenteerde als stand-up comedian avant la lettre gala's, interviewde zijn broer en zus voor tv, trok zich op verzoek van een omroep in zijn eentje terug op een onbewoond eiland.'⁶³

4.5 Stilistisch vermogen

Over dit vermogen hebben velen zich jubelend uitgelaten. Verhoeven bijvoorbeeld roemt de formuleerkunst van Bomans. Hij zegt: 'Ik voor mij heb hem altijd een groot schrijver gevonden, één van de meesters van de taal. Alles wat hij publiceerde was geformuleerd op een volmaakte, benijdenswaardige manier.'⁶⁴

Ook Van der Plas getuigt van Bomans' grote taalvaardigheid als hij schrijft: 'Zijn taalgebruik is fenomenaal, hij is zonder meer een groot prozaïst geweest.'⁶⁵

Over dat fenomenale schrijftalent wordt eveneens de loftrumpet gestoken door Van Run. Hij noemt hem iemand 'met een uitzonderlijk stilistisch vermogen die in precieze taal werkelijkheden omspeelde, liever nog vervormde, om zodoende op een boeiende manier dichters bij het wezen van de dingen te komen.'⁶⁶

---

⁶¹ Slagter, W. 'Bomans zocht zijn leven lang naar erkenning.' In: *Trouw*, 13 november 1999.

⁶² 'Boer, N. de. 'Bomans de fluwelen duivel.' In: *BN De Stem*, 2 maart 2013.

⁶³ List, G. van der 2013, 5.

⁶⁴ Verhoeven, C. In: *Raam*, januari 1972.

⁶⁵ Plas, M. van der. 'Gesprek met Michel van der Plas.' In: Van Verre, *Bomans was de naam*, 92.

⁶⁶ Run, H. van 2003, 70.

Het statement van Brouwers is: 'Journalistieke en beschouwelijke bijdragen aan *de Volkskrant* en *Elseviers Weekblad* zouden vanwege de briljante formuleerkunst, nog steeds bewonderenswaardig, als verplichte lesstof moeten worden ingevoerd op iedere school voor journalistiek en bij iedere cursus "creatief schrijven"'.⁶⁷

Fens is eveneens vol lof over de schrijfkunst van Bomans, al heeft hij wel enige bedenkingen. 'Als schrijver van een zeer klassiek, weloverwogen proza (dat overigens iets te veel tijd van de lezer vraagt) lijkt Bomans mij in de naoorlogse literatuur nauwelijks zonder concurrentie, al kan de afwezigheid van het persoonlijke als een tekort worden gezien.'⁶⁸

Over dat proza heeft ook Prenen een uitgesproken mening. 'Als wij over "proza" praten, dan nadert Godfried het dichtst het punt dat wij de volmaaktheid noemen. Het is vloeiend, lenig, superieur en geheel in de traditie van onze Taal. En niettemin zijn onmiskenbaar eigen geluid.'⁶⁹

Van den Berg vergelijkt het proza van de Bloemendaalse literator met het proza van andere auteurs en komt dan tot deze conclusie: Bomans is 'een eminent voorbeeld van iemand die zeer waardevolle bijdragen heeft geleverd aan het Nederlandse proza-aanbod. Er zijn weinig Nederlandse schrijvers in deze eeuw die zulk helder, bondig, economisch en beeldend proza hebben geschreven als Bomans.'⁷⁰

Bijval voor Bomans' grote schrijftalent is er eveneens in het volgende citaat: 'Bomans was een groot stilist. In bijna elke beschouwing van zijn hand tref je formuleringen aan die onnavolgbaar zijn, die je amuseren, ontroeren, doen schaterlachen of tot nadenken stemmen.'⁷¹

Van Kleef put zich uit in het vinden van superlatieven als het gaat om de schrijfstijl van Bomans. Volgens hem had de letterkundige 'een weergaloze taalbeheersing.'⁷²

Ook Van der List is vol lof over de stilistische gaven van de auteur. 'Bomans groeide met zijn ongekennde verbale vaardigheid en geestigheid uit tot verreweg de meest geliefde auteur van Nederland. Hij was een boeiende schrijver met een superieure stijl.'⁷³

4.6 Workaholic

Hoewel Bomans dikwijls zei, dat hij zich 'zo gaarne bezighield met wat verheven geesten luiheid noemen', is het tegendeel het geval: hij was een echte workaholic. Dat bewijzen ook uitspraken van mensen die zich met de bestudering van hem en zijn werk hebben beziggehouden.

Lodewijks signaleert 'Zijn bewonderenswaardige activiteit en onuitputtelijke werkkraft.'⁷⁴ Het jaar 1971 stond bol van de volgende activiteiten:

- Het bijwonen van lijsttrekkersbijeenkomsten voor de Tweede Kamerverkiezingen
- Het uitgeven van het boek *De man met de witte das*

---

⁶⁷ Brouwers, J. 1982, 183-184.

⁶⁸ Fens, K. 'Het hele oeuvre is een sprookje geworden.' In: *de Volkskrant*, 26 augustus 1996.

⁶⁹ Prenen, H. 1996, 7.

⁷⁰ Berg, C. van den. 'Bomans in discussie.' In: *Godfried*, jrg. 19, 1997, 16.

⁷¹ Zonneveld, P. van. 'Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.' In: *Nieuw letterkundig magazijn*, Jaargang XIV, nummer 1, mei 1997, 45.

⁷² Kleef, B. van. 'Verslaafd aan adoratie en applaus.' In: *de Volkskrant*, 9 december 1998.

⁷³ List, G. van der 2013, 5.

⁷⁴ Lodewijks, J. 'Bomans, de meester van de ernstige humor.' In: *Haarlems Dagblad*, 22 december 1971.

- Van 10 tot 17 juli een zevendaags verblijf op een Waddeneiland, waarna het *Dagboek van Rottumerplaat* verscheen
- Een uitputtend verblijf in Vlaanderen met reeksen interviews
- Het op de markt brengen van *Een Hollander ontdekt Vlaanderen*
- Het houden van een nieuwe reeks televisiegesprekken
- Allerlei optredens voor tal van verenigingen en instanties

In een krantenartikel over Bomans staat dat deze 'een enorme werkdrijf' had.⁷⁵

Ook in het volgende citaat wordt Bomans geroemd om zijn grote werklust.

De zeven nu verschenen delen (de *Werken*; HB) maken met hun onthutsende omvang van ruim vijfeneenhalfduizend bladzijden een eind aan het onterechte beeld van een flierefluitende, gemakzuchtige en over het algemeen wat lui schrijver. In een willekeurig jaar, laat ik 1960 nemen, verschenen er van Bomans honderdachtien publicaties: krantenartikelen, inleidingen, lezingen, radio-optredens en grammofoonplaten.⁷⁶

4.7 Houding tegenover anderen

Over de sociale gevoelens van Bomans zegt Aafjes: 'Ik zou verhalen kunnen vertellen over bedelaars die hij hielp, mensen die hij onderhield, waar niemand wat van weet, dat gaat ook verder niemand aan.'⁷⁷

Als mensen in moeilijkheden verkeerden - bijvoorbeeld bij ernstige ziekte of overlijden - toonde de schrijver vaak menselijke belangstelling, warmte, "toch een zekere adel van binnen." ⁷⁸

In de jaren '40, '50 en '60 was Bomans voortdurend bezig met de ontmaskering van de op niets gestoelde autoriteit. Hij morrelde aan de structuren die alleen maar knellen en die bijvoorbeeld religiositeit laten verschraken tot levensangst. Hij vermensenlijkte de gezagsdragers tot gelijken die zo goed als ieder ander om twaalf uur zijn boterham eet.⁷⁹

Diezelfde mentaliteit blijkt uit de mening van Bomans' vriendin Miriam (Maria) Gude. 'Hij was een goed mens. Hij was grillig, maar hij zou nooit iemand bewust kwetsen. Hij was buitengewoon gevoelig.'⁸⁰

Ook Fens signaleert die houding. 'Het kan karakteristiek heten voor de representatieve kant van Bomans' schrijverschap, dat hij in zijn satiren en spottende stukken nooit herkenbare personen of actuele verschijnselen betrok. De persoonlijke confrontatie - Bomans versus wie of wat ontbreekt nagenoeg in zijn werk.'⁸¹

Met gezagsdragers stak de letterkundige vaak de draak. Van der List formuleert dit aldus: 'Bomans dreef graag de spot met autoriteiten, zeker als ze zich in zijn ogen schuldig maakten aan gewichtigdoenerij.'⁸²

⁷⁵ Weck, J. 'Bomans steeds zoekend naar bevestiging van zichzelf.' In: *Limburgs Dagblad*, 19 februari 1977.

⁷⁶ Vogel, W. 'Godfried Bomans' indrukwekkende oeuvre compleet.' In: *Haarlems Dagblad*, 24 september 1999.

⁷⁷ Verre, T. van 1978, 52.

⁷⁸ ibidem, 26.

⁷⁹ In: *Godfried*, april 2003, 17-18.

⁸⁰ Renders, H. 'Brieven van Bomans aan een geliefde.' In: *Vrij Nederland*, 24 augustus 1996.

⁸¹ Fens, K. 'Godfried Bomans.' In: *de Volkskrant*, 23 december 1971.

⁸² List, G. van der 2013, 89.

Evenals twee andere recensenten, Palm in *de Volkskrant* en Slagter in *Trouw*, zag Steenhuis het verzet tegen de gevestigde orde als een wezenstrek in het werk van Bomans.⁸³

4.8 Voorliefde voor schrijven

Bomans zelf daarover: 'Schrijven is de hoofdzaak in mijn leven.'⁸⁴

Over de voornaamste drijfveer in zijn leven - schrijven of spreken - zijn de meningen nogal verdeeld. De twee bezorgers van de *Werken* (Annemarie Feilzer en Peter van Zonneveld) oordelen zo: 'Godfried Bomans leefde met de pen in de hand.'⁸⁵

Van de auteur zelf is ook nog dit citaat: 'Schrijven is het mooiste vak dat er bestaat. De macht van de schrijver is groot. Zijn stem dringt door waar hij zelf niet meer is.'⁸⁶

4.9 Engagement

Hoewel vaak beweerd wordt, dat Bomans zich niet engageerde met wat er in de maatschappij zoal gebeurde, is het tegendeel het geval. Enkele voorbeelden.

In 1962 ondertekende hij een protest van 65 Nederlandse schrijvers tegen het subsidiebeleid van de regering. Hoewel hij zelf van zijn pen kon leven en dus geen subsidie nodig had, was hij vóór subsidieverlening aan kunstenaars.

In het artikel 'Godfried Bomans' indrukwekkende oeuvre compleet' van Vogel dat op 24 september 1999 werd gepubliceerd in *Haarlems Dagblad* naar aanleiding van het verschijnen van Deel VII van *Godfried Bomans Werken* stond: 'Bomans was een perfecte seismoloog van zijn tijd.'

Bomans 'was wars van elk extremisme en moest in de jaren zestig dus ook niets hebben van modieus gekoketteer met Cuba, de Sovjet-Unie of andere dictatoriaal-linkse regimes. Dat leverde hem hoon op van collega's als Harry Mulisch, een vriend van Cuba, die hem afdeed als een oppervlakkige, conservatieve grappenmaker.'⁸⁷

Bomans en Mulisch waren in de jaren '50 goede vrienden. Aan het eind van dat decennium vertrok Mulisch van Haarlem naar Amsterdam en verwaterde de vriendschap.

Postuum verscheen van Bomans 'Notities van een verontruste' over de milieuproblematiek. Hij bewees daarmee dat hij erg begaan was met het lot der mensheid en dat hij een geëngageerd schrijver was.⁸⁸

4.10 Appreciatie

Bomans werd tijdens zijn leven en na zijn dood zowel bewonderd als verguisd. In deze subparagraaf wordt een aantal voorbeelden gegeven van de bewondering voor de auteur.

In een telegram van Beatrix en Claus staat: 'Claus heeft de taal geleerd aan de hand van Bomans' werk. Hij schreef zulk mooi Nederlands.'⁸⁹

---

⁸³ Steenhuis, P. In: *NRC Handelsblad*, 30 augustus 1996.

⁸⁴ In: *De Telegraaf*, 17 november 1969.

⁸⁵ *Godfried Bomans Werken VII*, 7.

⁸⁶ Eck, M. van. 'Roeren in de ziel van Bomans.' In: *de Gelderlander*, 18 oktober 2001.

⁸⁷ 'Bomans misbruikt: Een niet bestaand citaat op de sites van extreem rechts.' In: *Trouw*, 24 mei 2005.

⁸⁸ *Godfried Bomans Werken VII*, 521-532.

⁸⁹ Vlerken, P. van. 'Bomans in de badkamer.' In: *de Gelderlander*, 22 augustus 1996.

Ook het volgende citaat van Harry Mulisch getuigt van grote bewondering. 'Met Hella Haasse, Victor van Vriesland en Karel Jonckheere zaten wij in 1960 allebei in een radioprogramma, dat 'Hou je aan je woord' heette, en waarin het aankwam op improviseren, snel reageren en snedig zijn. Vergeleken met Bomans waren wij natuurlijk nergens.'⁹⁰

'Hou je aan je woord'

Van links naar rechts: Godfried Bomans, Hella Haasse, Karel Jonckheere (voorzitter) en Harry Mulisch.

In *Limburgs Dagblad* van 23 december 1972 stond deze zin van een anonieme journalist: 'De dood van een regerend vorst kan in een klein land nauwelijks meer beroering teweegbrengen dan het verscheiden van Godfried Bomans.'

Blokker was in 1969 als columnist bij *de Volkskrant* de opvolger van Bomans. Hij vond dat zijn voorganger als columnist 'onbetwist op eenzame hoogte' had gestaan.⁹¹

Brouwers toont ook zijn grote bewondering voor de Bloemendaalse auteur als hij zegt: 'Je verbaast je over 's mans veelzijdigheid en belezenheid, zijn eruditie. En geschreven! Zo puntig, zo mooi geslepen.'⁹²

Op de vraag of het uitbrengen van 'Verzamelwerk' van Bomans in zeven delen met in totaal 5500 pagina's dringende noodzaak is, zegt Annemarie Feilzer, één van de twee bezorgers van de zeven delen *Werken*: 'Noodzakelijk natuurlijk! Is er iemand die het werk van Bomans in zijn veelzijdigheid heeft kunnen evenaren?'⁹³

In 2002 zei oud-premier Van Agt tijdens een bijeenkomst van de leden van het Godfried Bomans Genootschap: 'Bijna dertig en een jaar geleden ging Godfried Bomans heen. Hij liet ons een rijk oeuvre na, een paradijselijke oogst, die wij niet kunnen ophouden te savoreren en die in onze harten verder rijpt.'

'Bomans was in zijn televisieoptredens een duizendpoot: entertainer, cabaretier, conférencier, clown, interviewer, filosoof. [...] In een periode waarin de televisie in haar kinderschoenen stond en puberde, wist hij met zijn sterke talent en intelligentie volwassen programma's te maken.'⁹⁴

4.11 Depreciatie

⁹⁰ Mulisch, H. 'Ik herinner mij Godfried Bomans.' In: *Haagse Post*, 15 januari 1972.

⁹¹ List, G. van der 2013, 69.

⁹² <http://www.godfriedbomans.nl/bomans.en.brouwers.html>: 10 maart 2011.

⁹³ Aerden, S. 'De roomse lach.' In: *HP De Tijd*, 23 augustus 1996.

⁹⁴ Vaartjes, G. *Godfried Bomans, schrijver en televisiester*. Godfried Bomans Genootschap, 2005, 5.

Elke medaille heeft twee kanten. Dat geldt ook voor de waardering voor Bomans en zijn werk. Na de positieve kant, volgt er nu een aantal meningen die een grotere of kleinere geringschatting inhouden.

Van Dieren, die jarenlang met Bomans heeft samengewerkt bij het maken van televisieprogramma's, heeft andersoortige kritiek. 'Godfried deed nooit zijn huiswerk, las de benodigde stukken en brieven niet, pretendeerde een grote belezenheid door midden in een boek een citaat op te slaan, terwijl dat de enige alinea was die hem uit het hele boek bekend was en kwam vaak totaal onvoorbereid of op het verkeerde uur op de plaats waar een prestatie van hem werd verlangd.'⁹⁵

Een uitgever zei ooit op een vergadering van een letterkundig genootschap: 'Bomans was au-fond toch maar een roomse non-valeur.'⁹⁶

Sommigen vinden dat zijn geschriften niet altijd voldoen aan hoge literaire normen. Zo is er van Polak deze uitspraak:

De dood van Godfried Bomans [...] moge dan naar verluidt het hele Nederlandse volk in de rouw hebben gedompeld, bijgedragen aan de toegenomen werkloosheid heeft het niet. Naast de continue aanmaak van nog tijdens zijn leven gescoorde succesartikelen, beleefden zelfs de grofste flauwiteiten de meest banale bijdrage ooit door de overledene aan ons cultureel erfgoed toegevoegd de ene herdruk, heruitzending en heropvoering na de ander.⁹⁷

De literaire wereld is, zoals gezegd, nooit warmgelopen voor Bomans. Reve oordeelde dat het werk van de Bloemendaalse literator uit 'geslachtsloze schrijfsels' bestond. Wolkers vond dat hij 'teveel het establishment en de verkankerde clerus aan het woord liet.'⁹⁸

Ook ergerden mensen zich aan andere zaken, Bomans betreffend. Aerden: 'Die knipoog naar de potkachtjeskant van het katholieke geloof, naar zaken als Sinterklaas of carnaval, gekoppeld aan de bijbehorende terminologie als "goedgeluimd", "schertsend", "korzelig" of "bekommerd" heeft de aversie van veel mensen tegen Bomans versterkt.'⁹⁹

Een diskwalificatie zit ook in het oordeel dat Bomans een man was zonder diepgang.¹⁰⁰

Critici hebben Bomans eveneens kwalijk genomen, dat hij niet met zijn gaven woekerde. Ferron zegt daarover dit: 'Bomans verkocht knap verpakte algemeenheden, tegeltjeswaarheden. Hij begroef zijn talenten en heeft zijn roeping verzaakt. Dat is het ergste wat een mens kan overkomen, denk ik.'¹⁰¹

Een ander facet van de geringschatting van Bomans was zijn gedateerdheid. Volgens Aarts vond men dat een van de meest wezenlijke oorzaken waardoor hij geen erkenning vond als auteur. Hij paste niet in de tijd. Hij was een negentiende-eeuwer, die zich verwant voelde met de jonge Beets, met de dichter Piet Paaltjens, met de Schoolmeester en met Dickens. Hij was, zo oordeelde men, een negentiende-eeuwer die verdwaald was in de twintigste eeuw.¹⁰²

---

⁹⁵ Bomans, G. 1972(c), 30.

⁹⁶ Bomans, J. 1978, 213.

⁹⁷ Brouwers, J. 1982, 115.

⁹⁸ ibidem, 33.

⁹⁹ Aerden, S. 'De roomse lach.' In: *HP De Tijd*, 23 augustus 1996.

¹⁰⁰ Groenewoud, M. 'Humor als overwonnen droefheid: Godfried Bomans komt in toneelstuk op aarde terug.' In: *Eindhovens Dagblad*, 31 oktober 2002.

¹⁰¹ Eck, M, van. 'Roeren in de ziel van tien Godfriedjes.' In: *Brabants Dagblad*, 20 oktober 2001.,

¹⁰² Aarts, J. 2009, 47-48.

Door de culturele elite werd Bomans nooit omarmd en bewonderd. 'Hij was daarvoor te rechts, te rooms.'¹⁰³

4.12 Fabelachtige roem

Een groot aantal critici en recensenten heeft zich uitgelaten over de grote roem die Bomans met name vanaf de jaren zestig in Nederland en Vlaanderen ten deel is gevallen. Een bloemlezing.

Zr. Amanda duidde op 22 december 1971 in een brief aan Bomans' zus Wally, die kloosterzuster was in Maastricht, op de grote populariteit van haar broer, toen ze schreef: 'God plukt de bloemen als ze op hun mooist zijn.' Ter gelegenheid van het overlijden van Bomans schreef Adriaan Roland Holst een kort in memoriam in dichtvorm, waarin de grote bekendheid ook weer tot uitdrukking werd gebracht:

Nu hij zijn afscheid nam uit dit kort leven,
zijn laatste woorden sprak en heeft
geschreven,
bemerken wij, na de eerste schrik,
dat hij onzichtbaar naast ons is gebleven.¹⁰⁴

Naar aanleiding van de dood van de schrijver schreven koningin Juliana en prins Bernard aan mevrouw Bomans: 'Diep geschokt door het plotselinge heengaan van uw man zenden wij u ons groot medeleven. Ook wij zijn blij hem gekend te hebben en zijn geschriften te behouden.'

Ook in het volgende citaat klinkt de grote faam door: 'Zo is Godfrieds dood aangekomen in Nederland: niet als de dood van een schrijver, maar als de dood van een huisvriend die in alle gezinnen een geziene gast was, terwijl hij zelf alleen een koude lens zag, onafgebroken op hem gericht.'¹⁰⁵

¹⁰³ List, G. van der 2013, 68.

¹⁰⁴ Ibidem, 35.

¹⁰⁵ Mulisch, H. 'Ik herinner mij Godfried Bomans.' In: *Haagse Post*, 15 januari 1972.

Hella Haasse zei dat de immense populariteit van Bomans als schrijver en televisie- en radiopersoonlijkheid te danken was aan de omstandigheid dat 'hij humor zonder tanden had.'¹⁰⁶

In een artikel van Marjo van Soest staat deze uitspraak van Jan Coen Bangert over Bomans: 'Hij was zo onvoorstelbaar geliefd. Als die man voor de radio sprak, dan waren de straten leeg.'¹⁰⁷

Brouwers zegt in dit verband dat op Bomans het volgende van toepassing was: Hij was 'de bij zijn leven bij vertegenwoordigers van alle lagen van de bevolking meest geliefde en gelezen schrijver die de Nederlandse literatuur ooit heeft voortgebracht.'¹⁰⁸

Ook het volgende citaat bewijst de immense populariteit van de schrijver.

Dagelijks kwam zijn werk in huis bij lezers van *de Volkskrant*, wekelijks bij *Elsevier*-lezers en zijn boeken werden bij de vleet verkocht. Daarnaast kon men hem op de radio beluisteren, in "Kopstukken" van de KRO (1959-1962) en later op de tv zien in "Hou je aan je woord" van de AVRO (1961-1963), dat in 1960 als radioprogramma was begonnen. Met zijn schrijfwerk bereikte Bomans honderdduizenden mensen, met de tv enkele miljoenen, dwars door alle zuilen heen. En dat was nogal wat in die tijd.¹⁰⁹

Van der Plas heeft wellicht het overtuigendst verwoord hoe groot de populariteit van Bomans tegen het eind van zijn leven was. Hij heeft in het boek van Bomans *Dickens, waar zijn uw spoken?*, een 'Ter inleiding' en een 'In memoriam Godfried Bomans' geschreven. In die laatste bijdrage geeft hij een voorbeeld van de fabelachtige roem van de schrijver. Dit moge dienen als illustratie van wat hierboven over die roem is geschreven, een roem die 'soms zelfs een beetje glik lijken op een charisma.'¹¹⁰

In het voorjaar van 1971 ging ik voor *Elseviers Magazine* met hem een paar maal op stap naar provinciesteden, om er, in de verkiezingsstrijd, een paar politieke vergaderingen te bezoeken waar lijststaandevoerders spraken. Ik zie ons aankomen in Bergen op Zoom. Ik parkeer de auto op de Markt. Godfried stapt uit en staat, lang en recht, naast de wagen. Ik zie mensen om hem heen stil staan. Alle gezichten beginnen te glimlachen. Een vrouw loopt op hem toe, legt haar hand op zijn arm, zegt: 'Meneer Bomans, u hier?...' 'Zeker, mevrouw,' zegt hij, geen ander.' En hij geniet van de herkenning. En zegt (het loopt tegen vijven): 'Laat ons nu onze opwachting maken bij de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten.' En schrijdt naar het stadhuis. De bode is zichtbaar verrast en gestreeld tegelijk. De burgemeester is helaas niet aanwezig, maar een rondgang door de gebouwen slaat de heer Bomans toch wel niet af? Een waardige bezichtiging. Eerbiedig personeel, dat hartelijk begroet wordt. Dan weer de Markt. Wat nu? 'Naar de pastorie.' Maar kan dat zo maar onaangekondigd? Maar natuurlijk. En hij belt aan. De huishoudster wijkt achteruit alsof ze een verschijning ziet. Raakt hem dan aan, als om zich te vergewissen van zijn lijfelijke aanwezigheid. Ze zal onmiddellijk de pastoor waarschuwen. Deze verschijnt. Wil de heer Bomans het huis bezichtigen? Dan zal hij hem graag voorgaan. En het huis wordt bekeken, van boven tot onder. Om zes uur staan we weer buiten. 'Nu de inwendige mens,' zegt Godfried en schrijdt naar 'De Draak', tussen knikkende en verbijsterd stilstaande passanten. In het restaurant een zichtbaar vereerde gérant. Het keukenpersoneel dat later om de hoek komt kijken. Ouders die servetten laten signeren. En dan nog het zaaltje waar Den Uyl zal spreken. Zodra Godfried zich op een stoel zet ontstaat er geroezemoes. Velen naderen, sommigen komen hem de hand reiken. Verslaggevers en fotografen, voor de politiek gekomen, zetten zich rond de onverwachte

¹⁰⁶ Garderen, F. van. 'Laatste nazaat van een antieke tijd.' In: *Brabants Dagblad*, 19 december 2001.

¹⁰⁷ Soest, M. van. 'Iedereen wilde na zijn dood aan Bomans verdienen.' In: *Vrij Nederland*, 1 februari 1992.

¹⁰⁸ Brouwers, J. 1982, 16.

¹⁰⁹ <http://www.godfriedbomans.nl/teksten/Bomans.Abrahams.html>: 22 maart 2011.

¹¹⁰ Bomans, G. 1972(e), 144.

bezoeker. Er hangt iets van paniek in de lucht.¹¹¹

Alison Korthals Altes zei in het gesprek dat ik met haar had dat er een aura rond Bomans hing en dat zijn uitstraling uniek was.

De Godfried Bomansstraat in Lichtenvoorde.

4.13 Roofbouw

Met name in de laatste levensjaren van Bomans is hij door velen roekeloos geëxploiteerd. Over die roofbouw die op hem gepleegd is, zegt Van Dieren, die jarenlang met hem samengewerkt heeft en ongeveer dertig televisieprogramma's met hem heeft gemaakt, het volgende.

Voorbijgangers die aanbellen worden binnengelaten, een bandrecorder in de hand. Dag in, dag uit gaat dit zo door, en ondertussen dreigt een berg van nog te schrijven boeken, artikelen, te houden lezingen, programma's en te bedenken theorieën en diepzinnigheden. Iedere dag voert de post een vracht brieven aan die maanden blijft liggen, onaangeroerd, maar niet vergeten. Die stapel ligt daar, in de hal, in grote dozen, een berg die *eens* moet worden beklommen. Vol met verzoeken van tragische mensen die hulp willen, van bewonderaars die 'materiaal' vragen, van pseudo-auteurs die hun meesterwerken ter correctie sturen, van supporters die hun verwantschap met hem uitspreken - de grootste hoeveelheid - en ook: de kritiek, de roep die hem verguist en waarvan hij niets wil weten, zoals hij interviews niet wil herlezen, zijn boeken niet meer wil inzien en voortdurend *achter* alles zich verstopt om *voor* ruimte te maken. Godfried de veelspreker, de moralist, de wijsgeer of hoe je hem wilt noemen, die zijn woorden wegblaast in de wind, in plaats van ze in de prachtige bloembedden, potten en perken van zijn literaire lusttuin te poten.¹¹²

4.14 Literaire erkenning

---

¹¹¹ ibidem, 144-145.

¹¹² Dieren, W. van. "Nooit uitgesproken gesprek met zichzelf." Bomans, G. 1972(c), 145.

Bomans heeft nooit een officiële literaire prijs ontvangen. Dit gemis aan erkenning heeft, zoals Van der Plas zei, verschillende oorzaken. In Bomans' tijd bestond er volgens hem in het geheel geen traditie voor de waardering van humor en satire. Evenmin was er een positieve benadering voor het krantenstukje, de columnistiek stond nog in de kinderschoenen. Ook Bomans' veelzijdigheid is een obstakel geweest om hem naar waarde te schatten. Bovendien heeft antipapisme hem opgebroken.¹¹³

Van Zonneveld vult deze redenen nog met een andere aan. Bomans was, zo denkt hij, 'misschien te geliefd en dat wekt afgunst op, dat mag in Nederland niet.'¹¹⁴

Vogel voegt hier nog aan toe dat in de tijd dat Bomans humoristische stukjes schreef men vond dat dit geen literatuur kon zijn. Literatuur moest ernstig zijn. Wat geestig was hoorde daar niet bij. De columns die hij schreef en die over het algemeen ernstig waren, behoorden ook niet tot de literatuur. Later zijn er voor beide genres prijzen gekomen. Simon Carmiggelt, Annie M.G. Schmidt, Piet Grijs en Renate Rubinstein ontvingen prijzen, maar wel na Bomans' dood. Hij stierf te vroeg om een officiële literaire prijs te ontvangen voor genres die hij zelf begonnen was. Zo ver was hij zijn tijd vooruit, aldus Vogel.

Gebrek aan waardering voor het oeuvre van Bomans heeft, zo meent Van Agt, veel te maken met de religieuze toonzetting van wat hij schreef. 'Velen lusten dat niet meer of hebben er geen zintuig voor.'¹¹⁵

4.15 Geloofshouding

Naast de vele andere aspecten van Bomans is zijn geloofshouding in de beeldvorming toch wel de meest prominente. Over dit aspect van zijn schrijversimago gaat in feite deze hele studie. In elk van de vijf hoofdstukken wordt een bepaald aspect van Bomans' geloofsopvattingen behandeld. Daarom in deze subparagraaf slechts enkele highlights.

Als student in Amsterdam (hij studeerde daar van 1933 tot 1939) openbaarde zich in hem enige tijd een sterke vroomheid en een zekere neiging tot mystiek, onder grote invloed van Lizzy Breman, over wie in hoofdstuk 2 uitgebreid wordt gesproken.

Naarmate Bomans ouder werd, durfde hij meer van zichzelf te laten zien en de confrontatie met zichzelf en zijn geloofstwijfels aan te gaan. Hij keek toen met gemengde gevoelens terug op zijn rooms-katholieke opvoeding. Enerzijds had hij niets met het uiterlijk geloof van zijn vader, wilde hij juist ruimte voor vragen en twijfels. Aan de andere kant verlangde hij met weemoed terug naar de zekerheid die het geloof hem als kind bood, juist omdat er geen ruimte was voor twijfel.¹¹⁶

Volgens een van Bomans' vriendinnen, Alison Korthals Altes, met wie ik 28 april 2019 een gesprek had, was hij een zeer gelovig mens en het mystieke heeft, zo zei ze me, een belangrijke rol gespeeld in zijn geloofsbeleving.

---

¹¹³ Plas, M. van der. Lezing gehouden voor het Godfried Bomans Genootschap op 9 mei 1987 in De Vergulde Arend in Haarlem.

¹¹⁴ Zonneveld, P. van. 'Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.' In: *Nieuw letterkundig magazijn*, Jaargang XIV, nummer 1, mei 1997, 45.

¹¹⁵ Houtman, W. 'Bomans was religieus en dat lust men niet meer.' In: *Nederlands Dagblad*, 24 december 1996.

¹¹⁶ Hoogendoorn, M. 'Een man die zichzelf niet durfde te zijn.' In: *Nederlands Dagblad*, 16 december 2011.

Over de toestand in de kerk in Nederland in de jaren zestig en zeventig zegt Van der Plas: 'De Nederlandse Kerk van de jaren 1960-1975 was een luidruchtige en zelfs rumoerige Kerk. Er werd veel geopperd, ter tafel gebracht, geëxperimenteerd. En veel daar weer van was ongewoon en onrijp en overschreed de erkende grenzen van de officiële geldende ecclesiologie en ook de kerk-"discipline".'¹¹⁷

Tegen het eind van zijn leven werd Bomans gekweld door twijfels en onzekerheden. Verkade heeft dat zo verwoord: 'Van alle mooie dingen in de werken van Bomans is het mooiste dat je [...] een mens tegenkomt die worstelt met God en Goddelijke zaken; de vragen van het bestaan en het geloof kon hij niet loslaten en in de zoektocht naar antwoorden erop zijn er schone kleinoden aan het papier toevertrouwd.'¹¹⁸

5 Vraagstelling en theoretisch kader

Het onderzoek naar de verhouding van Godfried Bomans tot het katholicisme wordt verricht vanuit een cultuurhistorisch perspectief. Hoewel Bomans in eerste instantie thuishoort in de wereld van de literatuur, is in dit onderzoek niet voor een letterkundige uitgangspositie gekozen. Uiteraard komen in de diverse hoofdstukken wel allerlei literaire zaken aan de orde, maar het culturele aspect staat op de voorgrond. Bijna 49 jaar na zijn overlijden, nu het aantal gelovigen drastisch is verminderd, hebben zijn publicaties over kerk en godsdienst de status gekregen van een belangrijk cultuurdocument.

Evenals Kees Fens heeft Bomans met zijn cultuurhistorische beschouwingen de aandacht voor de katholieke cultuur levend gehouden.

Bomans had voor zijn ideeën en opvattingen in woord en geschrift een groot bereik. Dat is voor een cultuurdrager als hij, dus als iemand die een voortrekkersrol vervult bij het uitdragen van een bepaalde cultuur, erg belangrijk. Als zodanig is hij 'voor zijn *public relations* [...] aangewezen op de openbaarheid. Niet alleen de interviews in kranten en televisieprogramma's, maar ook de optredens voor publiek spelen daarbij een belangrijke rol.'¹¹⁹

Bomans ijverde met name voor de emancipatie van leken in de kerk. Die vervulden in zijn tijd nog een zeer ondergeschikte rol. Over die emancipatie werd al in 1950 geschreven.

In *Onrust in de zielzorg* uit dat jaar staat onder meer dat de plaats van de leek in de kerk niet algemeen erkend wordt. De schrijvers van dit werk voegen hieraan toe: 'De priester mag er zich toch niet over verwonderen dat de eeuwenlange geautoriseerde verkondiging van Gods Woord - waarvan hij het monopolie bezit - ertoe geleid heeft, dat hij het monopoliebezit van de theologie verloren heeft, en dat er blijkbaar leden zijn die op dit terrein kundig kunnen meespreken.'¹²⁰

De Bijbel was voor Bomans de bron waaruit hij zijn inspiratie haalde. Het belang van deze bron wordt ook onderkend door Goedegebuure. Hij schrijft: 'Hoewel men in het tijdperk van

---

¹¹⁷ Plas, M. van der 1988, 129.

¹¹⁸ Verkade, C. 'Godfried Bomans, de 100-jarige profeet.' Geschreven in 2013 als lossenotitie.

¹¹⁹ Schenkeveld-Van der Dussen M. A. e.a. (redactie) 1993, 780.

¹²⁰ Hoeven, J. van der en J. van Rosmalen 1950, 34.

secularisatie en ontkerkelijking misschien anders zou verwachten, is de bijbel nog altijd een creatieve bron zonder weerga, zeker voor de Nederlandse literatuur.’¹²¹

In de diverse hoofdstukken zal duidelijk worden, dat Bomans zich opgeworpen heeft als iemand die godsdienstige, sociale en maatschappelijke misstanden aan de kaak heeft gesteld. Hij was een pleitbezorger voor de emancipatie van de katholieke bevolking. Na de beide concilies in de jaren zestig werd hij de woordvoerder van de opvattingen van zijn geloofsgenoten over de veranderingen in de kerk.

De te beantwoorden vraag in deze studie is: **Hoe verhiel de auteur Godfried Bomans, als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype, dat is ‘de collectieve dimensie van auteurspositionering en -beeldvorming’¹²², zich tot het katholicisme?** Daarbij wordt de volgende onderverdeling aangebracht, vertaald in drie deelvragen:

- 1 Hoe presenteerde Bomans zichzelf als vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke schrijverstype? (autorepresentatie)**
- 2 Welk beeld hebben tijdgenoten van hem geschetst met betrekking tot het katholicisme? (heterorepresentatie)**
- 3 Welk imago heeft de generatie na Bomans van hem als katholiek auteur gevormd? (postume heterorepresentatie)**

Bij de eerste deelvraag gaat het om de weergave van de uiterlijke representatie, om het uitwendig zelfbeeld van Bomans en niet om het onderzoeken van zijn innerlijk leven, dus niet om subjectieve gedachten en gevoelens van hem. Bij die representatie betreft het zowel de rationele als de emotionele kant van zijn uitingen. Het gaat dus om een fenomenologische beschouwing, om de vraag hoe de auteur zich zowel op verstandelijke als gevoelsmatige wijze aan de buitenwereld representeert. Het gaat hierbij niet aan de ziel van Bomans te onderzoeken. Alleen de manier waarop de ziel zich aan ons voordoet is van belang.

In elk van de vijf hoofdstukken die volgen na de Algemene inleiding komen deze deelvragen aan de orde en worden ze gerelateerd aan de daarin besproken onderwerpen.

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met de vermelding van de consequenties die de meningen van tijdgenoten en latere critici hebben gehad voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype.

6 Auteursstypen

a Algemeen

‘Auteursstypen komen tot stand op basis van individuele en collectieve presentaties en modellen zoals die op een bepaald moment in de tijd en de literaire traditie circuleren.’¹²³

---

¹²¹ Schenkeveld-Van der Dussen M. A. e.a. (redactie) 1993, 861.

¹²² Boven, E. van en P. Verstraeten, red. 2016, 11.

¹²³ Ibidem, 9.

De individuele representaties van auteurs zijn afgeleid van de meer collectieve auteursbeelden. Sommige auteurstypen zijn sterk tijdgebonden en andere circuleren over een langere periode.

Elke vorm van auteurschap veronderstelt dus twee dimensies, namelijk de individuele verschijningsvorm en het collectieve model. Dat is het beeld dat een aantal auteurs gezamenlijk over een bepaald onderwerp toont. Een auteurstype representeert kenmerken van een bepaalde stroming of richting op bijvoorbeeld godsdienstig, letterkundig, politiek, maatschappelijk, artistiek gebied of enig ander terrein. Tegenover zo'n stroming of richting neemt dit schrijverstype een bepaalde houding aan, het voelt zich verbonden met degenen die zo'n stroming of richting vertegenwoordigen, dus met het collectieve model.

Het schrijverstype is een ideaaltipe, d.w.z. een abstracte beschrijving die bedoeld is om bepaalde kenmerken van een verschijnsel op de voorgrond te schuiven teneinde het beter te leren kennen. Het is geen empirisch model. Het werkelijke beeld komt aan dit ideaaltipe niet toe.

Het auteurstype ziet het als zijn opdracht datgene wat het vertegenwoordigt uit te dragen en te propageren. Zo'n type is een bezieler en moet de lezers enthousiasmeren. Het moet strijdbaar zijn voor de beginselen in de samenleving waar het voor staat, waarbij ook een kritische houding hoort.

Er zijn veel mogelijke auteurstypen. Een aantal voorbeelden.

'Een van de basistypen is ongetwijfeld dat van de romantische schrijver, de geniale, miskende, tragische auteur. In Nederland denkt men dan al snel aan Multatuli en aan Kloos.'¹²⁴ Andere auteurstypen zijn de socialistische dichter (Herman Gorter, Adriaan Roland Holst), de academische schrijver (Willem Frederik Hermans), de cultuurcriticus (Frans Kellendonk) en de ballingschrijver (Kader Abdolah). Ook de dominee-schrijver (Nicolaas Beets), de priester-schrijver (Jacques Schreurs) en de streekschrijver (Antoon Coolen) zijn specimina van deze typen, evenals de schrijver van historische romans (Jacob van Lennep en Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint). Het katholieke schrijverstype maakt eveneens deel uit van de basistypen. Over dit laatste type gaat de volgende subparagraaf.

b Het katholieke schrijverstype

Opmerking vooraf.

In de beoefening van de letterkunde kunnen we spreken van een binnen- en buitenliterair doel. Er is sprake van een binnenliterair doel, wanneer de literator een doel nastreeft binnen het collectieve tekensysteem dat de literatuur is. Hij kan echter ook de prioriteit leggen bij het effect dat hij met zijn werk nastreeft in de maatschappelijke werkelijkheid. Dan gaat het om een buitenliterair doel.¹²⁵

In verband met de emancipatie van de katholieken in Nederland had de 'katholieke literatuur' een zeer specifieke buitenliteraire doelstelling. Dit doel staat in dienst van de rooms-katholieke kerk en kan bijvoorbeeld zijn het representeren, propageren of verdedigen

---

¹²⁴ ibidem, 10.

¹²⁵ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' Henau, T. en T. van den Hoogen (redactie) In: *Van Katholiek Limburg naar katholieken in Limburg*. Heerlen: 1988, 146-147.

van de leer en/of de praktijk van de katholieke kerk.’¹²⁶ Door middel van die ‘katholieke literatuur’ wilden de auteurs hun geloof in de Nederlandse samenleving tegenwoordig stellen en ervan getuigen. Ze wilden opkomen voor het katholieke volksdeel.¹²⁷ In de hoofdstukken 2 tot en met 6 komt het thema van het binnen- en buitenliterair doel van Bomans’ werk geregeld terug.

De link tussen de auteurs en het type dat ze vertegenwoordigen is niet altijd zeer uitgesproken en soms benoemt het beeld slechts een bepaalde dimensie van het schrijverschap in kwestie.¹²⁸ Zeker bij een veelzijdig auteur met een al even veelzijdig schrijversimago als Bomans is dit het geval. In paragraaf 3 heb ik een aantal clusters genoemd die samen een beeld schetsen van dat imago. Door de nadruk te leggen op één van die facetten ontstaat een onvolledig imago.

b1 Wat houdt het begrip ‘katholiek schrijverschap’ in?

De geschiedenis van de katholieke literatuur in Nederland is door Anton van Duinkerken (pseudoniem van prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs) beschreven aan de hand van het tijdschrift *Van Onzen Tijd*, dat in oktober 1900 voor het eerst verscheen. De schrijvers die hierin publiceerden, moesten zich volgens hem ‘verweren tegen de heerschende godsdienstige retoriek, die alle voortbrengselen van de letterkunde in dienst gesteld wilde zien van een luide en rechtstreekse verkondiging der geloofsleer.’¹²⁹ Volgens Van Duinkerken ‘waren zij trouwe katholieken, maar kunstenaars met een eigen mening en een eigen gevoelsleven, dat zich niet van bovenaf liet bepalen.’¹³⁰

Terugkijkend op de eerste helft van de twintigste eeuw constateert hij, dat de belletrie zich ontwikkelde in voortdurend conflict met de katholieke boekrecensenten die als zedenmeesters optraden om ‘het volk te behoeden tegen de schadelijke invloeden van profane literatuur.’¹³¹

Hoewel de schrijvers in *Van Onzen Tijd* zich sterk maakten voor de emancipatie van de katholieke literatuur, was de angst voor schadelijke invloeden er de oorzaak van dat de katholieke romankunst in haar ontwikkeling werd geremd. De talenten van degenen die hun bijdragen leverden aan dit tijdschrift, zoals Albertine Steenhoff-Smulders (1871-1933) en Maria Viola (1881-1951), waren - zo vond Van Duinkerken - te gering om van een grote oogst aan katholieke literatuur te kunnen spreken. ‘Eigenlijk was Marie Koenen de enige die naam zou kunnen maken.’¹³²

In het interbellum bereikte de maatschappelijke verzuiling van de katholieken haar hoogtepunt. De groei van het aantal maatschappelijke organisaties was niet te stuiten. In 1923 kwam de Katholieke Universiteit Nijmegen tot stand en in 1926 werd de Rooms

---

¹²⁶ Ibidem, 147.

¹²⁷ Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) 1988, 148.

¹²⁸ Boven, E. van en P. Verstraeten, red. 2016, 11.

¹²⁹ Goddijn, W. e.a. 1999, 119-120.

¹³⁰ Ibidem, 120.

¹³¹ ibidem

¹³² ibidem

Katholieke Staatspartij (RKSP) opgericht. De katholieken werden gesterkt in hun 'herwonnen zelfvertrouwen', een begrip waarmee Thurlings de jaren 1920-1940 in katholiek Nederland karakteriseerde.¹³³

Rond 1920 liet een nieuwe generatie katholieke jongeren van zich horen en zij traden in debat met haar niet-katholieke tijdgenoten. De defensieve houding die katholieke auteurs en critici lange tijd kenmerkte, maakte plaats voor een offensief optreden. Ze presenteerden in de jaren twintig een integraal katholiek cultuurijsdeaal waar de literatuur een onlosmakelijk deel van uitmaakte. Dat deden ze in het ongebonden tijdschrift *Criterium*. 'Maar hoe sterk de groepsvorming onder katholieke schrijvers na 1920 ook is, van een solide katholiek blok is ook in het interbellum geen sprake.'¹³⁴

"De katholieke jongeren" is de gebruikelijke aanduiding voor de groep katholieke schrijvers en critici die kort na 1920 van zich doet horen. De bekendsten daarvan zijn: Jan Engelman, Gabriël Smit, Gerard en Henri Bruning, Anton van Duinkerken, Henk en Louis Kuitenbrouwer (alias Albert Kuyle), Albert Helman, Jacques Schreurs, Gerard Knuvelde, Antoon Coolen, Herman de Man, Jos Panhuijsen en Gerard Wijdeveld.

Het optreden van deze jongeren was niet behoedzaam, maar zelfverzekerd. Zo werd '1920' een keerpunt in de Nederlandse literatuur: in zaken als kunst en levensbeschouwing kon niemand meer om de katholieken heen. Ze doorbraken het oude isolement en veroverden in korte tijd een centrale positie in het literaire veld.

Deze 'andere katholieken' hekelden fel de zelfgenoegzaamheid van het roomse establishment. 'Tegenover het burgerlijke emancipatie-katholicisme plaatsten deze dissidenten een anti-burgerlijk non-conformisme op cultureel, literair, sociaal en politiek gebied.'¹³⁵ Enkel een doorleefd en authentiek catholicisme kon volgens hen het bezielde verband herstellen dat in de moderne tijd verloren was gegaan. De burgerlijke cultuur moest, zo vonden zij, wijken voor een integraal katholiek herstel.

De katholieke jongeren groepeerden zich met name in *Roeping* en *De gemeenschap*. Beide tijdschriften hebben bijgedragen aan de culturele emancipatie van de katholieken. Katholieke literatoren hadden daarbij een apostolische taak. Met de oprichting van deze periodieken hebben ze zich als groep geprofileerd. Deze tijdschriften hebben eraan bijgedragen, dat het catholicisme in beweging kwam en zich meer en meer naar buiten manifesteerde. In het interbellum hebben jonge katholieke letterkundigen duidelijk en enthousiast acte de présence gegeven 'uit roeping voor de rol van cultuurdrager in een samenleving waarvan zij een gemeenschap, ook in culturele zin, wilden maken.'¹³⁶ *Roeping* en *De gemeenschap* droegen namen die deze ambities uitstraalden. De jongeren vonden inspiratie bij twee vertegenwoordigers van het *Renouveau catholique* in Frankrijk: Léon Bloy en Jacques Maritain. In 1919 verscheen van laatstgenoemde in Parijs de kunsttheoretische verhandeling *Art et scolastique*. Deze Fransman ontpopte zich begin jaren twintig als de meest uitgesproken katholieke cultuurcriticus in Frankrijk.

Het *Renouveau catholique* kwam na de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk tot bloei in de antimoderne cultuurkritiek van beiden. Het was een katholiek reveil, een doorlopende

---

¹³³ Thurlings, J. 1978, 104.

¹³⁴ Sanders, M. 2002, 253.

¹³⁵ Ibidem, 255.

¹³⁶ Goddijn, W. e.a. 1999, 120-121.

aanklacht tegen het moderne denken sinds de Reformatie, dat van zijn religieuze fundament was losgeslagen. 'De moderne cultuur was volgens Maritain verongelukt in de loopgraven van Verdun en enkel een integraal katholiek herstel kon de wereld nog van de ondergang redden.'¹³⁷

Het moderne rationalisme dat sinds Kant het denken had bepaald, moest, zo vond Maritain, wijken voor de scholastiek van Thomas van Aquino. De Fransman noemde hem 'le docteur angélique' en 'de meest actuele van alle denkers.'¹³⁸ Diens denken moest in een eigentijds kader worden geïntegreerd, waardoor de moderne cultuur zou worden bezield.

Maritains cultuurfilosofische ideeën waren erop gericht de relatieve autonomie van de rede onder het primaat van het geloof te benadrukken.

Ruiter en Smulders verwoordden de intentie van Maritains ideeën als volgt: 'Hij elimineerde de oppositie tussen katholicisme en moderne kunst door eenvoudig over de moderne kunst de stolp van het katholicisme te zetten.'¹³⁹

De eerste aflevering van het tijdschrift *Roeping* (1922-1963) verscheen in september 1922. Het blad stond onder hoofdredactie van Dr. H.W.E. Moller. Vanaf de tweede jaargang werd dit tijdschrift het podium voor katholieke jongeren onder wie onder anderen Gerard en Henri Bruning, Albert Kuyle, Anton van Duinkerken en Jan Engelman. In jaargang 31 (1955-1956) stond daar een bijdrage van Bomans in: *Schoolherinneringen*.

De generatiegenoten van Moller bepaalden de koers van het blad, waardoor het nooit een echt jongerenblad werd.

Het uitgangsprincipe van het tijdschrift was, dat literatuur en andere kunstuitingen zo innig mogelijk verbonden dienden te zijn met godsdienst en maatschappij. In zijn eerste redactionele inleiding zei Moller het zo: 'Alle schoonheid die wij mensen aanschouwen, is de openbaring van de eeuwige Goddelijke Schoonheid, is de afstraling van God zelf.'¹⁴⁰

In het openingsnummer schreef Gerard Bruning onder de titel 'Het apostolaat van den katholieken kunstenaar'¹⁴¹ dat *Roeping* zich bewust in dienst wilde stellen van het buitenliteraire streven van de katholieke letterkunde. De titel van dit nieuwe periodiek wordt aldus toegelicht: 'Kunst, geboren uit katholieke beginselen, heeft een roeping te vervullen in de samenleving.'¹⁴² Dat geldt ook voor het werk van Bomans. Bruning formuleerde als eerste taak van de katholieke kunstenaar 'het medewerken aan de uitbreiding van het Godsrijk op deze wereld.'¹⁴³

Roeping zette zich in poëticaal opzicht af tegen het estheticisme (de erfenis van Tachtig) en tegen literair behoudende geloofsgenoten als Brom en Gielen. Kunst moet, aldus het tijdschrift, niet gericht zijn op vernieuwing in de letterkunde, maar op culturele vernieuwing van de samenleving vanuit katholiek perspectief.¹⁴⁴ Tot in de jaren vijftig is dit de centrale doelstelling van het tijdschrift gebleven.

---

¹³⁷ Ibidem, 261.

¹³⁸ ibidem

¹³⁹ Ibidem, 262.

¹⁴⁰ Ibidem, 269.

¹⁴¹ *Roeping* 1 nr. 1, oktober 1922, 21-27.

¹⁴² Nissen, P. 1988, 168.

¹⁴³ ibidem

¹⁴⁴ Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) 1988, 168.

Een ander gevolg van het herwonnen zelfvertrouwen was dat een optreden in strikt gesloten gelederen niet langer noodzakelijk en vanzelfsprekend werd geacht. Het vizier moest ook gericht zijn op de buitenwereld en dus niet alleen op de eigen kring. Zo kwam het katholicisme in beweging en werden ook andere katholieke auteurs aangetrokken. Op die manier ontstond het katholieke auteurstype.

Knuveler was de belangrijkste recensent van het blad. Hij sympathiseerde met het radicale katholicisme en de katholieke levensbeschouwing was voor hem de allesbepalende norm. Over de relatie kunst-godsdienst zei hij dat de hoogste kunst niet buiten het katholicisme geschapen kon worden: 'De praktijk wijst uit, dat buiten het Katholicisme de edelste strevingen in eenzijdigheid verstarren en het evenwicht niet wordt gevonden.'¹⁴⁵

Uit onvrede met het autoritaire redactiebeleid van Moller scheidden enkele jongeren, onder wie Henk Kuitenbrouwer, Louis Kuitenbrouwer (Albert Kuyle) en Jan Engelman, zich in 1924 af van *Roeping*. Hun optreden werd gekenmerkt door idealisme en non-conformisme. In 1925 richtten zij het maandblad *De gemeenschap* op. De ondertitel van het blad: *Maandblad voor katholieke reconstructie* verraadt al dat ze schatplichtig waren aan het *Renouveau catholique*. *De gemeenschap* voer als katholiek tijdschrift geheel op het kompas van Maritain. Het tijdschrift bleef bestaan tot 1941.

In verschillende afleveringen van dat blad is het nodige gezegd over de katholieke belletrie. Het kernprobleem daarbij was: Hoe is de leer van de Kerk te combineren met de literaire vrijheid? De kunstenaar moest, zo werd gesteld, de band met de achterban bewaren.

De zelftypering die in de kring rond *De gemeenschap* van belang was, kwam tot uiting in de formulering 'God dienen door zoo goed mogelijk te schrijven.'¹⁴⁶

In de 'Verantwoording' aan het begin van de zevende jaargang van het blad werd de band met de Kerk nadrukkelijk onderstreept. Als doelstelling van de katholieke schrijver werd daar aangegeven: 'In de eerste plaats de volledige beleving en verwerkelijking van onze katholieke levensbeginselen. Niet slechts naar de letter, maar ook naar de geest; niet slechts volgens de landelijke eng-opportunistische interpretatie, maar volgens de groote, opvallend strakkere, en tevens fellere richtlijnen welke het centrale gezag der Kerk telkens opnieuw op zulk een eerbiedwaardige wijze aangeeft.'¹⁴⁷

De redacteurs van *De gemeenschap* willen een zekere autonomie van de kunst opeisen zonder de moederkerk ontrouw te hoeven worden. De vrijheid van schrijven blijft bestaan, zolang kerkelijke gezagsdragers - het episcopaat - het aanvaardbaar vinden dat de grenzen tussen geloof en kunst zo worden verkend of de fundamenteën van de politieke eenheid onder katholieken zo worden beproefd. De artistieke vrijheid wordt in het tijdschrift nadrukkelijk verdedigd.

'Al spoedig werd *De gemeenschap* een luis in de pels van het katholieke establishment en een reeks conflicten met de behoudende clerus volgde. Maar alleen al uit het gegeven dat het tijdschrift op beslissende momenten het hoofd boog voor de kerkelijke censuur kan

---

¹⁴⁵ Ibidem, 319.

¹⁴⁶ Anbeek, T. en J. Bank. 'Verzuilde literatuur: een verkenning' In: *Nederlandse letterkunde* 1, nummer 2, 132.

¹⁴⁷ Ibidem, 132.

worden opgemaakt dat het non-conformisme van *De gemeenschap* in hoge mate ambivalent was.¹⁴⁸

De redactie formuleerde onder verwijzing naar Maritains *Art et scolastique* het poëtische desideratum van de *dienstbare schoonheid*: de kunst is vrij op haar eigen terrein, maar uiteindelijk ondergeschikt aan het hogere.

Hoewel verzuiling vooral een zaak was van 'de basis', voelde de intellectuele top die het tijdschrift redigeerde, zich veel minder gebonden aan de katholieke zuil. 'Op dit niveau is de indeling in levensbeschouwelijke richtingen veel minder star dan gewoonlijk wordt aangenomen.'¹⁴⁹ Om met Ruiter en Smulders te spreken: 'De redactie is wars van starre dogmatiek en religieuze of culturele kleingeestigheid, en staat open voor uitingen van modern levensgevoel. [...] Keer op keer laat zij weten de katholieke geloofsbeleving te willen vernieuwen en aanpassen aan de moderne tijd.'¹⁵⁰

De gemeenschap was zowel modern als antimodern. Het tijdschrift pleitte voor de vrijheid van de katholieke kunstenaar, maar fungeerde welbewust als het literaire gezicht van de zuil en accepteerde dan ook kerkelijke censuur.

Het periodiek was het resultaat van het succes van de katholieke emancipatie, maar het was tevens een reactie op de burgerlijkheid van die emancipatie. Moderne katholieken hadden succes geboekt op politiek en sociaal terrein, maar in hun cultuur ontbrak het vrijwel aan authenticiteit en diepgang. Terwijl *Roeping* vooral de nadruk legde op politieke en ethische kwesties, was *De gemeenschap* sterk georiënteerd op cultuur en literatuur.

Vergeleken bij *Roeping* [...] was *De gemeenschap* een verlicht blad, dat [...] het roomse leven van zijn tijd eens flink wilde luchten. Het kon uithalen tegen de grondslagen en symptomen van de moderne gesecculariseerde maatschappij, het individualisme en het moderne denken, maar het keerde zich net zo hard tegen de gezapigheid van de katholieke cultuur als tegen de rechtlijnigheid van een blad als *Roeping*.¹⁵¹

De wens van *De gemeenschap* was een samenleving op te bouwen waarin het individu, onder Gods leiding, harmonieus was opgenomen en zich dienstbaar opstelde tegenover God en maatschappij.

In zijn 'Larense tijd' begon Bomans, zoals vermeld, de alledaagse kerksfeer te verachten als een sfeer van uiterlijkheden en sleur. Daar, in de villa van Lizzy Breman, zocht hij ernstig naar zijn eigen identiteit. 'Maar hij laat niemand toe binnen zijn rationeel domein en zeker niet binnen de ommuring van zijn gevoelens.'¹⁵²

In het voorjaar van 1935 achtte hij de tijd gekomen iets van zijn hand in te zenden naar *De gemeenschap*. Het was een gedicht met de titel 'O God, help nu!' De redactie van het tijdschrift was er niet kapot van en het vers werd niet in het blad opgenomen. In de zomer van dat jaar zond Bomans opnieuw een gedicht in. Het vers was echter door Joost Laudy

---

¹⁴⁸ Sanders, M. 2001, 278.

¹⁴⁹ Anbeek, T. en J. Bank. 'Verzuilde literatuur: een verkenning. In: *Nederlandse letterkunde* 1, nummer 2, 135.

¹⁵⁰ Ruiter, F. en W. Smulders 1996, 227.

¹⁵¹ Ibidem, 231.

¹⁵² Plas, M. van der. 1982, 134-135.

geschreven, maar Bomans had het zonder dat zijn kameraad het wist, opgestuurd naar de redactie van het tijdschrift. Laudy heeft er nooit weet van gehad dat Bomans dat gedaan heeft.¹⁵³ Ook dit gedicht werd niet geplaatst. Nadien heeft hij zich niet meer tot *De gemeenschap* gewend.

Het blad was een 'open' tijdschrift, omdat relatief veel niet-katholieken eraan meewerkten. Dat waren schrijvers als Slauerhof, Bordewijk, Achterberg, Bloem en Ter Braak. Zij droegen de 'katholieke reconstructie' geen warm hart toe, maar het 'verfrissend radicalisme' oefende ongetwijfeld aantrekkingskracht op hen uit. Ondanks de omstandigheid dat het tijdschrift contacten onderhield met niet-katholieke schrijvers, bleef het voor alles katholiek en tegendraads. Het was een blad 'zorgvuldig laverend tussen artistieke autonomie en gebondenheid.'¹⁵⁴

Roeping had een meer geïsoleerde positie dan *De gemeenschap*. In laatstgenoemd blad werd veelvuldig gepolemiseerd, dit in tegenstelling tot *Roeping*.

Eind jaren dertig werd het voor Engelman en Van Duinkerken duidelijk, dat er bij de jongste generatie geloofsgenoten weinig belangstelling bestond voor *De gemeenschap*, het tijdschrift van de katholieke jongeren. Beide letterkundigen vonden dat de grote beloftes (het katholieke cultuurideaal) waarmee het blad in 1925 gestart was, niet waar waren gemaakt. Het tijdschrift had behoorlijk aan aantrekkingskracht ingeboet.

Begin 1940 verscheen het eerste nummer van *Criterium*, onder redactie van Cola Debrot, Han Hoekstra en Ed. Hoornik. Zij wilden met dit tijdschrift een veelzijdig literair jongerentijdschrift op niet-confessionele basis tot stand brengen. De kracht van het blad lag vooral in het algemene en niet-zuilgebonden karakter. *Criterium* bleek al spoedig aantrekkingskracht uit te oefenen op een aantal jonge katholieke literatoren die rond 1930 debuteerden en hun pennenvruchten niet wilden laten verschijnen in *Roeping* of *De gemeenschap*. Tot de vaste medewerkers behoorden Bertus Aafjes, Ed. Hoornik, Pierre Dubois en Pierre Kemp. 'Hun keuze voor *Criterium* was impliciet ook een keuze tegen *De gemeenschap*.'¹⁵⁵ Het periodiek bestond tot 1942 en beleefde een revival van 1945 tot 1948.

Het gezicht van de naoorlogse Nederlandse literatuur is bijna uitsluitend door niet-katholieken bepaald. Anton van Duinkerken doet overigens nog wel degelijk van zich spreken. 'De enige katholieke auteur die Van Duinkerken weet op te voeren is Godfried Bomans, "de meest gelezen schrijver van ons land".'¹⁵⁶

De ontmanteling van de katholieke literatuur is duidelijk zichtbaar in de transformatie van *Roeping* tot *Raam*, dat in 1963 verscheen als literair maandblad. Hierin werd expliciet afstand genomen van het vooroorlogse verleden van *Roeping*.

Raam stond een pragmatisch en geen dogmatisch katholicisme voor en wilde uitsluitend een literair tijdschrift zijn. Het was echter geen lang leven beschoren: in 1975 hield het op te bestaan.

---

¹⁵³ Ibidem, 139.

¹⁵⁴ Ibidem, 304.

¹⁵⁵ Sanders, M. 2001, 317.

¹⁵⁶ Ibidem, 327.

Na de oorlog lieten enkele katholieke auteurs, onder wie Bomans, en critici die vóór 1940 actief waren, van zich horen, maar een voorhoedepositie konden zij niet meer innemen. Dat geldt niet voor de protestantse schrijvers. 'Terwijl de katholieke zuil na de oorlog implodeert, handhaven protestant-christelijke auteurs en critici hun eigen literaire wereld.'¹⁵⁷

Resumerend kan opgemerkt worden, dat, zoals gezegd, het katholieke schrijverstype geen empirisch gegeven is, maar een ideaaltypische term en dat de historische ontwikkeling van dat type de volgende kenmerken vertoont:

- het tegenwoordig stellen en getuigen van het geloof in de Nederlandse samenleving
- zich sterk maken voor de emancipatie van de katholieke literatuur
- het oude isolement doorbreken en in korte tijd een centrale positie veroveren in het literaire veld
- literatuur en andere kunstuitingen verbinden met godsdienst en maatschappij
- meewerken aan de uitbreiding van het rijk Gods
- de culturele vernieuwing van de samenleving bevorderen vanuit katholiek perspectief
- het vizier niet alleen richten op de eigen kring, maar ook op de buitenwereld
- de band met de katholieke achterban bewaren, dus publiceren in katholieke tijdschriften en optreden voor media en organisaties van de eigen geloofsrichting
- een zekere autonomie van de kunst opeisen zonder ontrouw te worden aan de moederkerk
- het vernieuwen en aanpassen van de katholieke geloofsbeleving aan de moderne tijd

b2 Bomans als representant van het katholieke schrijverstype

Het gaat in dit onderzoek om Bomans' relatie tot het katholicisme, meer specifiek om Bomans als representant van het katholieke auteurstype.

Aan de beeldvorming van Bomans draagt hij zelf bij met zijn werken, zijn optredens in het publieke domein, zijn uitspraken en zijn gedragingen (de autorepresentatie), maar ook actoren als recensenten, journalisten, lezers en toehoorders leveren met hun commentaar een aandeel aan het imago van Bomans (de heterorepresentatie).

Zoals uit het onderstaande zal blijken, vinden we de kenmerken van het katholieke schrijverstype ook bij Bomans terug en kan hij met recht beschouwd worden als een vertegenwoordiger daarvan.

In sommige opzichten onderscheidde hij zich echter van de groep jongeren die na 1920 van zich liet horen.

Bomans liet zich niet de wet voorschrijven, want hij bezat een onafhankelijke geest zoals in hoofdstuk 4 uiteen wordt gezet. Hij eiste vrijheid in alles, ook in literair opzicht. Hij conformeerde zich apriori niet aan gangbare meningen en opvattingen, maar ging zelf op zoek naar voor hem belangrijke zaken. Zo was de auteur bijvoorbeeld geen (mede)oprichter van de katholieke tijdschriften *Roeping* en *De gemeenschap*. Evenmin werd hij er een vaste medewerker van en was hij niet overdreven enthousiast over die periodieken.

---

¹⁵⁷ Ibidem, 331.

Door middel van de 'katholieke literatuur' wilden de auteurs in die periode hun geloof tegenwoordig stellen in de Nederlandse samenleving en wilden zij getuigen van hun geloof. Zij wilden opkomen voor het katholieke volksdeel¹⁵⁸ en beijverden zich voor de culturele en maatschappelijke emancipatie van de katholieken. Dat wilde Bomans ook. Een tweetal voorbeelden uit zijn jonge jaren.

In 1932 schreef hij, op 19-jarige leeftijd, het artikel 'Gebed voor Nederland.'¹⁵⁹ Het verscheen in *Het Venster*, een landelijk literair maandblad voor katholieke jongeren. Hij toont zich in dat artikel een geëngageerde jonge criticus. Op ironische wijze schrijft hij over de misstanden in Nederland. Hij wil zijn geloof opstoten in de vaart der volkeren. De Kerk heeft haar sociale taak lange tijd verwaarloosd en dit verzuim wortelde in de overtuiging dat aardse zaken er niet zo toe deden. Het aardse leven was slechts een voorportaal voor de hemel. Daar moest alle aandacht op gericht zijn. Het bekritisieren van de lauwe of afwezige reacties van de Kerk op sociale en andere problemen maakte heel zijn leven deel uit van Bomans' posture.

De gemeenschappelijke noemer van 'Gebed voor Nederland' en de mentaliteit van de katholieke jongeren die in 1925 *De gemeenschap* hebben opgericht, is het avantgardistische karakter: een kritische instelling, het zich losmaken van bekrompenheid en kortzichtigheid, tevens in geloofsaangelegenheden. Ook strijdvaardigheid en een vurig geloof waren kenmerken van die mentaliteit. Die elementen zien we ook terug in 'Gebed voor Nederland.' Een tweede voorbeeld van een buitenliterair doel dat de jeugdige Bomans nastreefde, is te vinden in zijn houding tegenover *De Dijk*, het 'Orgaan van de Unie van Roomsche Katholieke Studenten-vereenigingen in Nederland.' Van dit studententijdschrift was hij in de jaren 1934 en 1935 lid van de redactieraad. Hij was toen 21 à 22 jaar en student in de rechten in Amsterdam. De laksheid van het blad ten aanzien van de godsdienst zinde hem niet. In een brief die hij in 1935 schreef aan de redactie van het tijdschrift, laakte hij die houding, een houding waar geen bezieling uit sprak. Hij pleitte ervoor dat *De Dijk* moest worden bezielde door het ideaal van elke katholieke student die niet bang is voor de consequenties van zijn geloof. Wat nodig is,

is toch eigenlijk niets anders dan een meer bewuste beleving van enkele cardinale catechismus-punten, zooals daar zijn de onderlinge liefde, waarheidszin en spontane hartelijkheid in plaats van plechtstatig feesten en vergaderings-decorum, hulp en vriendschap in plaats van moties van wantrouwen, meevoelen en meeleven met het volk ter vervanging van de intellectueele groepsvorming, en bovenal het onversaagde doorvoeren der Katholieke beginselen zowel in het in- als uitwendige leven.¹⁶⁰

Bomans leverde een enkele keer een bijdrage aan *Roeping* en *De gemeenschap*. Hij dweepte niet erg met deze tijdschriften. Wel kon hij zich vinden in ideeën, uitgangspunten en idealen van deze periodieken. Zo werd zijn geloofshouding gekenmerkt door een openlijk en offensief optreden. Hij kwam in geloofszaken zelfverzekerd over en legde de zweep over de

---

¹⁵⁸ Ibidem, 148.

¹⁵⁹ Zie p. 84.

¹⁶⁰ Bomans, G. *De Dijk: een onbekend handschrift van Godfried Bomans, lente 1935*. Apeldoorn: Pers Aldo, december 1966, 34 en 36. Van deze brief zijn 125 genummerde exemplaren gedrukt door de uitgeverij.

zelfgenoegzaamheid van het roomse establishment. Op sociaal, cultureel en politiek gebied conformeerde hij zich niet aan de gangbare katholieke opvattingen. Hij schreef met bezieling over in zijn ogen verkeerde standpunten en pleitte voor een katholiek reveil, waarbij hij een eigentijdse interpretatie van de bijbel voorstond. Ook zag hij het als representant van het katholieke schrijverstype als zijn taak mee te werken aan de uitbreiding van het koninkrijk Gods op deze wereld.

Met *Roeping* was hij het eens, dat de katholieke literatuur gericht diende te zijn op de vernieuwing van de samenleving in maatschappelijk en cultureel opzicht.

Bomans vond de band met de kerk van wezenlijk belang, wilde die niet verbreken, maar tegelijkertijd stond literaire vrijheid bij hem hoog in het vaandel.

Evenals de redactie van *De gemeenschap* voelde hij zich niet gebonden aan de katholieke zuil. Hij verleende ook zijn medewerking aan niet-katholieke organen.

Hoe veelzijdig het posture van Bomans ook was, het schrijverstype dat bij hem toch steeds domineerde, is dat van de katholieke auteur. Brouwers schreef in dit verband: 'Zo hij, Bomans, behalve Haarlemmer, nog iets anders was en bleef, was en bleef hij katholiek.'¹⁶¹

Bomans zei dat hij 'nooit vanuit hetatholicisme' had geschreven: 'Mijn werk - voor zover dat tot die tijd teruggaat: *Pieter Bas* en *Erik* - heeft niets met het geloof te maken, en dat gebeurde vanzelf omdat ik van daaruit eenvoudig niet creëren kon.'¹⁶² De reactie van Brouwers hierop is deze: 'Al zei Bomans dat hij "nooit" vanuit hetatholicisme zou hebben geschreven, hij heeft integendeel nooit vanuit iets anders dan "hetatholicisme" geschreven.'¹⁶³

Zo hebben ook andere gezaghebbende auteurs Bomans als vertegenwoordiger gezien van het katholieke auteurstype.

Enkele voorbeelden.

W.A.M. de Moor ziet Bomans als een katholieke schrijver en katholieke performer van uitzonderlijk formaat. Naar aanleiding van de vete tussen progressieve en conservatieve gelovigen, die ontstaan was na de beide concilies in de jaren zestig, zegt hij over Bomans: 'Op de broederstrijd binnen de katholieke kerk van Nederland had hij geen antwoord, ze deed hem pijn, hij verwoordde als geen ander de gevoelens van vele, aan de traditie gehechte katholieken, die zich in de kou voelden staan.'¹⁶⁴

Fernand Lodewick schrijft dat Bomans zich in zijn laatste levensjaren de tolk maakte van het katholieke volksdeel, 'als hij de problemen van zeer velen onder woorden bracht en tot hun ware proporties wist te herleiden.'¹⁶⁵

Michel van der Plas zegt naar aanleiding van de gesprekken die Bomans op de televisie voerde en die vaak over een godsdienstig onderwerp gingen: 'Hij durfde namens velen publiekelijk te twijfelen en te vrezen.'¹⁶⁶

---

¹⁶¹ Brouwers, J. 1982, 87.

¹⁶² Ibidem, 91.

¹⁶³ ibidem, 92.

¹⁶⁴ Goddijn, W. e.a. 1999, 133.

¹⁶⁵ Lodewick, H.J. M.F. e.a. 1979, 230.

¹⁶⁶ Plas, M. van der. 1972, 175.

Nadat Bosman en Smeets in *Gods letterproeverij: Portretten van katholieke literatoren* hebben aangegeven, dat voor Bomans het katholicisme een vanzelfsprekend onderdeel van zijn kunstenaarsbestaan was,¹⁶⁷ zegt Gé Vaartjes : ‘Het geloofsgoed was hem dierbaar. [...] Hij kon meevoelen met hen die moeite hadden met de veranderingen.’¹⁶⁸

Er is nog een andere karakteristiek van het katholieke auteurstype die belangrijk is voor dit onderzoek.

Van katholieke schrijvers werd verwacht dat zij hun literaire talent inzetten ten dienste van de katholieke geloofsgemeenschap, bijvoorbeeld door teksten te schrijven bij de tijden en feesten van het kerkelijk jaar. Dat geldt onder meer voor Jacques Schreurs (1893- 1966), Anton van Duinkerken (1903-1968), Michel van der Plas (1927-2013) en Huub Oosterhuis (geb. 1933), maar eveneens voor Godfried Bomans (1913-1971).

Ik noem van elke auteur enkele voorbeelden.

Jacques Schreurs schreef over Kerstmis het gedicht ‘Waar de ster bleef stille staan’¹⁶⁹, over het feest van Onnozele-Kinderen het gedicht ‘Onnozele kinderen’¹⁷⁰ en voor de Passiespelen in Tegelen *Van Gabbatha naar Golgotha* (1940).

Van de hand van Anton van Duinkerken verschenen:

‘Lied van de vrede op aarde’¹⁷¹

Het gedicht ‘Stilte van Kerstmis’¹⁷²

Het gedicht ‘De herders’¹⁷³

Michel van der Plas stelde de bundel *Religieuze poëzie der Nederlanden* 1965 samen.

Huub Oosterhuis is de auteur van veel kerkliederen en gedichten. Enkele voorbeelden.

‘Zomaar een dak boven wat hoofden’ in *Liedboek* 2013, 276a.

‘Zolang er mensen zijn op aarde’ in *Liedboek* 2013, 981b.

‘Naar U gaat mijn verlangen, Heer’ In *Liedboek* 2013, 25c.

‘De steppe zal bloeien’ In: *Liedboek* 2013, 608.

‘Niemand leeft voor zichzelf’ In: *Zangen van Zoeken en Zien*, 641.

Ook Godfried Bomans heeft zich niet onbetuigd gelaten als het gaat om het inzetten van zijn literaire talent voor de Nederlandse katholieken.

In chronologische volgorde volgen enkele voorbeelden.

Ca. december 1941 schreef hij het toneelstuk (*een Kerstspelletje* noemt hij het) *De drie koningen*.¹⁷⁴

Op 24 december 1945 verscheen van hem het gedicht *Kerstlied*¹⁷⁵

Van juni 1946 dateert *St. Jansprocessie in Laren*.¹⁷⁶

Het kerstverhaal *De engel* schreef Bomans op 20 december 1946.¹⁷⁷

---

¹⁶⁷ Bosman, Frank G. en A. Smeets (red.) 2017, 9.

¹⁶⁸ Ibidem, 11.

¹⁶⁹ In: *Sterren en dauw* 1935, 113.

¹⁷⁰ Ibidem, 111-112.

¹⁷¹ Uit de bundel *Hart van Brabant* (1930-1937).

¹⁷² Uit de bundel *Waiend Pluis* (1943-1945).

¹⁷³ Uit: *Verzen op Kerstmis* (1943-1945).

¹⁷⁴ *Godfried Bomans Werken II*, 1996, 794-802.

¹⁷⁵ *Godfried Bomans Werken III*, 1997, 820-821.

¹⁷⁶ *de Volkskrant*, 25 juni 1946.

De tekst *Een zalig Pasen* is geschreven op 9 april 1966.¹⁷⁸

De stille tijd is een verhaal over de vasten en is van 29 maart 1969.¹⁷⁹

Na de Tweede Wereldoorlog is er voor wat de 'katholieke cultuur' betreft geen sprake meer 'van duidelijk katholieke groepsvorming onder literaire auteurs'¹⁸⁰. Dat wil niet zeggen dat het gedaan was met de katholieke letterkunde. De katholieke literatoren opereren vanaf die tijd los van elkaar, niet bijeengehouden als ze waren door de katholieke tijdschriften *De gemeenschap*, dat in 1941 ophield te bestaan en *Roeping*, dat na 1963 niet meer verscheen. De belangrijkste katholieke letterkundige na 1945 bleef onbetwist Anton van Duinkerken (1903-1968). Hij gold als een der voornaamste promotors van de Nederlandse katholieke literatuur. Ook Bomans deed zich na de oorlog gelden als een enthousiast en gedreven katholieke schrijver. Andere prominente katholieken die de culturele verheffing van hun geloofsgenoten vorm hebben gegeven, zijn onder meer de kunsthistoricus en priester Frits van der Meer (1904-1999), Cornelis Verhoeven (1928-2001) en Kees Fens (1929-2008).

7 Posture en imago

Bomans manifesteerde zich zijn leven lang als schrijver én als katholiek. Die publieke manifestatie van een schrijver wordt in de theorie van de Zwitserse literatuursocioloog Jérôme Meizoz¹⁸¹ aangeduid als posture.

Meizoz heeft een nieuwe opvatting over de sociopoëtische wetenschap die is ontstaan door de ontwikkelingen in de sociologie van de literatuur. Bij hem is het woord posture van groot belang. Dit woord heeft een letterlijke en een figuurlijke betekenis. In letterlijke zin betekent het lichaamshouding en heeft het dus een zuiver fysieke denominatie, in figuurlijke zin gaat het om de morele houding, maar tevens om de sociale, politieke en economische inzichten. Anders gezegd: om de relatie tussen de literaire teksten en de biografische persoon.

'Imago betreft het beeld dat door de media wordt geschetst, dus door externe bronnen. Die externe bronnen kunnen bijvoorbeeld recensies, artikelen of interviews zijn. Posture betreft het beeld dat uit het eigen werk spreekt.'¹⁸² Elke manier waarop een auteur zich presenteert, telt mee voor het bepalen van zijn posture.

Tussen de hierboven genoemde begrippen kan een discrepantie bestaan: imago en posture komen niet altijd met elkaar overeen.

Binnen het concept posture maakt Meizoz onderscheid tussen non-verbaal gedrag en discours. Dat gedrag betreft de publieke presentatie door de auteur zelf. Hierbij kan gedacht worden aan de manier waarop een schrijver zich presenteert bij bijvoorbeeld prijsuitreikingen en interviews maar ook hoe hij of zij zich kleedt en welke haardracht

---

¹⁷⁷ Godfried Bomans *Werken II*, 1996, 240-242.

¹⁷⁸ Godfried Bomans *Werken IV*, 1997, 588-589.

¹⁷⁹ Ibidem, 808-810.

¹⁸⁰ Goddijn, W. e.a. 1999, 121.

¹⁸¹ Meizoz, J. 2007.

¹⁸² Stibbe, T. S. *Scriptie: Imago en Posture van Rogi Wieg*. Faculty of Humanities Theses 2017, 1.

gekozen wordt. Discours gaat over de tekstuele zelfpresentatie die spreekt uit de teksten van de auteur.

Volgens Meizoz oefent een schrijver bewust of onbewust invloed uit op zijn of haar posture. Imago en posture samen leveren een evenwichtiger beeld van een auteur op dan slechts één van beide begrippen. Het imago kan in de loop der tijd veranderen.

Volgens Meizoz is posture de bijzondere manier om een positie op het literaire vlak te bezetten. Het wordt, zo zegt hij, niet alleen gevormd door middel van autorepresentatie, maar ook via heterorepresentatie (auteursrepresentatie) door andere actoren.¹⁸³ Het posture ontstaat dus door de autorepresentatie en de heterorepresentatie. Meizoz geeft de volgende definitie van dit begrip: 'La "posture" est la manière singulière d'occuper une "position" dans le champ littéraire. [...] La posture constitue l'"identité littéraire" par l'auteur lui-même, et souvent relayée par les médias qui la donnent à lire au public.'¹⁸⁴ Die 'média' kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op recensies, essays en biografieën.

Bomans heeft zich ook met genres als interviews en dagboeken op de literaire kaart gezet. Zijn nationale bekendheid is mede daardoor sterk toegenomen, wat echter niet betekent, dat men hem beter heeft leren kennen, dat men een beter beeld van hem heeft gekregen. Van der Plas, die veel met hem heeft samengewerkt, zegt in *Buurmans gras*, waarin hij zijn herinneringen aan Bomans heeft opgeschreven: 'Ik bemerk dat ik een lichte kater heb overgehouden aan het ophalen ervan. Nu ze op papier staan hinderen ze me. Waarom? Omdat ze uiteindelijk, zelfs niet samen, zijn kern kunnen blootleggen; omdat hij in elk verhaal en na elke nabetrachting, daarbij toch weer ontglipt, zich uit de voeten blijkt te hebben gemaakt. Hij heeft de wereld een raadsel opgegeven.'¹⁸⁵

Van Bomans bestaat er geen constant en eenduidig posture: zijn uitspraken over geloofszaken veranderen soms door de jaren heen en bovendien spreekt hij zichzelf in een korte periode zo nu en dan tegen. Daarvan wordt in de vijf komende hoofdstukken diverse keren melding gemaakt.

Het publiek krijgt op zijn beurt een beeld van de auteur, maar vormt dit zelf ook van hem. Dat imago hoeft niet hetzelfde te zijn als het beeld dat de auteur van zichzelf heeft en over wil brengen op de lezers.

Dat geldt ook voor Bomans. De autorepresentatie die hij in non-fictie teksten bij het lezend publiek heeft willen doen ontstaan, is die van een serieuze schrijver die allerlei zaken vaak beredeneerd, relativierend en humoristisch behandelde, maar in brede kring heeft zich bij de lezers het beeld gevormd van een humoristisch, af en toe oubollig auteur, die vaak als een lolbroek werd beschouwd. Hij heeft dus zijn eigen representatie dikwijls niet over kunnen brengen.

In de volgende vijf hoofdstukken komt de vraag aan de orde hoe Bomans zich als katholiek auteur positioneert in het godsdienstige en literaire veld en hoe de onderwerpen van die hoofdstukken passen binnen dat posture.

Door de godsdienstige veranderingen tijdens zijn leven kan zijn houding tegenover zijn geloof ook wijzigingen hebben ondergaan en daarmee zijn posture. Hij beoefende heel wat genres en opereerde in diverse velden: in het literaire, het godsdienstige, het culturele, maar

---

¹⁸³ Meizoz, J. 2007, 45.

¹⁸⁴ Meizoz, J. 2007, 18.

¹⁸⁵ Plas, M. van der 1986, 109-110.

ook in het maatschappelijke veld. Zo profileerde hij zich ook: als auteur die niet aan één genre gebonden was.

Het begrip posture eist een objectiverende benadering, hetgeen inhoudt dat het niet gaat om de binnenwereld van Bomans. De vraag wat hij echt dacht en voelde, wat zijn zielerorselen waren, is hier niet aan de orde. Het gaat om het uitwendig zelfbeeld van hem, om het buitenperspectief: Hoe positioneerde hij zich in de buitenwereld?

Belangrijk is dus de vraag: Hoe uitte hij zich, wat was zijn visie?

Overigens kunnen we zijn gevoelens niet helemaal elimineren. Deze zijn, bij een gevoelsmens als Bomans, altijd - ook bij rationele afwegingen - latent aanwezig. Ze zijn daarom nooit geheel en al uit te schakelen. Bij het antwoord op de vraag of hij moet worden beschouwd als een conservatieve of een progressieve gelovige (Hoofdstuk 5) bijvoorbeeld, kunnen we dan ook niet geheel en al om zijn gevoelens heen.

8 Bronnen en werkwijze

Bij dit onderzoek is er een grote diversiteit aan bronnen gebruikt. Zo heb ik geschreven en ongeschreven (mondelinge) bronnen bestudeerd. Hoewel alle bronnen subjectief zijn, is er een verschil tussen meningen van onpartijdige personen en instanties en die welke dichter bij de auteur staan en dus meer affiniteit met de schrijver kunnen hebben. De eerste groep kan een objectievere visie etaleren, terwijl de andere een meer persoonlijke, subjectieve en gekleurde opinie kan hebben. Tot deze tweede groep behoren de familiale bronnen.

Er zijn ook contemporaine bronnen en bronnen van latere datum, bijvoorbeeld van na het overlijden van Bomans.

Bij het gebruik van Bomans als bron - wat in dit onderzoek regelmatig is gebeurd - is het moeilijk het waarheidsgehalte te controleren, omdat hij vaak fabuleerde en mystificeerde. Het is daarbij van groot belang zijn mening over tal van zaken te vergelijken met oordelen die hij vroeger of later over hetzelfde onderwerp heeft geveld. De tijdsfactor is dus een belangrijk criterium. Overigens gaat het in deze studie niet enkel om de feitelijkheden, maar met name om het imago van Bomans. De bron daarvoor zijn uitspraken van anderen.

Over **de mondelinge bronnen** die ik in mijn onderzoek gebruikt heb het volgende.

Ik heb in de loop der jaren een aantal mensen geïnterviewd die in hun leven dichtbij Bomans hebben gestaan. Zo had ik op 22 juni 2009 een gesprek met mevrouw Bomans-Kluytmans, de weduwe van Rex Bomans, een broer van Godfried. Op 13 maart 2010 heb ik een vraaggesprek gehad met mevrouw Erna Kramer, de ex-echtgenote van Anton Heijboer. Met deze kunstenaar was Bomans in de jaren vijftig bevriend.

Ook met studiegenoot en vriend Herman van Run mocht ik - op 12 februari 2011 - een gesprek over Bomans hebben. Met mevrouw Pietsie Bomans, de weduwe van de schrijver, heb ik op 20 februari 2011 een telefonisch onderhoud gehad. Op 28 april 2019 mocht ik een onderhoud hebben met mevrouw Alison Kortjes Altes, een vriendin van Godfried Bomans die werk van hem heeft geïllustreerd.

Ook heb ik mondelinge informatie ingewonnen bij pater Marc Lindeijer SJ, die op 13 november 2008 in het Stanislaushuis in Delft een spreekbeurt heeft verzorgd die als titel had

‘Godfried Bomans en de jezuïeten: Hoe de heiligen de kerk verlieten.’ Lindeijer is in februari 2010 in Nijmegen gepromoveerd op het onderwerp ‘Pater Ligthart en de zaak Roothaan: Streven naar heiligheid in het utopistisch tijdperk, 1914-1968.’ In deze dissertatie neemt Bomans een niet onbelangrijke plaats in.

Op vrijdag 15 november 2013 was er in het Literatuuruseum in Den Haag een symposium over ‘Bomans en Carmiggelt: twee lichte letterheren.’ Van dit symposium zijn in hetzelfde jaar de teksten verschenen van de bijdragen van de deelnemers. Dat waren onder meer Aad Meinderts, voorzitter van de Jan Campert-Stichting, Gé Vaartjes, en Jos Joosten, hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Die teksten zijn opgenomen in *Jan Camperts-Stichting Jaarboek 2013*.

Bomans en Carmiggelt tijdens de pauze van een gemeenschappelijke lezing van de Bergense Kunstkring op 8 maart 1953.

Op zaterdag 17 september 2016 hield Bert Rebergen in de Doopsgezinde kerk in Broek op Langendijk een spreekbeurt over ‘Godfried over God’. Ook die mondelinge bron is van belang, omdat deze direct betrekking heeft op mijn onderzoek.

Als **schriftelijke bronnen** fungeren uiteraard primaire en secundaire werken van en over Bomans. Ook allerlei artikelen in de pers en tijdschriften dienen als zodanig. Verder heb ik met een groot aantal mensen, al dan niet via de mail, contact gehad over de verhouding van Bomans tot het katholicisme. De belangrijkste mensen uit deze groep zijn Frank van der Voordt, jarenlang secretaris van het *Godfried Bomans Genootschap*, Gé Vaartjes, de biograaf van Bomans, Edward Krabbendam, Jac Aarts en Theo Kroon (Bomanskenners en auteurs over Bomans), Cor Verkade¹⁸⁶, organisator van de Bomansconferentie in Utrecht op 23 december 1996, en Hans Krol, oud-directeur van de bibliotheek van Heemstede.

In de loop der jaren heb ik intensief archiefonderzoek verricht in het KDC in Nijmegen, in het toen nog geheten Letterkundig Museum in Den Haag (daar bevinden zich 61 dozen met allerlei zaken Bomans betreffend) en in het Noord-Hollands Archief in Haarlem. Het bestuur

---

¹⁸⁶ Cor Verkade, geboren in 1979, is jurist, politicoloog, zelfstandig ondernemer en verbonden aan de Evangelische Hogeschool in Amersfoort. Hij is een groot bewonderaar van het werk van Bomans en heeft diverse publicaties over hem op zijn naam staan.

van het Godfried Bomans Genootschap in Haarlem heeft me alle medewerking verleend door de informatie over Bomans voor mijn onderzoek toegankelijk te maken.

Schriftelijke informatie over mijn onderzoeksonderwerp heb ik ook ingewonnen in het Augustijnenklooster Mariënhage in Eindhoven, in het archief van de paters jezuïeten in het Berchmanianum, dat zich toen nog in Nijmegen bevond, maar inmiddels is overgebracht naar Leuven, en in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint Agatha.

Al deze bronnen worden geïnterpreteerd binnen hun historische context. Hierbij tracht ik een helder onderscheid te maken tussen de lagen in die bronnen. Bomans heeft uitlatingen gedaan over het katholicisme als scholier op de middelbare school, als student, als jongvolwassene en op gevorderde leeftijd. Op die verschillende momenten kan hij heel anders hebben aangekeken tegen bepaalde zaken uit zijn geloof. Het is dus van belang een onderscheid te maken tussen de contemporaine Bomans en de retrospectieve Bomans.

Het uitgangspunt van deze studie is dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen de lagen in de evolutie van het 'katholieke schrijverstype' bij Bomans zelf, bij zijn tijdgenoten en in de postume beeldvorming. Er is dus bij dit onderzoek sprake van contextuele bronneninterpretatie: het interpreteren van bronnen in de historische context waarbinnen zij tot stand zijn gekomen.

Bij dit alles worden er drie verschillende typen bronnen gebruikt, die hierboven zijn vermeld: de gedrukte en niet gedrukte bronnen, het archiefonderzoek en de interviews die ik heb gehouden. Het onderzoek vindt dus plaats vanuit drie hoeken, vanuit drie verschillende posities.

Deze studie is als volgt opgebouwd. Na deze Algemene inleiding (hoofdstuk 1) staat in hoofdstuk 2 het 'Rijke Roomse Leven' centraal, dat tussen 1910 en 1940 een ongekende bloei kende. Dit heeft in Bomans' jeugdijaren een onuitwisbaar stempel gedrukt op zijn godsdienstige vorming. In het derde hoofdstuk richten we de schijnwerper op het kloosterleven, dat een belangrijk fenomeen is geweest in Bomans' leven. Hoofdstuk 4 staat in het teken van het imago van Bomans als onafhankelijk katholiek en in het vijfde hoofdstuk wordt onderzocht of de Haarlemse auteur een conservatieve of een progressieve katholiek genoemd kan worden. In hoofdstuk 6 komt de vraag aan de orde of en zo ja in welke mate Bomans een twijfelende katholiek was. In het laatste hoofdstuk wordt de eindconclusie getrokken uit de in de Algemene inleiding geponeerde vraagstelling.

De structuur van de hoofdstukken is in de volgende vier punten samen te vatten:

- a. In elke inleiding wordt de relatie aangegeven van het thema van het hoofdstuk met het beeld en het imago van het katholicisme.
- b. Vervolgens wordt Bomans gezien in relatie tot het onderwerp van elk hoofdstuk.
- c. Daarna komen de visies van anderen over Bomans en het onderwerp aan de orde. Die 'anderen' zijn zowel zijn tijdgenoten als de recensenten die na zijn dood hun mening hebben gegeven.
- d. Tot slot worden de consequenties besproken van de onder c genoemde opvattingen voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype.

HOOFDSTUK 2

‘Geloven en weten zijn twee rails die evenwijdig lopen en elkaar nooit ontmoeten, behalve bij het kind.’¹⁸⁷

BOMANS EN HET RIJKE ROOMSE LEVEN

1 Inleiding

De schrijver Godfried Bomans leefde zoals vermeld van 1913 tot 1971. Hij kwam uit een katholiek milieu. In een reeks van vijf hoofdstukken wil ik onderzoeken hoe hij, als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype, in de jaren 1920 tot en met 1971 zijn katholiciteit heeft beleefd en hoe hij zich als zodanig presenteerde, dus welk beeld hij van zichzelf heeft gegeven.

De periode waar het in dit hoofdstuk over gaat, betreft het tijdvak van zijn geboorte tot het tijdstip waarop hij in 1933 de middelbare school verliet. Het gaat dus over de tijd waarin hij een godsdienstige opvoeding kreeg.

Op godsdienstig gebied is het de tijd van het ‘Rijke Roomse Leven’ in Nederland. Kenmerken hiervan komen in paragraaf 2 aan de orde.

Met betrekking tot de godsdienstige vorming is zowel de thuissituatie als het onderwijs op de lagere en middelbare school van belang. Daar zal dus de nodige aandacht aan besteed worden.

De vraagstelling en de drie deelvragen die in hoofdstuk 1 aan de orde zijn gekomen, vormen ook hier de rode draad, die door alle hoofdstukken loopt.

De belangrijkste onderzoeksvraag in dit hoofdstuk is deze: Wat was de verhouding van Bomans tot het Rijke Roomse Leven?

Daarnaast tracht ik een antwoord te geven op de vragen welk beeld tijdgenoten in de onderhavige periode van hem hebben geschetst met betrekking tot het Rijke Roomse Leven en wat de beeldvorming in dit opzicht is geweest van de generatie na Bomans.

Behalve deze kernvragen zullen ook de volgende vragen beantwoord worden: Heeft Bomans in zijn jeugd een godsdienstige vorming gehad die een afspiegeling was van de kenmerken van het Rijke Roomse Leven? En: Is er in de eerste twee decennia van zijn leven sprake van twijfel aan of kritiek op de geloofsleer en de geloofspraktijk? Als dat zo is, welk beeld heeft de auteur daarvan zelf willen nalaten?

In de Algemene inleiding (Hoofdstuk 1) is het thema van het binnen- en buitenliteraire doel van Bomans’ werk ter sprake gekomen. Daar zal ook in dit hoofdstuk af en toe aan worden gerefereerd.

Op het eind van dit hoofdstuk zal ik proberen te achterhalen welke consequenties er zijn voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype.

Als belangrijkste primaire bronnen hanteer ik het schoolblad *Tolle Lege* en het literair tijdschrift *Het Venster*. De latere publicaties *Dagboek van een gymnasiast: Vroege jeugdherinneringen* van Bomans (waarschijnlijk uit 1931), *In de kou: Over hun roomse jeugd*

---

¹⁸⁷ Bomans, G. 1978, 48.

en hoe het hun verder verging van Bomans en Van der Plas (1969) en *Beminde gelovigen* van Bomans uit 1970 zullen eveneens een belangrijke rol spelen bij het onderzoek.

Als secundaire literatuur zijn met name de gegevens over de orde der augustijnen en de middelbare school die zij in Overveen hebben gesticht, die te vinden zijn in *Gedenkboek 1922-1947 Triniteitslyceum Haarlem* en het werk van Van der Plas *Godfried: Het leven van de jonge Bomans 1913-1945* uit 1982 bronnen waar ik geregeld uit zal putten.

Bomans heeft veel over zijn jeugd geschreven. Bij het lezen van deze geschriften moet men steeds beseffen, dat niet alles wat hij opschrijft op waarheid berust. Uitspraken van hem als: 'De waarheid is, wat ik ervan maak' en 'Een goed verteller schept een nieuwe waarheid waarnaast de feitelijke toedracht tot de grootte van een erwt verschrompelt'¹⁸⁸ zijn belangrijk, als men het waarheidsgehalte van zijn oeuvre wil bepalen. Prenen¹⁸⁹, met wie Bomans al vanaf zijn middelbareschooltijd bevriend was, schreef: 'Wie Bomans als bron gebruikt, moet altijd op zijn hoede zijn.'¹⁹⁰ Tegen Bibeb zei Bomans: 'Ik heb veel moeite me aan de waarheid te houden. Ik kan uren liegen, ja dat kan ik.'¹⁹¹ Dat is het beeld dat Bomans van zichzelf had en dat hij aan de lezer wilde overbrengen. De waarheid geweld aandoen behoort bij zijn posture.

De schrijver 'loog' bewust de waarheid om zichzelf te beschermen tegen het bekendmaken van zijn gecompliceerde persoonlijkheid. Zelf zei hij dat hij als de dood was voor 'exhibitionisme van mijn diepere gevoelens.'¹⁹² Van der Plas hierover: 'Zijn leven lang heeft hij zich vermomd om zijn ware ik niet te hoeven prijsgeven.[...] Pas in de laatste jaren van zijn te korte leven is hij geneigd geweest zich, en dan nog soms in rookgordijnen, bloot te geven.'¹⁹³ Ook zijn hang naar mystificaties is er debet aan, dat we de ware Bomans niet of op zijn minst niet duidelijk leren kennen. Van Turnhout schrijft: 'Godfried heeft er alles aan gedaan om de persóón Bomans in een kleed van mystificaties en jokkernij te hullen.'¹⁹⁴

Het is overigens niet alleen van belang te achterhalen wat waar is en onwaar, het gaat in dit onderzoek met name, zoals gezegd, om de relatie van de beeldvorming van Bomans als katholieke letterkundige met het beeld en het imago van het Rijke Roomse Leven en om de vraag wat anderen daarvan hebben gezegd.

2 Het Rijke Roomse Leven

Volgens Van der Plas is de term 'Het Rijke Roomse Leven' waarschijnlijk ontstaan in het tweede decennium van de twintigste eeuw 'wellicht in het brein van de dominicaner Maasbodejournalist Hyacinth Hermans', zo schrijft hij.¹⁹⁵ Verder zegt hij: 'De meeste

---

¹⁸⁸ Brouwers, J. 1982, 8.

¹⁸⁹ Harry Prenen (1915-1992) leerde Bomans kennen op het Triniteitslyceum in Overveen. Ze raakten bevriend en die vriendschap bleef in stand tot aan Bomans' dood in 1971. Hij was historicus, illustrator (o. a. van enkele boeken van Bomans), en dichter. Van zijn gedichten is wellicht het kerstlied *Midden in de winternacht* (1943), getoonzet door Jan Mul, het meest bekend. Prenen vormde met deze componisten muziekredacteur en met Bomans op de (kunst)redactie van *de Volkskrant* 'de Haarlemse School.'

¹⁹⁰ Brouwers, J. 1982, 8.

¹⁹¹ *Vrij Nederland*, 18 februari 1961.

¹⁹² Bresser, J. P. 'Het sprookje Bomans' In: *Elsevier*, 24 augustus 1996.

¹⁹³ Plas, M. van der 1982, 9.

¹⁹⁴ Turnhout, T. van 1980, 24.

¹⁹⁵ Plas, M. van der 1992, 9.

katholieke Nederlanders zullen zich de uitdrukking herinneren als de naam van een vaste fotorubriek in de Katholieke Illustratie (in de jaargangen 1926 tot 1932), in welke rubriek telkens een groot aantal plaatjes waren opgenomen die allerlei feiten en feitjes uit het katholieke leven memoreerden.’¹⁹⁶

Een volle kerk in de tijd van het Rijke Roomse Leven.

De populariteit van het Rijke Roomse Leven werd groter door onder meer een boek van Van der Plas en Roes uit 1973.¹⁹⁷ Ook in andere werken wordt gerefereerd aan en uitvoerig geschreven over die tijd, zoals in *Memoriale*¹⁹⁸ uit 1996 en in *Katholieken in de twintigste eeuw*.¹⁹⁹

De jeugd- en jongelingsjaren van Bomans lagen tussen de twee wereldoorlogen, in het interbellum (1918-1940), ‘toen het geloof nog nauw omschreven, de verkondiging nog uniform, het gezag nog onomstotelijk, de gebruiken nog rijk en onveranderlijk waren.’²⁰⁰

De jaren waarin Bomans lager en middelbaar onderwijs volgde (1920-1933), vallen midden in de periode van het Rijke Roomse Leven. In katholiek Nederland is dit ‘de aanduiding voor de periode 1860-1960, waarin door het benadrukken van de katholieke identiteit, door de gerichtheid op Rome, en dankzij een rijke liturgie, de katholieke cultuur een ongekennde bloei beleefde.’²⁰¹

---

¹⁹⁶ ibidem

¹⁹⁷ Plas, M. van der en J. Roes, 1973.

¹⁹⁸ Pijfers, H. en J. Roes 1996.

¹⁹⁹ Schaik, T. van 1999.

²⁰⁰ Plas, M. van der 1988, 13.

²⁰¹ <http://www.katholiekederland.nl/abc/index.html> : 6 mei 2014.

In dit citaat ligt het begin van dit fenomeen vrij snel na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 en het einde valt net vóór het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Overigens is van 'ongekende bloei' rond 1860 nog geen sprake. Dat was wel het geval in de periode tussen 1910 en 1940. Deze dertig jaren vormen bij uitstek de tijd van het Rijke Roomse Leven.

Zijn hierboven al enkele kenmerken van het Rijke Roomse Leven genoemd (een rijke liturgie en een ongekende bloei van de katholieke cultuur), hieronder volgen meer expliciet een aantal karakteristieken van dit fenomeen.

3 Kenmerken van het Rijke Roomse Leven

- het zich naar buiten toe triomfantelijk manifesteren door middel van steeds meer nieuwe kerken en machtige gebouwen en tevens door het vermeerderen van indrukwekkende getallen
- de alomtegenwoordigheid van de kerk in het leven van de katholieke, de kerk die de gelovigen begeleidde van de wieg tot het graf
- het sterke hiërarchisch gezag in het kerkelijk en wereldlijk leven
- de indoctrinatie die de katholieken werd opgedrongen
- de machtige en invloedrijke positie van de kerk
- een sterke afweerhouding tegenover de wereld 'die ik als christen moet haten.'
- het veelvuldig kerkbezoek, zowel het bezoeken van de mis als het lof of om er eenvoudigweg te bidden
- de kinderrijke katholieke gezinnen en een relatief hoog geboortecijfer
- het grote aantal priesters, kloosterlingen en missionarissen. Veel katholieke gezinnen hadden wel een of meer kinderen die voor priester gingen studeren of die in het klooster traden
- catechese in vraag- en antwoordvorm aan de hand van de schoolcatechismus
- de volgzzaamheid der Nederlandse katholieken die een slaafs karakter had
- de grote geloofszekerheid van de gelovigen
- geen of zeer weinig kritiek op of protest tegen de kerk
- het stipt navolgen van de vele kerkelijke voorschriften
- een wijd vertakt stelsel van katholieke organisaties en verenigingen
- een groot aantal trouwe stemmers op de Rooms-Katholieke Staatspartij en later op de Katholieke Volkspartij
- de vele congressen, demonstratieve dagen, optochten, manifestaties, openluchtspelen. Zeer tot de verbeelding sprekend waren "De Katholiekendagen", die tot doel hadden 'de katholieken niet alleen godsdienstig maar ook maatschappelijk eendrachtig geordend in beweging te brengen.'²⁰²

Aan het begin van de twintigste eeuw vormden de Nederlandse katholieken nog een min of meer gesloten groep en hun politieke, sociale en culturele emancipatie stond nog aan het

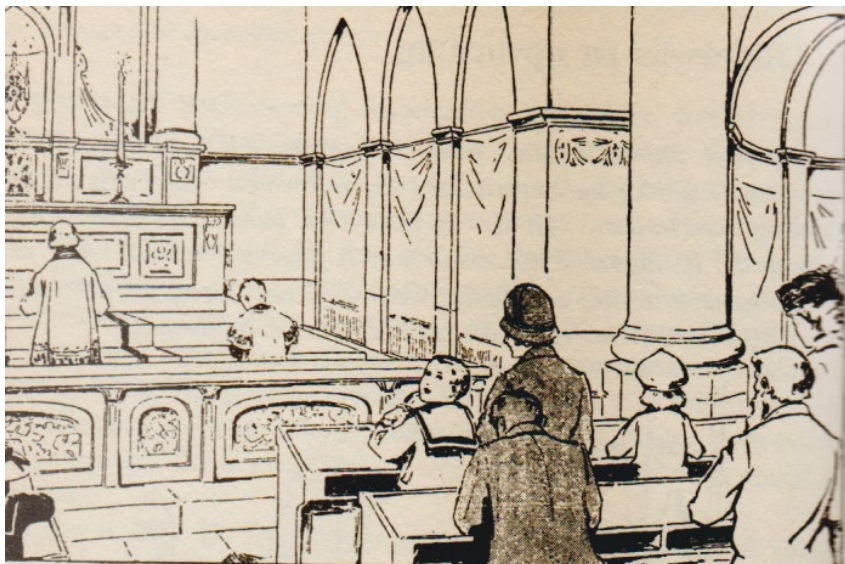
---

²⁰² Xanten, H. van 2007, 1.

begin. 'Hun gezichtsveld bleef beperkt tot de streek waarin ze woonden en de kerk waarin ze baden, met een doorkijk op Rome en de hemel.'²⁰³

Omdat de godsdienstige vorming van Bomans in de bloeiperiode van het Rijke Roomse Leven valt, is het van belang de drie decennia van die bloei (dus de jaren 1910 tot 1940) nader te bekijken.

De titel van de documentaire publicatie van Van der Plas *Uit het rijke Roomsche leven: Een documentaire over de jaren 1925-1935* is voor tweeërlei uitleg vatbaar.

Een tekst uit de tijd van het Rijke Roomse Leven:

'het lof is aan
moe zit in haar bank.
jan en mies zit naast haar.
wim zit voor het altaar.
als het lofaan is,
zingt een man op het koor.
jan kijkt om.
moe, wie is dat? zei jan.
zou dat oom piet zijn?
foei jan, kijk voor je, zei moe!
kijk naar ons heer,
daar op het al-taar!
kijk toch niet om!'²⁰⁴

Het was een nooit genoeg te waarderen geluk - dus een grote rijkdom - katholiek te mogen zijn, dat wil zeggen deel te mogen uitmaken van een bevolkingsgroep die zo'n geestelijke rijkdom bezat. Het leven als rooms-katholiek was van zegeningen vervuld, men was verheven boven de arme niet-katholiek. Bovendien geeft de titel aan 'dat de eigenlijke rijkdom van het katholieke leven zich meer manifesteerde in de ontplooiing van activiteiten naar buiten (het doen verrijzen van steeds nieuwe torens en machtige gebouwen, het vermeerderen van indrukwekkende getallen) dan in de verdieping van het geestelijk leven.'²⁰⁵ De vorm was dus belangrijker dan de inhoud.

Het beeld dat in het interbellum van de katholieke kerk bestaat, wordt gekenmerkt door verzuiling, traditionalisme en conservatisme. Derks vindt dat dit beeld een herijking behoeft. 'Als er één sleutelwoord van toepassing is op het catholicisme [in het interbellum; HB], dan is dat niet coherentie, maar meerduidigheid.'²⁰⁶ De pogingen van de katholieke gezagsdragers in die tijd om de starre en behoudzuchtige cultuur niet prijs te geven slaagden niet helemaal. Ook Nederland ervoer de betovering van moderniteit, massacultuur en amusement.

²⁰³ Dellepoort, J. 1955, 113.

²⁰⁴ Plas, M. van der 1992, 46.

²⁰⁵ ibidem

²⁰⁶ Derks, M. 2007, 28.

Voor de 'buitenkant' van het geloof, voor het uiterlijk vertoon, dat ook bij de eredienst een erg belangrijke factor was in de vorm van opsmuk en een rijke, uitbundige liturgie, was de jonge Bomans erg gevoelig.²⁰⁷ 'Toen wij klein waren, was de katholieke kerk [...] veel zinnelijker, veel visueller en veel rijker: er waren processies, er was wierook, er was een enorm kazuifel, er waren kolossale kaarsen, er was een donderpreek, en je zat ademloos te kijken en te snuiven aan het hele theater.'²⁰⁸ Aan de andere kant boezemden de dogma's, de gedachten aan hemel, hel en vagevuur, dagelijkse zonden en doodzonden hem een verpletterende angst in. Als gymnasiast schrijft hij in het *Dagboek* dat hij bij het gewetensonderzoek voor de biecht voorafgaand aan de Eerste Communie, dat hij samen met zijn moeder deed, tot zijn 'grootte verlichting' ontdekte geen doodzonde te hebben gedaan. Dat stemde hem in hoge mate tevreden, want doodzonde en hel lagen in elkaars verlengde.

De 'buitenkant' van het geloof, die vormenrijkdom, die in de tijd dat Bomans op de middelbare school zat belangrijker was dan de geloofstheorie, sprak hem zeer aan. Dat heeft hij meermalen in zijn geschriften vermeld. Hiermee heeft hij zich gepositioneerd in het literaire en kerkelijke veld. Dat geldt tevens voor de warmte die het geloof hem heeft verschaft. Ook dit perspectief - waar ik in de vijf hoofdstukken nog diverse malen op terugkom - hoort bij zijn posture.

Aan de andere kant boezemde het geloof hem grote angst in. Door die paradox beleefde hij het geloof tweeslachtig. Die ambivalentie was een gevolg van zijn geloofsbeleving: de warmte die het geloof en dan met name de vormenrijkdom ervan hem bezorgde en tevens de angst die hem 's nachts uit de slaap hield. Dat dubbele gevoel dat zo belangrijk is in de geloofsopvattingen van Bomans, komt ook duidelijk naar voren als hij later als volwassene zijn oordeel geeft over het einde van het Rijke Roomse Leven. Hij zegt daarover dit: 'Ik ben blij dat het voorbij is, maar er zijn momenten dat het me spijt.[...] Je begint te denken, dat er ook veel aardigheid verdwenen is.'²⁰⁹ Rationeel zet hij een streep onder het verleden, maar gevoelsmatig laat dat verleden hem niet los en verlangt hij er vaak naar terug.

Ten aanzien van de geloofsinhoud en de buitenkant van het geloof is Fens deze mening toegedaan: 'Bomans heeft in zijn roomse jeugd alleen de aardse en hemelse folklore onthouden.'²¹⁰ Hij schrijft in zijn artikel: 'Het slechtst verhoorde gebed uit de oude Romeinse liturgie is dat waarin gevraagd werd te leren "het aardse te verachten en het hemelse lief te hebben". [...] Ook aan Godfried Bomans is dat gebed niet besteed.' Bomans verwoordt 'in een verslag van een schoolbedevaart naar Heiloo die subtiële metamorfose van de aarde en zulke aardse dingen als krentenbollen, onder de blauwe hemel waarin God, en in een kapel waarin onze lieve Heer woont.' De recensent rekent hem evenmin 'tot de asceten altijd druk bezig het aardse stof van hun voeten te schudden.'

Deze stelling lijkt me onjuist. Die 'folklore', de buitenkant van het geloof, die uiterlijkheden, rituelen en vormenrijkdom van de kerk laten zich gemakkelijker, interessanter en voor de lezer begrijpelijker beschrijven dan de geloofsinhoud. Bomans heeft die geloofsinhoud wel degelijk onthouden, ook al schrijft hij daar minder over. In een later stadium in zijn leven zijn

---

²⁰⁷ Bomans, G. 1993, 25.

²⁰⁸ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 38.

²⁰⁹ ibidem, 21.

²¹⁰ Fens, K. 'Aards en hemels.' In: *de Volkskrant*, 29 december 1970.

er over die inhoud bij hem grote geloofstwijfels en -onzekerheden ontstaan. In het *Dagboek*, dat pas in 1992 toevallig op zolder in een grote doos tussen plakboeken en fotoalbums werd ontdekt en waar Fens dus in 1970 nog geen weet van kon hebben, vertelt de jeugdige auteur (hij is dan ongeveer achttien jaar) bij de voorbereiding op de eerste communie wel het een en ander over de inhoud en de betekenis van het sacrament des altaars en de biecht.²¹¹

Ook in *In de kou*, waarin het gaat om een terugblik op het geloof en de geloofsopvoeding, gaat het geregeld over de geloofsinhoud en wordt daar met name in Hoofdstuk 3 ('Jezus in je hartje') en Hoofdstuk 15 ('Ben je katholiek?') over geschreven.²¹²

In 1961 stond in een interview dit citaat van de schrijver: 'Ik ben katholiek. Ik ben als kind katholiek opgevoed. De eerste tien jaar van mijn leven heb ik zo vast geloofd, dat is net een hersenspoeling, daar kom je nooit meer van af.'²¹³ Met dat rotsvaste geloof in zijn kinderjaren heeft Bomans zich op letterkundig en godsdienstig gebied duidelijk geprofileerd. In de jaren 1925-1935, de jaren die Van der Plas in zijn bovengenoemde boek beschrijft, was voor de gelovigen de uiterlijkheid, de vormenrijkdom, belangrijker dan de geloofsinhoud. De geloofsleer werd van bovenaf, door de geestelijkheid en op school op- en uitgelegd en werd als zodanig meestal onvoorwaardelijk aanvaard. Veel geloofszaken die tegenwoordig gerelativeerd worden, stonden toen onomstotelijk vast. Het geloof stond als een huis. De hele geloofsinhoud was vast en zeker. Lezen in de bijbel was iets wat katholieken in het algemeen weinig of niet deden. Dat hoorde niet bij het katholieke geloof, vond men. 'De bijbel is protestant' werd destijds in het katholieke zuiden van Nederland gezegd.

Een gevolg van deze zekerheid en geloofsrust in die periode was de onmondigheid van de leek. De 'beminde gelovigen' hadden in de kerk in feite niets te vertellen. De herder onderwees zijn kudde. Er was een ecclesia docens, een docerende kerk en een ecclesia discens, een kerk die onderwezen werd. Fens zegt het aldus: 'De aanwezigen in de kerk werden bemoederd en er werd over ze gevaderd. De leek werd geacht in de kerk ook geen stem te hebben.'²¹⁴

De reinheid, de zuiverheid was een deugd die door de geestelijkheid sterk benadrukt werd. Die deugd stond voor onthouding, voor maagdelijkheid. De ideale reinheid lag voor het huwelijk. Dit sacrament werd niet als de meest belangrijke levensstaat beschouwd. Er waren in die tijd 'nogal wat geloofsverkondigende zielzorgers die het huwelijk voorstelden als een toegestane zonde, of tenminste als een gewaagde instelling.'²¹⁵

De tegenhanger van de reinheid was de zinnelijke wereld, die soms lachwekkend werd beschreven. De zinnelijkheid stond synoniem met het toegeven aan het lichaam en werd als een 'kwaad' gezien. De moralisten zagen in het onschuldigste vermaak nog zwoele en prikkelende elementen. Het was steeds de vijandige houding van de kerk tegenover 'de slechte wereld' die aan de oppervlakte of onderhuids een belangrijke rol speelde.

Het vroomheidsaspect was erg belangrijk, daarvan getuigt ook Bomans herhaaldelijk in zijn werk. Vooral zijn moeder en zijn zus Wally belichaamden die deugd. Ter adstructie hiervan moge het volgende dienen. In 1925 maakte het hele gezin Bomans met de auto een grote

---

²¹¹ Bomans, G. 1993, 22- 24.

²¹² Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 32-44 en 161-177.

²¹³ 'Schrijven is een bijthakken.' In: *Vrij Nederland*, 18 februari 1961.

²¹⁴ Jager, O. , M. van der Plas 1991, 97.

²¹⁵ Plas, M. van der 1982, 74.

vakantiereis naar Frankrijk. Onderweg raakte de wagen diverse keren defect. Dat was onder andere het geval in Orléans, waardoor het gezin noodgedwongen twee weken in Parijs moest logeren. Ook op de terugweg raakte de auto onklaar en wel in Rouen. 'Onderweg zit moeder vaak en lang te bidden voor de goede afloop van de reisdag.'²¹⁶

Een uitvloeisel van die vroomheid was de belangstelling voor de hagiografie. Heiligenlevens, waarin de mystiek vaak een belangrijke rol speelde, werden veel gelezen door de katholieken en zeker ook in het gezin Bomans. In die hagiografieën, waarin men een grenzeloze braafheid aantrof die als voorbeeld ter navolging diende, was sprake van een zwart-wit schildering:

de negatieve held was een dronkaard, een vuilbek, een "slechte kameraad", tegenover wie de edele knaap [...], een voorbeeld van deugd dat dagelijks naar de Mis gaat, veelvuldig de Sacramenten ontvangt en stellig pater of broeder zal worden, wordt verbeeld op een wijze die zelfs bij de in een beschermd katholiek milieu opgroeiende jongen enige wrevel moest wekken.²¹⁷

De katholieke kerk was in het tijdsgewricht dat Van der Plas beschrijft, wars van de 'boze' wereld en dit zorgde ervoor, dat de blik constant op de hemel was gericht. Kerk en wereld stonden diametraal tegenover elkaar. Het eigen geloof werd verheerlijkt ten koste van 'de wereld'. Dit geloof was vooral een doe-katholicisme: de vele voorschriften werden stipt, trouw en gedwee opgevolgd. Men was in Nederland vaak nog roomser dan de paus. Het opvolgen van die voorschriften gebeurde meestal strenger dan in geheel katholieke landen. Voor de katholieken was de kerk een machtig instituut. In de decennia rond 1900 kwamen er allerlei katholieke verenigingen en organisaties en die werden bijeengehouden door de gemeenschappelijke geloofsovertuiging en het gezamenlijke katholieke leven. Op politiek gebied was de invloed van het klerikalisme wel bijzonder duidelijk. Er was een Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen en de bisschoppen kenden hieraan het exclusieve recht toe op politieke activiteit. Deze bond werd in de wandeling allang R.K. Staatspartij genoemd, voordat die in 1926 eindelijk werd opgericht. De gelovigen werden vanaf de kansel verplicht op de katholieke eenheidspartij te stemmen.

Op bijna elke bladzijde van *Uit het rijke Roomsche leven* worden het priesterschap en de religieuze staat verheerlijkt. Het was het hoogste dat de gelovige kon bereiken. Men schonk in die tijd op de katholieke scholen veel aandacht aan de geestelijke levensstaat: 'Jongen, wilt gij Pater (Broeder) worden?'²¹⁸ Ook meisjes werden aangemoedigd zich helemaal in dienst te stellen van God. In de tijd van de verzuilde samenleving, met name in de jaren 20 en 30, was er een groot aantal klooster- en priesterroepingen. In het gezin Bomans gold dat voor twee kinderen: de zus van Godfried, Wally, en zijn broer Arnold kozen ook voor de kloosterlijke staat.

Het religieuze leven stond in zijn kinderjaren centraal en de stoffelijke zaken waren daar op eerbiedige afstand omheen gegroepeerd. Dat was overigens niet alleen het geval in het gezin Bomans. Er werd door de clerus een afweerhouding gepreikt tegenover 'de wereld', die bol stond van verleidingen en materiële tendensen. De blik van de christenen moest gericht zijn op het hiernamaals, op de hemel en niet op het aardse bestaan. Je moest door

---

²¹⁶ ibidem, 46.

²¹⁷ Plas, M. van der 1992, 13.

²¹⁸ ibidem

het tijdelijke 'tranendal' heen om het eeuwige hemelse geluk te bereiken. Over dat 'onwereldse' leven in die tijd zegt Bomans: 'We mochten niet eens naar de bioscoop, wij mochten niet dansen, we leefden als monniken. [...] Wij fietsten naar de kapel, 's ochtends om zeven uur, wij kwamen 's avonds thuis en gingen huiswerk maken. En daartussen waren congregaties en retraites en triduüms, maar van de wereld zagen wij niets.'²¹⁹

Het rigoreus afwijzen van de wereld is ook het thema van een artikel van Rex Brico die in 1998 bij het lezen van het boek *Uit het rijke Roomsche leven: Een documentaire over de jaren 1925-1935* van Van der Plas zei zijn ogen soms niet te kunnen geloven. Hij schrijft:

Het is nu schier onvoorstelbaar wat katholieken zich in die tijd allemaal lieten aanleunen. Ouders dienden kinderen af te houden van voetballen. Vrouwen mochten geen poederdoos of lippenstiftgebruiken. De beste romans deugden niet en moesten ongelezen blijven. Gemengd huwenden haalden de duivel in huis. Kamperen was ten strengste verboden. In naam van 'het Goddelijk hart' mochten katholieken uitsluitend op de Katholieke Staatspartij stemmen. Geen katholiek had het recht tegen de standen te zijn. En een rooie katholiek was een dooie katholiek. Het bleef niet alleen bij dit soort regels, er werd ook ongehoorde psychologische druk uitgeoefend om eraan te gehoorzamen. Dat gebeurde voornamelijk in de biechtstoel, op huisbezoek, via het verenigingsleven en in de prediking.²²⁰

Om de strijd tegen allerlei geloofsvreemde of -vijandige invloeden en tegen diverse stromingen aan te kunnen was het in de jonge jaren van Bomans nodig de kerk om te bouwen tot een vesting, een bastion van waaruit de aanval zou kunnen worden geleid.

Het gezag van de paus was in de laatste decennia van de negentiende eeuw sterk gestegen, met name ook door het dogma van zijn onfeilbaarheid uit 1870. Het kerkelijk bestuur werd versterkt en gecentraliseerd en trachtte de lokale kerken steeds afhankelijker van Rome te maken. Inherent hieraan was de permanente mobilisering van het kerkvolk, dat geacht werd de bevelen van paus, bisschoppen en clerus op te volgen. Dit klerikalisme, deze verzuiling van het totale leven, was in Nederland destijds een zeer duidelijk fenomeen.

Er heerste bij de katholieken in het onderhavige tijdsgewricht een plicht van volgzzaamheid. Zelfstandig denken, onderzoeken en beslissen, dat alles was onder de Nederlandse katholieken toen weinig aanwezig; veeleer was er een passief-alles-overlaten aan de kerkelijke overheid. Er was in het algemeen weinig sprake van reserve, kritiek of opstandigheid ten aanzien van het geloof. 'Een woord van kritiek of protest was een hoge zeldzaamheid.'²²¹ Het kerkvolk was onderdanig, trouw en plichtsgetrouw.

4 Het ouderlijk milieu

In de kinderjaren van de jonge Bomans was het opleidingspeil bij de katholieken over het algemeen niet erg hoog. Zijn vader was een van de weinig academisch geschoolde politici uit deze godsdienstige groepering. In de jeugdijaren van Bomans Sr. - hij werd, zoals gezegd, geboren in 1885 - was het volgen van katholiek middelbaar onderwijs erg moeilijk. De weinige middelbare scholen die er van deze signatuur waren (het betreft de tijd vóór 1920), kregen geen rijkssubsidie. Na de financiële gelijkstelling in 1920 kwam er een einde aan de

---

²¹⁹ Bomans, G. 1991(b), 88.

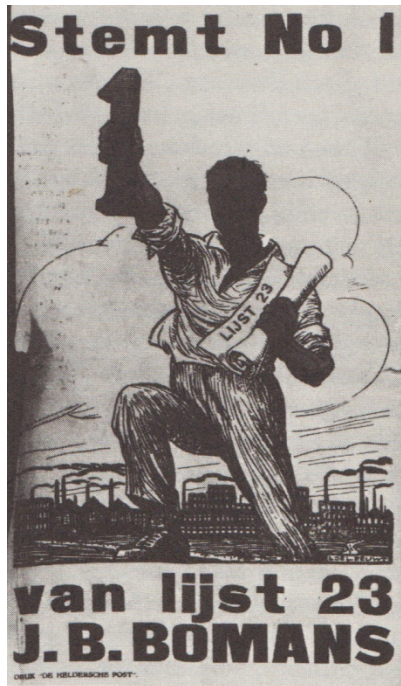
²²⁰ Brico, R. In: *Algemeen Dagblad*, 29 juni 1998.

²²¹ Plas, M. van der 1992, 15.

jarenlange schoolstrijd waarin gepleit werd voor gelijkberechtiging van christelijk en openbaar onderwijs.

De middelbare school waarvan de jonge Bomans in 1926 leerling werd, het R.K. Lyceum Sanctissimae Trinitatis, onder leiding van de paters augustijnen, is opgericht in 1922.

Bomans Sr. zat, zoals vermeld is in de Algemene inleiding, vanaf 1916 tot 1929 voor de R. K. Staatspartij in de Tweede Kamer. In die jaren wijdde hij zich vooral aan 'Romes zaak' d.w.z. 'de katholieke zaak'.²²²

Een verkiezingsbiljet uit 1921.

Hij was een tegenstander van Troelstra, de socialistische leider in het nationaal parlement. Deze sociaaldemocraat en zeker ook Domela Nieuwenhuys, maakten zich sterk voor de belangen van de arbeidende klasse. De socialisten hebben veel eerder dan de katholieken van zich laten horen om de werkende bevolking de hun toekomende rechten te geven. 'Die moesten de stal wel reinigen, terwijl *wij* alleen naar de zolder verlangden.'²²³

In 1923, toen mr. Bomans ook nog lid werd van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, reisde hij de dorpjes in zijn gewest af voor 'de katholieke zaak.' Het doel daarvan was zich sterk te maken voor de emancipatie van het katholieke volksdeel. Zijn zoon Godfried heeft dat later zo verwoord:

Een voortdurend hameren op de achterstelling van de katholieken en een appèl [...] om toch vooral de 'roomse zaak' te dienen, waarbij de uitdrukking 'het handhaven van het erfdeel der vaderen' een geliefkoosde wending was, dit waren, afgewisseld met enige sabelhouwen naar de rooie kant, de meest voorkomende motieven.²²⁴

---

²²² Plas, M. van der 1982, 31.

²²³ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 273.

²²⁴ Bomans, G. 1971(a), 29.

Ongetwijfeld is vader Bomans een sterke persoonlijkheid geweest. Hij wilde zijn kroost graag een Spartaanse opvoeding geven. Op het gehele gezin drukte de vader een stempel, maar in het bijzonder op zijn zoon Godfried voor wie hij, zowel letterlijk als figuurlijk onbereikbaar zou zijn geweest. De relatie met zijn vader was tijdens de lagerschoolperiode goed. In die periode was zijn vader een held voor de zoon en bewonderde die de allesweter in hem en de boeiende verteller. Pas in de puberteit verslechterde die verhouding. Toen kwamen er problemen en kantelde het beeld. Bomans jr. raakte steeds meer gebrouilleerd met zijn vader.

Van Eck schrijft over de verhouding met zijn vader: 'Bomans zal zijn leven lang zijn verhouding met zijn vader hullen in een rookgordijn.'²²⁵

In de laatste zienswijze ga ik niet mee. Hij mag dan niet altijd de waarheid over die verhouding hebben verteld, hij is daar in allerlei geschriften wel steeds duidelijk over geweest, op het eind van zijn leven bijvoorbeeld in *De man met de witte das*. Daarin schrijft hij, wanneer het gaat over de politieke carrière van zijn vader, dat diens gestalte zich steeds meer tot die van een god ontwikkelde. Maar, zo laat hij de lezer weten: 'Lief was God niet. Nu was dat niemand om mij heen. [...] Ik vraag mij wel eens af, of zo'n volstrekt gelovig, maar met geen spoor van genegenheid opzien naar een onfeilbare autoriteit, wat tot mijn twaalfde jaar heeft geduurd, geen litteken achterlaat.'²²⁶

Het grote probleem bij de beoordeling van de relatie van Bomans jr. met zijn vader is dat de zoon zich vaak hulde in mystificaties. Kroon daarover: 'Al die verhalen [...] over zijn vader zijn voor het merendeel uit de duim gezogen.'²²⁷ Dat lijkt me in zijn algemeenheid onjuist. De zoon hield weliswaar van mystificeren, maar zeker in bijvoorbeeld *De man met de witte das*, waarin hij zich met zijn vader verzoent, treffen we een serieuze Bomans aan die het masker heeft afgeworpen en zijn ware gezicht laat zien.

Holman gaat wel erg ver in zijn reactie op Bomans' afkeer van de vaderfiguur. Hij veroordeelt de huiselijke opvoeding en zegt dat Godfried Bomans wegluchtte in de literatuur. Hij doopt zijn pen in gal als hij schrijft: 'De andere Bomans-kinderen leden evenzeer onder het ouderlijk gezag en verborgen zich in kloosters waar ze monnik of non werden.'²²⁸ Het vluchten in een klooster ziet hij als het gevolg van de angst voor of de afkeer van hun vader. Afgezien van het desavoueren van een oprechte kloosterroeping en van de omstandigheid dat twee van de vijf kinderen naar een klooster gingen en dus niet 'de andere Bomans-kinderen', hebben ze alle vier een positief beeld van hun verhouding met hun vader. Godfrieds zus Wally zei bijvoorbeeld dit: 'Mijn vader was een schat, ik was stapel op hem.' Elke week schreef hij haar een brief, toen ze in het klooster was. De liefde was wederzijds. 'Hij was gek op mij', aldus zuster Borromee.²²⁹

---

²²⁵ Eck, M. van. 'Roeren in de ziel van Bomans.' In: *de Gelderlander*, 18 oktober 2001.

²²⁶ Bomans, G. 1971(a), 40-41.

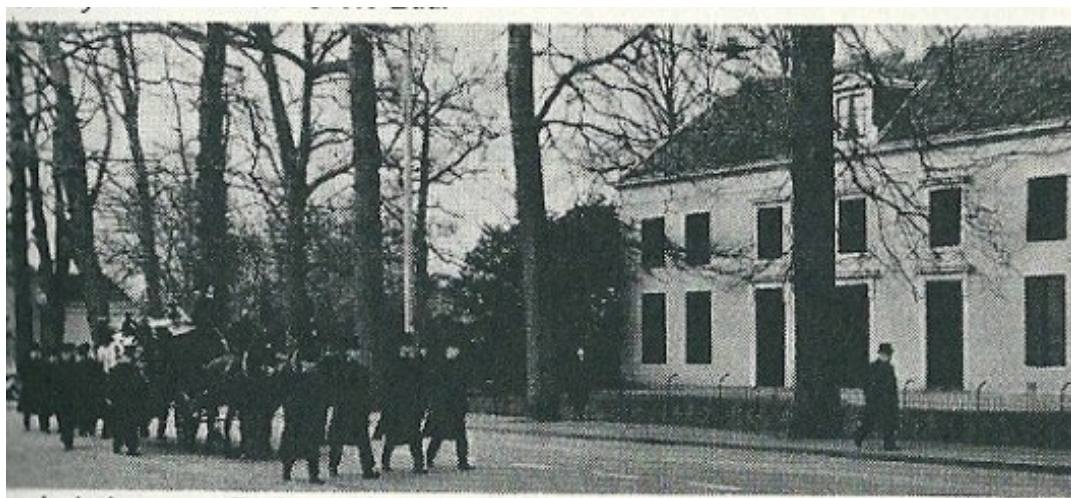
²²⁷ Kroon, Th. 'Godfried Bomans. Grenzeloos verteller en fantast.' In: *Katholiek Nieuwsblad*, 23 december 1986.

²²⁸ Holman, Th. 'Monument voor een kwinkslag.' In: *Het Parool*, 17 augustus 1996.

²²⁹ Borst, R. de. e.a. 'Godfried Bomans tentoonstelling De Hallen Haarlem van 19 juni tot en met 5 september 2010.' In: *HDC Media*, 2010.

Ook mevrouw Els Bomans-Kluytmans, de weduwe van Godfrieds broer Rex, werpt een ander licht op de relatie tussen vader en zoon.²³⁰ Zij vindt dat haar zwager uit een leuk gezin kwam, waar een goede sfeer heerste. 'Vader en moeder Bomans waren vrij streng, maar ze accepteerden veel.' Ze had vaak 'reuzelol' met de vier jongens Bomans, ook al omdat die allerlei streken uithaalden. 'Ik was gek op mijn schoonvader en had veel bewondering voor hem.' Dat er na de lagerschooltijd verwijdering ontstond tussen de oudste zoon en zijn vader, was volgens haar met name een gevolg van de omstandigheid dat beiden grote persoonlijkheden waren 'en dan botst het gauw.'

Op 20 maart 1941 stierf Bomans Sr., 55 jaar oud, plotseling na een hartaanval, in Heemstede.²³¹

De uitvaartstoet, komend van de H. Bavokerk in Heemstede op 24 maart 1941, passeert Berkenrode op weg naar het Sint Barbarakerkhof in Haarlem.

Over zijn moeder vertelt haar zoon in allerlei geschriften maar fragmentarisch iets. Daaruit blijkt dat ze een lieve, intelligente, knappe en vermogende vrouw was. Ook was ze fijnzinnig en bijzonder gedistingeerd. Behalve bescheiden was ze erg devoot. Ze ging elke ochtend op de fiets naar de mis en geen weersomstandigheid kon haar daarvan afhouden. Haar oudste zoon schrijft over haar: 'Mijn moeder was zeer vroom en zag gaarne priesters over de vloer. Zij interesseerde zich voor de missie en wat het binnenland betreft voor alle vormen van liefdadigheid, waaronder vooral het lot van roomse blinden.'²³² Voor hen maakte ze brailleboeken.

Ze was nogal scrupuleus, want als ze in de vastentijd op een kaartavond anderen weleens op een kroketje wilde trakteren, dan belde ze eerst de pastoor op om te horen wat die ervan zei. Ze koos dan wel een pastoor van wie ze verwachtte, dat hij ja zou zeggen. Zat ze met een andersoortig probleem, dan ging ze ook zo te werk. Haar zoon schrijft daarover: 'Zat mijn moeder met een probleem, dan werd de pastorie gebeld; dan hoorde je een blikken stem uit

---

²³⁰ Op maandag 22 juni 2009 had ik een gesprek met haar.

²³¹ Plas, M. van der 1982, 254.

²³² Bomans, G. 1991(b), 93.

de hemel en die vertelde hoe het zat. En dan legde mijn moeder de hoorn neer en dan had ze iets absoluuts vernomen.’²³³

5 De jonge Bomans en zijn godsdienstige opvoeding

Zoals gezegd is het *Dagboek van een gymnasiast: Vroege jeugdherinneringen* pas in 1992 ontdekt. In feite is het geen dagboek, maar een terugblik op de vroege kinderjaren van Bomans. Het werkje is uitgegeven in 1993. Het bevat 55 bladzijden en is door hem geschreven omstreeks 1931, toen hij 18 jaar was. De eerste drie hoofdstukjes gaan over de godsdienst. Met dit dagboek heeft hij het beeld geschapen van een plichtsgetrouw en diepgelovig ventje. Zo heeft hij zich geprofileerd.

In hoofdstuk 1 vermeldt de jonge auteur het zetten van de eerste schrede ‘op deze booze aarde.’ Deze woorden tekenen de opvatting die in zijn jeugd gold, de opvatting namelijk dat de aarde boos, dus slecht was en verzaakt moest worden. De aarde werd in katholieke kring gezien als de vijand van de hemel. Als je stierf, betekende dat de overgang naar een beter leven. Op aarde was je een pelgrim op weg naar het hemelse leven. Van der Plas drukt het zo uit: ‘Door almaar dat perspectief van het latere hemelse leven in het vooruitzicht te stellen, kreeg het bestaan op de wereld en in de wereld minder belang.[...] Hierna was het een en al vreugd, vrede en zaligheid.’²³⁴

Op bladzijde 10 zegt Bomans, dat God ‘het hoogste zit van de heele wereld.’ Hiermee geeft hij de nietigheid van de mens tegenover God aan en tevens zijn eerbied voor de Schepper.

In hoofdstuk 2 vraagt de schrijver zich af: ‘Wanneer werd ik voor het eerst in Gods wijde wereld gezet?’²³⁵ God neemt dus een belangrijke plaats in in het leven van de jeugdige schrijver. Even verder in dit hoofdstukje staat een zeer speciale ervaring die hij als achttienjarige opschreef, maar die hij voor het eerst beleefd heeft als ventje van een jaar of vier à vijf. Hij schrijft het volgende:

Ik herinner mij een avond, dat ik na het eten nog even den tuin in mocht en onder den meidoorn zat met mijn rug tegen den stam en mijn knieën opgetrokken. [...] En opeens was het of de tijd, het oogenblik, van mij afviel (ik kan niet goed uitdrukken wat er precies gebeurde) en ik opgeheven werd tot een geheel andere wijze van bestaan; het was of ik ijler werd, maar ook oneindig veel groter en wijder, zoo wijd dat ik den ganschen avond om mij heen vulde, en dat ook de avond zelf en de dingen die er in stonden één met mij werden, en dat ik ‘alles’ begreep. Ik herinner mij dat ik [...] een beetje wezenloos naar bed ging, verdoofd door het wonderbaarlijke, en ik duidelijk voelde dat er iets in mij veranderd was, voor altijd.²³⁶

Bomans heeft de ervaring dat hij één was met de hem omringende wereld, en opgenomen was in een groter geheel, deze kosmische ervaring, later, toen hij op de lagere school zat, nog vaak weer beleefd. ‘Ik liep dan door het donker of door den schemer van school naar huis en kreeg plotseling de behoefte om stil te staan op een brug en over het water te kijken, of naar de jagende lucht of eenvoudig naar niets; en dan was het er weer: een innig gevoel

---

²³³ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 223.

²³⁴ Jager, O. en M. van der Plas 1991, 23.

²³⁵ Bomans, G. 1993, 15.

²³⁶ ibidem, 16-17.

van verbondenheid met de wereld en een klare blik in haar wezen.’²³⁷ Bij hem groeide het besef, dat er achter de gewone dingen een andere wereld schuilging, waarvan die dingen slechts de buitenkant waren. Dit idee werd voor hem een geheime troost, want als de concrete wereld zijn luister verloor, en de aarde voor hem ‘woest en ledig’ werd, was er nog die andere wereld, waarmee hij zich verbonden voelde.

De kosmische ervaring die Bomans als kleuter kreeg, dit innig gevoel van verbondenheid met de wereld, noemt Van den Berk in zijn werk *Het numineuze* een numineuze ervaring.²³⁸

Zo’n ervaring is universeel menselijk, zo betoogt hij, maar die is altijd contextueel bepaald.

Die ervaringen roepen allerlei existentiële vragen op zoals: Wat is de betekenis van de dingen? Waarom ben ik er? Wat doe ik hier eigenlijk? Waar kom ik vandaan? Waar ga ik heen? ‘Uit die panische radeloosheid wordt elke godsdienst geboren.’²³⁹, aldus Bomans in een lekenpreek uit 1967.

In hoofdstuk 3 van het *Dagboek* beschrijft de jonge Bomans zijn eerste biecht en eerste heilige communie. Uit dit hoofdstuk - het omvat tien pagina’s - blijkt zijn grote interesse in het geloof.

Toen Bomans vijf jaar was, ging hij voor het eerst naar de kerk. Zijn moeder vond dat je daar niet vroeg genoeg naar toe kon gaan. De parochiekerk waar het gezin, dat aan de Parkweg in Haarlem woonde, toe behoorde, was die aan de Groenmarkt en die kerk werd bediend door de paters franciscanen. Daar was geregeld de bronzen stem van pater Borromeus de Greeve als predikant te horen.²⁴⁰

In *Dagboek van een gymnasiast* beschrijft de dan nog jonge auteur naar aanleiding van die kerkgang, dat een der vroegste beelden die hij zich herinnerde pastoor Reijnenberg was. De franciscaan pater Baptista Reijnenberg (1873-1936) was pastoor van de parochie van de heilige Antonius van Padua in Haarlem. Van deze pastoor was het ventje behoorlijk onder de indruk. Later schreef hij deze pastoor enige maanden voor Onze Lieve Heer zelf te hebben aangezien. Zijn moeder wees hem in de kerk namelijk het tabernakel aan en zei dat daarachter zich ‘Onze Lieve Heertje’ bevond. Haar zoontje zag echter de sacristiedeur hiervoor aan waar juist op dat moment pastoor Reijnenberg (in *Bemінде gelovigen* staat: Reinenberg) uit tevoorschijn kwam. Deze pastoor ‘van wien ik [...] een hoog denkbeeld opvatte’²⁴¹, werd ‘de Vaaier’ genoemd, dat betekent de vader, de beschermer van allen. Eerbied, ontzag en bewondering klinken uit deze zin: ‘Er bestond niemand in de stad die deze benaming meer verdiende dan hij.’²⁴²

Een ander voorbeeld van de grote bewondering die het kereltje voor de parochieherder koesterde, is het volgende. Godfried Bomans had een ouder broertje, Herman genaamd, die, zoals gezegd, op negenjarige leeftijd is overleden. Toen de pastoor hem eens vroeg wat de goede engelen doen, antwoordde deze: ‘De goede engelen loven en dienen God en staan de

---

²³⁷ ibidem, p. 17.

²³⁸ Berk, T. 2005, 12.

²³⁹ Preek gehouden op 18 juni 1967 in de kerk van de Emmaüsparochie te Spijkenisse. *Werken VII*. p. 428.

²⁴⁰ Bak, C.G.M. en P.A.M. Geurts ‘Pater Borromaeus de Greeve ofm (1875-1947) Feestredenaar van de katholieke emancipatie’. In: *Trajecta* 2 (1993), 245-259.

²⁴¹ Bomans, G. 1993, 19.

²⁴² ibidem, 20.

mensen bij.’ De reactie van Godfried hierop luidde: ‘Nu, het antwoord was niet moeilijk met zulk een engel vlak voor je.’²⁴³

Toen de pastoor het lijdensverhaal vertelde, was de jonge Godfried één en al oor. Hij leefde zich helemaal in het verhaal in en was er emotioneel erg bij betrokken. Hij schrijft dat er een diepe huivering door hem heen ging en dat hij ademloos luisterde.

In september 1920 ging Godfried Bomans naar school. Zijn vader was van mening, dat er één onderwijsinstelling was die voor zijn kinderen, voor een gezin van zijn stand, in aanmerking kwam: de RK Schoolvereniging aan de Cruquiusstraat 2, die beurtelings ‘Cruquiusschool’ werd genoemd en ‘de school van Roodnat’, naar het hoofd der school. Die school werd in 1903 opgericht. Het was een katholieke lagere school die door particulieren, en dan nog exclusief gegoede middenstanders en notabelen, was gesticht en bezocht werd door kinderen van welgestelde ouders. Het was bovendien een school waar jongens en meisjes tegelijk onderwijs genoten.

Vóór de eerste schooldag maakte het ventje met zijn moeder zijn opwachting bij ‘den heer Roodnat’. Die zei: ‘Ik verwacht werklust en stipte gehoorzaamheid. Het leven is niet voor plezier of vermaak, noch voor dartele scherts.’²⁴⁴ Deze uitspraak tekent de in die tijd geldende opvatting in katholieke kring, dat het aardse leven niet echt vreugdevol was of kon zijn. De ware vreugde komt pas in het hiernamaals.

Op 1 september, toen het nieuwe schooljaar begon, huilde het kereltje thuis, omdat hij zijn vertrouwde omgeving moest missen en angst had voor het onbekende. Later heeft hij, als gymnasiast, geschreven dat op die eerste schooldag droefheid en angst zijn gemoed beheersten.

Groote warme tranen druppelen op mijn handen, terwijl ik mijn schoenen vastrijg. ‘Onze Lieve Heertje’, bid ik voortdurend, ‘blijf alstublieft, alstublieft...’[...] Ik kan aan niemand de vreeselijke angsten beschrijven die door mij heen woelden, ja, ik kan nu zelf niet goed meer den mateloozen schrik begrijpen die sommige denkbeelden in mij teweeg brachten...²⁴⁵

In dat eerste jaar deed de jeugdige Bomans zijn eerste heilige communie.²⁴⁶ Kapelaan Jacobs, die verbonden was aan de kathedraal, bereidde de klas voor. Jezus kwam in je hartje en je moest geheel en al ‘nuchter’ zijn tot na de communie. Maar eerst moest men een kwartier lang, met de handen voor de ogen, met Jezus gepraat hebben. De kapelaan vertelde dat de dag van de eerste communie de mooiste dag van het hele leven was. Men was die dag ontzettend blij, het was - aldus de kapelaan - geen gewone blijdschap meer, nee, het was de blijdschap der engelen.

Bij de beschrijving van de biecht en de daaropvolgende eerste communie overheersten bij het aanstaande communicantje gevoelens van droefenis en schuld, omdat hij ‘de goede God’ had beledigd, van blijdschap om het weer goed te hebben gemaakt met Hem en van angst, omdat het Jezus misschien bij hem niet beviel.

---

²⁴³ ibidem, 21.

²⁴⁴ ibidem, 30.

²⁴⁵ ibidem, 30-31.

²⁴⁶ Dit en de volgende gegevens zijn ontleend aan *Beminde gelovigen* en met name aan Bomans’ beschrijving daarin van ‘De schoonste dag’ (p. 13-17). Dit verhaal is een retrospectieve beschouwing over deze belangrijke gebeurtenis in zijn leven. Ook heb ik informatie ontleend aan *Dagboek van een gymnasiast*.

Het gewetensonderzoek vóór de biecht deed de aanstaande, zevenjarige biechteling samen met zijn moeder. Tot zijn grote opluchting had hij geen enkele doodzonde gedaan. Wel een grote dagelijkse zonde, 'een kokkerd', omdat hij 'Potverblomme' zei, toen op een ochtend de bretel van zijn broekje sprong.

Uit de beschrijving van de voorbereiding op zijn eerste biecht komt een vroom ventje naar voren, dat zich veilig en geborgen voelt in het geloof. Wanneer hij zijn beurt moet afwachten voor de biechtstoel, trekken 'diepe huiveringen' door zijn ziel. Hij kijkt dan naar het altaar. 'En ginds, in het tabernakel, zit Onze Lieve Heer zelf. Hij bekijkt mij, door het deurtje heen. Oneindig goed is Hij en Hij houdt oneindig veel van mij.'²⁴⁷

Het bovenstaand citaat uit *Dagboek van een gymnasiast*, waaruit blijkt dat hij als gelovig kind een groot godsvertrouwen heeft, geeft een godsdienstige houding aan die beeldbepalend is voor Bomans en die een onderdeel vormt van zijn *posture*.

Voordat hij gaat biechten, maakt de jeugdige Bomans het voornemen voortaan als een engel te leven. Na de biecht is hij opgelucht en blij.

De volgende dag is de dag van zijn eerste heilige communie. Als het communicantje de paterskerk ingaat, speelt het orgel zwaar en plechtig, en 'onmiddellijk loopt mijn hoofd vol tranen.'²⁴⁸ Telkens blijkt dat hij emotioneel zeer betrokken is bij het geloof.

Na het ontvangen van de communie is hij vol eerbied, maar ook vol onzekerheid, want met de handen voor de ogen fluistert hij: 'Ik hoop dat het U bevalt...ik hoop dat U het daar prettig hebt...ik hoop dat U het niet al te vervelend vindt...'²⁴⁹

Over zijn ervaringen van die mooiste dag heeft Bomans, in een terugblik, in *Bemінде gelovigen* het volgende geschreven:

Op de dag zelf heb ik de vreugde der engelen niet gesmaakt. Het orgel ruiste en in de binnenkant van mijn handen zag ik mijn vingers rood gloeien tegen het licht van het altaar. Waar bleef nu die onmetelijke verrukking? Niets. Alle kinderen knielden met hun handen voor hun ogen in een extase van blijdschap, rijen dik zaten ze maar te genieten, ik alleen viste in mijn stijfgestreken matrozenpak weer achter het net. Een onwaardige. Jezus was er wel, maar hij hield zich gedekt. [...]. Een diepe verslagenheid maakte zich van mij meester.²⁵⁰

Behalve om teleurstelling en verslagenheid gaat het hier ook om scrupules. Hij schrijft in het aangehaalde werk namelijk dat het regende toen hij de kerk in ging en misschien was er wel een druppeltje bij hem naar binnen gevallen. Ook vroeg hij zich af, of hij niet te lang naar een duif op de stoep had gekeken. In elk geval kwam hij teleurgesteld en aangeslagen thuis, waar het wegens zijn eerste communie feest was.

In deze drie hoofdstukjes zien we een jeugdige auteur die op kinderlijk-naïeve en onbevangen wijze over godsdienstige zaken schrijft. Hij doet dat met veel eerbied en ontzag waarbij hij een grote interesse voor het geloof aan de dag legt.

Bomans voelde zich kennelijk dikwijls een onwaardige, zoals blijkt uit het woordje 'weer' in bovenstaand citaat uit *Bemінде gelovigen*. Hij was vaak bang, om niet te zeggen angstvallig, en vroeg zich dan af, of hij de goede God wel genoeg behaagd had en of hij Hem niet

---

²⁴⁷ Bomans, G. 1993, 24.

²⁴⁸ ibidem

²⁴⁹ ibidem, p. 26.

²⁵⁰ Bomans, G. 1991(b), 16.

beledigd had. Hij deed alles om God welgevallig te zijn. Als zeer gevoelige jongen meende hij echter dat hij daarin niet slaagde.

Voortaan wordt hij verondersteld elke ochtend met zijn zusje Wally en zijn één jaar oudere broertje Herman naar de mis te gaan. Hij gelooft dat Jezus op het altaar aanwezig is en dat Hij met de communie bij hem komt.

Toen ook de jongere broertjes hun eerste communie hadden gedaan, moesten de kinderen vroeg uit de veren: onder leiding van het kindermeisje gingen ze om acht uur naar de kerk. Vandaar gingen ze naar school, waar ze hun meegebrachte boterhammen opaten en tussen de middag overbleven.

De jonge Bomans kreeg catechismusles van kapelaan Jacobs. Op zekere dag was er een jongen in de klas jarig die onder de godsdienstles trakteerde. De kapelaan legde het snoepje op de lessenaar en zei: 'Snoepen op quatertemperdagen, dat doen wij niet, nietwaar?'²⁵¹ Het jongetje Bomans was erg gevoelig voor zo'n opmerking, te meer omdat er thuis net zo over gedacht werd.

Hij heeft in zijn lagereschooltijd ook 'leering' gehad van bovengenoemde pastoor Reijnenberg, 'de Vaaier'. Dat gebeurde in een voormalige school, de 'school van meester Prinsen'. Bomans junior heeft daar de voornaamste waarheden van het katholieke geloof geleerd. Van die 'leering' begreep hij niet veel, zei hij. Dat kwam volgens hem, doordat er zoveel moeilijke woorden waren, zoals het Heilig Sacrament des Altaars, de Allerheiligste Drievuldigheid, de Bijzondere Genade van Bijstand en de Alomtegenwoordigheid Gods.

Wanneer de kinderen 's avonds door het kindermeisje naar bed werden gebracht, kwam moeder ook boven. Ze had voor haar kroost een eigen gebedje gemaakt, omdat de 'officiële' tekst van het avondgebed volgens haar te hoog gegrepen was. Die officiële tekst, die knielend voor het bed werd opgezegd, bevatte volgens de oudste zoon, die zich niet meer de hele tekst herinnerde, de volgende woorden:

Met vermorzeld hart, o Heer, werp ik mij voor mijn legerstede terneder, in het ootmoedig besef mijner tekortkomingen...ik heb u beledigd in woord en daad, in gedachten en begeerten...waar zoude ik zijn, o Heer, indien Gij mij berechtte naar de maatstaf uwer rechtvaardigheid? Verwissel, zo bid ik u, de roede uwer verbolgenheid voor de palmtak uwer genade...²⁵²

De Antonius van Paduakerk, ook wel genoemd de Groenmarktkeerk of de kerk aan het Spaarne, was de parochiekerk van de familie Bomans.

---

²⁵¹ ibidem, 27

²⁵² ibidem

In moeders tekst kwam het zinnetje voor: 't Boosje dat ik heb gedaan, rekent Jezus mij niet aan.'²⁵³ Het avondgebed, dat met moeder gebeden werd, was begrijpelijker en eenvoudiger, want veel minder hoogdravend, en het was toegespitst op de familieomstandigheden van het gezin Bomans. Het sprak de kinderen veel meer aan dan het officiële gebed.

Als goed katholiek gezin ging men 's zondags met z'n allen naar de mis van 9 uur in de kerk aan het Spaarne.

Daar had het gezin een bank, voorin de kerk. Vader Bomans stond altijd en omdat hij zo'n belangrijk man was, noemde de pastoor hem steevast mijn vooraanstaande parochiaan.

De hoogmis, om 10 uur, kon vader niet bekoren, want die duurde te lang voor de kinderen.

In die kerk aan het Spaarne was mr. Bomans een parochiaan hors concours, de notabele, die niet in aanmerking kwam voor de functie van kerkmeester, laat staan voor die van collectant.

Zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw was het standsverschil in de maatschappij en zeker ook in de katholieke kerk in Nederland erg groot. Het 'God heeft de standen gewild' deed nog lange tijd opgeld. In de houding van vader Bomans ten aanzien van kerkelijke functies blijkt dat weer eens duidelijk.

In *Beminde gelovigen* schrijft Bomans dat hij 's zondags als solist op het oksaal stond. 'In de verte stond de priester met gespreide handen iets ontzaglijks te doen. [...]. Tussen de gezangen door at de organist uit een krakend zakje zijn boterham. Hij was het al zo lang. Mij stoorde het niet. Ik was opgenomen in het verhevene en niets kon mij naar beneden brengen.'²⁵⁴ Die dubbele bodem in de laatste zin spreekt boekdelen. Er spreekt geborgenheid en warmte uit. Daar had de jonge Bomans grote behoefte aan en het geloof was daarbij het bindmiddel.

Zoals hierboven vermeld is, was het gezin Bomans vroom, maar niet overdreven godvruchtig, al was moeder zeer scrupuleus in het nakomen van kerkelijke geboden en voorschriften. Die vroomheid gold zeker ook voor de twee kinderen die later naar het klooster zouden gaan. Dit waren Wally en Arnold. Wally trad in 1929, op twintigjarige leeftijd, in bij de zusters van de congregatie van de Heilige Carolus Borromeus, beter bekend als de Zusters onder de Bogen, in Maastricht. Arnold is in 1935 - hij was toen negentien jaar - ingetreden bij de paters trappisten in Zundert.

Dat de kinderen godsdienstig waren, blijkt uit het volgende voorval. Op zekere dag ging het vijftal naar oom Jozef, een broer van hun vader, die pastoor was in Krommenie. Ze vertrokken om zes uur vanuit Haarlem op de fiets, want om half acht begon de mis. Plotseling zei Wally onderweg: 'Grote genade, we hebben 't ochtendgebed vergeten!'²⁵⁵ Iedereen stapte van de fiets en knielde aan de kant van de weg om hardop te bidden.

Biechten deden de kinderen ook regelmatig, maar dit gebeurde in schoolverband. Bij dat biechten hoorde het begrip angst, dat in de kinderjaren een belangrijke rol speelde in het leven van Godfried Bomans, zoals ik reeds eerder opmerkte. In *De Krant op Zondag* van 15 december 1991 stond een artikel van Van Doorn over Godfried Bomans. Laatstgenoemde zegt daarin: 'Wij leefden voortdurend op de rand van de eeuwige verdoemenis, je keek altijd de gloeiende oven in.' Ook een ander citaat ademt dezelfde sfeer: 'Je krijgt op een dag een

---

²⁵³ Ibidem, 28.

²⁵⁴ Ibidem, 48.

²⁵⁵ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 209.

kapelaan voor je neus en die zegt: de hel duurt eeuwig. Ga daar maar tegenaan staan als je vijf bent, daar kom je nooit meer overheen. Eeuwig branden. Godnogantoe.’²⁵⁶ De dag van het Laatste Oordeel hing als het zwaard van Damocles boven zijn hoofd.

In zijn kinderjaren ging hij eveneens gebukt onder alles wat voor hem ‘het gezag’ vertegenwoordigde. Steeds wilde hij weten, of hij aan het gezag welgevallig was: of hij geen zonde deed, of hij geen straf verdiende, of hij wel zoet was. Toen hij thuis eens iets ‘stouts’ had gedaan, verbood zijn vader hem drie weken lang het Onzevader te bidden. Dat was voor de jeugdige Bomans een grote straf.

De veertigdaagse vasten met daarin de Goede Week heeft op de jonge Bomans een enorme indruk gemaakt. Behalve een intensief kerkbezoek en de geestelijke versoering werd er in het gezin Bomans ook lichamelijk streng gevast. ‘Bij ons vastten ook de kinderen en het ontbijt heette niet meer ontbijt, maar collatie, dat was dan één boterham met niets erop en een kop thee zonder suiker en melk.’²⁵⁷ Bij de maaltijden kwam dikwijls een weegschaaltje te pas en zijn moeder woog dan de hoeveelheden af. De bedoeling hiervan was, dat men niet over een bepaald ‘kwantum’ ging. In twijfelgevallen werd de pastoor opgebeld.

Het hele jaar door gingen de kinderen Bomans elke dag naar de kerk. Dat gebeurde ook in de Goede Week, maar dan waren er andere rituelen. Zo was de misbel vervangen door een ratel en het spookachtige geluid ervan was voor de jongen adembenemend. Ook de aangepaste liturgie en de in het paars gehulde heiligenbeelden vond hij boeiend en tegelijkertijd benauwend. Die vasten heeft hij intens beleefd en tegelijkertijd ook erg gevonden. ‘Het erge was niet zozeer de honger als wel de benauwdheid, waarin plotseling de gewone dingen van het leven stonden vastgeklemd.’²⁵⁸

Op Goede Vrijdag werd het stil in huize Bomans en om drie uur ’s middags zei niemand meer iets. Dan ging er een diepe vervoering door hem heen.

Ook de ‘gewone’ vastendagen door het hele jaar hebben in zijn jeugd een grote rol gespeeld. ‘Je had vastendagen, onthoudingsdagen en quatertemperdagen, om er maar een paar te noemen, en het verschil daartussen kon met behulp van weegschalen in grammen worden uitgedrukt.’²⁵⁹ Het vasten had de bedoeling het zich versterven, waarbij, zoals dat heette, de ‘ongeregelde begeerten’ van het lichaam werden beteugeld.

Op paaszaterdag gingen om twaalf uur de klokken luiden en was het gedaan met het vasten en de vastentijd. Vader Bomans had ’s ochtends tompoezen gehaald en alle gezinsleden kregen er een. ‘Je stond in de tuin naar het luiden van de klokken te luisteren, alles rook fris om je heen, het was achter de rug, de engel was al onderweg om naast het lege graf te gaan zitten.’²⁶⁰

Het kerkelijk jaar met al zijn vaste rituelen beleefde de familie Bomans intensief. Over veel gebeurtenissen daarin heeft de oudste zoon vaak en uitgebreid geschreven en gesproken.

---

²⁵⁶ Quant, L., B. Rootmensen 1982, 114.

²⁵⁷ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 156.

²⁵⁸ Bomans, G. 1991(b), 41.

²⁵⁹ ibidem, 58.

²⁶⁰ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 157.

Als het over zijn kinderjaren gaat, ontstaat het beeld van een jongen die zeer actief bij kerkelijke zaken betrokken is geweest en er zeker ook emotioneel door geraakt werd.

Het geloof moest hem de warmte verschaffen die hij als kind niet gekend had. Dat was gedeeltelijk ook het geval. Vaartjes drukt het zo uit: 'Godfried Bomans groeide op in een klimaat dat hem materieel alle denkbare comfort bood, dat het dagelijks leven kleurde met gebed en heilige missen, maar waarin affectie niet meer dan een aalmoes was. Het kind Godfried bedelde om die aandacht en warmte.'²⁶¹

Zijn jeugd speelde zich af in de periode waarin het katholieke geloof hoogtij vierde, de tijd waarin iedere katholiek volledig ondergedompeld was in dat geloof en de praktische uitwerking ervan. De kerk was toen heel sterk betrokken in het leven van alledag. Het gezin Bomans was een exponent van dit katholicisme. Bij het ondergedompeld zijn in het geloof behoorde ook de hagiografie, het gesticht worden door de levens van heiligen. Dit paste helemaal in de trend in die tijd om deugdzame en godvruchtige katholieken te vormen. Bomans hierover: 'Als jongen heb ik onnoemelijk veel heiligenlevens gelezen, eenvoudig omdat er bij ons thuis weinig andere lectuur te krijgen was.'²⁶² Hij zei over de heiligencultus in zijn jeugd het volgende: 'Wij hadden van de mens, zoals hij *zijn moest*, een heel hoog beeld, en er was een voortdurende spijt dat je dat niet haalde. Ofschoon je de hele dag op je tenen liep, kon je aan dat standbeeld niet reiken. Het besef van die hoogte werd voortdurend door heiligenlevens gevoed.'²⁶³

In een gesprek dat Bomans in 1971 heeft gehad met pater Van Kilsdonk S.J. zei hij treffend wat het geloof uit zijn jeugd voor hem heeft betekend, hoewel de zaak dus complexer is dan uit het volgende blijkt: 'Ik kijk met dankbaarheid om naar wat mij in mijn jeugd gegeven is aan mystiek, aan wat ik van de Kerk heb gekregen. En dat is ontzettend veel geweest.'²⁶⁴

Bomans' leven werd, met name ook in zijn jeugd, voor een belangrijk deel bepaald door het geloof. Daar heeft hij in zijn boeken en columns veel aandacht aan geschonken. In bijvoorbeeld *Dagboek van een gymnasiast* en *Een halve eeuw Trappistenleven* heeft hij getuigenis afgelegd van het geloof waar hij veel aan te danken had. Op die manier heeft hij zich als schrijver gepositioneerd op literair en godsdienstig terrein.

6 De godsdienstige vorming van Bomans in zijn gymnasiumtijd

Op 14 juli 1926 werd Bomans ingeschreven als leerling van het lyceum van de Allerheiligste Drieëenheid, het Triniteitslyceum, aan de Zijlweg in Overveen. Deze middelbare school was in 1922 gesticht door de orde der augustijnen. Die kloostergemeenschap is niet door Augustinus zelf gesticht, maar ontleent wel haar naam aan hem, omdat de kloosterlingen leven volgens zijn Regel.

De paters augustijnen vatten hun scholen niet alleen op als instellingen voor onderwijs, maar ook als pastoraal werkterrein.²⁶⁵ Religieuzen konden, zo vonden zij, meer aandacht schenken

---

²⁶¹ Vaartjes, G. 2009, 77.

²⁶² Bomans, G. 1991(b), 143.

²⁶³ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 137.

²⁶⁴ Bomans, G. 1972(c), 26.

²⁶⁵ Over de onderwijsactiviteiten van de augustijnen is geschreven door: Heffernan, B. *Een kleine orde met allure. De augustijnen in Nederland, 1886-2006*. 2015.

aan de individuele leerling dan leken, ook in pastorale zin. Zij waren altijd voor iedereen disponibel. Ook konden ze, zo was hun mening, intensiever zorgen voor een bloeiend schoolleven. Kortom, ze konden en wilden de leerlingen meer meegeven dan intellectuele bagage. Ze wilden tevens hun spiritualiteit, hun religieuze levensvisie overbrengen op de aan hen toevertrouwde jeugd. Hun taak als opvoeder hield tevens in de jeugd een dusdanige vorming te geven, 'dat zij eenmaal als volwassenen niet alleen zich een positie in het leven zouden kunnen verwerven, doch dat zij in het geheel als christenmannen weg en taak in het leven zouden weten te vinden.'²⁶⁶ Deze 'extra zorg' is ook voor Bomans belangrijk geweest, zoals in het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken.

Het onderwijs op het lyceum was doordrenkt van de godsdienst. Iedere dag was er eerst een gezamenlijke mis in de kapel van de school. Af en toe was er een gezongen dienst. De jeugdige Bomans meldde zich aan voor het koor. Hij had een mooie stem en mocht solo's zingen.

Kerst- en paasvieringen namen een belangrijke plaats in het schoolleven in, en ieder jaar was er een bedevaart naar Heiloo. De eerste bedevaart van de school werd gehouden in 1923. Daar gingen de Trinitariërs met de fiets of te voet naar toe. De afstand van school naar het bedevaartsoord bedroeg ongeveer 20 kilometer. 'In het religieuze leven op het lyceum betekende deze bedevaart een brok gezonde realiteit. Zij bracht de natuur en de bovennatuur met elkaar in een gelukkig contact.'²⁶⁷

Bij deze pelgrimstocht werd de *sensus catholicus* op duidelijke wijze uitgedragen. In Heiloo bevindt zich het heiligdom van Onze Lieve Vrouw ter Nood. Maria zou hulp kunnen bieden aan bedevaartgangers die in nood verkeren.

Het onderwijs op het Triniteitslyceum werd gegeven door leken. De jonge Bomans kreeg echter godsdienstles van een pater. Het boek dat gebruikt werd, gaf op eenvoudige en overzichtelijke wijze bewijzen voor de katholieke geloofswaarheden. In de kleine lettertjes onderaan de bladzijden werden de dwalingen vermeld.²⁶⁸

In de jaren dat Bomans de middelbare school bezocht, speelde de biecht een grote rol. Het biechten ging buiten de school om. Hij deed dat bij een vaste biechtvader. Dat was plebaan Westerwoudt van de kathedraal St. Bavo in Haarlem. Bomans vond dat in zijn jeugd de priester als biechtvader de adolescentie niet goed kon begeleiden wegens gebrek aan een adequate opleiding daarvoor. Hij schrijft: 'Ik vraag mij [...] af, op welke titel een seminarist, die een paar jaar theologie heeft gestudeerd, rechtens de adolescentie mag begeleiden? Ik geloof dat je voor psychiater negen jaar moet studeren, en deze jongens die deden dat maar.'²⁶⁹

In zijn jeugd was het zondebesef vooral en bijna uitsluitend toegespitst op erotiek en seksualiteit en de term 'zondig' was met name daarop van toepassing. In die tijd was er een exclusieve verering van één deugd, namelijk de kuisheid. De waardering hiervoor ging zover, dat het sacrament van het huwelijk een lagere status had dan het priesterschap.

De ouders van de lyceïst zagen de kloosterlijke staat als ideaal voor hun kinderen. Ook die voelden daarvoor, het ene overigens meer dan het andere. Vooral in de puberteit

---

²⁶⁶ *Gedenkboek Triniteitslyceum Haarlem 1922-1947*, z. j., 6.

²⁶⁷ *ibidem*, 71.

²⁶⁸ Plas, M. van der 1982, 60.

²⁶⁹ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 119.

openbaarde zich bij hen die drang naar het monastieke leven in verband met de geborgenheid, ook voor het hiernamaals.

Het lezen van boeken over heiligenlevens, wat de jeugdige Bomans, zoals gezegd, thuis heel veel had gedaan, werd in zijn tijd als gymnasiast als een goed middel gezien tegen het zesde en negende gebod van de Tien Geboden. Respectievelijk zijn dat 'Gij zult geen onkuisheid doen' en 'Gij zult geen onkuisheid begeren.' De heiligenlevens werden als navolgenswaardig beschouwd. Van der Plas verwoordt dit aldus: 'Vanaf het begin van de eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog werd opgroeiende kinderen de lectuur aanbevolen van heiligenlevens waarin wereldvlucht de doorslaggevende factor vormde voor hun groei naar volmaaktheid.'²⁷⁰

Toen hij jong was, heeft Bomans de intense verering van de heilige Theresia meegemaakt, die thuis gemeenzaam werd aangeduid als Klein Treesje.

De mystiek in het geloof heeft de gymnasiast erg aangesproken. Bedevaarten, processies en de Stille Omgang in Amsterdam liet hij niet aan zich voorbijgaan. Later zou hij, zoals eerder vermeld is, spreken van 'die grote wolk van mystiek, waarin je tegelijk warm en huiverend geborgen was.'²⁷¹

In Bomans' jeugdijaren was voor de katholieke gelovigen hun godsdienst het enig ware geloof. Dit te beseffen was een grote vreugde en een reden om trots op te zijn en dat gold ook voor hem. De 'andersdenkenden' waren tobbers die maar dwaalden en de katholieken begrepen maar niet, dat ze niet inzagen dat ze zich tot hun geloof moesten bekeren.²⁷²

Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie was het katholicisme nog een effen, gladgeschoren gazon: het geloof was nauw omschreven, de verkondiging nog uniform, het gezag van de paus, bisschoppen en priesters vanzelfsprekend en onomstotelijk en de gebruiken en riten nog rijk, vastomlijnd en onveranderlijk. Dit alles gaf de gelovigen aanleiding tot gemoedsrust en was voor hen een grote vreugde. Ook Bomans deelde daarin. Toch heerste er niet allerwegen vrede en rust in godsdienstig opzicht in Nederland. Volgens Luykx kon men in de jaren vijftig 'aan alle kanten tekenen ontwaren die op onvrede, onrust en crisis wezen.'²⁷³

De katholieke kerk straalde in de eerste decennia van de twintigste eeuw triomfalisme uit. 'Het is de tijd der extravagante liturgie [...]: grote aantallen kaarsen op geweldige kandelaars, luidruchtige hoogmissen als vergoeding voor opera's en concerten, die men immers niet bezoekt.'²⁷⁴

Het begrip 'Wij katholieken' dat in de jaren twintig en dertig een steevaste uitdrukking was van de politicus mr. J.B. Bomans, gaf een wereld binnen een wereld aan en duidde eveneens op dat triomfalisme, maar ook op de zelfvoldaanheid en geloofszekerheid.

Ook niet-katholieken viel dit duidelijk aan de weg timmeren van de 'roomsen' op. Ds. Jager spreekt zelfs over 'een verpletterend triomfalisme'²⁷⁵ en over de reeds op aarde

---

²⁷⁰ Plas, M. van der 1988, 22.

²⁷¹ Bomans, G. M. van der Plas 1991(a), 37.

²⁷² ibidem, 75.

²⁷³ Luykx, P. 2000, 186.

²⁷⁴ Rogier, L. en N. de Rooy 1953, 404.

²⁷⁵ Jager, O. en M. van der Plas 1991, 13.

triumferende kerk. De katholieken - ook de jeugdige Bomans - waren in het algemeen gecharmeerd van dit uitbundige, uiterlijke vertoon van hun geloof, zeker na eeuwen van onderdrukking.

Het lyceum kende een rijk en rijk geschakeerd verenigingsleven. Sommige verenigingen waren van nature profaan, zoals de sportverenigingen, andere hadden een godsdienstig karakter. In diverse clubs en verenigingen heeft Bomans een belangrijke rol gespeeld. Zoals reeds is opgemerkt, meldde hij zich in 1926 aan voor het zangkoor. Twee jaar later werd hij lid van de Mariacongregatie, die toen 135 leden telde. Een keer in de veertien dagen was er voor de leden een verplicht kapelbezoek. Toen er in 1930 een Missieclub werd opgericht, werd hij daar vicevoorzitter van.²⁷⁶ In die functie zorgde hij voor de inzameling van postzegels, capsules en zilverpapier. Hij betaalde, zoals ieder lid, contributie en wel een kwartje per trimester. Hij schreef over die club stukjes in de schoolkrant *Tolle Lege*. In de volgende paragraaf geef ik daar enkele voorbeelden van. In 1931 kwam hij in de redactie van dit schoolorgaan en bleef redacteur tot 10 augustus 1932.²⁷⁷ In 1932 werd hij prefect van de Mariacongregatie en voorzitter van A.L.A., d.w.z. Arti, Litteris, Amicitiae, een vereniging voor kunst, letteren en vriendschap.²⁷⁸ Dit was een overkoepelingsorgaan van alle schoolverenigingen.

Bestuur A.L.A. met Godfried Bomans als voorzitter.

Concluderend kan gezegd worden dat het Triniteitslyceum voor Bomans veel heeft betekend en dat niet alleen in intellectueel opzicht. Natuurlijk heeft hij veel kennis opgedaan, maar buiten de lessen om heeft hij belangstelling getoond voor veel buitenschoolse activiteiten. Door zijn ontvankelijkheid voor een aantal maatschappelijke aspecten is zijn blik verruimd. Het lyceum heeft op sociaal en cultureel gebied en zeker ook in religieus opzicht veel betekend voor zijn persoonlijkheidsvorming, want hij toonde een warme belangstelling voor godsdienstige zaken. In dat opzicht was er bij de paters augustijnen een goede voedingsbodem aanwezig. Kortom: de middelbare school heeft een krachtig stempel

---

²⁷⁶ Plas, M. van der 1982, 81.

²⁷⁷ ibidem

²⁷⁸ *Gedenkboek Triniteitslyceum Haarlem 1922-1947*, z. j., 77.

gedrukt op de maatschappelijke en zeker ook op de godsdienstige ontwikkeling van de jonge Bomans.

7 Vroege pennenvruchten

In *Tolle Lege*, het schoolblad van het Triniteitslyceum, heeft Bomans in de loop van enkele jaren een aantal inzendingen geplaatst waarvan sommige van belang zijn voor dit hoofdstuk. In januari 1930 schreef hij in dit blad het sprookjesachtige verhaal *Missie*.²⁷⁹ Hij voert daarin twee figuren op: de vicevoorzitter van een pas opgerichte Missieclub en een in het wit gekleed jongetje.

In dit verhaal maakt de dan zestienjarige schrijver (hij werd, zoals gezegd in 1930 vicevoorzitter van de Missieclub op school) een strandwandeling en denkt na over een artikel dat zal gaan over 'de Katholieke Wereld-Missie' en dat hij in het schoolblad wil publiceren. Hij ontmoet dan een jongetje dat de zee in een kuiltje op het strand wil scheppen. Als het ventje dit vertelt, lacht de vicevoorzitter luid en hartelijk om de onmogelijkheid van dit plan. De kleine witte figuur kijkt hem met 'bovennatuurlijke ernst' aan en zegt dan: 'Even dwaas is het, de volle betekenis van 't begrip "Missie" te willen persen binnen de grenzen van jouw woordenschat. Even ongerijmd is 't 'n volmaakt beeld te willen geven van wat Missie is. Alleen wij kunnen vanuit de hoge hemel neerzien op elke verborgen heldendaad.' De witte figuur zegt verder, dat tussen de wolken door het lijden en worstelen van missionarissen in een beklemmende eenzaamheid te zien is. Ook valt vanuit de hoogte de wanhoop van een missionaris op die door geldgebrek zijn missiewerk niet kan uitvoeren.

Na de confrontatie met de vicevoorzitter verwijderd de witte figuur zich met 'klapwiekende vleugels.'

Uit dit verhaal is af te leiden, dat de mens niet bij machte is het verheven en uiterst moeilijke werk van een missionaris in woorden te vangen. Daarvoor is de schrijver te nietig en de arbeid in de wijngaard des Heren te verheven. Alleen God kan daar een goed beeld van geven. Ook blijkt uit dit vertelsel de grote waardering van Bomans voor het missiewerk.

Op 21 juni 1930 schrijft Bomans - deze keer ook weer als vicevoorzitter van de Missieclub - een verhaal in het schoolblad dat als titel heeft: *Petrus ('n naïef vertelsel)*.²⁸⁰

Een kleine jongen tikt bescheiden op de hemelpoort. Petrus doet open en werpt een doordringende blik op het ventje dat zegt een lyceïst te zijn. De portier vraagt naar het kapelbezoek en het huiswerk van de jongen, maar op geen van beide vragen geeft deze een antwoord. Wel fluistert hij: 'Tweemaal gebakken, Eerwaarde.' Petrus verwijst hem vervolgens naar het vagevuur.

Terwijl de lyceïst zich daarheen begeeft, waait hem een verstikkende zwavel- en peklucht tegen. Even later hoort hij een snel hijgen achter zich. Het is de oude apostel die naar adem snakt en triomfantelijk zwaait met het *Boek der Deugden*. Hij vraagt koortsachtig of de jongen in een Missieclub zit. Deze krijgt weer enige hoop en 'knikte snel met zijn hoofd.' Zwijgend en waardig opent Petrus vervolgens de hemelpoort en staart glimlachend de kleine figuur na, 'die jubelend opsnelde naar 't eeuwige stralende licht.'

---

²⁷⁹ Godfried Bomans *Werken II* 1996, 13-14.

²⁸⁰ *ibidem*, 15-17.

Ook uit dit vertelsel blijkt de grote waarde die de gymnasiast Bomans hechtte aan de missie. Het lidmaatschap van een missieclub opent de poort naar de hemel. Een vicevoorzitter van een Missieclub dient een deugdzaam mens te zijn die recht heeft op een plaats in het hiernamaals. Het verhaal is een hommage aan de hemel en aan de functie die hij bekleedt.

In april 1932 verscheen in het schoolblad *Opstandig gebed*. Bomans is dan negentien jaar. Het gebed is ondertekend met de schuilnaam Sam Weller. Kort tevoren had de auteur de *Pickwick Papers* van Charles Dickens gelezen en daarin komt die fictieve persoon, door wie de Engelse auteur beroemd werd, voor.

OPSTANDIG GEBED²⁸¹

Wanneer het stormt buiten heb ik een behoefte om veel bier te drinken en te tieren.

Goede God, ik kan 't niet helpen, als ik de wind door de takken hoor beuken en stompen, en er schiet een raaf met 'n woeste schreeuw langs mijn raam de nacht in. Dan kan ik niet stilzitten, dat verlangt Ge toch ook niet van me?

Het begint soms zoo vreemd in mij te woelen en te bruisen, zoo heet, zoo dwaas, zoo onbegrijpelijk.

Waarom hebt U van mij eigenlijk zoo'n raare kerel gemaakt?

Geef me, Goede God, als 't de volgende keer weer stormt, een paard (een wild zwart paard), om door deze storm te ijlen, te vliegen, te donderen, hard, alsmaar harder, takken tegen mijn gezicht, vonken uit de hoeven, hu, hu, als 'n duivel (een wilde, zwarte duivel), scheldend en spuwend om me heen.

Of laat me lopen, ver en doelloos lopen, met gesloten vuisten en 'n opgeslagen, zeer vuile jaskraag, dwars door de regen en de modder, ademend de ruime lucht. Ik heb alleen maar lucht nodig, Goede God, ruime, wijde lucht, lucht om te ademen, lucht om te tasten, te proeven, te omvademen, om in te verdrinken.

Wanneer het stormt buiten, moet ik iets hebben tusschen mijn handen om te knijpen, en te wringen en te smijten, omdat ik anders met mijn kracht geen raad weet.

Geef me maar, Goede God, als 't de volgende keer weer stormt, een bijl, enkel een bijl, om roekeloos in de stammen te hakken dat het witte hout krult.

Sam Weller

Het is een rebelse tekst: de ik-figuur (deze hoeft niet per definitie Godfried Bomans te zijn, maar ik neem aan dat dit hier wel het geval is), komt in opstand tegen zichzelf. De eerste zin is een reactie op iets wat van 'buiten' komt.

Zijn hele wezen komt van tijd tot tijd in opstand. Aan de wortel hiervan ligt zijn vrijheidsdrang, zijn streven naar ongebondenheid en onafhankelijkheid, het verbreken van allerlei banden uit zijn jeugd. Dat juk wil hij afwerpen. Dit drukt hij uit in de zin: 'Het begint...zoo onbegrijpelijk.' Het is een redeloos verzet tegen zichzelf.

---

²⁸¹ Godfried Bomans *Werken VII* 1999, 13.

Vervolgens vraagt hij zich hartstochtelijk af: 'Waarom hebt U [God; HB] van mij eigenlijk zoo'n raare kerel gemaakt?'

Het *Opstandig gebed* is een cri de coeur waarin de auteur zich tot God wendt in wie hij een groot vertrouwen heeft. Hij roept de 'Goede God' vier keer aan, waarbij hij Hem vraagt te helpen bij het verschaffen van middelen om zijn rebellie in goede banen te leiden.

De eerste keer verontschuldigt de ik-figuur zich tegenover God dat hij niet kan stilzitten, wanneer het stormt en hij de takken hoort 'beuken en stompen' en een woest schreeuwende raaf langs zijn raam de nacht inschiet. Zo verwoordt hij beeldend - dit geldt voor het hele gebed - zijn grote innerlijke onrust en zijn opstandigheid.

De andere keer vraagt hij de Schepper om hulp. Eerst vraagt hij om een paard om door de storm te ijlen, dan om lucht waarin hij kan leven en tenslotte om een bijl waarmee hij de natuur te lijf kan gaan. Zeer treffend verbeeldt hij zijn onstuimige gemoedstoestand, die hem grote tegenstand oplevert ('takken tegen mijn gezicht') en die eindigt in geestelijk geweld (een bijl waarmee hij krachtdadig en roekeloos in de stammen hakt 'dat het witte hout krult.').

Als de ik-figuur met zichzelf overhoop ligt, als hij in grote psychische nood verkeert, vraagt hij niet de hulp van de mensen, maar, ironiserend, om die van het Opperwezen om zijn rebellie voort te zetten.

In *Opstandig gebed* is sprake van een bewust zich afzetten tegen de maatschappij. De ik-figuur komt daar tegen in opstand, maar ontmoet daarbij heftige, maatschappelijke tegenstand. De in het hele gebed volgehouden metafoor van de storm benadrukt zijn felle verzet. In zijn strijd tegen het onwrikbare establishment, dat hij zeer resoluut te lijf wil gaan (hij gebruikt zelfs het beeld van een 'bijl'), zien we Bomans als een provo avant la lettre. Het is een gevecht tegen windmolens, maar hij blijft, tegen beter weten in, knokken voor veranderingen, want hij is een 'raare kerel.' Hij wil de samenleving veranderen en vraagt God, in wie hij een rotsvast vertrouwen heeft, hem te helpen door hem de passende middelen te geven.

Ook in het volgende 'gebed' toont hij - thans veel duidelijker - verzet, nu tegen kerk en maatschappij. Het verschijnt op 23 mei 1932 in *Het Venster*, een algemeen literair maandblad dat in 1931 is opgericht door een groep studenten aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij konden zich niet vinden in het sterk levensbeschouwelijke programma van *De gemeenschap*. Het blad was tijdens zijn bestaan gelieerd aan het Nijmeegs studentenweekblad *Vox Carolina*. Het was geen revolutionair tijdschrift, maar een saai en in zijn tijd onopvallend blad. Verspreid over de periode 1931-1936 zijn er drie jaargangen verschenen. In beginsel was het tijdschrift apolitiek en areligieus.²⁸²

De titel van Bomans' inzending is: *Gebed voor Nederland* en het is ondertekend met het pseudoniem Bernard Majorick, hetgeen betekent 'Ik ben beter'. Volgens Van der Plas is het ook te vertalen met 'Dat is mijn betere ik'. 'Men moet aannemen dat de vergelijking van het "beter" hem zelf geldt, al zou er uit gelezen kunnen worden dat hij zich afzet tegen een ander - zijn vader bijvoorbeeld.'²⁸³ Omdat dit periodiek een algemeen karakter heeft, in die

---

²⁸² Jaarboek Letterkundig Museum 10 (2001)

https://www.dbnl.org/tekst/_jaa006200101_01_jaa006200101_01_0005.php

²⁸³ Plas, M. van der 1982, 88.

zin dat het niet gebonden is aan een bepaald instituut of een particuliere instelling, is het te beschouwen als Bomans' literaire debuut.

GEBED VOOR NEDERLAND²⁸⁴

Heer, zegen de bloemen en de planten.

Zegen de luchten en de vogels.

En de weiden en de bergen.

Zegen ook, als Ge nog wat tijd over hebt, dit grappige land, Heer.

Zegen zijn grappige kranten.

Geef hen veel nieuws, veel recensies, veel kunstbeschouwingen en veel dingen over de Crisis.

Het hoeft allemaal niet zoo goed te zijn, Heer, als 't maar veel is.

Zegen alle kamerleden, o Heer, zoowel van de Eerste als van de Tweede. Laat hen toch vooral goed denken vóór zij de dingen zeggen, opdat er niets overhaast hier gebeure, verwijder de Roojen en vermeerder zoo mogelijk ons respect voor hen.

Zegen de Jongeren, Heer, leer hen begrijpen, dat zij met eenieder vrede moeten houden en dat dit het aangenaamst is.

Dat dit ook het gemakkelijkst is.

Zeg hen dat de fouten, die zij zien, vriendelijk glimlachend verteld moeten worden, vooral niet zoo hardop en liefst in 't geheel niet.

Alles gaat toch goed.

Zegen ook Gerard Knuvelder, Heer, schenk hem de kracht zijn roeping te (ver)vullen.

Er worden den heelen tijd nieuwe kinderen in Brabant geboren en er gaan er alsmaar dood; het is zoo moeilijk voor hem, zoo verdraaid moeilijk het bij te houden.

Daarom Heer, houdt de bevolking op een gelijk peil, liefst een rond getal. Laat hen ook in ronde getallen alcohol drinken en van Geloof veranderen, opdat er een standaard-tabel tot stand kome, die wij boven ons bed kunnen hangen.

Waak tenslotte over al de belangen van dit landeke en over de mannekens die er wonen.

Raap de steentjes van hun pad, o Heer, laten zij ingenomen zijn met alles en iedereen, in 't bijzonder met zichzelf, vreedzaam leven en veel geld verdienen.

En als het ons, Dichters, hier soms wat te benauwd wordt, hebben we enkel een kommeke nodig, een eenvoudig porceleinen kommeke, om rustig te kotsen.

Amen

Bernard Majorick

Het is een gebed waarin de 19-jarige auteur zich tot God wendt en Hem vraagt Nederland en de Nederlanders te zegenen.

Volgens Van der Plas is het een gebed 'dat weifelt tussen ironie en cynisme.'²⁸⁵ Bomans roept maar liefst acht keer God aan ('Heer') om Hem te vragen alles bij het oude te laten. De toon is cynisch, wanneer hij zegt dat alles overzichtelijk en gezapig moet blijven. De

---

²⁸⁴ Godfried Bomans *Werken VII*, 14.

²⁸⁵ Plas, M. van der 1982, 90.

Kamerleden moeten goed nadenken vóór ze de 'Dingen' zeggen. Voor henzelf zijn het belangrijke zaken, vandaar het gebruik van de hoofdletter 'D'. In feite zijn het, in de visie van Bomans, holle kreten die ze slaken. Er mag ook niets overhaast gebeuren.

Nederland en de Nederlandse kranten worden 'grappig' genoemd, maar Bomans bedoelt het tegenovergestelde. Hij prijst ze spottend, maar heeft er felle kritiek op. Het hele *Gebed* druipt van de ironie.

De 'Jongeren' moeten met iedereen de vrede bewaren. Dat is volgens de schrijver 'het aangenaamst' en 'het gemakkelijkst'. De auteur bedoelt met de laatste superlatief: het moeilijkst. Ook hier zien we zijn ironie.

Het gebed is zeer rebels. Het noemt veel gemeenplaatsen die het katholieke geloof in de geloofsverkondiging en de politieke opvattingen het volk steeds weer inprent. Zo wil de kerk niets te maken hebben met de socialisten ('verwijder de Roojen'). Die waren voor de kerk het rode schrikbeeld.

Ook de opmerking van Bomans: 'Alles gaat toch goed' is zeer cynisch. Het ging in 1932 in Nederland helemaal niet goed. De beginjaren dertig van de twintigste eeuw waren crisisjaren.

De zin 'Zeg hen (de jongeren, HB)...geheel niet.', staat haaks op de opvatting van de zeer geëngageerde Bomans. Hij verwoordt de gezapigheid van de beginjaren van de crisis, toen de conservatieve regering nagenoeg niets deed - dus fouten maakte - om de economische misère in Nederland krachtdadig te lijf te gaan. De jongeren zien de fouten van kerk en regering haarscherp en willen dat de kerkelijke en wereldlijke overheid een militante houding aannemen om het tij te keren. De jeugd zal haar onvrede zeker niet 'vriendelijk' en 'glimlachend' kenbaar willen maken.

Behalve de natuur, de pers, de Kamerleden en de jongeren vraagt Bomans in dit gebed ook Gerard Knuvelder te zegenen. Hij vraagt God hem kracht te schenken en 'zijn roeping te (ver)vullen.' Het tekstgedeelte dat over deze literatuurhistoricus gaat ('Zegen...te houden'), is zeer ironisch.

Majorick zinspeelt in dit gebed op Knuvelders publicatie uit 1930 *Vanuit wingewesten. Een sociografie van het Zuiden*. Dit werk heeft aanleiding gegeven tot vrij veel discussie. 'Gebed voor Nedereland' speelt parodistisch in op een destijds lopende Zuid-Noord cultuurdiscussie en op de Brabantse 'pretenties' daarin. Het volgende moge deze kwestie verduidelijken.

Het Limburgse mijngebied, het Eindhovense industriegebied (omvattende de grootste en belangrijkste sigarenindustrie van ons land, de grootste bakeliëfabriek ter wereld als onderdeel van de Philips-fabrieken) en de West-Brabantse nijverheidscentra met als belangrijkste stad Breda (met de Hero- en Kwattafabrieken en de kunstzijdeindustrie) vormden een betrekkelijk aaneengesloten industriegebied. De positie van dit hele gebied onderscheidde zich elke dag sterker van het handeldrijvende Holland.

'Het Zuiden mag dan ook *met recht* een steeds toenemende belangstelling van de regering reclameren, en dit niet alleen op grond van eeuwen verwaarlozing en achteruitzetting [...] , maar ook evenredigheidshalve, naar de mate van de eigen economische betekenis.'²⁸⁶

De industrialisatie van het zuiden van Nederland was overigens niet in alle opzichten een zegen voor dat gebied. 'Brabant noch Limburg leven gelukkig in deze tijden: daar wordt veel

---

²⁸⁶ Knuvelder, G. 1930, 36-37.

leed geleden, veel smart gedragen en tal van onsterfelijke zielen gaan, voor eeuwig wellicht, te gronde in de “zachte hel” die met de industrialisering over het Zuiden kwam.’²⁸⁷ Over die ‘zachte hel’ zegt Knuvelder o.a. dit: ‘Nog altijd worden in de mijnen lichamen geradbraakt, nog immer worden kinderen voortgedreven naar de fabrieken, voortdurend nog staan getrouwde vrouwen achter de werkbank. Dit zijn wantoestanden die het een kristen niet mogelijk is goed te praten. En het Zuiden is met deze en dergelijke wantoestanden ruim bedeed.’²⁸⁸

De auteur spreekt ook over het ‘zedelik verval’ in dit gebied. Hij noemt daarbij de vele abortussen, de honderden onwettige geboorten per jaar in Brabant, het alcoholisme, de hoge kindersterfte en de malthusiaanse praktijken, waarbij voorbehoedsmiddelen moeten zorgen voor geboortebeperking. Het signaleren van deze wantoestanden ziet Knuvelder als zijn roeping.

In de passus ‘zijn roeping te (ver)vullen’ appelleert Bomans aan de tweevoudige opdracht die Knuvelder zich heeft gesteld: actief meewerken aan het tijdschrift *Roeping* en Zuid-Nederland opstoten in de vaart der volkeren.

Ook op de geloofshouding van de bevolking uit Bomans kritiek. Die houding is verkeerd en hij vraagt God ervoor te zorgen, dat de mensen ‘van Geloof veranderen.’

Er is, aldus Knuvelder in *Wingewesten*, in Brabant en Limburg sprake van godsdienstig verval. In de Limburgse mijnen werken talrijke buitenlanders zonder geloof. Ook voor Brabant is volgens hem sprake van ‘het klemmende *europese* vraagstuk van deze tijd: hoe voor de Kerk te behouden het grote heimatlose arbeidersproletariaat, dat in de Borinage zowel als in Limburg en alle andere industriestrecken van ons oud en oorspronkelijk Katholiek Europa met de godsdienstige en dus morele ondergang bedreigd wordt.’²⁸⁹ De schrijver stelt de vraag: ‘Zou ’t te veel gezegd zijn, indien de toestand van Brabant werd aangeduid met: godsdienstig zedelik verval?’²⁹⁰ Hij refereert hierbij aan de algemene klacht over toenemend misverzuim op zondag en over zondagsontheyliging als gevolg van voortwoekerende genotzucht. Ook signaleert hij een vermindering van de oude godsdienstige gebruiken en slapte in de zuiver godsdienstige verenigingen.

De Kerk heeft haar sociale taak lange tijd verwaarloosd. Dit verzuim wortelde in de overtuiging dat het aardse leven slechts een voorportaal was van de hemel. Aardse zaken waren in haar visie niet erg belangrijk. Zij heeft tot aan het verschijnen van de twee belangrijke sociale encyclieken veel te weinig oog gehad voor de grote problemen die Bomans in dit gebed signaleert.

Het benoemen en aan de kaak stellen van de lauwe of afwezige reacties van de kerk op sociale en andere problemen is iets wat Bomans vaak deed. Het maakte heel zijn leven deel uit van zijn posture, evenals een aantal andere geloofszaken, zoals ik vermeld heb.

Liefdadigheid was in katholiek Nederland lange tijd de enige reactie op de problemen van de industriële revolutie die in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsvond. Christenen hoorden de armen te helpen, want ‘de arme gegeven, is Gode geleend.’ De Vincentiusverenigingen - Bomans was zoals gezegd enige tijd Vincentiaan -

---

²⁸⁷ Ibidem, VII.

²⁸⁸ Ibidem, 87.

²⁸⁹ Ibidem, 94.

²⁹⁰ Ibidem, 98.

hadden een bevoogdend karakter en brachten geen structurele oplossing voor de grote armoede.

De sociale encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) waren, hoe belangrijk en noodzakelijk ook, geen wondermiddel. De geest die eruit sprak, werd pas langzamerhand over katholiek Nederland vaardig. In de tijd dat Bomans de middelbare school bezocht, was de arbeidende klasse in sociaal opzicht nog lang niet op het gewenste peil, ondanks de twee pauselijke documenten.

Daar waar Bomans in het gebed spottend spreekt over 'dit landeke' en 'de mannekes die er wonen', geeft hij duidelijk de kneuterigheid van Nederland en zijn bewoners aan. Ook wijst hij met onmiskenbare ironie op de kleinburgerlijkheid en de kortzichtigheid van de mensen. Hun zelfingenomenheid, hun vreedzame leven en de wil om 'veel geld [te] verdienen' in de tijd van de heersende economische crisis, stelt hij op niet mis te verstane wijze aan de kaak. De laatste zin van het *Gebed* bevat weer de nodige ironie, waar de woorden 'kommeke' en 'kotsen' niet weinig aan bijdragen. De laatste term is de synthese van alle elementen waaruit de tekst is opgebouwd. Alleen de 'Dichters' (de hoofdletter geeft hun belangrijke status aan) is het toegestaan 'te kotsen.' Zij zijn voortdurend vernieuwend bezig, dus zij walgen van de maatschappelijke en sociale toestand in Nederland, en in het bijzonder in Noord-Brabant, in het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw. Tot die dichters rekent de auteur ook zichzelf.

Bomans toont zich in dit gebed rebels, geëngageerd en progressief, maar tevens idealistisch. Het *Gebed* is een sociale aanklacht tegen de heersende toestand in Nederland en met name in Noord-Brabant in de eerste decennia van de vorige eeuw. Bernard Majorick (lees Bomans) hanteert het stijlmiddel ironie om de zaken scherp te stellen.

Bomans posteert zich in *Gebed voor Nederland* als een gedreven en geëngageerde katholiek, die erg begaan is met de positie van de arbeiders, die de slogan 'God heeft de standen gewild' aan zijn laars lapt en de maatschappelijke misstanden wil veranderen. De Kerk moet in zijn perceptie met de tijd meegaan en niet alleen aandacht schenken aan hemelse zaken, maar zeker ook aan aardse toestanden. Hij vindt ook dat de blik van de gelovigen niet slechts op de hemel moet zijn gericht, maar tevens op de wereld waarin we leven. Zo positioneert hij zich op het literaire en godsdienstige vlak.

Met *Opstandig gebed* en *Gebed voor Nederland* dient Bomans een buitenliterair doel.²⁹¹ In beide gebeden getuigt hij van zijn geloof dat een oplossing kan en moet bieden voor persoonlijke nood en sociale onrechtvaardigheid. Beide teksten zijn geschreven op negentienjarige leeftijd.

8 Beginnende twijfels

In de eerste helft van de twintigste eeuw heerste er rust in de katholieke kerk in Nederland en werd het kerkvolk nog niet geplaagd door geloofstwijfels.

---

²⁹¹ In deze 'gebeden' representeert en propageert hij zijn geloof en getuigt hij ervan. Dat effect streeft hij na in de maatschappelijke werkelijkheid. In *In de kou* (1969), *Bemide gelovigen* (1970) en *De man met de witte das* (1971) gaat het om een doel binnen het communicatieve tekensysteem. In deze werken betreft het een binnenliteraire doelstelling.

Dit is ook de visie van Aarts. Hij zegt dat er ten tijde van het Rijke Roomse Leven, toen de katholieke cultuur doordrenkt was van de godsdienst, er van echt twijfelen, van echt kritisch nadenken, geen sprake was. Ook niet bij Bomans. 'Wie twijfelt, gaat iets loslaten, en dat wilde hij helemaal niet.'²⁹² In zijn *Dagboek*, een van de weinige contemporaine bronnen uit de eerste twintig jaren van zijn leven, komt reële geloofstwijfel dan ook niet voor.

Het gelovig aanvaarden van de katholieke leer gold, aldus Bomans, zeker voor kinderen in zijn jeugd. 'Het kind gelooft. Het kent geen twijfel. Voor een kind is op gezag aanvaarden hetzelfde als weten. Denk- en geloofsgrens vallen samen, daartussen bestaat geen niemandsland.'²⁹³

Er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen. Op school had de kapelaan tijdens de godsdienstles het scheppingsverhaal verteld en de kinderen erop gewezen, dat God eerst het licht schiep en daarna de zon. Een van Bomans' klasgenoten vroeg hoe dat toch kon. De kapelaan strekte toen langzaam zijn rechterarm naar voren en wees naar de deur. Even later zag de klas hem op de cour zitten op een paaltje. Bomans schrijft dan het volgende: 'Dit beeld van een eenzame ketter in de oneindige verlatenheid van de lege speelplaats was treffender dan elke weerlegging zou zijn en bracht in de klas een warm gevoel van rechtvaardigheid teweeg.'²⁹⁴ Dit is de reactie van de auteur achteraf, jaren later. Die 'ketter' is het symbool van de kerkelijke situatie in Bomans' jeugd. Eén ketter, één afvallige van de ware geloofsleer, te midden van de serene rust van de warme geloofs zekerheid in die tijd.

Als kind twijfelde de jonge Bomans wel eens aan zijn geloof. Die twijfels waren zeker niet groot.

Krabbendam heeft daar overigens een andere mening over. Naar aanleiding van de eerste heilige communie van Bomans, die voor het communicantje teleurstellend verliep en uitdraaide op een diepe ontgoocheling, omdat hij 'de blijdschap der engelen' niet had ervaren, zegt Krabbendam: 'Alles wat hem voorgehouden was, bleek niet waar te zijn [...]'. Op even beminnelijke als pijnlijke, ja, vernietigende wijze liet Bomans zien dat die hele santenkraam niet deugde. Hij moet zich bedrogen hebben gevoeld met een vertrouwensbreuk als gevolg.'²⁹⁵ In hetzelfde artikel staat: 'Geconcludeerd moet worden dat de jonge Bomans al grote geloofstwijfels heeft gekend.'

Deze conclusie valt echter te betwijfelen. Bomans had in zijn jeugd weleens twijfels, maar die waren vermoedelijk niet erg groot. Dat valt ook niet te rijmen met de manier waarop hij zich in zijn jeugd heeft beziggehouden met het geloof. De vertederende, soms ontroerende en in ieder geval overtuigende wijze waarop hij met zijn godsdienst omging, loochent genoegzaam de uitspraak van Krabbendam. Op het gymnasium was hij, zoals is opgemerkt, veelvuldig en op een positieve manier bezig met geloofszaken. Op intensieve wijze hield hij zich toen bezig met enkele godsdienstige schoolverenigingen, zoals de Mariacongregatie en de Missieclub; hij was in die tijd ook actief lid van de St. Vincentiusvereniging en nam enthousiast deel aan de Stille Omgang in Amsterdam en aan processies en triduüms. Tevens schreef hij als achttienjarige *Dagboek van een gymnasiast: vroege jeugtherinneringen*

---

²⁹² Zie bijlage 2. (Betreft een mailbericht van Aarts aan mij van 29 april 2014 over Bomans' geloofstwijfels).

²⁹³ Bomans, G. 1991 (b), 31.

²⁹⁴ ibidem, 26-27.

²⁹⁵ Krabbendam, E. 'Bomans een twijfelende katholiek?' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jaargang 34, nr. 1, (2012), 44-45.

waarin de religie een prominente plaats inneemt. Dit alles bewijst niet dat hij geen geloofstwijfels had, maar wel kan gezegd worden dat, indien dat wel het geval was geweest, hij deze zaken niet zo positief benaderd zou hebben. Als hij werkelijk grote geloofstwijfels had gehad, zou hij dit alles niet op die manier gedaan hebben.

Krabbendam zegt naar aanleiding van de numineuze ervaring van de ongeveer vijfjarige Bomans op een avond in de tuin van het ouderlijk huis: 'Na deze woorden [...] mag van mij de term existentiële crisis vallen. De jonge Bomans twijfelde in hoge mate aan alles wat zich voordeed, dus ook aan het geloof van de katholieke kerk.'²⁹⁶

Deze opvatting deel ik niet. Bomans zei dat dit gevoel van het totaal ontheemd zijn op zichzelf geen religieuze ervaring is, maar daar wel aan vooraf gaat. Als die eerste ervaring niet religieus was, maar prereligieus van aard, kon de jonge Bomans per definitie niet in hoge mate aan het geloof van de katholieke kerk twijfelen.

De mening dat de jeugdige Bomans wel eens aan zijn geloof twijfelde, wordt door anderen gedeeld, zoals door Van der List. Hij zegt: 'Als kind had hij al zijn geloofstwijfels.'²⁹⁷ Als hij daar iets van zei tegen huisvriend pater Borromeus de Greeve, dan streek die hem door de haren en zei: 'Niet tobben.' Hij bedoelde daarmee, dat alles duidelijk was en onomstotelijk vaststond. Op jonge leeftijd vroeg de jongen zich dan af, waarom niet in de wolken met grote onuitwisbare letters geschreven stond, dat het waar is wat de kerk hem voorhield. De kerk straalde zekerheid uit en daar viel niet aan te tornen. Je moest niet de vraag stellen wat een geloofspunt voor jou persoonlijk betekende. Dat werd protestants gevonden. Ook zit in de reactie van de priester een element van onderdanigheid en gehoorzaamheid aan het kerkelijk gezag. Je hoefde niet zelf uit te zoeken wat goed en nuttig voor je was. Dat kon je beter overlaten aan anderen, zoals je ouders en de dienaren van de Kerk.

Bomans voelde zich kennelijk vaak een onwaardige, zoals blijkt uit het woordje 'weer' in het eerder aangehaalde citaat uit *Beminde gelovigen*. Hij was vaak bang, om niet te zeggen scrupuleus, en vroeg zich dan af, of hij de goede God wel genoeg behaagd had en of hij Hem niet beledigd had. Hij deed alles om God welgevallig te zijn. Als zeer gevoelige jongen meende hij echter dat hij daarin niet slaagde. Dat is overigens geen bewijs voor de conclusie van Krabbendam dat Bomans grote geloofstwijfels had. Wel twijfelde hij aan zichzelf, omdat hij in geloofsaangelegenheden een minderwaardigheidsgevoel, waarschijnlijk zelfs een minderwaardigheidscomplex had. Voor de mening 'Alles wat hem werd voorgehouden bleek niet waar te zijn', is geen bewijs te vinden, evenmin als voor de uitspraken 'dat die hele santenkraam niet deugde' en 'Hij moet zich bedrogen hebben gevoeld.'

Het volgende voorval mag eveneens bijdragen aan het vermoeden dat de jeugdige Bomans geen grote geloofstwijfels kende. Toen de kapitein van het Leger des Heils hem eens vroeg, of hij soms een rooms jongetje was, bevestigde hij dat waarop de kapitein royaal riep: 'Hindert niet hoor!' De reactie van de latere schrijver was: 'Dit leek mij ongepast, daar immers alle mensen buiten de rooms-katholieke kerk abuis waren.'²⁹⁸ Hieruit blijkt geloofstrots en ergernis over het negatieve oordeel over hetatholicisme. Als hij zich toen

---

²⁹⁶ Zie bijlage 3. (Dit betreft een mailbericht aan mij van 9 april 2013).

²⁹⁷ List, G. van der 2013, 93.

²⁹⁸ Bomans, G. 1991(b), 82.

bedrogen zou hebben gevoeld, omdat alles niet waar bleek te zijn, zoals Krabbendam meent, zou hij een dergelijke reactie niet hebben gegeven.

In geloofszaken waren in de jeugdijaren van Bomans gehoorzaamheid, volgzzaamheid en onderdanigheid kardinale deugden. In zijn jeugd was de priester een sacrale figuur die in de verte stond, op grote afstand. Hij had een groot gezag en bemoeide zich niet met de wereld, was dus niet geëngageerd. Hij was een man die het wist en die tegenover de grote mysteries stond als iemand die daar uitleg aan kon geven. Hij kende dus geen geloofstwijfels, althans hij uitte die niet. Hij stond rotsvast in de branding.

Toch vermoedde de jonge Bomans wel twijfel bij de priesters. In een interview met pater Van Kilsdonk in 1969 zei Bomans dat de priester uit zijn jongensjaren het *wist*, maar hij wist het op een manier die de auteur als kind al wantrouwde. 'Ik dacht: dat is niet helemaal in orde, omdat het een overschreeuwen was van een twijfel.'²⁹⁹ Ook bespeurde hij bij huisvriend pater Borromeus de Greeve wel eens twijfel.

Een portret van de destijds beroemde pater Borromeus de Greeve (1875-1947) door Jan Toorop, getekend in 1912.

Als hij hem in zijn jeugd tijdens de preek hoorde donderen hoe slecht de wereld was, dan dacht hij onbewust: 'Het is niet waar, hij staat te gillen omdat hij het zelf niet helemaal gelooft.'³⁰⁰

9 Bomans' verhouding tot het Rijke Roomse Leven

In Bomans' jeugd speelde de religie een zeer belangrijke rol. Net als de andere katholieke kinderen in zijn tijd heeft hij de gehele cyclus van katholieke rituelen doorlopen die daarbij behoorden. Bomans was een kind van zijn tijd, zeker in godsdienstig opzicht. In het katholieke onderricht dat hij zowel op de lagere als op de middelbare school kreeg, zijn duidelijk de kenmerken van het Rijke Roomse Leven te herkennen. Zo werd in zijn godsdienstige vorming grote waarde gehecht aan het uiterlijk vertoon van de kerk. Verder werd die vorming onder andere gekarakteriseerd door wereldverzaking en de sterke gerichtheid op het hiernamaals, door grote geloofszekerheid en geloofsrust, door de veronderstelling dat de wereld slecht was en gezien werd als een tranendal waar je helaas

---

²⁹⁹ Bomans, G. 1972(c), 27.

³⁰⁰ Bomans, G. 1991(b), 74.

doorheen moest om de hemelse zaligheid te bereiken, door het stringente nakomen van de kerkelijke voorschriften en geboden, door het onvoorwaardelijk aanvaarden van het gezag van de clergé en door de verheerlijking van het priesterschap en de religieuze staat.

Voor het antwoord op de vraag hoe hij die godsdienstige opvoeding beleefde, en hoe hij zichzelf presenteerde, kunnen we te rade gaan bij datgene wat hij hier in zijn geschriften over heeft verteld. Hierbij dienen wij echter te beseffen, dat hij vaak fabuleerde over de tijd van vroeger. Vooral bij het trekken van conclusies moeten we hier rekening mee houden.

Op de keper beschouwd zijn er weinig primaire, authentieke en contemporaine bronnen over het geloof van Bomans in de eerste twee decennia van zijn leven. In dit hoofdstuk heb ik daar melding van gemaakt. Het *Dagboek van een gymnasiast: Vroege jeugdherinneringen* is waarschijnlijk geschreven in 1931 en is dus min of meer als een contemporaine bron van hem te beschouwen, omdat het in de bewuste periode, zij het in de eindfase daarvan, is ontstaan. In dit werkje is geen spoor van geloofstwijfel te vinden. Uit dit dagboek blijkt verder dat de jeugdige Bomans bij de voorbereiding op zijn eerste biecht een vroom kereltje was dat zich veilig en geborgen voelde in zijn geloof. Ook had hij een groot godsvertrouwen. Hij had eerbied en ontzag voor godsdienstige zaken en toonde een grote interesse in het geloof. Dit dagboek heeft hij waarschijnlijk op achttienjarige leeftijd geschreven.

Bomans schrijft - zeker in retrospectieve beschouwingen als *Beminde gelovigen* - vaak vertederend en zonder verbittering over het geloof in zijn jeugd, het geloof dat hem veel warmte heeft gegeven, maar waar hij ook slechte herinneringen aan bewaarde, zoals ik heb aangegeven. Reële, genuanceerde en fundamentele geloofstwijfels bestonden voor hem in zijn jeugdjaren niet, in elk geval verschenen ze niet aan de oppervlakte.

Wel kende hij toen lichte, oppervlakkige twijfels, zoals in paragraaf 7 is uiteengezet. Die berustten op vermoedens en wantrouwen, maar bereikten niet het stadium van gerede twijfels.

In de eerste twintig jaren van zijn leven uitte hij wel lichte of zware kritiek op het geloof.

Dat deed hij met name als gymnasiast. Zo vond hij dat de katholieken achter liepen bij de niet-katholieken. De werkelijk grote schrijvers als van Deyssel, Gorter en Kloos waren niet katholiek. De katholieke filosofie was gefundeerd op het thomisme, maar de wijsbegeerte die in de avant-garde liep, was dat niet. Dat gold ook op ander gebied: de grote beeldhouwers en glazeniers bijvoorbeeld waren 'andersdenkenden.' Op zijn middelbare school werd Louis Veuillot, een vurig katholiek verdediger en apologet van onder andere de pauselijke onfeilbaarheid, beschouwd als de grootste Franse schrijver uit de negentiende eeuw. Dat wekte argwaan bij Bomans. 'Zo had ik op alle gebieden van het leven het idee, dat wij een dilettantengroep waren, die het toevallig bij het rechte eind hadden. De anderen dwaalden wel, maar ze dwaalden op een weg, die aanzienlijk breder was dan de onze.'³⁰¹

Kritiek had de jonge Bomans ook op de vanzelfsprekende gehoorzaamheid aan het kerkelijk gezag. Paus, bisschoppen en priesters zochten alles op het gebied van het geloof voor de gelovigen uit. Zelf hoefde je niets te doen en er werd ook niet verwacht dat je dat deed. De leek in de Kerk was monddood en inactief. Het katholicisme was een statisch geloof. Er werd van de beminde gelovigen verwacht dat ze alles wat hun aan geloofszaken werd voorgehouden braaf en kritiekloos aanvaardden. Dit godsdienstig op je lauweren rusten

---

³⁰¹ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 72.

stond Bomans niet aan. Hij wilde graag nadenken en meedenken, kortom een actieve gelovige zijn en zijn geloof naar buiten uitdragen, geheel in overeenstemming met de bedoeling van de vertegenwoordigers van het katholieke schrijverstype.

Door haar pretentie de enige ware Kerk te zijn straalde zij een groot zelfbewustzijn uit. Hierdoor toonde ze een superioriteit en een triomfalisme die in veel opzichten tot een intolerante houding leidden. Deze houding stond de jonge Bomans tegen.

Wanneer het gaat om de toepassing van de geloofsleer op de maatschappelijke situatie, om de vertaling ervan naar de praktijk van alledag in het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw, heeft Bomans de nodige kritiek op de kerk. Dat blijkt duidelijk uit *Gebed voor Nederland*. Hij ergerde zich aan de kerk die veel te weinig deed aan de slechte positie van de arbeiders. Hij bekritiseerde de praktische uitwerking van het geloof of liever het gebrek daaraan.

Bomans heeft van zichzelf als katholiek in het godsdienstige en literaire veld een duidelijke posture gevormd. Hij heeft dat gedaan door het beeld op te roepen van iemand die bij het geloof van zijn jeugd gemengde gevoelens had. Dat waren gevoelens van warmte, geborgenheid, veiligheid en vertederendheid, maar tevens van angst, argwaan en kritiek. Bovendien wilde hij het beeld bij de lezers overbrengen van een actieve en gedreven gelovige die niet alleen aandacht had voor de vormenrijkdom van de kerk, maar zeker ook voor de geloofsinhoud. Zo heeft hij zijn geloof toen beleefd en zo heeft hij zichzelf als katholiek gepositioneerd. Op die manier heeft hij zijn uitwendig zelfbeeld vormgegeven.

Uit zijn geschriften uit de tijd dat hij lyceïst was, waarbij te denken valt aan stukjes die hij schreef in het schoolblad *Tolle Lege* en het maandblad *Het Venster*, komt het beeld naar voren van een overtuigde en gepassioneerde jonge gelovige die warme belangstelling toonde voor godsdienstige zaken en serieus met zijn geloof bezig was. Zijn buitenliteraire doelstelling van die artikelen was het representeren en propageren van het katholieke geloof. Zo afficheerde hij zich als vertegenwoordiger van de katholieke letterkunde en was hij een waardige vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype.

Er zijn veranderingen te bespeuren in de geloofshouding van Bomans in de eerste twee decennia van zijn leven. In die tijd was heel het geloof veruiterlijkt. Was hij op de lagere school erg onder de indruk van de uitbundige uiterlijkheden van het geloof, van de enorme vormenrijkdom, op de middelbare school kreeg hij meer aandacht voor de geloofsinhoud. Op het Triniteitslyceum ontstond bij hem ook een aversie tegen de indoctrinatie, waardoor de gelovigen gelaten en kritiekloos de leerstellingen van de Kerk moesten aanvaarden. Wel uitte hij toen grote waardering voor de praktische uitvoering van het geloof en toonde hij veel respect voor bijvoorbeeld het missiewerk. Op die manier presenteerde hij zich en dat beeld wilde hij ook later overbrengen op zijn lezers.

In de jaren dat hij lager en middelbaar onderwijs volgde, was hij zeer betrokken bij kerkelijke zaken en hij werd daar ook emotioneel door geraakt.

Als volwassene schreef Bomans in *Beminde gelovigen* dat hij als kind geborgenheid en warmte van het geloof ontving.

In 1969 zei hij over de betekenis van het geloof uit zijn jeugd, dat hij daar met dankbaarheid op terugkeek, want hij had van de kerk ontzettend veel gekregen.

Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie gaf de godsdienst aan de gelovigen gemoedsrust en bovendien veel vreugde. Dat gold ook voor Bomans.

10 Bomans en het Rijke Roomse Leven in de beeldvorming van anderen

Tijdgenoten³⁰² van Bomans die over het onderwerp van dit hoofdstuk hebben geschreven, zijn Fens, Peereboom en Van der Linde. Ze hebben niet alle drie het imago van hem gevormd dat de auteur zelf voor het voetlicht wilde brengen.

Van der Linde ziet geen existentiële geloofscrisis bij Bomans. In 1970 schreef hij dat de auteur in de kerk wilde blijven en dat hij de geloofsgemeenschap als steun ervaaarde.

Fens is van mening dat Bomans geen oog had voor de inhoud van het geloof, maar alleen voor de uiterlijkheden ervan. Deze heterorepresentatie geeft een ander beeld te zien dan Bomans van zichzelf heeft gevormd.

In *Trappistenleven* uit 1957 schreef Fens bij de derde druk, in 1973, een inleiding ('Bericht uit het hiervoormaals'). Daarin staat dat in de uitgaven van 1950 (*Een halve eeuw Trappistenleven*) en 1957 Bomans een 'ongelooflijk groot inlevingsvermogen toonde, dat slechts het gevolg kan zijn van geestesgelijkheid tussen hem en de vroomheidsvormen en -gedachten van die bepaalde tijd.'³⁰³ In dit boek uit 1973 is, aldus Fens, niet alleen een stuk vroomheidsgeschiedenis, maar ook een stuk geschiedenis van Bomans vastgelegd, 'die van die vroomheid en de taal waarin die zich uitte, doordrenkt geweest moet zijn.'³⁰⁴

In 1950, toen Bomans de kroniek van het trappistenklooster in Zundert schreef, was hij volgens Fens nog steeds een vrome, katholieke auteur. De godsdienstige veranderingen ontstonden bij de Bloemendaalse schrijver pas echt in de jaren zestig en dan met name na het Tweede Vaticaans Concilie. Dus ook in de in dit hoofdstuk aan de orde zijnde periode - de eerste twee decennia van Bomans' leven - waren, zo oordeelt Fens, zijn vroomheid en inlevingsvermogen groot. De criticus vindt tevens dat het geloof en de vroomheid van het klooster in 1950 samenvielen met het geloof en de vroomheid van Bomans, 'het taalgebruik wijst daarop.'³⁰⁵ Fens logenstraft hiermee de beweringen van Krabbendam (zie hieronder bij 'De generatie na Bomans').

Peereboom schrijft dat Bomans een vrij zwarte jeugd heeft gehad; het hoofdakkoord in zijn jeugd was angst: angst voor de kerk, voor God en vooral voor de hel. Afgezien van de omstandigheid dat de jeugdige gymnasiast - mede dankzij het geloof - ook vreugdevolle momenten heeft gekend, klopt deze representatie wel enigszins met het beeld dat Bomans van zichzelf heeft geschetst als scholier op de middelbare school.

Er dient hier een onderscheid te worden gemaakt tussen enerzijds de opinies van Van der Linde en Peereboom en anderzijds de bevindingen van Fens. Laatstgenoemde is meer competent om op het terrein van Bomans en zijn oeuvre commentaar te geven. Hij heeft

---

³⁰² Bij 'Tijdgenoten' en 'De generatie na Bomans' is voor zover mogelijk een chronologische volgorde aangehouden.

³⁰³ Bomans, G. 1975, 10.

³⁰⁴ ibidem, p. 11.

³⁰⁵ ibidem, p. 12.

geregeld over diens werk geschreven, nadat hij zich daar met een kritische instelling in had verdiept. Hij is derhalve te beschouwen als een vakman op dit gebied.

Dat kan niet gezegd worden van de beide andere recensenten. Zij zijn te kwalificeren als Bomans-hobbyisten die geen diepgaande studie van zijn werk hebben gemaakt. Aan hun oordeel is dan ook minder waarde te hechten dan aan dat van Fens.

De afzonderlijke elementen die de genoemde tijdgenoten over de aan de orde zijnde periode naar voren hebben gebracht, leiden tot de volgende synthese.

Bomans was in de eerste twintig jaar van zijn leven een vrome katholiek die in godsdienstig opzicht de geest ademde van het Rijke Roomse Leven. Ondanks de indoctrinatie op de lagere en middelbare school, die zeker ook negatieve gevolgen voor hem had, was het geloof een grote steun in zijn leven. Er bestond in die tijd geen existentiële geloofscrisis bij hem. Wel werd gezegd dat hij een vrij zwarte jeugd heeft gehad.

Dit is het beeld dat de heterorepresentatie te zien geeft. Zo zien ze hem als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

De generatie na Bomans toont verschillende zienswijzen met betrekking tot Bomans als representant van het katholieke auteursstype.

Van Turnhout benadrukt dat het geloof een grote negatieve invloed op Bomans heeft gehad.³⁰⁶ Dat imago past niet in het posture van de jeugdige schrijver. Over die invloed van het geloof op de jonge Bomans schrijft Van Turnhout verder: 'Arme katholieke kerk! Wat had deze de gevoelige Bomans al niet aangedaan.'³⁰⁷

Popelier laat een heel ander geluid horen dan Peereboom, als het gaat om de zwarte jeugd van Bomans. Hij zegt: 'Laten we [...] niet de conclusie trekken, dat Godfried een ongelukkige jeugd heeft gehad; die indruk wordt ook niet gewekt door wat hij er zelf van vertelt in de vele korte verhalen waarin toch weer met warmte wordt teruggedacht aan vroeger.'³⁰⁸

Ook Palm ziet de invloed van het geloof op Bomans niet louter als negatief. Hij zegt: 'Hij wilde de veilige roomse wereld waarin hij was opgegroeid niet kwijt. Het geloof moest de kilte van zijn jeugd compenseren, hem de warmte verschaffen die hij als kind nooit gekend had.'³⁰⁹

Brouwers zegt dat Bomans in een terugblik op zijn jeugd heimwee had 'naar "vroeger", dat hij liefhad en tegelijkertijd haatte.'³¹⁰

Slagter legt de nadruk op de veilige jeugd van Bomans, die zich afspeelde in de vertrouwde sfeer van het Rijke Roomse Leven.³¹¹

Bij zijn bespreking van *Beminde gelovigen* schrijft Verkade: 'Je proeft Bomans' commentaar op het feit dat je op allerlei religieuze hoogtepunten geacht werd iets te voelen of blij te zijn, terwijl dat voor hem helemaal niet gold. Dat alles riep bij hem de nodige schuldgevoelens op.'³¹² Met deze opvatting doet hij de werkelijkheid geweld aan.

---

³⁰⁶ Turnhout, T. van 1980, 60.

³⁰⁷ ibidem

³⁰⁸ Popelier, E. 1981, 13.

³⁰⁹ Palm, J. 'De laatste katholieke emancipator.' In: *de Volkskrant*, 16 november 1998.

³¹⁰ Brouwers, J. 1982, 113.

³¹¹ Slagter, W. 'Bomans zoekt zijn leven langerkenning.' In: *Trouw*, 13 november 1999.

³¹² Verkade, C. 'Godfried Bomans, de 100-jarige zoekende profeet.' 2013. Dit is een niet uitgegeven artikel.

Naar aanleiding van preken over hel en verdoemenis, zoals die van ‘pater Bor’ zegt Aarts ten onrechte: ‘Ogenschijnlijk trok de jonge Bomans zich niet veel aan van zulke onheilsprofeten.’³¹³

Wat de kleuter ‘s avonds in de tuin overkwam, noemt Krabbendam een mystieke ervaring.³¹⁴ Over Bomans’ *Opstandig gebed* zegt die recensent het volgende: In dit gebed ‘lijkt me alle frustratie en vertwijfeling te zitten die hij tijdens zijn katholieke opvoeding heeft opgelopen. Het gebed is een eruptie van vele jaren broei.’³¹⁵ Zoals ik heb vermeld, tart deze opinie de realiteit.

Van der List is van oordeel dat Bomans geen warmte van zijn geloof heeft ontvangen. Hij schrijft: ‘De jonge Godfried miste warmte en genegenheid, in het geloof en in het gezin.’³¹⁶ De criticus spreekt zichzelf overigens tegen. Enkele bladzijden verder citeert hij namelijk Bomans die zegt: ‘Ik heb uit het verleden veel liefde en moois meegekregen, en ik denk daar met een zekere vertedering aan terug, aan die grote wolk van mystiek, waarin je tegelijk warm en huiverend geborgen was.’³¹⁷

In deels geschrapte passages in *In de kou* zei Bomans dat hij “belazerd” was met angst voor vagevuur en hel, nu priesters daar relativerend over spraken; hun voorgangers hadden ooit de jeugd van velen “vergald” en nu werd wat al te gemakkelijk gezegd dat het allemaal niet bestond. Uit opmerkingen als deze spreekt een felle kwaadheid. Maar tegelijkertijd bleef er een soort fundamenteel “katholiek gevoel” bestaan, dat alle verstand doorkruiste, en vaak sterker was.³¹⁸

Bij deze generatie hebben we te maken met een groot aantal censoren die als min of meer deskundig beoordeeld kunnen worden. De meesten van hen hebben één of meerdere publicaties over Bomans op hun naam staan en deze moeten kwalitatief hoger aangeslagen worden dan de recensies van Palm, Slagter en Verkade die, in tegenstelling tot de andere genoemde beschouwers, ‘slechts’ één of enkele artikelen aan hem hebben gewijd. Deze twee bronnen zijn daarom minder “rijp” dan de andere.

In de beeldvorming van de deskundige beoordelaars komt Bomans naar voren als een ambivalente gelovige. Enerzijds zien ze hem als iemand op wie het geloof een positieve invloed heeft gehad, omdat het hem warmte en geborgenheid verschaftte. Anderzijds wordt er gezegd dat het katholicisme hem negatief heeft beïnvloed, dat de kerk hem veel heeft aangedaan. In beide gevallen was er later bij de schrijver sprake van heimwee naar de tijd van het Rijke Roomse Leven.

Ook wordt er in de kritieken gesproken over gebrek aan het tonen van emoties bij godsdienstige aangelegenheden en over frustraties en vertwijfelingen ten aanzien van het geloof. De auteur voelde zich, zo wordt er gezegd, ‘belazerd’, omdat hij in zijn jeugd werd opgevoed met angst voor vagevuur en hel, terwijl deze begrippen door latere priesters sterk werden gerelativeerd of het bestaan ervan door hen werd ontkend. Bomans was kwaad over

---

³¹³ Aarts, J. 2012, 58.

³¹⁴ Krabbendam, E. ‘Bomans een twijfelende katholiek?’ In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. Jaargang 34, nr. 1, (2012), 43.

³¹⁵ Zie bijlage 3.

³¹⁶ List, G. van der 2013, 9.

³¹⁷ ibidem, 94.

³¹⁸ Vaartjes, G. ‘Godfried Bomans (1913-1971). Katholieke zoeker, zoekende katholiek.’ In: Bosman, F.G. en A. Smeets *Gods letterproeverij: Portretten van katholieke literatoren*. 2017, 87.

die ommezwaai, maar gevoelsmatig bleef hij trouw aan de kerk. Het gevoel won het bij hem van het verstand.

De door deze generatie gevormde postume heterorepresentatie levert het bovenstaande imago van Bomans op. Het is zeker niet eenduidig. Bepaalde elementen ervan: een ambivalente geloofshouding, heimwee naar het Rijke Roomse Leven en de angsten die hij als leerling op de lagere en middelbare school had, corresponderen met zijn autorepresentatie, maar een afstandelijke, emotionele geloofsbeleving komt daarmee niet overeen.

11 Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype

Het beeld dat Bomans van zichzelf heeft gevormd als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype en dat in paragraaf 8 (Bomans' verhouding tot het Rijke Roomse Leven) is beschreven, wijkt af van het imago dat tijdgenoten en latere critici van hem hebben gevormd.

Van de tijdgenoten van Bomans hebben enkele recensenten een ander beeld van hem geschilderd dan het postuum dat uit zijn autorepresentatie naar voren komt. Fens betoogt dat de jonge schrijver geen oog had voor de geloofsinhoud, maar slechts voor de uiterlijkheden ervan. Peereboom schrijft dat Bomans een zwarte jeugd heeft gehad in godsdienstig opzicht. De opvattingen van Van der Linde, die geen existentiële geloofscrisis bij Bomans heeft waargenomen, en van Fens die aangeeft dat de auteur op jonge leeftijd een grote vroomheid bezat, stroken wel met Bomans' autorepresentatie.

Veel critici die na 1971 hun oordeel over het werk van Bomans hebben gegeven, hebben de autorepresentatie van hem gewild aangedaan. Voorbeelden.

Van Turnhout vindt dat het geloof een negatieve invloed op Bomans heeft gehad en dat het katholicisme hem veel heeft aangedaan.

Krabbendam huldigt de opvatting dat de jonge Bomans al vroeg grote geloofstwifels had, waardoor deze snel zijn geloof afzwoer. De opinie van de recensent houdt in dat hij hem niet kwalificeert als een katholiek auteur. Hij is met zijn postume heterorepresentatie het verst verwijderd van wat 'het katholieke schrijverstype' inhoudt. Zijn opinie over de godsdienstige positie van Bomans valt niet te rijmen met de buitenliteraire doelstelling van een katholieke schrijver. Deze wil met zijn werk namelijk een positieve bijdrage leveren aan een 'katholieke literatuur'. Dat wilde Bomans in de eerste twee decennia van zijn leven ook.

Van der List zegt dat het geloof Bomans in zijn jeugd geen warmte heeft gegeven, terwijl Verkade en Aarts van mening zijn, dat er bij hem geen sprake is van geloofsemoties. Overigens vinden Palm en Vaartjes dat de jeugdige schrijver als leerling van de lagere en middelbare school wel geloofswarmte heeft ervaren.

Er zijn ook latere recensenten die meningen over Bomans en zijn werk hebben gegeven die wel overeenkomen met het beeld van hem als representant van het katholieke auteurstype. Zo oordeelt Popelier dat de auteur geen ongelukkige jeugd heeft gehad, vinden Palm en Vaartjes dat het geloof hem wel warmte heeft gegeven en zegt Slagter dat Bomans' jeugd in het Rijke Roomse Leven veilig en vertrouwd is geweest.

Uit het bovenstaande kunnen we de conclusie trekken, dat enkele tijdgenoten van Bomans en de meeste critici van de generatie na hem die in dit hoofdstuk zijn vermeld, een imago van hem hebben geschetst dat niet overeenkomt met zijn posture. Op die manier is er bij velen een ander beeld van de jonge Bomans ontstaan dan hij van zichzelf gevormd heeft. Niet alle censoren hebben dus een imago van Bomans gevormd, dat recht doet aan zijn positie als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

De vier onderzoeksvragen, die ik in de inleiding heb gesteld, zijn hiermee beantwoord. Ik heb antwoord gegeven op de vragen wat de verhouding was van Bomans tot het Rijke Roomse Leven, welk beeld tijdgenoten en de generatie na Bomans van hem hebben geschetst met betrekking tot die periode, of hij in zijn jeugd een godsdienstige vorming heeft ontvangen die een afspiegeling was van de kenmerken van dat Rijke Roomse Leven, en tenslotte of er in de eerste twee decennia van zijn leven bij hem sprake is geweest van twijfel aan of kritiek op de geloofsleer en de geloofspraktijk.

HOOFDSTUK 3

‘Het kan zijn dat kloosters leeglopen omdat de wereld volstroomt.’³¹⁹

BOMANS EN HET KLOOSTERLEVEN

1 Inleiding

Bomans is in zijn leven vaak in aanraking gekomen met het kloosterleven. In 1929 gaf zijn zus Wally aan naar het klooster te willen gaan. Haar vader wilde haar daar van afhouden. Hij had maar één dochter met wie hij het heel goed kon vinden en hij wilde haar niet ‘verliezen’. Hij deed wat hij kon om dit te bereiken. Samen met zijn vrouw nam hij haar in zijn auto mee naar het buitenland om haar de wereld te leren kennen en haar op andere gedachten te brengen. Zijn laatste reis met haar had Noord-Afrika als doel. Bij thuiskomst vroeg hij Wally: ‘En?’ ‘Ik wil naar het klooster’, was het voor haar vader teleurstellende antwoord.³²⁰ De wereld van Bomans senior viel in duigen. Zijn enige dochter, aan wie hij zo gehecht was, volgde haar roeping. Die was sterker dan vaders wens. Ze is in hetzelfde jaar ingetreden bij de congregatie van de Liefdezusters van de Heilige Carolus Borromeus (de Zusters onder de Bogen) in Maastricht.

In 1935 deed Arnold, de jongste broer van Godfried, zijn intrede bij de paters trappisten in Zundert. Toen deze aangaf dat hij, evenals zijn zus, had gekozen voor de geestelijke staat, sprak mr. Bomans de wonderlijke woorden: ‘Je hebt een betere keus gedaan dan je vader.’³²¹ In die tijd stond in de katholieke kerk het lichamelijke in een kwaad daglicht. De geestelijke staat, die onthouding huldigt, werd voorgesteld als het hoogst begerenswaardige ideaal. Dat blijkt ook uit het volgende.

Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) was het kloosterleven geheel op de hemel gericht. De wereld werd als slecht en vijandig gezien en daar moest je je als kloosterling van afwenden. Intreden in een klooster was in feite een vlucht uit de wereld, een fuga mundi. In de *Onderrichtingen, sermomen en aanspraken voor Kloosterzusters* uit 1902 van pater Adolf Denderwindeke staat dat aldus verwoord:

Eeuwige dank zij U dan gegeven, oneindig goede God, omdat Gij mij uit het land gevoerd hebt waar Uwe vijanden wonen, waar Uwe heilige Naam wordt onteerd en gelasterd; waar hooveerdij en begeerlijkheid, zucht naar eer en rijkdom heerschen; waar onrust is en altijd durende bitterheid. Ja, dank U, o Jezus, minnelijke Bruidgom, dat Gij mij geroepen hebt en geplaatst in deze zalige woning, in dit heilig verblijf, in deze voorzalen des Hemels, te midden van gezellinnen die U vurig beminnen en U als de engelen dienen.³²²

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw sprak men aangaande het monastieke bestaan over ‘intreden’ en ‘in de wereld blijven.’ Wie intrad, ging de wereld uit. Het klooster was een andere, een nieuwe wereld. Wie daar intrad, was gestorven voor de oude wereld. Die

---

³¹⁹ Bomans, G. 1978, 49.

³²⁰ Plas, M. van der 1982, 68.

³²¹ ibidem, 74.

³²² Borgman, E., B. van Dijk en Th. Salemink (red). 1988, 87.

zienswijze is duidelijk verwoord door een Amerikaanse ex-religieuze in haar autobiografie *Nun, a memoir*. Zij schrijft het volgende:

In 1961 werd ik non. Na een jaar postulaat trok ik het habijt van mijn congregatie aan: mijn hoofd bedekt met strakke linnen banden, en mijn lichaam begraven onder meters Franse serge. Ik droeg zwart om te symboliseren dat ik dood was voor de wereld. Ik droeg lagen figuurverhullende kleding om me te helpen mijn seksualiteit te doen afsterven. Ik bedekte mijn hoofd met een sluier om te laten zien dat ik een maagd was, toegewijd aan Christus. Als een actief deelnemend lid van de familie was ik dood.³²³

Het Tweede Vaticaans Concilie heeft gezorgd voor een andere visie op het kloosterleven. 'Van religieuzen werd voortaan verwacht dat zij op het hier en nu betrokken mensen waren, geen aparte kaste die zich afzonderde in het "voorportaal van de hemel".'³²⁴ Deze nieuwe visie heeft geleid tot aanpassing en vernieuwing. Er kwam een nieuwe spiritualiteit waarbij de negatieve houding tegenover de wereld was verdwenen.

In 1935 was Bomans redacteur van het katholieke studententijdschrift *De Dijk*.

Het studententijdschrift *De Dijk*.

Zijn studiegenoot en mederedacteur Joost Laudy (beiden studeerden toen rechten aan de Universiteit van Amsterdam) begon in dat jaar een kloosterleven in Italië. In dat periodiek heeft Bomans aandacht geschonken aan het afscheid van zijn vriend. Dat afscheid ging voornamelijk over Bomans' perceptie van het kloosterleven.

Zelf dacht hij ook een kloosterroeping te hebben gehad. In 1936 is hij enkele weken in het Italiaanse klooster Monte Oliveto van de paters olivetanen (benedictijnen) geweest, dezelfde abdij waar Joost Laudy als novice was ingetreden.

In 1950 heeft hij *Een halve eeuw Trappistenleven* geschreven, een kroniek van het trappistenklooster Maria Toevlucht in Zundert. In 1957 verscheen daar een nieuwe druk van. Deze bevat ter aanvulling een overzicht van de jaren 1950 tot en met 1957 en verscheen onder de titel *Trappistenleven*. 'Trappisten zijn eigenlijk Benedictijnen maar dan van een zeer strenge observantie.'³²⁵ Het boek is een kroniek, maar Bomans heeft duidelijk aangegeven, dat hij een grote affiniteit had met de abdij en het kloosterleven. Als jongen

---

³²³ ibidem, 95.

³²⁴ ibidem, 89.

³²⁵ Bomans, G. 1971(b), 151.

had hij al grote interesse in het geloof. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de artikelen in *Bemide gelovigen*, waarin hij in retrospectieve beschouwingen over godsdienstige onderwerpen schrijft. Met de uitspraken in dit boek en in andere waarin de religie het overheersende thema is, zoals *In de kou* en *Van dichtbij gezien*, heeft hij een beeld van zichzelf gegeven.

Dit hoofdstuk gaat over een periode van ruim veertig jaar: van 1929, toen Wally Bomans kloosterzuster werd, tot aan Bomans' overlijden in 1971. Onderzocht wordt hoe de schrijver, als representant van het katholieke auteursstype, in die jaren zijn katholiciteit heeft beleefd en hoe zijn autofiguratie was, dus welk beeld hij in dit opzicht van zichzelf heeft gevormd. Deze onderzoeksvraag wordt gerelateerd aan het kloosterleven, het onderwerp van dit hoofdstuk. Het gaat daarbij om het kloosterleven in het algemeen vanaf het begin van de jaren dertig tot aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw en om de perceptie van Bomans' eigen roeping.

De vraag naar de positie van Bomans als katholiek auteur op literair en godsdienstig terrein wordt gevolgd door de vragen welk imago tijdgenoten in die ruim veertig jaar van hem hebben geschetst ten aanzien van hetatholicisme en in dit hoofdstuk met name toegespitst op het monastieke bestaan en hoe het beeld van Bomans eruitziet dat door de generatie na hem is ontworpen.

Ook zal getracht worden een antwoord te geven op de vraag of er in die ruim veertig jaar een verandering is opgetreden in zijn houding tegenover het kloosterleven en wat die eventuele verandering inhoudt. Tevens zal nagegaan worden of er naast die mogelijke wijziging in de beeldvorming van de Haarlemse auteur ook een kentering is in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype.'

De bronnen die ik bij dit alles hanteer, zijn enerzijds contemporaine bronnen en anderzijds geschriften die over de latere beleving van het kloosterleven gaan. Het gaat daarbij zowel om bronnen van Bomans zelf als om die van anderen. In paragraaf 4 komen drie thematische brieven aan de orde - het thema is roeping - en in paragraaf 6 gaat het om twee geschriften waarin kritiek op het kloosterleven een belangrijk gegeven is.

Twee brieven zijn voor dit hoofdstuk van groot belang. Dat is op de eerste plaats de brief die Bomans op 20 september 1936 aan zijn vader schreef over zijn kloosterroeping en vervolgens een ongedateerde brief waarin hij aan ene Francisco schrijft dat hij geen kloosterleven gaat leiden.

Dit hoofdstuk heeft een chronologische opzet. Successievelijk zal onderzocht worden welk beeld Bomans zich heeft gevormd van het kloosterleven vanaf het begin van de jaren 30 tot aan het begin van de jaren 70 van de vorige eeuw. Daarbij zal zowel gekeken worden naar zijn beeldvorming van het monastieke bestaan in het algemeen als naar de opvattingen over zijn eigen kloosterroeping. Vervolgens komt de heterorepresentatie van tijdgenoten ter sprake en daarna de postume heterorepresentatie van de generatie na Bomans, gevolgd door de consequenties voor het beeld van Bomans als 'katholieke schrijver.'

2 Het belang van het kloosterleven voor het beeld van hetatholicisme

In 1848 werd de vrijheid van vereniging in de nieuwe grondwet vastgelegd. Deze bepaling leidde al spoedig (in 1853) tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, 'maar ook tot de oprichting van allerlei religieuze instituten, die in de tweede helft van de negentiende eeuw overal in het land aan het werk gingen.'³²⁶

Na 1850 verspreidden orden en congregaties zich snel over het land.

In het midden van de twintigste eeuw stagneert het aantal roepingen.

Vanaf de Tweede Wereldoorlog is er sprake van een sterke daling van het aantal kloosterlingen. Hiervoor zijn vier redenen. Ten eerste bestrijken overheden en particulieren een steeds groter terrein van de maatschappelijke zorg, zoals ziekenhuizen, bejaardenzorg en onderwijs. Ten tweede is er sprake van ontkerkelijking. Ten derde groeit met name voor vrouwen het aantal beroepsmogelijkheden sterk. Tenslotte gaat de maatschappelijke positie van priesters geleidelijk verloren.³²⁷

In 1950 was er een veelheid van orden en congregaties. Na dat jaar zijn er in Nederland geen nieuwe meer bijgekomen. Er waren toen zo'n 125 zusterorden en -congregaties en rond de 55 voor paters en fraters/broeders.

'Het Vaticaans Concilie van 1962-1965, geïnitieerd door Paus Johannes XXIII, roept op tot een grootscheeps zelfonderzoek bij kloostergemeenschappen. Het veroorzaakt een uittocht van religieuzen, die veelal het gevoel hebben de keuze voor het klooster niet zelf of niet kritisch en bewust gemaakt te hebben.'³²⁸

'De beschouwende orden, die van hun leden een leven eisten in hoofdzaak gewijd aan gebed, studie, arbeid en boetvaardigheid in een besloten gemeenschap, telden tezamen aanzienlijk minder leden dan de actieve orden en congregaties. De verhouding was ongeveer 1: 20.'³²⁹

In Nederland zijn van de contemplatieve orden abdijen en priorijen gesticht van benedictijnen, cisterciënzers en trappisten (orde der cisterciënzers van de strenge observantie). Zo zijn er bijvoorbeeld de St. Adelbertusabdij van de benedictijnen in Egmond-Binnen en de abdij Maria Toevlucht van de trappisten in Zundert.

In dit trappistenklooster in Zundert is Arnold Bomans in 1935 ingetreden.

³²⁶ Schaik, T. van 1999, 90.

³²⁷ <https://cultuurerfgoed.nl/sites/default/files/publications/kloosters.pdf> 13.: 11 november 2017.

³²⁸ ibidem, p. 14.

³²⁹ Plas, M. van der en J. Roes 1973, 78.

Het kloosterwezen is een typisch katholiek fenomeen. Protestantse kloosters zijn er nauwelijks.

Het kloosterleven is altijd van groot belang geweest voor het beeld van het katholicisme. Van Schaik zegt dat het werk van de kloosterlingen een versterking betekende voor de katholieke identiteit.³³⁰ Hun werkzaamheden komen ten goede aan het beeld van de katholieke kerk.

Een ander facet van het nut van het kloosterleven voor het imago van de kerk is dit: 'De reguliere priesters vormden ook de braintrust van de kerk, niet alleen in Nederland, ook internationaal. Dat geldt vooral voor de jezuïeten, die zichzelf beschouwen als de katholieke intellectuele elite, maar evenzeer voor de dominicanen en, in iets mindere mate, de franciscanen.'³³¹

Door beleving van de kloosterregel gelooft de kloosterling vast in de heiliging van de wereld. Zoals ik hiervoor heb opgemerkt, was pater Joannes Baptista altijd vol van het idee dat de offers die hij zich als contemplatieve kloosterling getroostte, voor hemzelf en de hele mensheid, dus ook voor het katholicisme, een geweldige betekenis hadden.

Vaak werden congregaties opgericht voor het opbouwwerk van scholen, ziekenhuizen, voor de gehandicapten- en armenzorg enz. In dit opzicht zijn deze geloofsgemeenschappen belangrijk geweest voor de ontwikkeling van en de hulp aan de bevolking en voor het aanzien van de kerk.

Het parochie- en missiewerk van de religieuzen is uiteraard ook van groot nut en grote betekenis geweest voor het aanzien en het beeld van het katholicisme, evenals het werk in de gezondheidszorg en in het onderwijs.

Het met de hand overschrijven van de bijbel dat dikwijls door monniken werd gedaan (monnikenwerk), heeft zeker ook bijgedragen aan dat beeld. Kortom: Al het werk van kloosterlingen op religieus, sociaal en cultureel gebied heeft het imago van de kerk een positieve impuls gegeven, evenals de arbeid die verricht is op agrarisch terrein.

Wat het kloosterleven in deze tijd betreft, kan nog het volgende worden opgemerkt. In de laatste helft van de twintigste eeuw hebben leken of de overheid vaak veel taken overgenomen van de congregaties waarmee het caritatief karakter van het werk van de actieve gemeenschappen verdween.

In de postconciliaire periode is er, na jaren van soms ingrijpende hervormingen in de kloosters, een merkwaardige stabilisering opgetreden. 'In nagenoeg alle kloosters is de rust weergekeerd en staan nieuwe leefvormen nu vast, al verheelt niemand zich dat wij in een overgangstijd, een "tussentijd" leven.'³³² En: er is 'een nieuwe toegewendheid naar de wereld buiten de kloostermuren, een grotere beschikbaarheid en dienstverlening ten voordele van de lekensamenleving, terwijl in een recent verleden de gerichtheid naar binnen en het nastreven van het persoonlijk zieleheil sterk, zo niet exclusief prevaleerde.'³³³

3 Joost Laudy

---

³³⁰ Schaik, T. van 1991, 91.

³³¹ ibidem, 98.

³³² Plas, M. van der 1988, 6.

³³³ ibidem

Tijdens de colleges in Amsterdam en in de redactie van het studententijdschrift *De Dijk* maakte Bomans kennis met Joost Laudy, een zoon van de hoofdredacteur van het dagblad *De Tijd*. Deze medestudent en mederedacteur kwam geregeld bij mevrouw Lizzy Breman-Schouten die in Villa Sonnewyck aan de Torenlaan 55 in Laren (N.H.) woonde. Zij had een soort bezinningscentrum gesticht, waar nogal wat katholieke jongelui kwamen. Krabbendam zegt: 'Kweekplaats van religieuzen is wellicht het beste woord.'³³⁴

In november 1935 gaf Laudy zijn rechtenstudie op om naar het Italiaanse klooster Monte Oliveto te gaan teneinde daar benedictijner monnik te worden. Toen hij afscheid nam in Villa Sonnewyck, luidde Bomans hem in *De Dijk* in het nummer van december 1935 als volgt uit:

AFSCHEID AAN JOOST LAUDY

Mede-redacteur van De Dijk

Verleden week is Joost Laudy vertrokken naar Italië. Hij wordt Olivetaan, als ge het weten wilt, dat is een soort Benedictijn; iets strenger, of iets zachter, dat weet ik niet en het kan mij ook niet zoo schelen. De hoofdzaak, het groote diepe feit, wat mij zoo murw maakte, dat is dit: dat die lange, malle jongen, die zoo verschrikkelijk van alles hield, van de hei, de bloemen, het licht, van boeken, van verzen, van Vader, van Moeder, van zijn enkele vrienden, die zoo innig vergroeid was met de schoonheid van de aarde, dat die nou opeens, gewoonweg en met een glimlach dit alles prijs geeft en heen gaat, voorgoed. Wat moet God toch helder en duidelijk geroepen hebben, om zoo roekeloos-edelmoedig op te springen en te volgen!

*'t Is een wonder, dat mij
stil en nog weer stiller maakt:
d'onverwachte, felle, luide
niet te stillen, niet te stuiten,
ongetemde stem van God!*

Hoe sprak hij mij dien laatsten, onvergetelijken nacht (want avond was het niet meer) over het grootere zuivere Licht waarin hij zich nu weerloos dompelen ging,

*Nu neem in Uwe handen
dit kleine koude hart
laat het van warmte branden
ach! Warm het aan Uw mond!
Kneed het naar Uw behagen
géén weerstand zal ik wagen
van dezen stond!*

Hoe schoon is toch die edelmoedige zekerheid, waarmede sommigen onder ons zoovele zoete banden lossnijden en zich werpen in de omhelzing Gods! Die volstreckte afwezigheid van alles wat zoo menig onzer gevangen houdt: geld, roem, eer, genot en bovenal het eigen ik. Doch meen niet dat zulke een stap daarom licht valt! Want voordat men dat alles vaarwel kan zeggen is er een harde strijd gevoerd. Kent ge deze regels uit de *Confessiones*? ' "Blijf bij ons, Augustinus!" zoo riepen zij allen, "ge kunt niet zonder ons. Neen, dat kunt ge niet!" En een van hen, de genotzucht, trok mij zacht en vleidend aan mijn kleed en sprak: "Hoe wilt ge zonder mij leven? Ik ben reeds zóó lang bij U! Ge kunt mij niet missen! Ge weet niet wat ge

---

³³⁴ Krabbendam, E. 'Bomans als monnik.' In *Godfried Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap* jaargang 28, nummer 2, september 2006, 64-69.

gaat doen!" ' Zoo roept en zucht de kleine mensch in ons, zoo heeft ook de kleine Joost gezucht en geroepen. Maar God riep harder in hem en hij koos, tenslotte, zonder aarzeling. Is dat niet schoon? En is het niet schoon te bedenken, dat Joost, die een jaar lang voor uw plezier op *De Dijk* stond en versjes stamelde, nu in de bloeiende wijngaard werkt en luidkeels liederen zingt voor God alleen? En ik vind het zoo schoon te bedenken, dat die handen, die zoo menigmaal de mijnen drukten, eenmaal

*het witte brood gaan breken
die mond die mij een welkom riep
het zoet 'absolvo' spreken,
dat hart, dat mij zoo kent
voor mij genade smeeken.*

Oh! Wat is alles toch wonderlijk.

En nu moet ik Joost, geloof ik, uit aller naam bedanken, voor de vele en gewichtige diensten, aan dit blad bewezen en zoo allemaal, maar laten wij liever God bedanken dat Hij een van ons in Zijn armen heeft genomen en bidden hem niet los te laten.

Het ga U allen wel, blijf rechtop staan in dit moeilijke leven en verlies de moed niet.³³⁵

Uit dit artikel in *De Dijk* is duidelijk op te maken, dat Laudy zich geroepen voelt en dat hij aan die roeping geen weerstand biedt. Bomans heeft waardering voor mensen die - vaak na een moeilijke strijd - ingaan op Gods verzoek. Hij bewondert zijn vriend die de keus heeft gemaakt een kloosterbestaan te gaan leiden en dankt God, dat hij Joost heeft geroepen. Hij bidt tot God hem niet meer los te laten.

In de laatste zin van het artikel uit Bomans de wens dat het de lezers - de studenten - goed mag gaan en dat ze in die moeilijke jaren dertig met een grote economische crisis positief in het leven blijven staan.

Waarschijnlijk eind 1935 (de brief is ongedateerd) schrijft Bomans aan Joost Laudy blij te zijn dat deze de geestelijke staat heeft omarmd. 'Ik bid elke dag dat je toch maar niet terug mag komen', zo staat er te lezen. Deze zin tekent de grote affiniteit die Bomans had met het kloosterleven. Hiermee heeft hij zich als auteur geafficheerd in het godsdienstige veld. Over Lizzy Breman schrijft hij: 'Als mevrouw Breman er niet was zou ik mij verschrikkelijk armzalig voelen.' Hij zegt elke week op de vrijdagavond bij haar te komen. 'In het begin kwam ik met allerlei moeilijkheden en vragen over de hemel. De laatste keeren vraag ik niet zooveel doch luister meer.'

4 Bomans' kloosterroeping

a Villa Sonnewyck

Zoals gezegd kwam Joost Laudy geregeld bij mevrouw Lizzy Breman-Schouten in Laren, 'waar het hemelse christendom van de Toorop-prentjes in een kleine kring van ingewijden werd beleden.'³³⁶ In het begin van 1935 heeft hij Godfried Bomans bij haar geïntroduceerd. Tussen dat jaar en 1937 kwam deze daar veelvuldig, soms wekelijks. Hij had, aldus Van der

---

³³⁵ Godfried Bomans *Werken* V11 1999, 33-35.

³³⁶ (auteur onbekend) 'Bomans en Van der Plas samen "In de kou".' In: *De Tijd*, 6 december 1969.

Plas, na zijn gymnasiumjaren, enige tijd 'een sterke vroomheid en een zekere neiging tot mystiek. Hij nam o.m. gretig deel aan bedevaarten en processies.'³³⁷

Mevrouw Breman (1887-1967) was een begaafde vrouw die door toedoen van Frederik van Eeden tot het katholicisme was bekeerd. Ze was getrouwd met de kunstschilder Co Breman. Haar verdiensten zijn gelegen 'in haar levenslange en tomeloze inzet en baanbrekend werk voor de oecumene.'³³⁸ Vanaf haar bekering stond de verzuiling haar in hoge mate tegen. Bomans kwam vanuit 'de zorgvuldig beschutte beslotenheid van een door paters gereguleerd aquarium [het lyceum der augustijnen in Overveen; HB] plotseling in de vrije zee van tegenstrijdige meningen', zoals hij zelf zei.³³⁹

Het echtpaar Breman-Schouten had een dochter, Daske, die later is ingetreden bij de oblaten van Vita et Pax in een klooster te Schoten bij Antwerpen. Dat klooster had banden met een benedictijner abdij in Italië in een afgelegen gebied niet ver van Siena: Monte Oliveto.

Deze dochter heeft later verklaard dat Bomans in Laren 'zijn religieuze omwenteling' had gemaakt. Over de contacten met de Larense dame zegt Bomans: 'Ik zat meteen midden in haar web. [...] Ik voelde direct: ik ben erbij, hier gelden alleen de hoogste maatregelen. [...] Tegenspartelen is zinloos.'³⁴⁰

Wat de jongelui daar volgens Bomans aantreffen, was 'een serieuze geloofsbeleving die scherp afstak bij het verburgerlijkte geloof van hun eigen milieu.'³⁴¹ 'Men leefde in een voortdurende staat van opperste vervoerdheid en men meende ook dat dit extatisch tot alles bereid zijn een teken was van het ware geloof'³⁴², aldus de auteur. Vanaf die tijd heeft hij steeds getuigd van een serieuze, individuele en onorthodoxe geloofsbeleving. Lunshof: 'Wanneer ik uitreken dat ik ongeveer driehonderd gesprekken met Godfried heb gehad (die vaak 's morgens begonnen en tot diep in de nacht duurden) kan ik met mijn hand op mijn hart verklaren dat tenminste tweehonderdvijftig daarvan zich bezighielden met theologie. [...] Steeds weer kwam hij terug op het godsdienstige.'³⁴³

Mevrouw Breman was een charismatische vrouw met, zoals gezegd, een oecumenische bevlogenheid. Ooit waren pater Jan van Kilsdonk (1917-2008) en de latere kardinaal Jo Willebrands (1909-2006) haar gasten. Tijdens de oorlogsjaren was er in het atelier van haar man een kapel ingericht voor de zusters benedictinessen die toen bij haar ingekwartierd

---

³³⁷ Archief Bomans, Signatuur B00706H5b. Titel: Godfried Arnold Bomans (bibliografie), 3. Literatuurmuseum in Den Haag.

³³⁸ Berendse F. 'In vrije zee: Over Lizzy Breman-Schouten.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jaargang. 28, nummer 1, maart 2006, 14.

³³⁹ Bomans, G. 'Voor inwendig gebruik' ca.1959. In: *Godfried Bomans Werken VII* 1999, 615.

³⁴⁰ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 241.

³⁴¹ Plas, M. van der 1982, 133.

³⁴² Bomans, G. , M. van der Plas, 1991(a), 241.

³⁴³ Lunshof, H. 'Een stilleman op het hofje.' In: Van der Plas, M. *Herinneringen aan Godfried Bomans* 1972, 131.

Lunshof kwam in 1943 in contact met Bomans en vroeg hem een jaar later redacteur te worden van *Elseviers Weekblad*. In december 1945 verscheen het periodiek, met Lunshof als hoofdredacteur, voor het eerst.

waren.³⁴⁴ Na de oorlog mocht de kapel blijven. Voor dit 'geschenk' dat ze kreeg van kardinaal Jan de Jong (1885-1955) was mevrouw Breman heel dankbaar. Bomans voelde zich thuis bij haar in de villa aan de Torenlaan en geraakte in de ban van haar verfijnde cultuur. Hij voelde zich verwarmd door haar kleine gebaren, zoals een kruisje op zijn voorhoofd.

Tussen 1935 en 1937 kwam Godfried Bomans hier veelvuldig.

In de Larense villa was geestelijke lectuur aanwezig en werden er na de lezing van een episode uit de Heilige Schrift gesprekken gevoerd die zorgden voor nieuwe inspiratie. Er heerste een spiritualiteit bij Breman die thuis niet aanwezig was.³⁴⁵

Zijn 'oude' geloof had een zekere sleur, 'het rijk Gods was van een zekere stoffigheid niet vrij te pleiten', zei Bomans jaren later, in 1969.³⁴⁶

In huize Sonnewyck 'was er alle gelegenheid om het onbehagen over de vanzelfsprekendheid van een sleur- en wettisch katholicisme "kwijt te raken".³⁴⁷ Door Lizzy Breman kregen de oude dingen plotseling een geweldige gloed en zagen ze er opeens fonkelnieuw uit. Bomans daarover in ca. 1959:

Voor het eerst zag ik de katholieke geloofsleer beleden in een besef van onmiddellijke, hoog nodige en zelfs dringende toepasbaarheid, die geen uitstel velen kon. Dit besef kwam voort uit het bewustzijn in de geloofsschat iets superieurs te bezitten, waaraan de moderne samenleving urgent behoefte had. Deze opvatting was voor mij totaal nieuw. [...] De oude zuurdesem stond plotseling als vers brood op tafel.³⁴⁸

Hij werd aan het denken gezet en kreeg een hekel aan de alledaagse kerksfeer van uiterlijkheden en sleur. Het katholicisme dat bij hem thuis routinewerk was, werd in Laren

³⁴⁴ *Godfried Bomans Werken V1*, 1998, 342.

³⁴⁵ Plas, M. van der 1982, 135.

³⁴⁶ Bomans, G., M. van der Plas, 1991(a) Van der Plas, 245.

³⁴⁷ *Katholieke Illustratie*, 21 december 1963, 22-25.

³⁴⁸ *Godfried Bomans Werken VII* 1999, 617.

voor hem weer helemaal nieuw en gloedvol. 'Hij ging van vorm naar inhoud en van collectief gedrag naar individuele beleving.'³⁴⁹

De student ging zoals gezegd vaak naar Sonnewyck en bleef daar dan meestal enkele dagen, maar soms ook enkele weken. Hij zocht daar ernstig naar zijn eigen identiteit. Vaak kwam hij van vrijdags tot dinsdags en het gebeurde ook dat hij pas woensdags weer vertrok. Op de vraag die Daske hem eens stelde, of hij geen colleges moest lopen in Amsterdam, antwoordde de student: 'Och [...] dat loopt zo'n vaart niet.'³⁵⁰ Hij bleef overigens aan de kant staan, observeerde alles, maar trad niet in de arena van de uitwisseling van religieuze gevoelens. Mevrouw Berman wilde dat allen die bij haar kwamen, opnieuw geïnspireerd werden door het geloof. Ze moesten als het ware de oude Adam afleggen en tot nieuwe bezieling komen.

Godfried kreeg van haar een nieuwe naam: Gill³⁵¹. Zoiets hoorde bij de onderdompeling in een dynamisch geloof die tot een wedergeboorte leidde. Haar lijfspreuk was: 'Plus est en vous'³⁵², hiermee aangevend dat ze meer in hem zag dan zijn ouders en anderen in zijn omgeving.

Lizzy Berman zette hem op een nieuw spoor en daardoor begon het geloof voor hem zinvol te leven. Zij bereidde hem en de andere jongelingen voor op een nieuw geestelijk leven. Op een dag voelde Bomans daar in Laren die verheven roeping in het klooster te gaan, aldus Smitt, de schrijver van een artikel in *Libelle* uit 1972.

Bomans heeft in huize Sonnewyck momenten van groot geluk en vervoering gekend, zoals hij zelf zei.

Ik begreep dat er geen redden meer aan was. Een van die jongens is karthuiser geworden, een ander norbertijn en een derde werd trappist. Er waren er ook die zingend de wereld ingingen om daar iets uit te dragen, Jezus kon alles gebruiken. Maar toen werd het penibel, want ik was de enige die overbleef. Ik voelde me een ouwe taaie. De situatie werd onmogelijk, want ik kon toch die rauwe wortelen niet blijven eten zonder iets groots terug te doen. Lizzy Berman liet iedereen natuurlijk volkomen vrij, dat was het erge ervan, ik moest het natuurlijk helemaal zelf weten, maar tussen gewoon een glas bier drinken met de andere proleten en het omhelzen van Christus en zijn kruis was geen middenweg, dat stond wel vast, je kon het alleen extreem doen of laten. Zij had het extreme gekozen en meer zei ze niet.³⁵³

De situatie van twijfel en onzekerheid duurde voor Bomans een jaar. Hij bleef vooralsnog zwijgen (dit werd door mevrouw Berman uitgelegd als het aangeraakt zijn door de hand Gods), maar toen Joost Laudy in november 1935 zijn rechtenstudie opgaf en naar Monte Oliveto ging om benedictijner monnik te worden, 'begreep ik dat ik ook moest gaan, alleen al als inlossing van een soort ereschuld, maar ik wou eigenlijk niet.'³⁵⁴ Haar vaste uitdrukking was: 'Avanti' en door haar had de vinger Gods hem die duw gegeven.

³⁴⁹ Krabbendam, E. 'Bomans als monnik.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jrg. 28, nr. 2, 2006, 64.

³⁵⁰ *Libelle*, nr. 9, 26 febr.-3 mrt. 1972, 34.

³⁵¹ Gill is een Latijnse jongensnaam en betekent: jongen krachtig. www.betekenis-definitie.nl/Gill, 25 september 2014

³⁵² 'Plus est en vous' was de inspirerende wapenspreuk van de familie Van Gruuthuse, een middeleeuwse, invloedrijke, adellijke familie in het Brugge van de vijftiende eeuw. De belangrijkste telg was Lodewijk van Gruuthuse (1422-1492). Hij was mecenas, kunstverzamelaar, militair, diplomaat en politicus in het kielzog van de Bourgondische hertogen. [http://nl.wikipedia.org/wiki/Gruuthuse_\(familie\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Gruuthuse_(familie))...: 25 september 2014.

³⁵³ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 242.

³⁵⁴ *ibidem*, 243.

Hoewel we ons altijd moeten afvragen wat het waarheidsgehalte is van mededelingen van Bomans, is er hier geen reële twijfel aan de oprechtheid en betrouwbaarheid van alles wat hij zegt over Sonnewyck. Het betreft hier een godsdienstige zaak met een duidelijke consistentie in zijn berichtgeving hierover.³⁵⁵

Nadat Joost Laudy eind 1935 naar de Olivetanen in Italië vertrok, heeft het nog tot de zomer van 1936 geduurd, voordat Bomans naar het Italiaanse klooster ging. In paragraaf 4c (Monte Oliveto) wordt hier nader op ingegaan.

b. Brieven

De brieven zijn voor de bestudering van de godsdienstige opvattingen van Bomans in het algemeen en voor de kloosterroeping in het bijzonder erg belangrijk, omdat het een contemporaine en particuliere bron betreft die een hoge mate van betrouwbaarheid bezit. Bomans heeft in zijn leven veel brieven geschreven. Uit de tijd dat hij student was in Amsterdam dateren enkele voorbeelden van het epistolaire genre met een duidelijk religieuze inhoud.

Zijn twee jaar jongere broer Jan heeft veel brieven verzameld in zijn niet uitgegeven *Brievenboek van Godfried Bomans*.³⁵⁶ In dit boek staan drie brieven waar in deze paragraaf aandacht aan wordt geschonken. Het gaat om brieven die geschreven zijn tussen 1933 en 1936 en waarvan de inhoud gerelateerd is aan de kloosterroeping.

1. Er is in het *Brievenboek* sprake van een niet bewaarde brief die door de aankomende eerstejaarsstudent in de rechten is geschreven in 1933.³⁵⁷ Hierin deelt hij zijn ouders mee, dat hij besloten heeft een bezoek te brengen aan de St. Paulusabdij in Oosterhout.

Vanuit die abdij stuurt hij een kaart naar zijn vroegere buurjongen: Gerard van der Meer, Kleine Houtweg 95 in Haarlem.³⁵⁸ Deze kaart is afgestempeld op 28 augustus 1933 en bevat de woorden: 'En gevonden wat ik zocht.' De samensteller van het *Brievenboek* vraagt zich af, of zijn broer wellicht een roeping voelde om in te treden. Hij ziet in de toevoeging 'Adieu' op de kaart een mogelijke aanwijzing voor dit besluit.

---

³⁵⁵ Die consistentie blijkt uit de brief over zijn kloosterroeping aan zijn vader van 20 september 1936, het artikel 'Voor inwendig gebruik' uit ca. 1959 in *Godfried Bomans Werken VII*, 614-621, uit *In de kou*, 240-256, en uit *Godfried Het leven van de jonge Bomans 1913-1945*, 132-154.

³⁵⁶ Bomans, J. *Manuscript van Jan Bomans*

Brievenboek van Godfried Bomans

Niet uitgegeven door A.W. Sijthoff, mei 1988.

Het manuscript van Jan Bomans, dat zich in het Literatuurmuseum in Den Haag bevindt, bevatte destijds (1988) zoveel commentaren en toelichtingen, dat die de teksten (brieven) van Godfried ruim overschreden. Bovendien bleek de samensteller niet over het copyright te beschikken. Voor Sijthoff was de nogal scheve verhouding tussen de brieven van Godfried Bomans en de teksten van zijn broer de reden om van een uitgave af te zien. (Dit werd me meegedeeld door Frank van der Voordt, secretaris van het Godfried Bomans Genootschap op 27 september 2014).

³⁵⁷ Bomans, J. 1988, 32.

³⁵⁸ De familie Bomans woonde tot 1932 in huize 'Boshof' aan de Kleine Houtweg 125 aldaar.

2. In februari 1936 schrijft Bomans een brief aan die vroegere buurjongen Gerard (Gé). Daarin staat dat hij schrijver wil worden. Hij voelt, zo valt te concluderen, op dat moment geen roeping in te treden.

De brief is geschreven 'Voorjaar 1936', terwijl het pas februari is. Hij schrijft dat hij gaat logeren bij de bekende Larense schilder Breman. 'Zijn vrouw is de liefste engel die er bestaat op de heele wereld. Door een toeval ben ik met haar in aanraking gekomen, neen, de wijze vinger van God heeft me hierheen gedouwd.'

De rechtenstudent zegt dat het met zijn studie niet goed gaat (hij is student in de rechten tegen wil en dank) en dat hij niet geboren is voor advocaat. Hij heeft andere talenten van God gekregen, zo schrijft hij, en wil sprookjesverteller worden. Daar heeft de wereld volgens hem behoefte aan. Het verblijf in het huis aan de Torenlaan 55 in Laren zal twee weken duren, zo staat er te lezen.

3. De belangrijkste brief, gedateerd 20 september 1936, heeft Bomans aan zijn vader geschreven en gaat over zijn kloosterroeping. In de volgende paragraaf wordt deze brief uitvoerig behandeld.

c. Monte Oliveto

Ondanks zijn desinteresse in de rechtenstudie slaagde Bomans, zoals vermeld, op 14 juli 1936 voor zijn kandidaatsexamen. In de zomer van dat jaar ging hij met zijn broer Rex een Italiaanse reis maken. Die zou een maand of twee duren.

Over deze treinreis heeft Rex Bomans op 5 februari 1977 een brief geschreven aan de schrijver Ted van Turnhout. Hij deed dat als reactie op een oproep om kopij voor *Godfried Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. 'Ik vermoed dat het niet direct geplaatst is uit ruimtegebrek.'³⁵⁹ Deze brief is bewaard gebleven en bevindt zich in het Literatuurmuseum in Den Haag.³⁶⁰ Het artikel 'De Italiaanse reis' van Rex Bomans in *Bomans achteraf bekeken*, gaat eveneens over deze reis.³⁶¹

Het exacte tijdstip waarop de reis begon en eindigde weet de reisgenoot van Godfried Bomans niet meer, zo deelt hij de lezer in zijn artikel mee. Hij schrijft: 'In de dertiger jaren hebben Godfried en ik eens een reis naar Italië gemaakt. Soms wordt mij de vraag gesteld wanneer die reis nu eigenlijk precies heeft plaatsgevonden. Het antwoord is, dat ik dat niet weet.'³⁶² Ook zijn broer wist het niet meer, zo zegt hij.

Vader Bomans gaf hun een ruime zakcent mee. De bedoeling was dat zij zich cultureel goed ontwikkelden. De beide reizigers zouden Noord-Italië bezoeken en met name Milaan, Toscane met als centrum Florence en verder Rome, Napels en Capri. Van al die bezienswaardigheden was Godfried volgens zijn broer Rex vooral geïnteresseerd in Siena en Capri. Onderweg bezichtigde hij niets. 'Voor Godfried was principe nummer één op deze reis

---

³⁵⁹ Van der Voordt, F. Reactie van hem op mijn verzoek om opheldering in verband met het grote tijdsverschil, namelijk 41 jaar, tussen 1936, het jaar van Bomans' intrede bij de paters olivetanen en 1977. Zie bijlage 5: Brief van Rex Bomans aan Ted van Turnhout d.d. 5 februari 1977.

³⁶⁰ Archief Bomans, Doos Bomans, G. (14.001 + 13.708 + div.). Literatuurmuseum Den Haag.

³⁶¹ Bomans, J. 1978, 206-213.

³⁶² ibidem, 206.

het vermijden van bezienswaardigheden.’³⁶³ ‘In Siena leefde Godfried weer helemaal op’, aldus de briefschrijver.

Het eerste reisdoel was Milaan. In de buurt van Como werd het landschap zo sprookjesachtig, dat de broers uitstapten en twee dagen in Como bleven. Daarna wilde Godfried niets meer van Milaan weten.

Hij vond nu Pavia ineens belangrijk. Waarschijnlijk had dat iets met de “Certosa”³⁶⁴ te maken, want daar gingen we direct heen. Misschien heeft Godfried wel gedacht dat er nog monniken waren. Hij bekeek tenminste alleen het kloostergedeelte. Voor mij was de “Certosa” een openbaring en voor Godfried om de een of andere reden een teleurstelling. We gingen dan ook gauw weer op stap en zijn slechts één nacht in Pavia geweest.³⁶⁵

Dicht bij Siena ligt het klooster waar Joost Laudy sinds november 1935 als novice deel uitmaakte van de kloostergemeenschap.

In 1936 verbleef Bomans hier enkele weken.

Het is de abdij Monte Oliveto Maggiore die in 1313 werd gesticht door een edelman uit Siena, Bernardus de Tolomeus. De monniken (de olivetanen) dragen een wit habijt en leven volgens de Regel van Sint-Benedictus. Daarheen begaven zich nu de beide broers, aldus het verslag van Rex Bomans.

Ze werden gastvrij ontvangen en de oudste broer werd al gauw toegelaten tot het koorgebed. Rex niet. Die voelde zich alleen gelaten. Rex Bomans: ‘Ik zag hem de hele dag niet want hij mocht na een paar dagen de oefeningen meemaken en ik niet. Alleen de maaltijden gebruikten we vreemd genoeg samen en we sliepen gelukkig ook nog samen op een kamer in een verlaten vleugel, ver van het klooster-dormitorium.’ Zijn broer deed hem soms verslag van zijn ervaringen. Hieruit bleek dat hij in de ban was van het kloosterleven en de geestelijke oefeningen die hij samen met de ongeveer twintig paters deed. Hij vond in dat klooster een enorme geborgenheid. Een hand op zijn schouder was een teken van hartelijkheid en tederheid, kortom van warmte.

Geloofswarmte is een thema dat bij Bomans vaak terugkomt en een prominente plaats inneemt in zijn beschouwingen. Dat wilde hij in de beeldvorming van hem ook uitdragen.

---

³⁶³ ibidem, 208-209.

³⁶⁴ De ‘Certosa di Pavia’ is een kloostercomplex van de kartuizer monniken in Lombardije in Noord-Italië, gelegen bij een stadje met dezelfde naam. Het is een van de grootste Italiaanse kloosters.
http://en.wikipedia.org/wiki/Certosa_di_Pavia: 3 oktober 2014.

³⁶⁵ Bomans, J. 1978, 208.

Op 20 september 1936 schrijft Bomans, zoals gezegd, een brief aan zijn vader. Hierin deelt hij zijn besluit mee te zullen intreden bij de olivetanen, de benedictijner monniken in Monte Oliveto in Italië. Vanuit dat klooster is de brief, tijdens zijn eerste verblijf aldaar, geschreven. Zoals we zullen zien, heeft Bomans twee reizen naar dat klooster gemaakt. Hoewel niet is aangegeven of hij die brief tijdens zijn eerste of tweede verblijf in het Italiaanse klooster heeft geschreven, ga ik ervan uit dat dit gebeurd is tijdens zijn eerste bezoek, dat hij samen met zijn broer aan Monte Oliveto bracht. Hij was toen geheel en al in de ban van het kloosterleven en zal enthousiast naar de pen gegrepen hebben om zijn vader in te lichten over zijn roeping. De tweede keer, toen hij er alleen heen ging, werd hij het klooster als het ware ingeduweld door Lizzy Breman. Zijn aanvankelijke enthousiasme was verdwenen en zijn twijfel of hij definitief in zou treden, nam iedere dag verder toe. In die gesteldheid zal hij zeker zijn vader niet deelgenoot hebben gemaakt van zijn besluit om in te treden.

De aanhef luidt: 'Lieve vader.'

Deze brief telt 11 kantjes, van bladzijde 38 tot en met 48 van het *Brievenboek*. Bomans schrijft aan het begin dat dit misschien de ernstigste brief is die hij ooit heeft geschreven of ooit zal schrijven. Hij heeft eerst God vurig gebeden 'dat hij mij de juiste woorden geeft.'³⁶⁶

De laatste jaren is hij, zo deelt hij zijn vader mee, onrustig geweest en heeft hij gezocht 'zoals allen die buiten God vertoeven, onrustig zijn en zoeken zullen.' De brieveschrijver vraagt zich af waartoe wij op aarde zijn en wat hij hier eigenlijk doet. Hij zegt oneerlijk te zijn, omdat deze vraag aan het begin van de catechismus wordt beantwoord. 'Maar ik was niet eerlijk.' God liefhebben en dienen is het doel van het leven, maar zo bleef er 'niets voor mij over' en dat vond hij verschrikkelijk jammer.

Door het vertrek van Wally, door het steeds intensere voorbeeld thuis, door het moedige voorbeeld van Arnold, die in 1935 intrad bij de trappisten in Zundert, en door de invloeden van mevrouw Breman en Joost Laudy werd hem de waarheid duidelijk.

Bomans wilde een eerlijk compromis sluiten tussen God en hem. Dan zou het leven toch aangenaam blijven. ' 's Ochtends naar de kerk, dacht ik, zo af en toe naar het Lof en geen malle dingen uithalen, dat is dan het deel van God. De rest (roem zoeken op allerlei manier, de grote man uithangen op vergaderingen en de geestige rake kerel zijn bij tal van gelegenheden) dat was het stuk van mezelf.'

Dat compromis werkte niet: het deel van God slonk en zijn eigen stuk groeide onrustbarend. Dat is een tussenweg en God vraagt alles en alles. 'Alles vraagt Hij, wij moeten ons Hem volledig geven.' Maar de student was bang voor het radicale offer. Hij ging weinig bidden, uit angst zich helemaal aan God te geven. Maar Gods stem werd zo helder en duidelijk, dat Bomans één concessie deed: volkomen eerlijk nadenken over wat de mooiste levensroeping was voor de mens.

Hij ging een dagboek bijhouden en noteerde daarin alleen die dingen die hij meende. Hij kwam tot de conclusie dat het mooiste, het hoogste, het enige was zich geheel en al aan God te geven, absoluut, radicaal, zonder enig voorbehoud.

---

³⁶⁶ Bomans, J. 1988, 38. Er volgt bij de bespreking van deze brief een aantal citaten die alle op de pagina's 38 t/m 48 van het *Brievenboek* te vinden zijn.

Nu volgde een verschrikkelijk getob, God zoeken of zichzelf. Hij wil God volledig toebehoren, Hem geheel en al beminnen. Hij is erg aan het aardse leven gebonden en raakt al in vuur en vlam, als hij in de verte een meisje ziet. God wil van hem dat hij niet de liefde aan de mensen geeft, maar geheel en al aan Hem. Het gaat erom de natuurlijke liefde te transformeren in een bovennatuurlijke.

De geroepene vraagt zich in de brief af: Kan ik dat? Het antwoord is: nee. Als God hem helpt, lukt het wel. God blijft Zijn hand op zijn schouder leggen. Hij zal hem helpen. Bomans moet de stap zetten, maar 'Ce n'est que le premier pas qui coûte, heeft moeder me zo dikwijls gezegd.' Hij wil Gods vraag positief beantwoorden. 'Dat betekent de oude Godfried afsterven en een navolger worden van de Kruisdrager.'

Sinds een half jaar wist hij dat hij het moest doen. Anderen hebben hem daarin positief geadviseerd: plebaan Westerwoudt³⁶⁷ van de kathedrale St. Bavo in Haarlem, pater Widdershoven van de Paulusabdij uit Oosterhout, pater Van Heugten³⁶⁸, mevrouw Berman, allen zeiden, direct of indirect: Godfried, je moet priester worden.

Hij schrijft zijn vader sinds zijn tiende jaar het verlangen te hebben gehad naar het priesterschap.

Na zijn kandidaatsexamen kwamen alle twijfels weer terug en toen kwam Lizzy Berman op zijn weg. Dat was de laatste pijl op Gods boog. Door haar ging hij met Rex naar Italië, naar Monte Oliveto. Gedurende de reis had hij het idee, dat er grote dingen met hem gingen gebeuren.

In dat klooster ontmoette hij Joost Laudy. Die praatte met hem. En rekende op zijn overgave. Maar Bomans zweeg als het graf.

Behalve Joost Laudy was daar ook pater Pieter van Zeyst. Die vroeg ronduit waarom hij er het laatste jaar zo omheen draaide. Bomans antwoordde dat hij bang was. Daar in dat klooster stond hij voor de kleine stap die zo groot leek. Van Zeyst zei hem dat hij roeping had. 'Zou je nu maar niet gewoon "ja" zeggen?', vroeg Van Zeyst. De twijfelaar zei toen ja. Vanaf dat moment waren angst, twijfel en onrust verdwenen als een nevel. Het was een gevoel van verlossing, van ontspanning, van volkomen bevrijding. Dom Pieter van Zeyst heeft hem toen de zegen gegeven, evenals de abt. Bomans was toen een gezegend mens.

De brief gaat als volgt verder: 'Nu heb ik, naar mijn beste weten, alles aan U opgebiecht. En nu deze brief af is, en ik alles en alles (het is providentieel) nog eens terugzie, komt er een grote, grote verbazing in mij op, dat God zulk een oud vod papier tot zo iets hoogs wil gebruiken.' Hij vindt het moeilijk dit alles te schrijven en heeft wroeging dat al het geld voor zijn studie weggegooid is.

---

³⁶⁷ Plebaan Westerwoudt was de vaste biechtvader van Bomans.

³⁶⁸ Pater J. van Heugten S.J. was van 1929 tot 1960 moderator van de R.K. Studentenvereniging Thomas Aquinas in Amsterdam. Als student in Amsterdam had Bomans geregeld contact met hem.

Pater M. Lindeijer S.J. zegt in zijn artikel 'Godfried Bomans en de jezuïeten' dat Bomans contacten had met de jezuïeten van de Krijtberg in Amsterdam en dat hij sinds zijn studententijd daar 'vriend des huizes' was. In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jaargang 31, nummer 1, maart 2009, 14.

In verband met zijn roeping zegt de student in de rechten over zijn adviseurs: 'Vader, plebaan Westerwoudt, die het mij 3 jaar lang verteld heeft (maar ik was te bang), Pater Widdershoven, die na 3 dagen op een vraag van mij antwoordde: Je kunt priester worden, Pater van Heugten, die mij, toen ik over Joost sprak, opeens zei: "Maar jij gaat ook, Godfried".' (Bron: Doos 13.296 'Brieven van Godfried' Literatuurmuseum in Den Haag).

Op het eind van de brief richt hij zich nog even tot zijn moeder. Hij zegt: 'Wat is de macht van het gebed toch groot.' 'Ik weet dat u veel voor mij gebeden hebt, hoe hopeloos het er ook uitzag.' Hij vraagt zijn moeder nog veel voor hem te bidden en er met niemand over te praten. 'Wilt u dit ook aan vader vragen?'

Hij schrijft donderdag uit Monte Oliveto weg te gaan en dan langs Schotenhof, waar hij veel aan te danken heeft, huiswaarts te keren.

Vanaf nu ligt alles in Gods hand. 'U hebt gelijk. Wij moeten heiligen worden.'

De brief is ondertekend met 'Hans'. Dit is de troetelnaam van Godfried.

Nu doet zich het merkwaardige geval voor, dat Van der Plas één verblijf van Bomans in dat klooster noemt³⁶⁹, terwijl Krabbendam meent dat de 23-jarige student twee keer een bezoek heeft gebracht aan Monte Oliveto.³⁷⁰

Jan Bomans, een andere broer van Godfried, heeft een boek over zijn oudste broer geschreven, *Godfried achteraf bekeken*. Daarin staat 'De Italiaanse reis' die Rex Bomans in 1936 met zijn broer Godfried heeft gemaakt. In dit artikel wordt ook gesproken over het klooster Monte Oliveto waar zijn oudste broer enkele weken is geweest. Rex Bomans schrijft het volgende:

Toen Godfried eenmaal zeker was dat daar zijn roeping lag, was er geen houden meer aan. Ik [Rex; HB] wilde de reis nog afmaken, maar hij had daarin geen interesse meer. Dat maakte wel indruk op me, want hij had Rome, Napels, Capri, etc. nog nooit gezien. Maar hij wilde nu meteen terug naar Nederland om afscheid te nemen en dan direct in dat klooster treden.³⁷¹

Van der Plas, die de Italiaanse reis van de twee broers ook beschrijft, zegt dat de oudste van de twee in dat klooster voor vader abt op zijn knieën viel en hem vroeg of hij voorgoed een plaats mocht krijgen in de kloostergemeenschap.³⁷² In het verslag van Rex Bomans wordt echter niets gezegd over die knieval van zijn broer.

In *In de kou* zegt Bomans: 'Ik ben ook eens in een klooster geweest, twee weken maar.'³⁷³

Dit strookt niet met datgene wat Rex Bomans over het aantal overnachtingen in Monte Oliveto zegt. Hij houdt dit aantal, zoals in het boek van Jan Bomans te lezen is, op zeven, waaraan hij toevoegt, dat hij zich wel een nachtje kan vergissen.³⁷⁴ Van der Plas gaat bij de beschrijving van Bomans' verblijf in de abdij van de olivetanen uit van de gegevens die Rex Bomans in de eerder genoemde brief heeft beschreven en die later door Jan Bomans in zijn boek *Godfried achteraf bekeken* zijn opgenomen.³⁷⁵ Van der Plas vermeldt dat de twee broers samen naar Italië gingen en dat ze een week in het klooster verbleven, terwijl Bomans in *In de kou* zegt, dat hij alleen in Italië was en twee weken in Monte Oliveto vertoefde.

---

³⁶⁹ Plas, M. van der 1982, 151.

³⁷⁰ Krabbendam, E. 'Bomans als monnik' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jaargang 28, nummer 2, sept. 2006, 68.

³⁷¹ Bomans, J. 1978, 209.

³⁷² Plas, M. van der 1982, 149.

³⁷³ Bomans, G., M. van der Plas, 1991(a), 240.

³⁷⁴ Bomans, J. 1978, 211.

³⁷⁵ ibidem, 206-213.

Het lijkt alsof er sprake is van twee verschillende reizen, alsof Godfried eerst met Rex de reis ondernam en - na een korte periode in Nederland te zijn geweest - nòg een reis heeft gemaakt, maar nu alleen. Krabbendam:

Mijn stelling is dat Godfried in de zomer van 1936 twee keer kort na elkaar naar Italië is gereisd. De eerste aanzet daartoe werd gegeven in het bezinningsoord van Lizzy Breman. [...] Omdat hij danig twijfelde, ging hij er eerst met Rex heen. Na een week spoedde hij zich naar huis om zo snel mogelijk terug te keren en in te treden. In Nederland ging hij op afscheidstournee, werd wekenlang ziek door een kaakontsteking en diepe verscheurdheid, wilde niet meer teruggaan, maar Lizzy Breman 'duwde' hem met succes naar Monte Oliveto. Godfried ging, trad in als beginnend pater en hield het na twee weken voor gezien.³⁷⁶

Bomans zegt in zijn mededelingen over die abdij in Italië, dat hij de abt alleen gezien heeft, toen hij daar binnenkwam: hij 'vouwde me in zijn pij, daarna heb ik hem niet meer gezien.'³⁷⁷ Dit komt niet overeen met wat geschreven wordt in de brief die hij vanuit het klooster op 20 september 1936 aan zijn vader schreef. Daarin staat dat de abt hem de zegen heeft gegeven, toen hij na lange strijd te kennen gaf in te willen treden. De opmerking van Bomans in *In de kou* komt evenmin overeen met het gegeven van Van der Plas dat de geroepene op zijn knieën viel om te vragen of hij mocht blijven. Dit heb ik nergens anders kunnen vinden, ook niet bij de belangrijkste bron: Bomans zelf. Nu moeten we altijd zeer voorzichtig zijn met het hechten van absolute waarde aan mededelingen van Bomans, omdat hij de waarheid naar zijn hand placht te zetten. Zo zegt de kloosterling in spe bijvoorbeeld dat hij toen 19 jaar was, terwijl de Italiaanse reis plaatsvond in 1936, toen Bomans dus 23 jaar was. Ook fabuleert hij over de kloostergemeenschap. Hij ziet die als een verzameling van twintig oude wrakken, 'een paar schimmelige paters.' Hij noemt ze 'grijsaards' en zegt dat niemand onder de zeventig was. Dat is echter in strijd met de feiten, aldus Van der Plas.³⁷⁸

Dat fabuleren, dat liegen van de waarheid, is een dikwijls terugkerend fenomeen in het werk van Bomans. Van der Plas zegt er dit over: 'Waarheid en fictie waren door hemzelf vermengd tot onontwarbare knopen. Het zal niemand moeilijk vallen data, gegevens, persoonsbeschrijvingen in zijn werk aan te wijzen die, voor wat de feitelijke mededelingen betreft, met elkaar in tegenspraak zijn.'³⁷⁹

Omdat de brief van 20 september een contemporaine en persoonlijke bron is, kan daar op voorhand meer waarde aan gehecht worden dan aan het getuigenis uit *In de kou*. Dat boek is pas in 1969 geschreven.

Alles wijst inderdaad op twee verschillende reizen. In het verhaal dat Bomans aan Van der Plas vertelt, in *In de kou*, komt de naam Rex Bomans niet voor. Hij vermeldt twee keer dat hij twee weken in dat Italiaanse klooster is geweest.³⁸⁰ Hij gebruikt in deze passage nadrukkelijk de ik-vorm: 'toen heb ik die tocht gemaakt' en 'ik [...] ben toen weer teruggereisd.'

Uit dit alles is de conclusie gewettigd dat Godfried Bomans in de zomer van 1936 eerst een reis met zijn broer Rex naar Italië heeft gemaakt met een verblijf van één week in Monte

---

³⁷⁶ Krabbendam, E. 'Bomans als monnik', In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap* 2006, 69.

³⁷⁷ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 240.

³⁷⁸ Plas, M. van der 1982, 150.

³⁷⁹ Plas, M. van der. 'Het mysterie Bomans.' In: *Herinneringen aan Godfried Bomans*. 1972, 173.

³⁸⁰ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 240-244.

Oliveto en dat hij enige tijd later (wegens een kaakontsteking was hij niet in staat eerder te vertrekken) zonder zijn broer twee weken in dat klooster is geweest.

Op de terugtocht van zijn eerste verblijf in het klooster van de olivetanen, die ongeveer een maand na het vertrek uit Nederland plaatsvond, was het eerste reisdoel Antwerpen. 'Godfried moest opeens noodzakelijk naar de Oblaten aldaar, die relaties met Monte Oliveto onderhielden. Hij wilde ze in zijn roeping laten delen.'³⁸¹

De dag daarop reed het tweetal Nederland weer binnen. 'Na de Moerdijk hebben we geen woord meer gezegd. Die brug verbond voor Godfried als het ware twee werelden. Misschien dat hem toen reeds de eerste twijfels overvielen. Hij moet daarna in elk geval een bijzonder moeilijke tijd hebben doorgemaakt.'³⁸²

Voordat Bomans voor de tweede keer naar Italië vertrok, heeft hij nog een 'gesprek' over zijn roeping gehad met mevrouw Breman.

Foto met Lizzy Breman, haar dochter Daske en Godfried Bomans.

Hij zegt tegen Van der Plas in *In de kou* het volgende:

Ze zei: 'Gill [...] wij moeten samen praten.' We liepen over de hei, maar ze roerde dat niet aan, ze wou dat ik er over begon. En toen we na een uur terugkwamen [...] zei ze: 'Ik heb mijn halssnoer verloren.' En toen moesten we die wandeling opnieuw maken. Ze was hem helemaal niet verloren, dat heb ik pas veel later begrepen, aan Gods genade moest alleen een nieuwe kans geboden worden. Ook toen heb ik het niet gezegd. Tenslotte ben ik toch gegaan, maar ik was ziek, in de war, ondersteboven, je moet weten: ik kon er met niemand over praten.'³⁸³

d. Motieven om in te treden

Over de motieven om in te treden in het Italiaanse klooster kan het volgende gezegd worden. Uiteraard kan de godsdienstige voedingsbodem in het gezin Bomans mede van

---

³⁸¹ Bomans, J. 1978, 210.

³⁸² ibidem, 210-211.

³⁸³ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 244.

invloed zijn geweest op het ontstaan van een roeping. Ook zullen het geestelijk klimaat en de sfeer die te vinden waren in de villa van Lizzy Breman voor een niet onbelangrijk deel bijgedragen kunnen hebben aan het voornemen van Godfried de kloosterlijke staat te omarmen. Dan waren er zijn adviseurs - plebaan Westerwoudt en de paters Widdershoven en Van Heugten - die hem bemoedigd en aangespoord hebben.

Jan Bomans zegt over de roeping van zijn broer dit: 'Priesterschap en kloosterleven kunnen we overigens niet alleen op mevrouw Breman terugvoeren. Hij heeft het al eerder met Vader er over gehad.' Letterlijk lezen we: 'Herinnert u zich ons gesprek in Boshof toen ik naar het Lyceum ging?' En herinneren we ons niet de kaart uit Oosterhout: 'Oosterhout, Sint Paulusabdij. En gevonden wat ik zocht.'³⁸⁴

Brouwers doet een nogal boude en ongenueanceerde uitspraak, wanneer hij zegt dat Bomans twee weken in Monte Oliveto verbleef 'daartoe zogenaamd geïnspireerd door een mystica of hysterica uit Laren (NH) genaamd Lizzy Breman.'³⁸⁵ Met die laatste kwalificatie schetst Brouwers een negatief beeld van Lizzy Breman. Zo heeft Bomans zijn verblijf in Sonnewyck niet beleefd. De invloed van de Larense dame op Bomans is groot geweest en zij heeft zeker een belangrijke rol gespeeld bij zijn voornemen voor de geestelijke staat te kiezen. Over het contact dat hij met haar had, zegt hij: 'De wijze vinger van God heeft me hierheen gedouwd.'³⁸⁶

Over die roeping vermeldt Van der Plas het volgende: 'Men zal altijd moeten blijven gissen naar de motieven voor zijn kortstondige vermeende roeping tot de kloosterlijke staat.'

De diepere beweegredenen die hebben geleid tot een (kortstondig) verblijf in het Italiaanse klooster, zijn volgens Van der Plas moeilijk te achterhalen. Hij zegt: 'In zijn eigen beschrijving van het klooster waar hij korte tijd zijn geluk beproeft, is er [...] maar weinig terug te vinden van een geestelijke worsteling, een sterke religieuze bevlogenheid, een erkenning van het radicale in zo'n keuze voor het monnikenbestaan.'³⁸⁷

Hier zien we weer een duidelijke aanwijzing voor het sterke vermoeden dat Van der Plas niet op de hoogte was van de brief die Bomans op 20 september 1936 over zijn kloosterroeping aan zijn vader heeft geschreven. Daarin schrijft hij over het vreselijke getob, over de vele angsten, de twijfels en de onrust waaronder hij gebukt ging vóór zijn definitieve overgave aan Gods wil door in te treden bij de paters olivetanen.

In de monastieke staat trokken hem volgens Van der Plas de maatschap, het koorgebed en de muziek sterk aan. Verlangen naar warme gemeenschap, hunkering naar geborgenheid in maatschap loopt als een rode draad door het oeuvre van Bomans. Het is een belangrijke pijler van zijn posture.

De ascese in het monnikenbestaan boeide hem echter niet. In de perceptie van zijn biograaf heeft Bomans zich vanaf zijn prille jeugd jaren al verzet tegen de versterving en het brengen van lichamelijke offers.³⁸⁸ Om die reden kon Van der Plas moeilijk begrijpen waarom deze zich voor het kloosterbestaan ging melden.

---

³⁸⁴ Archief Bomans, Doos 13.296 'Brieven van Godfried'. Literatuurmuseum in Den Haag.

³⁸⁵ Brouwers, J. 1982, 30.

³⁸⁶ Plas, M. van der 1982, 141.

³⁸⁷ ibidem, 148.

³⁸⁸ ibidem

Aanvankelijk is de geroepene zo enthousiast over zijn voornemen in te treden bij de olivetanen, dat hij, thuisgekomen na de eerste reis naar het klooster, een pater benedictijn naar zijn vriend Harry Prenen stuurt om die ook te bewegen een monnikenbestaan te gaan leiden. Hij zou ook naar die Italiaanse abdij moeten gaan. Prenen gaat daar niet op in, omdat hij geen roeping heeft, maar bovendien omdat hij twijfelt aan de roeping van zijn vriend. Blijkbaar is de drijfveer bij Bomans dat het daar gezellig moet worden met vrienden onder elkaar en Godfrieds vriend vreest, 'dat die roeping er een is tot nestwarmte.'³⁸⁹

Ook Vaartjes twijfelt aan Bomans' kloosterroeping. Hij zegt: 'Hoe oprecht en innerlijk was zijn roeping? Was er niet eerder sprake van een vlucht uit een chaotische, kille wereld naar een overzichtelijke, warme gemeenschap? [...] In zijn ouderlijk huis was affectie een schaars goed en deze gereserveerde sfeer maakte hem extra gevoelig voor iedere vorm van warmte en aandacht.'³⁹⁰

e. Motieven om uit te treden

Over de redenen om al vroegtijdig het klooster te verlaten het volgende.

In *In de kou* noemt Bomans - in een latere terugblik op de gebeurtenissen in 1936 - twee redenen waarom hij na twee weken de abdij verliet. 'Ik had een gevoel alsof ik op mijn tenen stond, alsof het allemaal subliem en tegelijk niet waar was [...]. Ik begreep dat het althans voor mij een leugen was en dat ik daar niet in mocht volharden.'³⁹¹ Ook zegt hij: 'En opeens begreep ik, dat ik op dit geluk geen recht had, dat wat bij hun een verovering bij mij een vlucht was [...]. Ik had er geen recht op, dichter kan ik er niet bij komen.'³⁹²

Over zijn besluit niet in te treden heeft Bomans een contemporaine brief geschreven aan ene 'Francisco.'³⁹³ De brief is niet gedateerd. Het onderwerp is 'Ik ga niet naar het klooster.'

In dit schrijven staat: Een dag voor het vertrek (naar Monte Oliveto; HB), de koffers stonden al gepakt, 'kreeg ik hoge koorts, en lag drie weken op bed, of twee, dat weet ik niet meer.' Verder schrijft hij: 'Dit "neen" was moeilijker dan het aanvankelijke "ja", maar nu ik alles thuis gezegd heb en overal heen geschreven, ben ik onuitsprekelijk blij, het is juist of ik uit een benauwd dal kom en op een hoge berg mag ademen.' Hij houdt de mogelijkheid open later nog eens in het klooster te gaan, hij is er nog niet rijp voor. 'Van belang is dit: eerst studeer ik af.' De brief eindigt met : 'Aldus, God zij met je

Salve Francisco

Godfried'³⁹⁴

---

³⁸⁹ ibidem, 151.

³⁹⁰ Vaartjes, G. 'Godfried Bomans (1913-1971). Katholieke zoeker, zoekende katholiek.' In: Frank, G. Bosman en Arnold Smeets (red) *Gods letterproeverij: Portretten van katholieke literatoren* 2017, 77.

³⁹¹ Bomans, G., M. van der Plas 1991 (a), 244.

³⁹² ibidem, 246.

³⁹³ Francisco is Frans Jansen die in de jaren dertig met Bomans correspondeerde. Zijn brieven zijn aan het Godfried Bomans Genootschap geschonken en dit heeft ze ondergebracht in het Literatuurmuseum in Den Haag. Zie bijlage 6.

³⁹⁴ Archief Bomans, Doos 221 (Godfried Bomans en div.), Kenmerk: LM 13198. Literatuurmuseum in Den Haag.

Het beeld van hem dat op deze manier en in die tijd ontstond, is anders dan toen hij in 1970 in *Van dichtbij gezien* aangaf niet veel te zien in het kloosterleven van zijn zus en broer.³⁹⁵ Dat beeld is dus gekanteld, zijn posture is door hem bijgesteld.

Als tegenhanger van dat gebrek aan roeping zegt hij in 1969, in een terugblik, het volgende: 'Ik vond het [...] in dat klooster erg mooi, ik heb daar heel dierbare herinneringen aan. Ik vond het er zó mooi, dat ik wat dat betreft best had willen blijven, ik was er niet ongelukkig, ik vond het er heerlijk, in die kale refter.'³⁹⁶ Ook zegt hij dat hij in een groot geluk terecht kwam en voor het eerst in zijn leven een enorme geborgenheid ervoer.

Over de kloosterroeping van Bomans en de bovenvermelde 'vlucht' zegt Van der Plas dit:

In onze gesprekken voor *In de kou* deed hij nogal raillerend over zijn eigen korte vermeende kloosterroeping in de jaren dertig, alsof hij er zich voor schaamde. Ik kreeg zelfs de indruk dat hij zich meende te moeten verdedigen tegen een mogelijke interpretatie van dat korte postulaat als vlucht uit een innerlijke ontredde. En toch wijzen alle tekenen juist daarop; de student moet aanzienlijke aanpassingsmoeilijkheden ondervonden hebben in de wereld en het klooster zal hem een redding toegeschenen hebben, een genadige gemeenschap waarin naar andere waarden gevraagd wordt dan die waar de normale samenleving bovenal naar vraagt.

Wereldvlucht is geen motief waar een abt van onder de indruk komt, in een klooster worden positieve houdingen vereist. Godfried werd dus afgewezen, en zag ook zelf wel in dat hij dat leven van godgewijheid niet aan zou kunnen. Maar wat hem bleef bekoren was een kleine gemeenschap waarin hij veilig zou zijn voor wereldse verwachtingen, die hij vreesde nooit te kunnen waarmaken. Hij romantiseerde een besloten maatschap van mannen onder elkaar met min of meer gelijke verachting van een aantal in de wereld blijkbaar geldende normen voor volwassenheid en met min of meer gelijke intellectuele interesses, en met sterke onderlinge zorg, bevestiging, bemoediging. Het jongetje dat, naar eigen zeggen, vroeg al lief gevonden wilde worden, bleef in hem leven.³⁹⁷

Bomans verliet de abdij niet, omdat hij door de abt werd afgewezen, zoals Van der Plas zegt. Dat is namelijk niet gebeurd. Hij keerde het klooster na twee weken de rug toe uit eigen beweging, omdat hij, zoals hij aangeeft, daar niet thuishoorde. Hierboven heb ik de redenen daarvoor uiteengezet.

Wellicht is ook de angst voor het onbekende een van de oorzaken waardoor hij het kloosterleven verliet, want bindingsangst is altijd zijn metgezel geweest.

Ook zaken waaraan hij erg gehecht was, zoals taal, cultuur en kameraadschap, stonden de roeping - waarbij het gaat om zelfverlies - waarschijnlijk in de weg.

Het lijkt me zeer wel mogelijk dat Bomans het monastieke bestaan tevens vaarwel zegde, omdat hij - die grote waarde hechtte aan persoonlijke vrijheid - zich moeilijk kon binden aan iets wat een definitief karakter had. Daarvoor had hij een te onafhankelijke geest. Bindingsangst en de vrees zijn vrijheid te verliezen waren hoogstwaarschijnlijk tevens redenen waarom hij zich in extremis terugtrok, toen in 1944 de kerkelijke huwelijks sluiting met Pietsie Verscheure zou plaatsvinden.

Bomans posteert zich in de motivatie voor of tegen het kloosterleven als iemand die een grote hunkering heeft naar geborgenheid in maatschap en naar gezelligheid. Ook behoren een onafhankelijke geest en verknochtheid aan vrijheid bij zijn autorepresentatie.

---

³⁹⁵ Bomans, G. 1971(b), 195.

³⁹⁶ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 245.

³⁹⁷ Plas, M. van der 1986, 81.

5 Trappistenleven

Bomans schreef in 1950 het boek *Een halve eeuw Trappistenleven*. In 1957 verscheen een nieuwe druk met de aanvulling van de jaren 1950 tot en met 1957 onder de titel *Trappistenleven*. Over de naam trappisten het volgende.

In 1098 werd in Frankrijk de abdij Cîteaux gesticht waar de regel van Benedictus streng werd nageleefd. Van Cîteaux of Cistercië komt de naam cisterciënzers. In de loop der tijd verslapte het nakomen van die regel.

De beroemde abt De Rancé voerde in zijn klooster La Trappe in 1664 een rigoureuze hervorming in van het verslapte religieuze leven.³⁹⁸ Zo ontstond de naam trappisten als naam voor de hervormde, strikte tak van de cisterciënzer monniken.

In de derde druk van *Trappistenleven* heeft Fens een inleiding geschreven onder de titel 'Bericht uit het hiervoormaals.' Omdat er geestesgelijkheid bestond tussen Bomans en de vroomheidsvormen en -gedachten in de tijd dat hij de kroniek schreef, was er een 'ongelooflijk groot inlevingsvermogen' van de auteur, aldus Fens.³⁹⁹ Michiels⁴⁰⁰ verwoordt het zo: 'Zijn enorm inlevingsvermogen en grote geestesgelijkheid zijn voornamelijk te danken aan een rooms-katholieke opvoeding, waarin de jonge Bomans trouwens voortdurend te maken kreeg met liturgische taal en religieuze clichés.'⁴⁰¹

Bomans heeft een vroomheidsgeschiedenis van meer dan 50 jaar vastgelegd. De vroomheid en de taal waarin die zich uitte, waren zaken waarvan hij zelf ook doordrenkt was. Het geloof en de geloofszekerheid van de afgesloten wereld van het klooster Maria Toevlucht waren in 1950 ook Bomans' geloof en geloofszekerheid. De kloostergeschiedenis is eveneens een stuk persoonlijke historie van Bomans. Er is sprake van een grote empathie van de schrijver jegens het klooster. In feite gaat het om een twee-eenheid: de auteur vereenzelvigd zich met het klooster en de geschiedenis ervan door herhaaldelijk te spreken van 'wij' en 'ons klooster.' Ook de soms archaïsche, vrome en religieuze taal en clichés, die gebezigd worden vanuit het standpunt van de kloosterling, dragen bij aan de vereenzelviging van Bomans met het kloosterleven in 1950. Een voorbeeld: ' [...] een der kenmerken van de ware religieus, dit dient hier gezegd, is de blijdschap, die hem uit de ogen straalt. Het verzonken zijn in God schenkt een vrede, die door niets kan worden aangetast, omdat zij wortelt in het Onveranderlijke.'⁴⁰²

Het klooster was hem zeer dierbaar en hij heeft zich in hoge mate dienstbaar gemaakt als kroniekschrijver. De dienstbaarheid van Bomans blijkt duidelijk uit het volgende citaat: 'Hij zou zich gelukkig prijzen indien [...] de religieuzen hem, in ruil voor zijn arbeid [het schrijven van de kroniek; HB], van tijd tot tijd in hun gebeden willen gedenken.'⁴⁰³

In dit werk ontmoeten we Bomans als privépersoon, als particulier schrijver, die zich serieus heeft gekweten van zijn taak de historie van de abdij objectief, dus onpersoonlijk, te beschrijven. Hier is een contemporaine en authentieke schrijver aan het woord die, zo is mij

---

³⁹⁸ Bomans, G. 1975, 27.

³⁹⁹ ibidem, 10.

⁴⁰⁰ De Vlaming Luc Michiels schreef in 1987 een verhandeling over *Godfried Bomans: Een studie van zijn godsdienstopvattingen*, ter verkrijging van de graad van licentiaat in de Germaanse filologie.

⁴⁰¹ Michiels, L. 1987, 38.

⁴⁰² Bomans, G. 1975, 97.

⁴⁰³ ibidem, 19-20.

uit de bestudering van de kroniek gebleken, geen gebruik maakt van mystificaties en geloofwaardig overkomt. Dit beeld wil Bomans graag naar buiten brengen: dat van een serieuze en gelovige schrijver, die objectief en betrouwbaar op zijn lezerspubliek wil overkomen. Op die manier wenst hij zijn posture vorm te geven. Hoewel de chroniqueur de kloostergeschiedenis objectief optekent, uit hij diverse malen zijn respect en waardering voor de monniken in een persoonlijke ontboezeming. Zo noemt hij de abt dom Nivardus een 'heilige priester en voortreffelijke regent'⁴⁰⁴ en kwalificeert hij, om een ander voorbeeld te geven, broeder Remigius als 'een bijzonder heilige broeder, een van de innigste religieuzen, die ons klooster heeft opgeleverd.'⁴⁰⁵ Van broeder Franciscus, de portier, staat het volgende opgetekend: 'En nog nimmer is er iemand in geslaagd ook maar een zweem van ongeduld of de geringste rimpeling van misnoegen in dat stralende gezicht waar te nemen.'⁴⁰⁶ De abdij als geheel wordt ook veel lof toegezwaaid. 'De geest van de gemeenschap was, dit mag een buitenstaander wel zeggen, voorbeeldig, en stond zowel binnen als buiten de orde hoog aangeschreven.'⁴⁰⁷

Maatschap was voor Bomans een heilig begrip. Daar had hij een waarachtig verlangen naar, daar vond hij geborgenheid in. Die kon volgens hem ontstaan rond een feesttafel of op een stukje tribune. 'In 1950 kwam ik nog één keer terecht in een echte gemeenschap: dat klooster. Ik zag een broeder aardbeien plukken. Dat is niet bijzonder. Maar hij deed het voor de gemeenschap. Zo hebben we vroeger allemaal op de wereld geleefd. Het tragische van onze samenleving is dat die dubbele bodem is weggevallen. Alle handelingen tegenwoordig betekenen alleen zichzelf.'⁴⁰⁸

6 Twee geschriften

In de volgende twee geschriften geeft Bomans, direct of indirect, zijn visie op het kloosterleven. Het zijn bronnen waarvan de eerste kritiek op het kloosterleven als kenmerk heeft. Het tweede is een column waarin de columnist vol bewondering over een kloosterzuster schrijft.

a 'Religieuze lapmiddelen'

Op 10 december 1966 stond in *de Volkskrant* een column van Bomans getiteld 'Religieuze lapmiddelen.' Het artikel is niet opgenomen in een van zijn bundels met columns. Het eerste gedeelte van het artikel gaat over veranderingen in de Kerk in Nederland na het Tweede Vaticaans Concilie en vervolgens komen er veranderingen in de kloosters ter sprake.

In het eerste gedeelte behandelt hij de vraag: 'Al die pogingen om de Kerk dichterbij de mensen en vooral bij de "jongeren" te brengen, helpen die iets?' De vraag is of de talrijke faciliteiten waardoor men de mensen de toegang tot de religie wil vergemakkelijken, eigenlijk wel wat uithalen. Vulgarisatie van de geopenbaarde waarheden levert volgens Bomans niets op als het gaat om een beter begrip daarvan. 'Er valt niets aan te passen.' Veel vernieuwingen wortelen in twijfel, aldus de columnist. 'Wij leven in een geloofscrisis, die zich

---

⁴⁰⁴ ibidem, 47.

⁴⁰⁵ ibidem, 52.

⁴⁰⁶ ibidem, 98.

⁴⁰⁷ ibidem, 146.

⁴⁰⁸ Bomans, G. 1972(e), 133.

in moderniteiten verhuult.’ Hier openbaart zich een conservatieve Bomans. Bij velen staat hij zo te boek. Dat is het beeld dat op het netvlies van veel Nederlanders is gegrift. Het beeld dat Bomans van zichzelf wil vormen, is echter anders. Hij wil overkomen als iemand die ook een vooruitstrevende gelovige is. Zo positioneert hij zich in het godsdienstige en literaire veld. Hij wil dat de mensen hem op die manier zien, zo moet zijn posture er uitzien. Naar welke kant de balans doorslaat, wordt in hoofdstuk 6 duidelijk.

In het eerste gedeelte van de column gaat het over veranderingen in de liturgie. Het betreft een mis die ‘opgevrolijkt’ werd met een bandje met gitaren en een ‘wat afgedempte drum’ en een koortje dat jazzmelodieën zong en daarbij met het bovenlijf ‘swing-achtige bewegingen maakte.’ Bomans stelt daarbij de vraag: ‘Al die pogingen om de Kerk dichterbij de mensen en vooral de “jongeren” te brengen, helpen die iets?’ Zijn antwoord is: ‘Ik zie er allemaal niets in.’ Ook zal het zingen van het credo in het Nederlands de mensen geen stap dichterbij het geheim van de drievuldigheid of de verrijzenis van alle mensen brengen, zo oordeelt hij.

Hier treffen we een conservatieve Bomans aan, die de boodschap van het Tweede Vaticaans concilie, namelijk het zich aanpassen van de kerk aan de moderne maatschappij (*aggiornamento*), niet ter harte neemt. Ook de aanpassing van het kloosterleven aan de tijdsomstandigheden vindt bij de schrijver in 1966 geen genade. Hij heeft weinig vertrouwen in het verkorten van rokken van religieuzen, het inperken van kappen, het afschaffen van habijten ‘en al de kleine zwierigheden, waarmee men om de kern van de zaak blijft heen draaien. Al knip je van de rokken een meter af, het percentage roepingen blijft dalen.’ Bij de trappisten in Nederland is het *silentium*, de zwijgplicht die vanaf 1098 gold, sinds enige tijd opgeheven. De auteur vindt het jammer dat eeuwenoude instituten door zulke veranderingen langzaam worden uitgehold. ‘Men lokt daar niemand mee.’ Degene die wil intreden, accepteert alle regels, gewoontes en gebruiken. ‘Wie dat niet doet, weigert het nu helemaal.’ *Tertium non datur*.

Hij spreekt zichzelf ook tegen. In *Van dichtbij gezien* waarvan de eerste druk in 1970 verscheen, dus vier jaar later dan het schrijven van de column ‘Religieuze lapmiddelen’, zegt hij naar aanleiding van veranderingen in de kerk: ‘De kerk kan niet blijven bewaren waar niemand behoefte aan heeft en wat ook niemand meer wil hebben. ’t Is geen museum.’⁴⁰⁹ Met deze uitspraak is Bomans als een blad aan de boom omgeslagen.

Op deze column is een aantal reacties in de krant gekomen. Zo heeft Loeff⁴¹⁰ in een paginagroot artikel in *de Volkskrant* van 23 december 1966 een duidelijk tegengeluid laten horen.

Hij zegt teleurgesteld te zijn bij het lezen van ‘Religieuze lapmiddelen’ en dient Bomans onomwonden van repliek. Het gaat er bij het gebruik van gitaren en drums in de kerk niet om of de columnist er allemaal niets in ziet, maar of de jongeren er iets in zien, zo zegt Loeff. Hij pleit voor een noodzakelijke aanpassing van de Kerk aan de eisen van de tijd. Het gaat niet aan ons te bemoeien met de kleding van kloosterzusters. ‘Mogen ze misschien zelf uitmaken wat ze willen dragen?’, zo vraagt hij zich af. Bomans uit de vrees voor de uitholling

---

⁴⁰⁹ Bomans, G. 1971(b), 140.

⁴¹⁰ Prof. J.J. Loeff (1903-1979) was secretaris van de rooms-katholieke kerkprovincie en hoogleraar filosofie in Tilburg.

van eeuwenoude instituten, als hij spreekt over de verzachting van de strenge kloosterregels, waarbij hij als voorbeeld de zwijgplicht der trappisten noemt. Loeff: 'Maar wat zijn die oude instituten? Wil hij werkelijk weer terug naar "vroeger", dan moet hij zich consequent ook inzetten voor de terugkeer van de woestijnvaders in hun beestenvellen, (en) voor de terugkeer van de stylieten.' Na een verstarring van enige eeuwen zijn wij nu getuige, niet slechts van veranderingen, maar van een volslagen nieuwe tijd, aldus de Bossche priester. 'Het aggiornamento van de Kerk heeft daarin maar één alternatief: museumstuk!'

Over de door Bomans gewraakte vulgarisatie zegt de geestelijke, dat die onmisbaar is, maar de vorm waarvan men zich daarbij bedient, is wel belangrijk. Geloven vraagt aangepaste prediking. Als Bomans spreekt van twijfel, van geloofscrisis, zegt Loeff dat het tekort aan geloof altijd wel het euvel van de christenen zal blijven. De Kerk is onderweg. De grote vraag is deze: 'Zal er over duizend jaar nog een Kerk zijn die onderweg is, of zal ze zijn weggevaagd als een "eeuwenoud instituut", dat tot de historische curiositeiten behoort?'

Zoals gezegd zijn er meer mensen die hun mening hebben verkondigd over het stuk van Bomans.

Op 17 en 24 december 1966 stond er in *de Volkskrant* een aantal reacties, zowel positieve als negatieve. Bij de positieve is er iemand die schrijft, dat hier een belangrijke taak voor de ouders ligt. Zij moeten hun kinderen zowel jazz als gregoriaans leren waarderen. Een andere brieveschrijver zegt, dat hij net als Bomans ook zo'n handje-klap-mis heeft meegemaakt. Hij schrijft dat de jongeren het helemaal niet leuk vonden. 'Er waren er zelfs die zich gewoon geschaamd hadden.' Hij eindigt zijn adhesiebetuiging met deze zin: 'Hoe armzalig doet het aan terug naar het oerwoud te moeten om een aangepaste mis te kunnen volgen.'

Bij de negatieve geluiden komt onder meer de volgende kritiek naar voren: Wat de schrijver (Bomans; HB) beweert is meer filosofie dan christelijke theologie. Ook wordt er gezegd dat deze column Bomans onwaardig is, want het is ondoordacht, onrechtvaardig en onverantwoordelijk. 'Hij moet het tegen beter weten in hebben geschreven.' Verder schrijft iemand dat Bomans op de dag dat zijn artikel verscheen, de avondmis in de woonplaats van de recensent had moeten bijwonen. De kerk was stampvol met vooral jeugdig publiek. De eucharistie werd op eigentijdse manier gevierd. De reactie eindigt met deze zin: 'Godfried vergeet dat Christus een gewone timmerman was die zijn eigen volk ook niet benaderde in Latijnse hocus-pocus.'

b. 'De zuster uit de Molstraat'

Dit is de naam van een column die op 28 september 1968 in *de Volkskrant* stond en in 1970 is opgenomen in *Beminde gelovigen*.⁴¹¹ In dit artikel weerlegt Bomans kritiek en getuigt hij van zijn grote bewondering voor een kloosterlinge.

De zuster was familie van Bomans' moeder en werd door de kinderen Bomans aangesproken met 'tante Wies.' Haar kloosternaam luidde zuster Ludovique.

Eens per jaar, met Pasen, bezocht het gezin haar in een klooster in de Molstraat in Den Haag. Bomans beschrijft deze non met veel respect en grote bewondering. In het begin van het

---

⁴¹¹ Bomans, G. 1991(b), 139-142.

Tante Wies', de zuster uit de Molstraat, bij haar intreden in de Congregatie van de Zusters van Liefde.

artikel rekent hij af met het beeld dat velen van kloosterzusters hebben. Zij zien hen als wereldvreemde vrouwtjes die van toeten noch blazen weten en niet als mensen die veel ellende kunnen hebben meegemaakt en daarin dagelijks meer offers brengen dan wij in ons hele leven.

In zijn perceptie is tante Wies 'de enige heilige die ik ooit gezien heb.'⁴¹² Dat idee had hij als kind al. Het was de combinatie van medelijden en vreugde die 'de essentie van elke waarachtige vroomheid [is] en precies op het kruispunt van die twee lijnen staat alleen de heilige.'⁴¹³

Opvallende kenmerken die haar tot een 'heilige' maakten, waren voor de columnist ook haar nederigheid en belangeloosheid. Zij cijferde zich helemaal weg en zag zichzelf puur als een middel om iets te bereiken wat buiten haar lag. Ze kende geen eigenliefde: ze praatte nooit over wat ze in haar zestigjarig kloosterleven had gedaan. Al haar kloosteractiviteiten - zoals lesgeven en zieken verplegen - deed ze uit liefde Gods en uit liefde voor de medemens.

In deze column klinkt geen enkel punt van twijfel of kritiek door. Bomans is in de ban van deze vrouw in wie hij een ideale kloosterzuster ziet. De eigenschappen die haar in zijn beleving tot een 'heilige' maken, spreken hem zeer aan.

7 In de kou

Zoals gezegd gaat dit boek over het katholicisme van Bomans en Van der Plas vanaf hun jeugd tot 1969.

Hoofdstuk 22 hiervan is getiteld 'Het klooster'. Daarin vertelt Bomans in een flash back over zijn ervaringen uit 1936, toen hij enkele weken in het Italiaanse klooster Monte Oliveto verbleef, omdat hij een kloosterroeping dacht te hebben.

In die 33 tussenliggende jaren heeft hij een andere perceptie van het kloosterleven gekregen.

---

⁴¹² ibidem, 140.

⁴¹³ ibidem, 141.

Zoals vermeld kwam Bomans tussen 1935 en 1937 veelvuldig in de villa van Lizzy Breman in Laren waar ook andere jongelui enthousiast werden gemaakt voor hun geloof. Velen van hen gingen een kloosterbestaan leiden. 'Ik heb daar [...] momenten van groot geluk en vervoering gekend, alles wat ze zei was even diep en fijnzinnig, maar in haar enorme ogen bleef natuurlijk de vraag: komt er nog wat van?'⁴¹⁴

Bomans was in het Italiaanse klooster gelukkig en hij vond het er heerlijk. Hij had de neiging om iedereen te omarmen tot de koeien en schapen toe. Dat gevoel was een soort kosmische liefde, het was een onbeschrijflijke ervaring. Hij hoorde daar het psalmodiëren dat hij geweldig mooi vond, 'ik zweefde over de vloer.'⁴¹⁵ Hij apprecieerde zeer de omgang met de monniken. De warme genegenheid, de affectie, een hand op de schouder, dat kende hij van huis uit niet. Op een gegeven moment beseftte hij echter, dat hij op dat geluk en op die enorme geborgenheid voor het eerst van zijn leven, geen recht had. Het kwam die oude paters ten volle toe en niet hem, zo vond hij.

In Monte Oliveto had hij zekerheid gevonden waar hij in 1936 geheel van vervuld was, maar die in 1969 volgens hem nergens meer bestond. Hij heeft er later nooit spijt van gehad na enkele weken weer in de wereld te zijn teruggekeerd. Nooit heeft de geroepene gedacht dat hij terug moest gaan. Wèl had hij na al die jaren heimwee naar de zekerheid in dat klooster. Er heerste daar geen geloofstwijfel. In Italië had hij, zoals hij zei, 'die kolossale zekerheid [van]: wij zijn op de enig juiste weg.'⁴¹⁶

Ook in het Zundertse trappistenklooster bestond die zekerheid anno 1969 niet meer. Ook daar was de rust weg, omdat de geloofstwijfels waren binnengeslopen in de abdij van zijn broer. In plaats daarvan waren er gespreksgroepen en was er getourmenteerdheid, een zich afvragen: wat doen we hier eigenlijk?

Op het einde van zijn leven had Bomans veel geloofstwijfels. Met name *In de kou* en *Van dichtbij gezien* geven daar voorbeelden van. Hij heeft zich als twijfelaar (rastwijfelaar zegt hij zelf) helder geprofileerd. Hij wil dat dit beeld bij de lezer beklijft en in de plaats komt van zijn image van lichtzinnige en oppervlakkige schrijver. Op die manier heeft hij zich als katholiek schrijver gepositioneerd in het godsdienstige en literaire veld.

8 *Van dichtbij gezien*

In *Van dichtbij gezien*⁴¹⁷ staat een gesprek dat Bomans in het voorjaar van 1970 had met zijn zus Wally (kloosternaam zuster Borromée) in Maastricht en zijn broer Arnold (kloosternaam pater Joannes Baptista) in Zundert. De televisie-uitzending over die gesprekken, getiteld *Bomans in triplo* was op 23 november 1970 en werd op 10 januari 1971 herhaald.

In de tijd dat de congregatie waar zuster Borromée lid van was, ontstond - dat was in 1837 - zag de wereld er heel anders uit. De zusters zorgden toen voor de 'arme zieken', zoals de stichteres Elisabeth Gruyters het in haar brieven noemde.⁴¹⁸

---

⁴¹⁴ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 243.

⁴¹⁵ ibidem, 246.

⁴¹⁶ ibidem, 251.

⁴¹⁷ Bomans, G. 1971(b).

⁴¹⁸ ibidem, 137.

Van links naar rechts: Pater Joannes Baptista (Arnold Bomans), Godfried Bomans en zuster Borromée (Wally Bomans).

De sociale voorzieningen zijn in Nederland nu zo, dat de maatschappij die taak heeft overgenomen. Wat vroeger louter *charitas* was van de zusters, is nu een recht van de patiënten. Dat geldt ook voor het onderwijs. Ook uit die sector hebben zich de religieuzen veelal teruggetrokken.

Bomans oppert de mogelijkheid dat de oorzaak van de teruggang in het kloosterleven overbodigheid is. Zijn zus vindt dat dit niet helemaal klopt. Voor de actieve kloosterorden en -congregaties gaat dat wellicht op, maar niet voor de beschouwende orden, die buiten die overbodigheid vallen. Die hebben namelijk ook bijna geen novicen. Bomans is het daarmee eens.

Volgens zuster Borromée kun je niet achter iedere vernieuwing aanlopen. De kerk heeft in haar tweeduizendjarig bestaan heel veel wijsheid opgestoken. Dat strookt niet met de wens allerlei veranderingen snel aan te brengen. Als voorbeeld noemt ze de biecht. De mensen biechten niet meer, maar moet daarom de kerk de biecht laten vallen? Nee, vindt ze, het is een sacrament en 'een bron van genade, ook als niemand meer drinkt.'⁴¹⁹ Vroeg of laat komt er een tijd dat dit sacrament weer belangrijk wordt. In de reformatie, zegt ze, leek het met de biecht ook voorbij te zijn. Ze noemt nog een andere reden om niet snel overstag te gaan. De kerk heeft niet alleen rekening te houden met de wensen van de Nederlandse katholieken. Er zijn nog zoveel andere landen.

Met een andere vernieuwing is ze evenmin blij. De zusters mogen nu praten aan tafel. Vroeger werd er onder het eten uit geestelijke lectuur voorgelezen. 'Je had dan iets om verder de hele dag over na te denken en dat kun je van een tafelgesprek niet altijd zeggen.'⁴²⁰

Als de zusters buiten hun werk en gebedsoefeningen geen tijd over hebben om met elkaar te converseren, lijkt het me zinvol aan tafel de geestelijke lectuur te vervangen door een tafelgesprek. In actieve orden en congregaties zijn het onderlinge contact en de conversatie belangrijk en die dienen gehandhaafd te worden. De geestelijke lectuur zou dan bijvoorbeeld ondergebracht kunnen worden bij de gebeden en overdenkingen. Wanneer er in het kloosterleven genoeg momenten zijn om met elkaar van gedachten te wisselen, zou de traditie van het voorlezen van zulke lectuur tijdens de maaltijd(en) kunnen blijven bestaan.

Bomans hecht bijzonder aan bestaande vormen in het kloosterbestaan. Als kloosterlingen in hun gewone kleren door het klooster lopen, is dat, vindt hij, 'een vergissing'. Zuster

---

⁴¹⁹ *ibidem*, 141.

⁴²⁰ *ibidem*, 144.

Borromée vindt dat dit maar vormen zijn. Haar broer vergelijkt een klooster met een schelp. Beide zijn vormen. Als je de schelp stukslaat, gaat het organisme erin dood. 'Je kunt die zogenaamde uiterlijkheden [al die monastieke gewoontes en gebruiken; HB] niet afschaffen zonder meteen het innerlijk te raken. Het een is een openbaring van het andere.'⁴²¹ Hij begrijpt die langzame uitholling van binnenuit niet, als de kloosterlingen toch op een kluitje bij elkaar blijven zitten, alsof men heel andere opvattingen heeft dan buiten het klooster. Hij vindt dat niet reëel en kiest voor behoud van de vormen. Als men belangrijke veranderingen aan wil brengen in die vormen, kan men de kloosters beter opheffen.

De vergelijking tussen een klooster en een schelp gaat - zoals elke vergelijking - mank. Er worden twee ongelijksoortige en onvergelykbare zaken met elkaar in verband gebracht. Een schelp is een onveranderlijk organisme en zal dat altijd blijven. Dit te vergelijken met iets wat door de tijdsomstandigheden veranderlijk is, is onmogelijk. Loeff zei naar aanleiding van Bomans' column 'Religieuze lapmiddelen' dat indien kerk en kloosters verstarren en niet met de tijd meegaan, ze museumstukken worden. Dit zou het einde betekenen van het functioneren van deze instellingen in de steeds aan verandering onderhevig zijnde wereld.

Het handhaven van kloosterregels en -gebruiken die oud zijn en geen functie meer hebben, waar Bomans een voorstander van is, vindt zijn broer, pater Joannes Baptista, een voorbeeld van formalistisch denken. Hij zegt: 'Ik heb dat hier heel goed gekend, die strikte observantie van reglementen, waaruit de bodem allang was wegge gevallen. Dat bestaat nu niet meer.'⁴²²

In het trappistenklooster zijn vanaf ongeveer 1958 geleidelijk aan verzachtingen gekomen. Stonden de religieuzen vóór dat jaar om twee uur 's nachts op om zo'n vijf uur achter elkaar te bidden, daarna is dat aantal langzamerhand teruggebracht tot een kleine drie uur. Ook is in 1965 de zwijgplicht (het silentium) opgeheven. 'De novicen weigerden de tekens met de vingers te leren [...] en toen was er ook opeens niets tegen te doen.'⁴²³

Het lijkt me een kwalijke zaak als novicen het in een klooster voor het zeggen hebben en de lakens uitdelen. Dat gebeurde in het trappistenklooster in Zundert volgens pater Joannes Baptista. Zij weigerden zich te onderwerpen aan de regel dat de conversatie gevoerd werd met tekens die de intredende kloosterlingen moesten leren. Toen ze dat niet wilden, werd het silentium opgeheven. Dit is, lijkt me, een ongeoorloofde inbreuk op de kloosterlijke hiërarchie. Hier werd een al eeuwen bestaande regel opgeheven, niet door het generaal kapittel, maar door mensen die nauwelijks een stap in het klooster hadden gezet. Dit is het paard achter de wagen spannen. Als een kloosterorde op deze manier aan 'klantenbinding' doet, is de geloofwaardigheid ver te zoeken.

Als Bomans zijn broer vraagt of hij zich door die veranderingen nu gelukkiger voelt, zegt deze: 'Eerlijk gezegd: nee. De periode van het strengere regime is voor mij de gelukkigste tijd geweest.'⁴²⁴ Hij was altijd vol van het idee dat die offers voor hemzelf en de hele mensheid een geweldige betekenis hadden.

De auteur zegt dat hij veel kloosterlingen heeft ontmoet die alleen oog hadden voor het hiernamaals, maar het geluk dat aan hun voeten lag niet zagen. Hij vindt het, evenals de pater, een goede zaak, dat die gedachte eindelijk ook in de kloosters meer aan het

---

⁴²¹ ibidem.

⁴²² ibidem, 171.

⁴²³ ibidem, 154.

⁴²⁴ ibidem, 155.

doordringen is. Toch ziet Joannes Baptista het iets genuanceerder wanneer hij zegt: 'Maar één gedachte blijft: de aarde is niet onze bestemming, we zijn hier maar ballingen. Er wacht me iets oneindig groters en ik mag daar reikhalzend naar uitzien.'⁴²⁵

De tijd dat de wereld door de katholieke kerk als slecht werd gezien, waardoor men er zich van moest afwenden, was in 1970, toen *Van dichtbij gezien* geschreven werd, al lang voorbij. De blik hoefde reeds een hele tijd niet meer alleen op het hiernamaals gericht te zijn. Ook op aarde kan men gelukkig zijn. Uit bovenstaand citaat blijkt niet, dat deze moderne visie door pater Joannes Baptista volledig gedeeld wordt. Dat zit ook duidelijk opgesloten in zijn uitspraak dat we hier op aarde slechts 'ballingen' zijn.

Bomans heeft respect voor het veranderd inzicht van kloosterlingen en voor hun motieven om de kloosterpoort achter zich dicht te trekken. Hij wil degenen die blijven graag horen. Hun geluid wordt te zelden vernomen. Daarom heeft hij het gesprek gehad met Wally en Arnold. 'De bedoeling is om in hen gestalte te geven aan die duizenden naamlozen, wier stem wij niet horen en wier beeld wij niet zien.'⁴²⁶

Huize Berkenrode aan de Herenweg in Heemstede: Hier vestigde mr. Bomans met zijn gezin zich in mei 1932.

Hij zegt parallellen te zien tussen het grote landgoed Berkenrode waar het gezin Bomans vanaf 1932 woonde en de beide kloosters waar zijn zus en zijn broer zijn ingetreden. Veel van wat in dat grote huis in Heemstede aanwezig was, vond hij in de twee kloosters terug. 'Ons gezin was vroom en streng, God stond er centraal en de dingen hadden slechts waarde in zoverre zij geacht werden met Zijn bedoelingen te stroken. Er werd veel nagelaten. Wij stonden van de "wereld" afgekeerd met de resoluutheid van een cordon soldaten, dat tot geen prijs zijn veldheer verlaten wil.'⁴²⁷ Ook het reikhalzend verlangen naar een hogere orde van zijn viel in huis en kloosters samen.

Dit citaat ademt nog de sfeer van vóór 1948. De vraag waartoe wij op aarde zijn, werd toen beantwoord met: We zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen. Later werd het antwoord: We zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en

---

⁴²⁵ ibidem, 177.

⁴²⁶ ibidem, 195.

⁴²⁷ ibidem, 194.

hiernamaals gelukkig te zijn. Het aardse geluk zat dus na 1948 in het antwoord verdisconteerd.

Bomans zegt dat hij de opvattingen van zijn zus en broer betreffende het kloosterleven niet deelt. Hij heeft, tot hun beider verdriet, een andere overtuiging. Bomans: 'Ik ben het niet helemaal eens met het leven van mijn broer en zus. Het is wel groot, maar het is toch een escapisme. Proberen het evangelie na te volgen is groter als je het in de wereld doet, dan wanneer je achter de muren kruipt.'⁴²⁸ Zijn zus en broer staan als kloosterlingen in het algemeen veel ruimdenkender tegenover allerlei veranderingen in het monastieke leven dan hun oudste broer. Bomans pleit, zoals duidelijk werd in 'Religieuze lapmiddelen', voor behoud van traditionele vormen, terwijl de zuster en de pater veel meer open staan voor vernieuwingen zonder die overigens meteen en onnadenkend te omarmen. Ze staan er wel kritisch tegenover, maar verwerpen ze niet op voorhand.

In Bomans' kijk op het kloosterleven doet zich een dubbelzinnigheid voor. Enerzijds ziet hij het als een escapisme, als een vlucht uit de dagelijkse werkelijkheid, maar tegelijkertijd pleit hij ervoor, dat de oude vormen blijven bestaan. Deze twee uitspraken spreken elkaar tegen. Wanneer hij het monastieke bestaan als achterhaald beschouwt, dus niet meer als relevant, is het niet van belang dat vormen blijven bestaan of verdwijnen.

9 Bomans' visie op het kloosterleven

Bij de kloosterroeping van Joost Laudy sprak Bomans in 1935 zijn waardering uit voor mensen die luisteren naar de roepstem van God en daar gevolg aan geven, zoals zijn vriend dat deed. Zeker als ze dat doen na een moeilijke innerlijke strijd en als ze alles wat hun in hun gewone leven dierbaar is loslaten.

Hij waardeert personen die met zuivere motieven intreden. In 1946 schreef hij in *de Volkskrant* de column getiteld 'Over een klooster dat nergens bestaat', waarin hij krachtig protesteert tegen het misverstand waarbij het monastieke leven gezien wordt als een alternatief voor mensen die in het gewone leven mislukt zijn. Kloosters zijn serieuze en hoogstaande instellingen en daar moet niet mee worden gemarchandeerd, zo is zijn opvatting. Als de beweegredenen onzuiver zijn, hoort men in een klooster niet thuis. Abt Vesseur schreef over het intreden in de abdij De Slangenburgh bij Doetinchem het volgende: 'Laatst meldde iemand zich die net - met veel pijn - uit een relatie kwam en zijn baan kwijt was geraakt. Het klooster leek hem wel wat, maar hij had nog nooit een klooster van binnen gezien. "Dit is misschien niet het moment", heb ik tegen de man gezegd. "De abdij is niet de vluchtheuvel van de samenleving."'⁴²⁹

In de jaren vijftig heeft Bomans blijk gegeven van een positieve visie op het kloosterleven, toen hij de kroniek schreef *Een halve eeuw Trappistenleven* over de trappistenabdij Maria Toevlucht in Zundert, waar zijn broer, pater Joannes Baptista, is ingetreden. Dit convent geniet zijn onvoorwaardelijke en positieve respect.

In 1957 uit Bomans kritiek op het onnatuurlijke gebedsleven dat in de Zundertse abdij wordt geleid.

---

⁴²⁸ (auteur onbekend) 'Bomans alleen over "Bomans in triplo".' In: *Leeuwarder Courant*, 19 februari 1971.

⁴²⁹ Haggeman, H. 'De Slangenburgh: Verlangen naar tijdloos geluk.' In: *de Gelderlander*, 2 februari 2018.

Hij is tegen veranderingen en verzachtingen die na het Tweede Vaticaans Concilie in de Nederlandse kloosters worden doorgevoerd. Daardoor, zo vindt hij in 1966, worden eeuwenoude instituten langzaam uitgehold en eventuele novicen worden er niet door aangetrokken. Het veranderen van kloosterkleding stuit, zoals gezegd, bij hem op bezwaren. Hoewel Bomans' zus, zuster Boromée, niet alle veranderingen enthousiast accepteert en behoedzaam te werk wil gaan met de kloostervernieuwingen, is ze niet zo negatief in haar oordeel over de veranderingen. Volgens haar hoeft het wezen van het kloosterleven niet te veranderen, als er vormen verdwijnen of als daar wijzigingen in optreden.

Ook pater Joannes Baptista houdt niet van zwart-wit denken. Hij ziet het wat genuanceerder. Als bepaalde vormen niet meer voldoen, dan moeten die, zo vindt hij, verdwijnen.

In 1968 ontmoeten we een modernere Bomans die schrijft: 'Het evangelie is wel een ruit, maar daar valt telkens het licht door van een nieuwe tijd.' En: 'Elke generatie heeft te maken met de opdracht de woorden die daar staan opnieuw te vertalen in de taal van de eigen tijd.'⁴³⁰ Of, zoals dominee Maarten Diepenbroek schreef: 'Je moet teksten in de Bijbel zo uitleggen dat ze in deze tijd handen en voeten krijgen.'⁴³¹ Dit is een ander geluid dan Bomans in 1966 liet horen. Hij verandert dienaangaande in korte tijd van een conservatieve in een progressieve gelovige. Er is overigens wel vaker sprake van een Bomans die in godsdienstig opzicht van mening verandert. Zo had hij in 1970 een andere visie op het kloosterleven dan in 1950, toen hij *Een halve eeuw Trappistenleven* schreef (zie paragraaf 11). Dit gegeven hoort ook bij zijn autofiguratie.

Evenmin conservatief is Bomans ten aanzien van religieuzen die uittreden. Voor hun veranderde inzicht en voor hun motieven kan hij respect opbrengen. Deze mening verkondigde hij in 1970.

Hiervóór is aangegeven dat Bomans zijn kloosterroeping positief beleefd heeft. Door anderen zijn daarover mededelingen gedaan die een nadere beschouwing noodzakelijk maken. Daarover meer in paragraaf 10.

10 Kentering in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype'

Tot ongeveer halverwege de jaren zestig was het geloof nog onbetwist en vanzelfsprekend. Deze context werd nadien niet meer gedeeld door katholieke literatoren, ook niet door Bomans.

Met name na het Tweede Vaticaans Concilie traden er veranderingen op in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype.' Voor de Boemendaalse schrijver bleef het geloofsgoed dierbaar. Hij had echter wel veel kritiek. Die richtte zich met name op de intolerantie en het fanatisme binnen het kerkelijk instituut.

Het gesloten katholicisme maakte plaats voor een open geloofsofstelling, waardoor de geïsoleerde positie verdween en de oecumenische gedachte veld won. De opdracht van het katholieke schrijverstype om een apostolaat te vervullen in een zo breed mogelijke kring van andersdenkenden, was niet meer relevant. Door de toenemende onzekerheden en geloofstwijfels werd er anders tegen het geloof aangekeken. Katholieke auteurs vertoonden

---

⁴³⁰ Godfried Bomans *Werken VI* 1999, 392.

⁴³¹ Gils, E. van. 'God heeft ons nooit veroordeeld.' In: *de Gelderlander*, 25 januari 2018.

niet langer een collectief gedrag ten aanzien van het geloof zoals voorheen, maar namen een persoonlijke houding aan tegenover godsdienstige zaken. Eenduidigheid maakte plaats voor diversiteit. Ze liepen niet langer aan de leiband van de geestelijkheid. Het beschermde en beschermende klerikale leven verdween. In hun werk kwam er meer aandacht voor menselijke relaties dan voor op God gerichte betrekkingen.

De geloofszekerheid viel in duigen. Daarvoor in de plaats kwamen vragen, onzekerheden en twijfels. Zelfs vertwijfeling. Ook de persoonlijke strijd om het godsgeloof kenmerkte de kentering in de beeldvorming over de katholieke auteur. Deze strijd werd in het oeuvre van katholieke literatoren geregeld gevoerd. Ook de afkeer van het kerkelijk instituut behoort tot de veranderingen die in de jaren zestig optraden.

Fens schreef al in 1959 over 'het tekort van het christendom, dat dogma en traditie boven de liefde stelt.'⁴³² Hij schreef dit naar aanleiding van *Don Ramon en de eilanders*, een roman van Hans Berghuis uit dat jaar. Bisschop Don Ramon, die op Ibiza geboren is, vlucht voor zijn ontrouw jegens de eilanders: tijdens de Spaanse burgeroorlog heeft hij zich onttrokken aan de mogelijkheid om tweehonderd mensen te redden door zichzelf op tijd te melden bij de regeringsgezinde autoriteiten.'⁴³³

11 Welk imago hadden anderen van Bomans en het kloosterleven ?

a Het beeld geschetst door tijdgenoten

Evenals dat voor het vorige hoofdstuk gold, zijn er minder tijdgenoten die een beeld hebben geschetst van zijn verhouding tot het katholicisme en meer speciaal tot het kloosterleven dan het aantal personen van de generatie na hem die dat hebben gedaan.

Op 21 december 1963 stond in de *Katholieke Illustratie* dat het onbehagen over het sleur- en wettisch katholicisme in huize Sonnewyck in Laren verdwijnen kon door een nieuwe inspiratie en nieuwe bezieling van het geloof.

In 1966 pareerde Loeff de conservatieve houding van Bomans tegenover de kloosterkleding die deze etaleerde in 'Religieuze lapmiddelen.' De toenmalige secretaris van de rooms-katholieke kerkprovincie pleitte voor een noodzakelijke aanpassing van de kerk aan de eisen des tijds en nam daarmee een progressieve houding aan.

In 1971 schreef een anonieme recensent in de *Leeuwarder Courant* dat volgens Bomans het beter is het evangelie in de wereld na te volgen dan in een klooster. In datzelfde jaar is er nog een bijdrage van tijdgenoot Fens van belang voor het imago van Bomans.

In zijn artikel 'Godfried Bomans' in de *Volkskrant* van 23 december 1971 signaleert hij de persoonlijke geloofstwijfels van Bomans. Hierdoor is er in ruim twintig jaar - tussen het schrijven van *Een halve eeuw Trappistenleven* (1957) en *In de kou* (1969) - bij hem een grote geloofsontwikkeling te zien. Die twijfels waren er dus volgens Fens nog niet in 1957.

Tijdgenoten schetsen het volgende imago van Bomans en het kloosterleven.

---

⁴³² Fens, K. 'Afrika en Spanje in Nederlandse romans.' In: *De Linie*, 10 oktober 1959.

⁴³³ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' In: Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) *Universiteit voor Theologie en Pastoraat Heerlen: UTP-katern 6*, Heerlen 1988, 194.

De auteur wordt gezien als een gelovige die in Laren nieuwe geloofsinspiratie en -bezieling kreeg. Het sleur- en wettisch katholicisme had voor hem afgedaan. Ook wordt hij gezien als een conservatieve gelovige die geen veranderingen in het kloosterleven voorstond.

Hoewel er in 1957 bij Bomans nog geen sprake was van geloofstwijfels, was dat ruim tien jaar later wel het geval, toen hij samen met Michel van der Plas *In de kou* (1969) schreef. Tevens vond hij toen, dat men het evangelie beter in de wereld kon navolgen dan in een klooster.

b. Het beeld geschetst door de generatie na Bomans

Deze generatie, die een postume heterorepresentatie te zien geeft, levert een veel groter aantal bronnen op. De voornaamste zullen in chronologische volgorde de revue passeren.

De opmerking van Fens in 1973 dat Bomans in de tijd dat hij de kroniek over de trappisten in Zundert schreef een 'ongelooflijk groot inlevingsvermogen' toonde, beantwoordt aan de autorepresentatie van de chroniqueur.

Fens schrijft ook: '*Een halve eeuw Trappistenleven* kan de indruk wekken door een geheel andere auteur geschreven te zijn, en dat veel langer geleden dan de twintig jaren die kroniek en gesprekken [in televisie-uitzendingen; HB] scheiden.'

⁴³⁴ Volgens Van der Plas ontstond er bij Bomans, nadat hij het Triniteitslyceum had verlaten, een sterke vroomheid en een neiging tot mystiek. Bij Lizzy Breman kreeg de rechtenstudent, zo oordeelde Van der Plas in 1982, een nieuwe geloofsinspiratie. Ook kwam hij in dat jaar tot de (verkeerde) conclusie dat er niet veel beweegredenen te achterhalen waren waarom Bomans een monastiek leven wilde gaan leiden en zag hij weinig geestelijke worsteling bij de aanstaande kloosterling voorafgaand aan zijn kortstondig verblijf in Monte Oliveto. Het korte postulaat zag Van der Plas, in 1986, als een vlucht uit een innerlijke ontreddeing.

Zoals ik heb vermeld, had Van der Plas klaarblijkelijk geen kennis genomen van de brief die Bomans op 20 september 1936 aan zijn vader heeft geschreven.

Brouwers oordeelde in 1982 dat Bomans 'zogenaamd' geïnspireerd werd door 'een mystica of hysterica' uit Laren.

In *Buurmans gras* zegt Van der Plas dat Bomans 'aanpassingsmoeilijkheden' in de wereld ondervonden moet hebben en dat het klooster voor hem een redding scheen te zijn geweest.⁴³⁵

Dit is geenszins te rijmen met de roeping die hij zei te hebben gehad. Ook zou dat indruisen tegen de stellingname in zijn column uit 1946 'Over een klooster dat nergens bestaat' waarin hij duidelijk aangeeft, dat het kloosterleven alleen is weggelegd voor mensen met zuivere intenties, dus voor mensen met een roeping en niet voor 'schipbreukelingen des levens.'

Michiels signaleert, evenals Fens, een groot inlevingsvermogen bij Bomans in *Trappistenleven*, maar hij noemt ook de grote geestesgelijkheid die hem opgevallen is. Deze hoedanigheden zijn vooral te danken aan Bomans' katholieke opvoeding, zo schreef de Vlaamse auteur in 1987.

Ofschoon Michiels erkent dat door Bomans' inleving en dienstbaarheid er sprake is van veel sympathie van de kroniekschrijver ten aanzien van *Trappistenleven*, vindt hij dat het 'een erg

---

⁴³⁴ Bomans, G. 1975, 11.

⁴³⁵ Plas, M. van der 1986, 81.

onpersoonlijk boek' lijkt.⁴³⁶ Dit komt, zo oordeelt hij, omdat de typische schrijfstijl van Bomans niet aanwezig is.

Over de geloofszekerheid in de jaren vijftig die voor de abdij Maria Toevlucht zeker gold, maakt Michiels een merkwaardige opmerking: 'Tobben deden die kloosterlingen niet, er was een bepaald moment waarop ze hun verstand stopzetten.'⁴³⁷

Jan Bomans vraagt zich in zijn niet uitgegeven *Brievenboek* (1988) af, of zijn oudste broer wellicht een roeping voelde om in te treden. Hij deed dat naar aanleiding van de kaart die de toen eerstejaarsstudent in de rechten vanuit de St. Paulusabdij in Oosterhout naar een vroegere buurjongen stuurde. Op die kaart had hij geschreven 'En gevonden wat ik zocht.' Deze impliciete vraag beantwoordt volgens hem aan het voornemen van zijn broer kloosterling te worden.

De bezorgers van *Godfried Bomans Werken*, Feilzer en Van Zonneveld, vinden dat Bomans de geschiedenis van de cisterciënzerabdij Maria Toevlucht met veel piëteit heeft weergegeven en dat het werk getuigt van zijn affiniteit met een levensvorm van vroomheid, religiositeit en wereldverzaking.⁴³⁸

Met zijn opmerking, gemaakt in 2006, dat Bomans bij mevrouw Breman op geloofsgebied van vorm naar inhoud ging en van collectief gedrag naar individuele beleving, geeft Krabbendam een verandering aan in diens geloofservaring. Deze conclusie komt overeen met de autorepresentatie van Bomans.

Erftemeijer geeft geen juiste weergave van de feitelijkheden die betrekking hebben op Bomans' kortstondige kloosterleven. Hij schreef in 2010 dat de aanstaande kloosterling eerst twee weken in de Italiaanse abdij verbleef en toen naar huis ging om definitief afscheid van familie en vrienden te nemen alvorens voorgoed in te treden. Dat klopt niet, zoals ik uiteengezet heb. Deze weergave van Erftemeijer spoort derhalve niet met het posture van de destijds 23-jarige student.

Van der List, die een eenzijdige en onvolledige weergave van de feiten geeft, schrijft dat Bomans, nadat hij met zijn broer Rex een reis naar Italië had gemaakt, plotseling zijn familie liet weten in het klooster te willen treden, 'geïnspireerd door de psalmttekst "Hoe zoet is het, als broeders samen te wonen"'.⁴³⁹

Even verder staat er dit: 'In plaats van naar het klooster ging Godfried naar de universiteit.' Bomans ging in 1933 studeren aan de Universiteit van Amsterdam, slaagde in juli 1936 voor zijn kandidaatsexamen rechten en maakte in dezelfde zomer met zijn broer Rex een reis naar Italië. Toen zijn intreden in de abdij Monte Oliveto in dat jaar op een fiasco was uitgelopen, heeft hij tot 1 februari 1939 zijn rechtenstudie in de hoofdstad voortgezet. Zijn avontuur in Italië vond dus plaats tijdens zijn universitaire studie en niet ervóór.

De generatie na Bomans laat het volgende beeld zien van Bomans en het kloosterleven.

De meer competente bronnen (Van der Plas, Brouwers, Feilzer en Van Zonneveld en Krabbendam) noemen elementen in hun postume heterorepresentatie die overeenkomen met het posture van Bomans aangaande het kloosterleven. Zo wordt de sterke vroomheid

---

⁴³⁶ Michiels, L. 1987, 56.

⁴³⁷ ibidem, 78.

⁴³⁸ *Godfried Bomans Werken* I 1996, 7.

⁴³⁹ List, G. van der 2013, 12.

van de auteur gesignaleerd en de omstandigheid dat hij een nieuwe geloofsinspiratie heeft opgedaan bij mevrouw Berman in Laren.

Bij het imago dat uit deze bronnen naar voren komt, hoort ook de vaststelling dat de schrijver in geloofszaken van vorm naar inhoud ging en van collectief gedrag naar individuele beleving, een opmerking die in 1963 ook al werd gemaakt in de *Katholieke Illustratie*.

Het imago van Bomans wordt verder mede gevormd door de opvatting dat Bomans veel affiniteit had met het klooster en de kloosterlingen.

Deze opinies corresponderen allemaal met de autorepresentatie van de Bloemendaalse schrijver.

Ook minder competente bronnen sluiten aan bij Bomans' posture. Zo wordt er gezegd dat hij veel over godsdienstige onderwerpen sprak en een groot inlevingsvermogen bezat als het over het kloosterleven ging.

Er zijn echter ook statements die niet of niet helemaal met deze representatie overeenkomen. Dat betreft de volgende opmerkingen.

Bomans zou *zogenaamd* geïnspireerd zijn door Lizzy Berman en het klooster zou voor hem een reddingsboei zijn geweest, omdat hij aanpassingsmoeilijkheden in de wereld zou hebben gehad. Ook wordt zijn intrede in het Italiaanse klooster verklaard door één reden te noemen, terwijl dit er in werkelijkheid meer zijn geweest.

Overzien we het imago van Bomans dat zowel door tijdgenoten als door latere recensenten is gevormd, dan valt op dat het gros van hen elementen heeft aangedragen die passen in Bomans' posture. Critici met afwijkende meningen zijn duidelijk in de minderheid.

Een late hommage aan de schrijver: Godfried Bomans getekend op een muur in de Gierstraat in Haarlem door Eric Coolen (14 september 2018).

12 Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype

Zoals hierboven is aangegeven, had Bomans in 1950 veel bewondering en waardering voor het kloosterleven en stond hij daar kritiekloos tegenover. In 1957 uitte hij enige kritiek op het gebedsleven en het kloosterleven, zoals hij dat bij zijn broer in Zundert aantrof. In 1966

verhardde deze kritiek en betrof deze de vormveranderingen in het monastieke leven. In 1969 bekritiseerde de auteur de essentie van het kloosterbestaan, omdat de geloofszekerheid vervangen was door vragen en twijfels. In 1970 verwierp hij het kloosterleven. Hij was toen van mening dat je de blijde boodschap beter in de wereld kunt uitdragen dan in een klooster.

Uit dit alles blijkt, dat hij in de loop van de jaren steeds minder affiniteit had met het monastieke bestaan. Hij kreeg in een periode van ongeveer twintig jaar een ander beeld van het kloosterleven. Zijn visie hierop is in de loop van de jaren dus duidelijk veranderd.

Betreft het hierboven genoemde zijn perceptie van dat fenomeen in het algemeen, over zijn eigen kloosterroeping kan het volgende worden opgemerkt.

Hij was in 1936, na veel getob en innerlijke strijd, bereid een monastiek bestaan te gaan leiden. Toen hij na een verblijf van enkele weken de abdijdeur achter zich dichttrok, gebeurde dat zonder spijt of rancune, want hij zei dat hij het er heerlijk had gevonden en dat hij er gelukkig was geweest. Soms, zo schreef hij, had hij wel eens heimwee 'naar dat kleine groepje grijsaards op die berg, die daar in het halfduister de oudste dingen van Europa deden.'⁴⁴⁰

In 1970 dacht Bomans genuanceerder over zijn kloosterroeping dan enkele decennia daarvoor. De geloofszekerheid was bij hem, zoals bij zeer velen, verdwenen en hij was een gelovige, maar zeer kritische twijfelaar geworden. Daardoor behoorde hij tot een geheel ander slag mensen dan de nog steeds in grote zekerheid levende zuster Borromée en pater Joannes Baptista.

Dit alles heeft de Haarlemse litterator in zijn geschriften duidelijk aangegeven. Hiermee heeft hij zich als vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke auteursstype gepresenteerd en gepositioneerd in het godsdienstige en literaire veld. Op die manier heeft hij zijn autorepresentatie gevormd. Hij diende daarbij een buitenliterair doel, doordat hij voor de buitenwacht de prioriteit legde bij het effect dat hij nastreefde met zijn opvattingen over het kloosterleven. Als vertegenwoordiger van de katholieke letterkunde wilde hij het katholicisme in de samenleving tegenwoordig stellen en getuigen van zijn visie op het kloosterbestaan.

In de loop der jaren - ruwweg tussen de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig van de vorige eeuw - is er bij de katholieke auteurs een verandering in de opstelling tegenover het geloof te zien.⁴⁴¹ De katholieke letterkunde verloor haar belangrijke positie in het culturele leven en verdween tenslotte zo goed als geheel.

Het katholieke auteursstype dat Marie Koenen bijvoorbeeld representeert, wijkt sterk af van latere katholieke schrijvers als Hans Berghuis, die in zijn werk kritiek uit op een vastgeroest christendom, op een kerk met verstarde structuren en een auteur als Ton van Reen, voor wie als representant van de jonge generatie van literatoren, die na 1965 aan het woord kwam, geloof, kerk en katholicisme nog slechts een marginale rol spelen.

Bij Bomans werd het geloof geen marginale aangelegenheid. In die zin trad hij niet in het spoor van deze letterkundigen. Hij stelde wél veel vragen over het geloof, werd kritischer en

---

⁴⁴⁰ Bomans, G. 1991(b), 250-251.

⁴⁴¹ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' 1988, 186.

ook het aantal twijfels nam bij hem in omvang en intensiteit toe, maar hij bleef in zijn gesprekken op de televisie en in zijn geschriften een auteur bij wie het geloof een hoge prioriteit had. In zoverre wekt hij in de laatste decennia van zijn leven dus af van anderen die het katholieke auteurstype vertegenwoordigden. Hij ging echter met de tijdsontwikkelingen op godsdienstig gebied mee, hetgeen onder meer inhoudt dat de geloofszekerheid en de geloofsrust, die het werk van Marie Koenen kenmerken, ook voor hem voorgoed voorbij waren.

Zoals hierboven is aangegeven, heeft niet elke in dit hoofdstuk genoemde tijdgenoot en criticus uit de periode na Bomans een beeld van hem gevormd dat overeenkomt met diens autorepresentatie. De heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie laten in zijn totaliteit niet het geëigende beeld zien van de schrijver die bij uitstek het katholieke schrijverstype vertegenwoordigde. Dat traditionele beeld toont een auteur die zich conformeerde aan de katholieke leer en de praktijk van het kloosterleven en die wellicht enige kritiek uitte, maar zeker geen grote geloofstwijfels aan het papier toevertrouwde. Bomans deed dat wel en vertoonde daarmee een afwijkend gedrag als katholiek auteur. De buitenwacht kreeg daardoor niet het juiste beeld van hem te zien.

Hiermee zijn de vier vragen die in de inleiding zijn gesteld en samen de vraagstelling vormen, beantwoord.

Beschreven is hoe de schrijver tussen 1930 en 1971 zijn katholiciteit heeft beleefd en uitgedragen en hoe zijn autorepresentatie in relatie tot het kloosterleven er uitzag. Tevens heb ik de vraag beantwoord welk imago tijdgenoten en auteurs van de latere generatie over die periode van Bomans hebben gecreëerd in verband met het monastieke bestaan. Bovendien is zijn veranderde houding tegenover het kloosterleven besproken. Tenslotte heb ik een antwoord gegeven op de vraag of er een kentering is ontstaan in de beeldvorming van anderen over het katholieke schrijverstype.

HOOFDSTUK 4

‘Een wonder is voor mij niet dat Lazarus uit de dood is opgestaan. Het wonder is dat hij ooit heeft geleefd.’⁴⁴²

BOMANS’ IMAGO ALS ONAFHANKELIJK KATHOLIEK

1 Inleiding

Zoals ik in hoofdstuk 3 heb aangegeven, heeft Bomans korte tijd een monastiek bestaan geleid. Een van de redenen waarom hij het klooster weer snel verliet, zou wellicht zijn onafhankelijke instelling kunnen zijn. Als hij deze instelling heeft gehad, dan kan die ook gevolgen hebben gehad voor zijn beleving van en zijn houding tegenover zijn geloof. In dit hoofdstuk wil ik onderzoeken of hij die eigenschap heeft gehad en zo ja, welke consequenties er dan mogelijkerwijs zijn geweest voor zijn godsdienstige leven.

De onderzoeksperiode omvat de jaren 1926 tot en met 1971. Het eerste jaartal is het begin van zijn middelbareschooltijd en 1971 is het jaar waarin hij - op 22 december - overleed.

Toen Bomans naar het Triniteitslyceum in Overveen ging, was hij 13 jaar. Dit was tevens de tijd dat de puberteit bij hem begon. Op weg naar de volwassenheid en naar de zelfstandigheid diende zich bij hem volgens Van der Plas een ‘aangeboren sterke vrijheidszin’⁴⁴³ aan, die zich, naarmate hij ouder werd, steeds duidelijker ging manifesteren. In de beginjaren van zijn middelbareschooltijd was zijn vader nogal ontstemd over het gedrag van zijn oudste zoon, omdat deze zijn eigen gang ging.

Toen er steeds meer verwijdering kwam tussen vader en zoon, was Godfrieds zus Wally de enige die nog zorgde voor het noodzakelijke contact tussen beiden. In 1929 ging zij naar het klooster en lag er niets meer tussen haar oudste broer en haar vader, ‘het raadsel van ijzer.’ ‘Daar stevent de “Titanic” van zijn ik recht op af.’⁴⁴⁴

In dit hoofdstuk zal de vraag centraal staan of er bij hem in zijn schriftelijke en mondelinge uitingen sprake is van een onafhankelijke instelling op godsdienstig terrein en hoe die mogelijke instelling zich openbaarde. Deze vraag wordt beantwoord in het licht van zijn positie als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype. Daarbij zal worden gekeken naar het beeld dat Bomans van zichzelf heeft gevormd en bovendien zal onderzocht worden of hij zich in de hoedanigheid van katholiek auteur als zodanig heeft geprofileerd in het godsdienstige en literaire veld. Evenals dat voor de andere hoofdstukken geldt, is het van belang te achterhalen hoe de schrijver zich als katholiek opstelde, hoe hij zich heeft geprofileerd, hoe zijn posture als beoefenaar van de katholieke literatuur eruitziet.

Ook zal onderzocht worden of er in die 45 jaar een verandering is ontstaan in die eventuele onafhankelijkheid. Evenals in de vorige en volgende hoofdstukken wordt tevens onderzocht

---

⁴⁴² Bomans, G. 1978, 49.

⁴⁴³ Plas, M. van der 1982, 55. Hij tekende dit meer dan 10 jaar na Bomans’ overlijden op. Het is dus geen primaire en contemporaine bron. Hij heeft gegevens over hem ontleend aan het privéarchief van Ted van Turnhout (1936-2003), die Bomans van nabij heeft meegemaakt. Ook heeft Van der Plas informatie ontvangen van de broers Jan en Rex Bomans.

⁴⁴⁴ ibidem, 69.

welk beeld tijdgenoten en de generatie na Bomans van hem hebben geschetst als katholiek auteur.

In de ruim 45 jaar waar het onderzoek zich op richt, zijn er in godsdienstig opzicht drie belangrijke zaken waar ik aandacht aan zal schenken. Tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog drukte het Rijke Roomse Leven nog een onuitwisbaar stempel op de Nederlandse katholieken en het Nederlandse katholicisme. Na die oorlog veranderde er aanvankelijk nog maar weinig in katholiek Nederland. Zoals in Hoofdstuk 1 is vermeld, werd van 1962 tot 1965 het Tweede Vaticaans Concilie gehouden, dat grote gevolgen heeft gehad voor het godsdienstig leven in ons land. Van 1966 tot 1970 was er het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie in Noordwijkerhout en ook die kerkvergadering heeft het katholicisme in ons land niet onberoerd gelaten. Tegen de achtergrond van deze drie ijkpunten zal het onderzoek plaatsvinden.

Bomans diende als katholiek auteur met zijn geschriften een buitenliterair doel dat in dienst stond van de rooms-katholieke kerk. Hij representeerde het katholicisme in de Nederlandse samenleving en met name de praktijk van de katholieke kerk.

De schrijver wilde getuigen van zijn geloof en hij weerspiegelde de ingrijpende transformaties die het katholicisme in Nederland heeft ondergaan, met name na het Tweede Vaticaans Concilie.

Tot de katholieke sfeer die hij in zijn werken beschrijft, behoren de vanouds overgeleverde geloofsinhoud en vooral de geloofspraktijk, evenals de gezagsverhoudingen in de kerk.

De katholieke literatoren, onder wie ook Bomans, wilden het katholicisme in zijn culturele uitingen nadrukkelijk tegenwoordig stellen in de samenleving. Tot in de jaren vijftig was dat de centrale doelstelling van het tijdschrift *Roeping*.⁴⁴⁵ Dit tijdschrift heeft een belangrijke functie gehad in de propaganda en de culturele manifestatie van het katholicisme.⁴⁴⁶ Latere generaties geven andere denkbeelden te zien omtrent de positie van dit geloof in de kring rond *Roeping*. Die veranderingen vonden plaats in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.⁴⁴⁷ Over afvallige geestelijken werd aanvankelijk met teleurstelling en onbehagen gesproken en geschreven, maar later met meer begrip en minder rancune. Ook de geloofszekerheid, die voordien zo duidelijk in de katholieke literatuur aanwezig was, bijvoorbeeld in het werk van Marie Koenen, veranderde in twijfel en onzekerheden en in een persoonlijke strijd om het godsgeloof. Het beschermde klerikale leven werd vaarwel gezegd. Er kwam ook veel kritiek op het geloof.

Ook in dit hoofdstuk wordt de rode draad gevormd door de vraagstelling zoals die in hoofdstuk 1 (par. 5, p. 40—41)) aan de orde is gesteld. De volgende onderwerpen passeren de revue:

Na deze inleiding wordt er eerst informatie gegeven over de positie van de dissidente gelovigen in de periode 1926 tot en met 1971.

Vervolgens wordt in paragraaf 3 ingegaan op de vraag of Bomans een onafhankelijke instelling had op profaan gebied en zo ja waarin die zich manifesteerde. Daarna volgt, in

---

⁴⁴⁵ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' 1988, 168.

⁴⁴⁶ ibidem, 175.

⁴⁴⁷ ibidem, 179.

paragraaf 4, een samenvatting van die paragraaf. Het gedeelte dat daarop volgt, paragraaf 5, is gewijd aan de onafhankelijkheid op godsdienstig gebied. In paragraaf 6 wordt een aantal columns over kerk en geloof besproken waarin die geloofshouding zichtbaar is gemaakt. In de paragrafen 5 en 6 wordt de autorepresentatie van Bomans aan de orde gesteld, het posture van hem zoals dat daarin naar voren komt. In het volgende onderdeel wordt het beeld geschetst dat anderen over Bomans als onafhankelijk katholiek hebben gevormd. Tenslotte worden de consequenties besproken voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

Tenslotte nog dit. In interviews en radio- en tv-programma's verkondigde Bomans met het grootste gemak allerlei meningen die totaal afweken van wat hij eerder gezegd had. Het is dan ook moeilijk de betrouwbaarheid van zijn uitspraken vast te stellen. Daar is meer waarde aan te hechten wanneer gekeken wordt naar een groot aantal uitspraken die gespreid zijn over een langere tijd. Het gaat in dit onderzoek overigens niet om de vraag naar het waarheidsgehalte van zijn uitspraken, maar om de vraag hoe hij zich presenteerde en welke beeldvorming hij creëerde, kortom om zijn posture. Dit hoofdstuk wordt geschreven vanuit het theoretisch perspectief van dat posture. Bij de beschrijving daarvan houd ik zoveel mogelijk een chronologische volgorde aan.

2 Getrouwe katholieken en dissidenten

Over het gangbare beeld van het katholicisme in de tijd van het Rijke Roomse Leven is in hoofdstuk 2 het nodige gezegd. Daar is ook een aantal kenmerken van opgesomd. Hier kan er nog aan worden toegevoegd, dat het zelfbewustzijn van de katholieken in die periode groot was. Er heerste onder hen een bepaald superioriteitsgevoel dat voortkwam uit alle verworvenheden die deze bevolkingsgroep in godsdienstig opzicht kende. Ook kan nog het ontwijken van de sociale kwestie worden genoemd, dat het gevolg was van de gepredikte afweershouding tegenover de wereld.

In de hoofdstukken 5 en 6 wordt het katholicisme uit de jaren 1945 tot en met 1971 besproken.

Naast de traditionele, gezagsgetrouwe katholieken waren er ook dissidenten die met name op politiek gebied actief waren.

Tot in de jaren vijftig gaf het episcopaat aanmaningen aan het adres van de gelovigen. 'Die bestonden enerzijds uit waarschuwingen tegen niet-katholieke politieke stromingen, anderzijds uit positieve adviezen inzake het stemgedrag.'⁴⁴⁸ In 1918 was er een oproep van de bisschoppen niet op revolutionaire bewegingen als het socialisme en het communisme te stemmen en in 1921 kwam er een verklaring tegen een rooms-rode regeringssamenwerking tussen de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).

Uit de jaren dertig en beginjaren veertig dateren waarschuwingen tegen en veroordelingen van het fascisme en het nationaalsocialisme waarbij het lidmaatschap van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) werd verboden onder bedreiging met een forse sanctie: de weigering van de sacramenten.

---

⁴⁴⁸ Luykx, P. 2000, 13.

Ondanks de forse druk van het episcopaat in politiek opzicht ontstond er een afwijkend stemgedrag onder de gelovigen. Dit gedrag werd aangeduid met de term katholiek dissidentisme en was een bewijs dat de eenheid in het katholieke kamp binnen de zuil werd aangevochten. 'Vooral het dissidentisme ter linkerzijde is een wijdverbreid verschijnsel geweest, met name in het interbellum.'⁴⁴⁹ Het ging daarbij met name om de Rooms-Katholieke Volkspartij opgericht in 1922, de Katholiek-Democratische Bond en de RK Democratische Arbeiderspartij. De laatste twee partijen ontstonden in 1933.

Ook ter rechterzijde kwam er een aantal afsplitsingen van de RKSP. De bekendste waren de Nieuwe Katholieke Partij uit 1922 en de Katholieke Nationale Partij (de groep Welter) uit de jaren na de bezetting. De linkse dissidenten waren vooral gekant tegen de te zwakke of soms afwezig geachte sociale politiek van de RKSP. 'De rechtse partijvorming daarentegen was juist vooral te zien als reactie op de sociale politiek van Aalberse na 1918, resp. op de rooms-rode samenwerking na 1945.'⁴⁵⁰ De betekenis van het oprichten van die dissidente partijen is volgens Luykx vooral op te vatten als een continu proces tegen de politieke eenheid der katholieken.

Het gebrek aan sociale betrokkenheid van de RKSP en de samenwerking met de conservatieve Anti-Revolutionaire Partij (ARP) van Colijn heeft ertoe geleid dat in de jaren dertig ook het fascisme en het nationaalsocialisme een toevluchtsoord zijn geworden voor een aantal vooral jonge katholieken.

De positie van de dissidenten binnen de katholieke kerk was moeilijk, omdat de kerkelijke overheid strenge verbodsbepalingen uitvaardigde, met name wanneer het ging om een radicaal alternatieve keuze, zoals het inslaan van de socialistische richting.

De Nederlandsche Unie, die ontstaan is in 1940, kende een omvangrijke toestroom van leden, onder wie veel katholieken die een afkeer hadden van de katholieke politiek.

De meeste partijen en partijtjes die door dissidente katholieken waren opgericht, kenden geen groot succes. Wel succesvol was de Katholieke Werkgemeenschap binnen de Partij van de Arbeid. Deze in 1946 ontstane groepering heeft zich meer dan twintig jaar ingezet voor de combinatie van het PvdA-lidmaatschap en het verdedigen en propageren van het katholicisme. Dit doel, het bevorderen van de politieke doorbraak, heeft haar veel tegenwerking bezorgd, niet alleen van de KVP, maar eveneens van de kant van het episcopaat, dat de PvdA weliswaar nooit verboden heeft voor katholieken, maar zich over die politieke keuze wel steeds zeer kritisch en in afkeurende zin heeft uitgelaten, zelfs tot en met het mandement van 1954.

Onder meer in verband met het bovenstaande zegt Luykx dat er 'heel wat aanknopingspunten (lijken) te bestaan voor de stelling dat er bij de verzuildheid onder de Nederlandse katholieken tussen 1920-1960 heel wat vraagtekens zijn te zetten.'⁴⁵¹ En verder:

De continue stroom afwijkende gedragingen, wrijvingen en conflicten op allerlei gebied lijkt erop te wijzen dat men van een en ander geen al te rooskleurige voorstelling moet koesteren. De veelgeprezen eenheid en saamhorigheid lijken slechts te hebben kunnen bestaan, omdat ze van bovenaf werden opgelegd. De

---

⁴⁴⁹ ibidem, 15.

⁴⁵⁰ ibidem, 17.

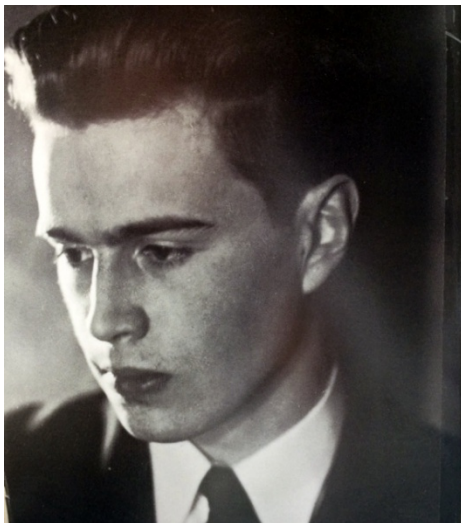
⁴⁵¹ ibidem, 36.

katholieken hebben er zich geenszins gemakkelijk in geschikt.⁴⁵²

3 Onafhankelijke opstelling

a De periode 1926-1945

Een dergelijke opstelling kan zich - zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden - bij Bomans zowel op profaan als op godsdienstig gebied manifesteren. Dit onderscheid is overigens moeilijk te maken, omdat beide terreinen bij hem in elkaar grijpen: in het profane leven was hij op latere leeftijd de beroemde katholiek. Daarom geen strikte scheiding, maar wel een onderscheid tussen het niet-kerkelijke en het kerkelijke terrein.

Godfried Bomans als gymnasiast.

Als gymnasiast (1926-1933) voelde Bomans zich thuis in een keurslijf gedwongen, omdat zijn ouders hun kinderen allerlei strenge regels oplegden. Bij een Spartaanse opvoeding, zoals hij die thuis kreeg, was een vrije ontplooiing onmogelijk en daar verzette hij zich als puber dan ook tegen. Als reactie op het aan banden leggen van die vrijheid werd hij onverschillig en slordig, want hij had een aangeboren en sterke vrijheidszin, zoals ik in de Inleiding heb aangegeven, en kon niet tegen de strakke gebondenheid. Daardoor ontstond een slechte sfeer, met name tussen hem en zijn vader, aldus vermeldt Van der Plas. 'Als hij eenmaal in de vierde klas zit, hapert er even iets met de studie. Haastig door vader bestelde bijlessen helpen niet: na het schooljaar 1929-1930 blijft Godfried zitten. De oorzaken zijn velerlei. Het dwarsliggen thuis is er een van. Tijdelijke rebelsheid ten aanzien van een leven van plicht en dwang een andere.'⁴⁵³

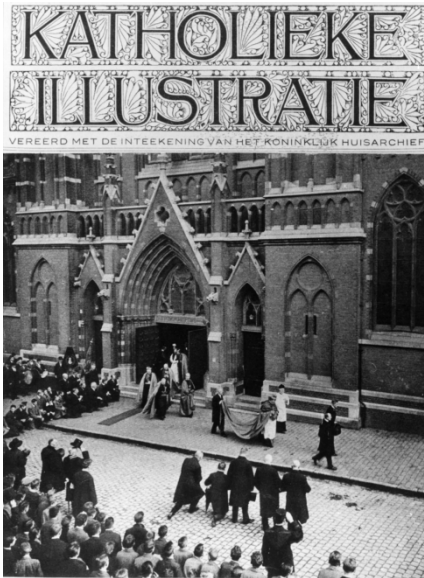
Bomans heeft in de hier aan de orde zijnde periode geregeld in diverse bladen en tijdschriften geschreven. Van 1932 tot 1936, in de tijd dat hij gymnasiast was en student te Amsterdam, heeft hij dikwijls gepubliceerd in bovengenoemd orgaan *Het Venster*, een

---

⁴⁵² ibidem.

⁴⁵³ Plas, M. van der 1982, 76. Ook voor deze gegevens heeft hij geput uit het privéarchief van Ted van Turnhout. Eveneens heeft hij mededelingen ontvangen van onder meer Jan en Rex Bomans. In *Een snuifje Haarlemmerhout* (1980) spreekt Van Turnhout op p. 61 over Bomans' 'hang naar veilige ongebondenheid.'

tijdschrift dat wars was van de diverse levensbeschouwingen, zich niet conformeerde aan de toentertijd nog heersende verzuiling en tegen de hokjesgeest was.⁴⁵⁴ Bomans huldigde dezelfde standpunten, zoals in de hoofdstukken 1 en 2 is vermeld. Het periodiek voer een onafhankelijke koers en dat was ook wat hij voorstond. Hij wilde niet gebonden zijn. Als student publiceerde hij eveneens in katholieke uitgaven als het studententijdschrift *De Dijk* (van 1934 tot en met 1938), de *Katholieke Illustratie* en de *Thijm Almanak*.

Dit tijdschrift verscheen vanaf 1867 en werd opgeheven in 1967. Het blad werd vanaf 1910 gedrukt bij de katholieke Drukkerij De Spaarnestad in Haarlem.

Hoewel Bomans de hokjesgeest al op jonge leeftijd verafschuwde, schreef hij als student wel uitsluitend in katholieke periodieken. Later werd hij, zoals we zullen zien, consequenter in zijn zienswijze, doordat hij toen ook zijn medewerking verleende aan niet-katholieke publicaties.

In 1936 schrijft hij een brief aan zijn oud-buurjongen.⁴⁵⁵ Daarin staat dat het met zijn rechtenstudie niet goed gaat en dat hij sprookjesverteller wil worden. Er staat ook in dat geen macht ter wereld hem hiervan kan afhouden. Hieruit blijkt zijn doelgerichtheid en vrijheidszin. Zo presenteert hij zich en vormt hij zijn posture.

Een jaar later - hij is dan 24 jaar - is hij nog steeds spoorstudent. Thuis wordt hij beknot in zijn geestelijke vrijheid⁴⁵⁶ en hij wil weg uit de ouderlijke woning, Villa Berkenrode in Heemstede. Zijn ingeboren zucht naar vrijheid, naar ongebondenheid doet zich sterk gevoelen.

Op Goede Vrijdag 1937 schrijft hij een brief aan Frank Laudy, een broer van zijn vriend en ex-studiegenoot Joost Laudy, die in november 1935 in het Italiaanse klooster in Monte Oliveto is ingetreden. In die brief schrijft Bomans dat hij thuis met zijn moeder het plan heeft besproken op kamers te gaan in Amsterdam, maar dat zij daar 'zoo verschrikkelijk tegen

⁴⁵⁴ <http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id:> 28 april 2015.

⁴⁵⁵ De aanhef van die brief luidt: 'Beste Gé'. Het is de naam van zijn vroegere buurjongen, toen het gezin Bomans nog in huize Boshof aan de Kleine Houtweg 15 in Haarlem woonde. Een gedeeltelijke facsimile van die brief is te vinden op p. 239 van *Godfried achteraf bekeken* (1978) van Jan Bomans. De volledige tekst staat op p. 237-239 van dat boek. Het gaathier om een primaire en contemporaine bron. Zie bijlage 7.

⁴⁵⁶ Plas, M. van der 1982, 180.

[was] dat het wel een drama leek.⁴⁵⁷ Maar, staat er, 'Bereiken zal ik het.' In die brief lezen we verder over zijn toekomst: 'Ik denk dikwijls aan die gezegende tijd, als ik al die stomme boeken, waaruit men nooit wezenlijke wijsheid, schoonheid of verrijking put, mag wegwerpen en de plannen die ik heb verwezenlijken. Ik heb zoveel plannen en toch zal ik ze allen uitvoeren want zij zijn schoon.'⁴⁵⁸ Ondanks de tegenwerking van zijn ouders ging Bomans in de herfst van dat jaar naar Amsterdam op kamers.

De brief aan Laudy is een contemporaine bron waaruit Van der Plas belangrijke passages citeert. Zo ook uit de brief die de student in de zomer van 1938 aan Harry Prenen schrijft, wanneer hij zonder een bepaald doel een maand in Namen verblijft. Daar staat onder andere in dat hij naar Frankrijk wilde doorreizen. 'Het is ook best mogelijk dat ik vandaag nog naar Duitschland ga of naar Italië, misschien over een uur al.'⁴⁵⁹

Het beeld dat hij zo van zichzelf vormt, is dat van een zelfbewuste en avontuurlijke jongeman met een grote vrijheidszin en een dito onafhankelijkheidsgevoel. Zo presenteert hij zich in de late jaren dertig van de vorige eeuw.

In dat jaar 1938 raakt de student betrokken bij het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures*. De uitgever van dit kritische blad vindt, dat er een katholieke redacteur benoemd moet worden om tot een uitbreiding van het abonnementenbestand te komen. Namens de R.K. Studentenvereniging St. Thomas Aquinas, waar Bomans lid van is, wordt hij aangewezen. Hij krijgt geen hartelijke ontvangst en houdt het maar vijf maanden vol. Hij ervaart het klimaat van de redactie als 'erg anti-rooms, anti-papistisch zelfs.'⁴⁶⁰ Bij dit blad treedt hij al meteen zeer onorthodox op. Hij moet zich aan de lezers voorstellen. Hoewel alle nieuwkomers dat op een obligate en doodernstige manier doen, maakt Bomans er een niet alledaagse show van. Hij presenteert zich op een luchtige wijze. Het doopceel dat hij licht, zit vol humor en de nodige mystificaties. Zo schrijft hij dat hij 'met warme belangstelling'⁴⁶¹ de colleges van professor Scholten volgt aan de stedelijke Universiteit van Amsterdam. Over zijn fysionomie deelt hij mee, dat zijn hoofd een ovaalvormige lijn heeft, 'van boven uitlopend in een machtige, ruig behaarde schedel. Toen mijn vader, in allerijl door de baker gewaarschuwd, voor het eerst deze schedel zag, moet hij uitgeroepen hebben: Maar Anna, dit is een genie.' Ook schrijft hij: 'Ik heb een tweetal toneelstukken geschreven: *Bloed en Liefde* en *De Belaagde Student* waarin zo uitermate veel lijken vallen dat het opvoeringsrecht van politiewege is ingetrokken.'⁴⁶² De mystificaties in deze drie voorbeelden zitten hierin, dat hij weinig belangstelling toonde voor de rechtenstudie, dat zijn mededelingen over zijn geboorte uit de duim zijn gezogen en dat hij geen toneelstuk heeft geschreven dat *De Belaagde Student* heet.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Bomans zich niet hield aan conventies en dat hij zijn eigen gang ging. Ook is het duidelijk dat hij graag mystificeert. Op deze manier presenteert hij zich vaak.

---

⁴⁵⁷ ibidem, 179.

⁴⁵⁸ ibidem, 180.

⁴⁵⁹ ibidem, 190.

⁴⁶⁰ ibidem, 204. Jaargangen van *Propria Cures* vormen de basis van deze uitspraak.

⁴⁶¹ ibidem

⁴⁶² ibidem

Een duidelijke manier van zich presenteren treffen we ook aan in een interview van Ischa Meijer met hem in *De Nieuwe Linie* van 24 december 1966. Daarin zegt Bomans dat hij in 1939 psychologie studeerde in Nijmegen en toen een praktische opdracht kreeg. 'Ik werd samen met een vriend erop uitgestuurd om het IQ van de Zeeuwse kinderen te meten... Drie kinderen hebben we getest. Toen hebben we drie maanden gebiljart en zomaar de tabellen ingevuld.' Die laatste mededeling is fictie en kan uiteraard niet serieus genomen worden, want alleen het 'zomaar' invullen van de tabellen zou zeker de nodige vraagtekens hebben opgeroepen en veel argwaan hebben gewekt. Zijn handelwijze kan echter wel duiden op desinteresse of gewoon te wijten zijn aan luiheid. Ik ga er evenwel van uit dat Bomans zich verzette tegen het uitvoeren van opdrachten die van hogerhand kwamen, in dit geval van de Faculteit der Wijsbegeerte in Nijmegen, waar psychologie een onderdeel van was. Hij aanvaardde geen gezag. 'Voor Godfried was "moeten" in principe niet aanvaardbaar'⁴⁶³ en dat blijkt hier ook weer eens. Hoewel het in dit geval om een latere bron gaat van een buitenstaander (Ischa Meijer), en er een kleine 30 jaar tijdverschil is tussen het interview en de gebeurtenis in Zeeland, is er wel waarde te hechten aan Bomans' woorden, omdat die sporen met andere gebeurtenissen waarin hij eveneens het gezag uitdaagt.

Om zijn gehechtheid aan ongebondenheid te onderstrepen is ook het volgende gegeven van belang. Van 1939 tot 1943 studeerde Bomans in Nijmegen aan de R.K. Universiteit waar hij genoot van het studentenleven, maar niet van de studie. 'Als een vrijbuiters onder de vakpsychologen liet hij de handboeken ongeopend: hij richtte zijn waarnemingen rechtstreeks op de mensen.'⁴⁶⁴ Ook dit is geen eigentijdse bron, want pas ontstaan in 1972, maar de beeldvorming van Bomans komt bijvoorbeeld overeen met het beeld dat hij van zichzelf vormde in de brief die hij in 1938 vanuit Namen schreef aan Harry Prenen.

Op 25 november 1941 kwam er een verordening van de Rijkscommissaris (Seyss Inquart), dat er een 'Nederlandse Kultuur Kamer' (N.K.K.) in het leven werd geroepen. Iedereen die als kunstenaar, schrijver, muzikant of podiumartiest wilde werken, moest zich aanmelden. Wie dat niet deed en toch artistieke arbeid verrichtte, kreeg een boete van maximaal 5000 gulden.⁴⁶⁵ De belangrijkste taak van de N.K.K. was het propageren van de nationaal-socialistische ideologie, met als trefwoorden: nationalistische instelling, verbondenheid met land en volk, historisch besef, uitbannen van alle ontaarde, ongezonde, onnatuurlijke creativiteit en een positief-Germaanse houding.⁴⁶⁶

Ook Bomans moest zich aanmelden. Dat gebeurde in 1941. Hij had toen een gesprek met een vertegenwoordiger van het Lettergilde van de Nederlandse Kultuurkamer. Dit onderhoud vond plaats ten huize van zijn aanstaande schoonmoeder aan het Keizer Karel Plein in Nijmegen. Van dit gesprek is een verslag gemaakt dat berust bij het Nationaal Archief in Den Haag. Hierin staat onder meer dat Bomans de schrijver is 'van een merkwaardig boek: "Erik" genaamd.'⁴⁶⁷ Verder staat er: 'Dhr. Bomans heeft zijn Candidaats-

---

⁴⁶³ Bomans, R. 'Godfried en zijn vader.' In: Van der Plas, M. (red.) 1972, 48.

⁴⁶⁴ Peters, W. 'De Nijmeegse student.' In: Plas, M. van der (red.) 1972, 166. In Bomans' Nijmeegse tijd was Peters een studiegenoot en vriend van hem.

⁴⁶⁵ De waarde daarvan bedroeg in 2016 € 35.196,04. Bron: Value of the Guilder/Euro.

⁴⁶⁶ Berendse F. 'Liever psychotechnicus dan schrijver.' In: *Godfried Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jrg. 31, nr. 1, maart 2009, 39.

⁴⁶⁷ ibidem

examen Rechten gedaan en is bovendien psycho-technicus.’⁴⁶⁸ Hij was bang dat het lidmaatschap der N.K.K. ideologische consequenties met zich meebracht die hij niet kon delen. In het verslag staat ook dat Bomans graag ontvangen zou worden door dr. J. van Ham. Deze letterkundige werd in april 1941 lid van de Nationaal Socialistische Beweging van ir. A.A. Mussert. ‘Kennelijk wilde Van Ham Bomans alsnog overhalen lid te worden van de NSB.’ Daar de wil van de Duitse bezetter en zijn Nederlandse handlangers wet was, zal, aldus Krabbendam in zijn artikel ‘Bomans als onderduiker’⁴⁶⁹, dat onderhoud wel hebben plaatsgevonden. Bomans bleef echter weigeren. Dit toont zijn standvastige houding. Hij wilde zich als Nederlander niet inlaten met het nationaal-socialisme en duldde bovendien geen gezag boven zich. Op deze wijze positioneerde hij zich.

Hij gaf zijn schrijversloopbaan op. Hierdoor heeft hij tijdens de Tweede Wereldoorlog dan ook niet veel geschreven. Wel heeft hij in die tijd voor Uitgeverij Het Spectrum gewerkt aan de vertaling van het werk van Dickens in het Nederlands.

In november 1942 bereidde de Duitse bezetter een ‘loyaliteitsverklaring’ voor die door alle Nederlandse studenten getekend moest worden en waarbij men te kennen gaf niets te ondernemen wat strijdig zou zijn met de belangen van de bezettende macht.⁴⁷⁰ Deze verklaring moest in maart 1943 door alle studenten worden afgelegd. Als ze dat weigerden, liepen ze gevaar opgepakt te worden om te werken in de Duitse werkkampen. Bomans weigerde, zoals vele anderen, te tekenen en dook onder bij de Haarlemse beeldhouwer Mari Andriessen. Met die weigering gaf hij aan zich niet de wet te laten voorschrijven.

Het lag aanvankelijk in de bedoeling dat de huwelijksvoltrekking van Godfried Bomans en Gertrude (Pietsie) Verscheure op 12 februari 1944 zou plaatsvinden in de parochiekerk van de H. Petrus Canisius aan de Molenstraat in Nijmegen. Deze datum werd echter ongeschikt bevonden en in een gecorrigeerde briefannonce werd volgens Van der Plas vermeld, dat het huwelijk op 15 april 1944 ‘om 10.30 uur (zou) worden ingezegend in de parochiekerk van de H. Petrus Canisius aan het Keizer Karelplein in Nijmegen.’⁴⁷¹

Deze weergave strookt niet met de werkelijkheid. Op 22 februari 1944 werd de binnenstad van Nijmegen verwoest door geallieerde bombardementen. Ook de Canisiuskerk, die overigens aan de Molenstraat stond, lag in puin. De inzegening zou geschieden in de Sint-Jozefkerk aan het Keizer Karelplein. Op de dag van het huwelijk trok de bruidegom zich in extremis terug. Hij durfde het huwelijk toen niet aan, want dat betekende verlies van persoonlijke vrijheid en van zelfstandigheid, dus van onafhankelijkheid. Een jaar later is het huwelijk trouwens alsnog voltrokken. Dat hoorde ook bij zijn posture: angst zijn vrijheid en zelfstandigheid, waar hij zo aan gehecht was, te verliezen.

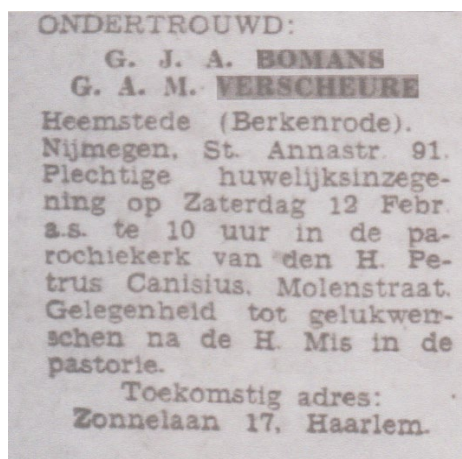
---

⁴⁶⁸ Beoefenaar van de psychotechniek, de toegepaste experimentele psychologie, waarbij wordt onderzocht of iemand voor een bepaald beroep of voor een bepaalde opleiding geschikt is.

⁴⁶⁹ Gedateerd: 25 september 2008 en als ‘1000-pootje’ verschenen. Uitgegeven door het Godfried Bomans Genootschap.

⁴⁷⁰ Plas, M. van der 1982, 287.

⁴⁷¹ Ibidem, 318.

De huwelijksvoltrekking zou toen vooralsnog geen doorgang vinden.

b De periode 1945-1971

Het publieke beeld dat in die tijd van Bomans bestond, komt niet overeen met het beeld dat hij toen van zichzelf had. Het grote publiek zag in hem een luchthartige en humoristische figuur die tegenover de problemen op godsdienstig en maatschappelijk gebied een relativerende en oppervlakkige houding aannam. Bomans zelf positioneerde zich in het godsdienstig veld echter als een gedreven katholiek die opkwam voor zijn geloof, dat geloof serieus nam en fouten en tekortkomingen zeer kritisch benaderde. Een voorbeeld van zijn bevlogen houding en zijn kritiek is te vinden in 'Een Katholiek Réveil' dat in 1946 verscheen in het door jezuïeten geleide weekblad *De Linie*. Hij schreef onder meer het volgende:

Het Katholicisme heeft zijn *scheppende kracht* in de levende maatschappij verloren. Het ziet toe, vermanend, waarschuwend, en bedroefd van harte. Maar het verandert het aansijn der aarde niet. De sociale wetgeving: anderen gaven de stoot ertoe. De film is onze handen ontgleden, en in het spel der diplomaten zijn wij de bezorgde toeschouwers. Wij zijn het zout der aarde niet meer. Wij zijn het deeg, dat aarzelend rijst en daalt, en zonder smaak is. Wij geven geen richting, wij gaan niet voorop.⁴⁷²

Het posture dat hij door zijn autofiguratie wilde overbrengen, werd door het merendeel van zijn lezers, kijkers en luisteraars niet overgenomen. Dat vigerende beeld van de schrijver heeft zich vastgezet in het collectieve geheugen van de Nederlanders en dat eerste imago is voor velen ook het definitieve beeld dat al gevormd is in 1949, toen Carmiggelt zijn portrettenboek *Iedereen kent ze* publiceerde. De slotalinea in dat werk uit een interview met Bomans luidt: 'Hoe Godfried Bomans zich zal ontwikkelen, is een blinde vraag. Zijn essays van het laatste jaar doen een wending vermoeden naar vaarwater van een andere diepgang. Dat bij deze koerswijziging zijn humor hem verlaten zal, is noch te verwachten, noch te wensen.'⁴⁷³

Opvallend is dat hier niet Carmiggelt aan het woord is, maar Bomans zelf. Hij had aan deze alinea een nieuw slot geschreven, zonder dat Carmiggelt dat wist. De Haarlemse auteur had de uitgever opgebeld en hem verteld, dat hij weinig vertrouwen had in de weergave van het interview. Bomans heeft toen zelf die slotalinea veranderd. Dit geeft wel aan dat hij zijn

⁴⁷² Godfried Bomans *Werken* 7 1999, 580.

⁴⁷³ Joosten, J. 'Bomans als Barthes: Een lectuur van de Volkskrant-teksten van Godfried Bomans.' In: *Jan Campert-Stichting Jaarboek 2013, 2014*, 105.

eigen posture goed kende en hij wilde dit in het openbaar duidelijk maken. Dit is echter niet gelukt. Het eerste en definitieve beeld was al in 1949 ontstaan en is sindsdien niet meer noemenswaardig veranderd. *You never get a second chance to make a first impression*, geldt zeker ten aanzien van Bomans. Het toen bij de grote massa ontstane imago van hem heeft een taai leven geleid.

Zoals eerder is vermeld, dreef de auteur na de oorlog langzaam weg van de traditioneel katholieke tijdschriften. Hier kunnen diverse redenen aan ten grondslag liggen. Ik heb reeds aangegeven dat hij niet enthousiast was over de verzuiling die er ook na 1945 in Nederland nog duidelijk heerste. Mathijssen is van oordeel dat hij door meer mensen gelezen wilde worden.⁴⁷⁴ Aarts vermoedt dat het verbreden van de horizon mede kwam door zijn afkeer van hemelbestormende idealen. Bomans sympathiseerde volgens hem niet met een overmatig enthousiasme voor de goede zaak en met een extase voor (te) hoge idealen.⁴⁷⁵ Ook zijn vrije geest kan echter debet zijn aan deze ontwikkeling.

Na de bevrijding werd Bomans redacteur van het katholieke ochtendblad *de Volkskrant*.⁴⁷⁶ J.M. Lücker, algemeen hoofdredacteur van die krant, had hem gevraagd of hij toe wilde treden tot de redactie. In een brief van 16 maart 1945 schreef Bomans aan de hoofdredacteur, dat hij bang was dat de krant 'het orgaan der herboren Katholieke Staatspartij' zou worden. Het stadium van het katholieke isolement was voorbij, zo schreef hij aan Lücker, 'de gedachten van Romme, Goseling⁴⁷⁷ en van mijn overleden vader acht ik ancien régime.'⁴⁷⁸ Uit die houding blijkt andermaal dat Bomans wars was van de hokjesgeest en dat hij geen voorstander was van de verzuiling.

Korte tijd later werd hij ook een vaste medewerker van *Elseviers Weekblad*.⁴⁷⁹ Hij kreeg het redacteurschap van dit niet-katholieke blad na een uitnodiging daartoe van de hoofdredacteur, H.A. Lunshof. Bomans had er vermoedelijk meer vrijheid dan hij redelijkerwijs bij katholieke bladen kon verwachten. Ook speelt hoogstwaarschijnlijk bij de aanvaarding van het redacteurschap het gegeven mee, dat hij niet gebonden wilde zijn aan één zuil. Die ongebondenheid, die vrijheid, was erg belangrijk voor hem en was er de oorzaak van, dat hij zich niet in een keurslijf liet dwingen. Lunshof: 'Hij had een angst zich te binden. [...] Hij bezat de onafhankelijkheid van de bezonnenen.'⁴⁸⁰ Hij was dan ook afkerig van opdrachten die *Elsevier* hem gaf en verzon liever zelf zijn bijdragen. Om die reden en omdat zijn katholicisme niet benepen of enghartig was, verleende hij later ook zijn medewerking aan niet-katholieke omroepen, zoals de liberale AVRO, de socialistische VARA en de protestants-christelijke NCRV. Tevens kunnen geld en roem motieven zijn geweest. Voor die laatste omroep ging hij vanaf 1964 werken in een tijd dat de verzuiling nog belangrijk was en er nog geen sprake was van integratie tussen protestanten en katholieken.

---

⁴⁷⁴ Aarts, J. 2010, 48.

⁴⁷⁵ Aarts, J. 2012, 186.

⁴⁷⁶ *Godfried Bomans Werken I* 1996, 703.

⁴⁷⁷ Mr. Carel Goseling (1891-1941) was partijvoorzitter en fractievoorzitter van de RKSP. Was minister van Justitie in het vierde kabinet Colijn. Werd na de val van Nederland in 1940 bij vergissing door de Duitsers opgepakt. Stierf in 1941 in Buchenwald. Bron: http://wikipedia.org/wiki/Carel_Goseling : 12 februari 2015.

⁴⁷⁸ Vree, F. van 1996, 23.

⁴⁷⁹ *Godfried Bomans Werken I* 1996, 704.

⁴⁸⁰ Lunshof, H. 'Een stille man van het hofje.' In: Van der Plas, M. (red.) 1972, 133-134.

Hij moest over de haast onneembare barrière van het geloof heenstappen, maar wilde het juk van de zuilen van zich afwerpen en zich onbezwaard en ongebonden voelen.

Omdat hij zich bij *Elsevier* wat losser kon opstellen dan bij *de Volkskrant*, voelde hij zich daar wat prettiger. Dit had te maken met zijn onafhankelijkheidsgevoel. In dit verband zegt Van der Plas, dat Bomans wantrouwig was tegen elk gareel. 'Hij leek telkens te willen ontsnappen aan de dwangbuis van verplichtende verbintenissen.'⁴⁸¹ Van der List spreekt over de 'vrije geest'⁴⁸² van Bomans, die geen enkele dwang verdroeg.

Hoewel hij na de oorlog voor meer algemene periodieken heeft gekozen, bleef hij nog jarenlang verbonden aan *de Volkskrant*, de krant die tot 1965 een katholieke signatuur had. 'Bomans wist precies hoe hij de beperkte ruimte die een katholiek dagblad bood, moest benutten. Hij dreef de spot met alles en iedereen, zonder evenwel het geloof en de machtsverhoudingen in de kern aan te tasten: hij richtte zich toch vooral op uiterlijke vormen.'⁴⁸³

Als journalist bij *de Volkskrant* en *Elseviers Weekblad* hield Bomans zich niet aan de feiten. Hij kon of wilde eenvoudigweg niet vermelden wat er gebeurd was. Behalve dat hij niet afhankelijk wilde zijn van die feiten, ligt hier een diepere oorzaak aan ten grondslag. Deze is te vinden in het volgende citaat. 'Een verhaal wordt pas interessant als de verteller gaat liegen. Zodra en vanaf het moment dat hij van de werkelijke gebeurtenissen afwijkt wordt hij boeiend, omdat wij dan te maken hebben met een creatie. En alles wat de moeite waard is ontstaat in de menselijke geest.'⁴⁸⁴ Hij vindt

een gebeurtenis pas het vermelden waard als er door de verteller vooraf iets aan gedaan is. Goed, het leven zelf mag dan het ruwe materiaal leveren, maar dan begint het pas. Ik ben een groot lieger. Met een volbloed leugenaar verschil ik alleen hierin, dat ik geen moment verwacht dat iemand mij gelooft. [...] De feiten zijn maar kiezelstenen en het is aan mensen handen gegeven die in glinsterende mozaïeken uit te leggen.⁴⁸⁵

Volgens Bomans gebeurt alles in de menselijke geest. Dat is voor hem een levensbeschouwelijk leidmotief. 'Niet de werkelijkheid is belangrijk, maar datgene wat wij van de werkelijkheid denken en waarin wij haar omtoveren.'⁴⁸⁶ De voorstelling van de werkelijkheid is, aldus de Haarlemse auteur, veel belangrijker dan de werkelijkheid zelf. De mens is een scheppend wezen, dat meer op productiviteit is ingesteld dan op ontvankelijkheid. Volgens hem betekent de werkelijkheid niets. Zij krijgt pas vorm door wat de mensen ervan maken. Deze opvatting getuigt van een uitgesproken idealistisch mens- en wereldbeeld. Het is niet de werkelijkheid an sich die tot ons spreekt, het is het beeld dat wij van dingen of mensen gevormd hebben dat het woord tot ons richt en waarnaar wij luisteren. Het beeld dat wij van onze medemensen hebben, is onze eigen geestelijke schepping, aldus de schrijver. Wij verbuigen de werkelijkheid. 'Wij zien de wereld in de spiegel van onze persoonlijkheid.'⁴⁸⁷

---

⁴⁸¹ Bomans, G. 1972(e), 136.

⁴⁸² List, G. van der 2013, 15.

⁴⁸³ Vree, F. van 1996, 33.

⁴⁸⁴ Bomans, G. 'Vrouw torpedeert sterk verhaal.' (14 mei 1960). In: *Godfried Bomans Werken VI* 1998, 28.

⁴⁸⁵ Bomans, G. 'Herinneringen aan Lodewijk van Deyssel.' (15, 22, 29 oktober, 5, 26 november 1966). In: *Werken V* 1966, 722.

⁴⁸⁶ Bomans, G. 'De sleutel tot de figuur Bilderdijk.' (15 september 1956). In: *Godfried Bomans Werken V* 1998, 640.

⁴⁸⁷ Bomans, G. 'Inleiding [G.K. Chesterton, *Avonturen van Father Brown*].' (juli 1951). In: *Godfried Bomans*

Met deze uitspraken geeft Bomans aan dat het objectief weergeven van de realiteit in feite niet mogelijk is. Hij zegt: 'Objectiviteit bestaat niet.'⁴⁸⁸ Hij wil ons doen weten 'dat de werkelijkheid een fictie is, een volkomen en voor iedereen verborgen mysterie, dat slechts door de toverstaf van een ziener tot leven komt.'⁴⁸⁹

Door deze instelling en autorepresentatie heeft Bomans een beeld gegeven van zijn kijk op de werkelijkheid, een visie die heeft bijgedragen aan zijn posture.

Die zienswijze maakte hem ongeschikt als dagbladschrijver. Als schrijver van columns was hij bij de pers wel op zijn plaats. 'Als een modern columnist verlangde hij volledige vrijheid voor zijn rubriek en wenste onder geen beding te worden gekapitteld.'⁴⁹⁰

Tijdens zijn redacteurschap bij *de Volkskrant* onder Lückert beklagde de columnist zich er tegenover hem wel eens over dat hij niet de ruimte kreeg die hij nodig had en dat de hoofdredacteur overal de leiding over wilde houden. Bomans ergerde zich aan het gezag en voelde zich beknot in zijn vrijheid. Hij zette gezagsdragers, onder wie ook politici, vaak te kijk. Nu eens deed hij dat op een ernstige manier, dan weer op humoristische wijze. Dat gebeurde met name in het stripverhaal 'Pa Pinkelman in de politiek' uit 1952, maar ook in zijn columns in *de Volkskrant*. Een duidelijk voorbeeld van het ironiseren is te vinden in de column 'De kluizenaar' die hij schreef in de krant van 3 augustus 1956. In dit verhaal gaat een anachoreet uit Thübingen van de ene dag op de andere een werelds leven leiden. Een kerkmeester onder wiens parochie de man valt, besluit in te grijpen. Hij beschuldigt de kluizenaar van het zich overgeven aan allerlei aardse genietingen. Het verwijt dat de in weelde badende heremiet hem maakt, is dat de kerkfunctionaris zichzelf hieraan ook schuldig maakt. Vervolgens zet de kerkmeester de kluizenaar uit de parochie.

Bomans stelt in dit artikel het huichelachtige gedrag van een 'autoriteit' op een grappige manier aan de kaak.

Hij zet gezagsdragers vaak neer als gewone mensen die ook om twaalf uur hun boterham eten en enkele keren per dag het toilet moeten bezoeken. Autoriteiten voor wie de auteur een groot respect had - zoals pausen - ironiseerde hij niet. In het algemeen duldde hij, zoals gezegd, geen gezag boven zich, vandaar het nivelleren van gezaghebbende figuren. Als het gezag boven hem stond, kon hij zijn vleugels niet uitslaan en voelde hij zich niet vrij.

In het sprookje kon hij zich helemaal uitleven: daarin was hij echt onafhankelijk en kon hij zijn fantasie de vrije loop laten.

Dat genre lag hem daarom erg goed. Bomans hield zich als sprookjesverteller niet aan de conventie van de vaste formule: alles speelt zich af tussen 'er was eens' en 'ze leefden nog lang en gelukkig.' Hij week daarvan af door zijn personages niet lang en gelukkig te laten leven. Als onafhankelijk schrijver hield hij zich niet aan de voor dat genre algemeen geldende regels, maar hij maakte zelf wel uit hoe hij een sprookje opbouwde. Ellenbroek noemde hem in dit verband 'een non-conformist.'⁴⁹¹ Hoewel het hier een latere bron betreft, past het beeld dat Ellenbroek schetst wel bij wat we over Bomans weten: bij bestudering van Bomans' vele sprookjes wordt het duidelijk dat hij zich niet conformeerde aan algemeen

---

Werken VII 1999, 157.

⁴⁸⁸ Bomans, G. 'Iets over beroemdheid.' (5 januari 1950). In: *Godfried Bomans Werken VII* 1999, 125.

⁴⁸⁹ Bomans, G. 'Het geheim van Troje.' (17 juni 1967). In: *Godfried Bomans Werken IV* 1997, 664.

⁴⁹⁰ Vree, F. van 1996, 34.

⁴⁹¹ Ellenbroek, W. Artikel in *de Volkskrant* van 9 oktober 1976.

aanvaarde conventies voor dit genre. Hij positioneerde zich in het literaire veld als een onafhankelijke, fantasierijke en vrijheidslievende auteur die het gezag geregeld op de hak nam.

Het zich niet houden aan conventies (maar wel aan afspraken) is ook een conclusie uit het rapport van personeelsadviseurs naar aanleiding van een onderzoek naar Bomans' persoonlijkheidskenmerken op last van een uitgeversmaatschappij op 8 november 1970.⁴⁹² De resultaten van het op zijn handschrift gebaseerde onderzoek zijn in de Algemene inleiding vermeld.

Bomans in zijn element als sprookjesverteller.

Zich niet houden aan conventies betekent dat Bomans zijn eigen gang ging en zich niet conformeerde aan traditionele, stilzwijgend aanvaarde maatschappelijke normen en opvattingen. Hij ging ervan uit dat anderen zich aan hem zouden aanpassen.

Ook in politiek opzicht toonde hij zich onafhankelijk en hij kon zowel naar links als naar rechts krachtig uithalen. In 1971 stemde hij, zoals hij zei, bij de Tweede Kamerverkiezingen op de lijsttrekker van het GPV, de heer Jongeling. We zien Bomans hier als iemand die zich niet gebonden achtte aan de katholieke politieke partij, de KVP.⁴⁹³

Van Run⁴⁹⁴ schrijft dat zijn vriend altijd op zoek was naar warmte en behaaglijkheid. 'Hij zocht bij voorkeur veilige huizen, vroeg melk of chocolade, praatte wat, trok zijn schoenen uit, ging op een bank liggen en sliep in. Maar ineens stond hij op en trok zijn jas aan,

---

⁴⁹² Rapport van Kerkhoff, Haenen en De Kanter voor de opdrachtgever A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden, nr. 701105. Gegevens uit dit rapport bevinden zich in het Literatuurmuseum in Den Haag.

⁴⁹³ Bomans, G. 1972(c), 80.

⁴⁹⁴ Herman van Run (1918-2012) kende Bomans van hun beider studietijd in Nijmegen. Raakte later met hem bevriend. Was hoofdredacteur van *De Tijd* en docent aan de School voor de Journalistiek te Utrecht.

onhandig verstrooid alsof hij een lap om zich heen trok waaraan mouwen bleken te zitten en ging weg. Hij deed wat hij wilde.’⁴⁹⁵

Bomans heeft in de loop van zijn leven een achttal buitenechtelijke verhoudingen gehad. Met sommige vrouwen onderhield hij zijn leven lang intensieve vriendschappen. Als de omgang met deze vriendinnen te amicaal werd, maakte hij zich uit de voeten. Hij wilde zich niet binden, hij wilde zichzelf zijn en zijn onafhankelijkheid bewaren.⁴⁹⁶ Hij uitte tegenover hen geen persoonlijke gevoelens. Dat verzekerde mij ook vriendin Alison Korthals Altes.

Hij was voor zijn vriendinnen ongrijpbaar. Niemand kende hem werkelijk, hij liet zich niet kennen. ‘Het was moeilijk tot zijn kern door te dringen, want hij was een gecompliceerd mens, zoals er maar één of twee in een eeuw voorkomen’⁴⁹⁷, aldus vriendin Ida Veldhuizen van Zanten. In de reacties van deze vrouwen op hun verhouding met Bomans komt duidelijk naar voren, dat hij bij hen warmte, huiselijkheid en behaaglijkheid zocht en vond. Volgens Erna Sporenberg, op wie Bomans in 1939 verliefd werd - hij was toen 26 en de latere operadiva was 16 - zou de portretschilderes Aleid Slingerland een ideale echtgenote voor hem geweest zijn, omdat ze zo ‘moederlijk’ was. Annemarie Oster beklemtoonde dat hij voortdurend aardig gevonden wilde worden, een kenmerk van Bomans dat als een rode draad door zijn leven loopt.

Alison Korthals Altes ontmoette Bomans toen hij begin 50 was. Zij was toen 27. ‘Hij verborg zijn kwetsbaarheid onder zijn humor.’ Zij werd zijn illustratrice. Uit brieven van Bomans aan haar, die zich in het Literatuurmuseum in Den Haag bevinden, blijkt dat hij van haar hield. Zangeres Thérèse Steinmetz: ‘Ik heb sterk de neiging al die sombere verhalen over Godfried te relativiseren. Ik weet dat hij ernstige en diepzinnige kanten had, maar hij was toch niet zo intriest als men wel beweert.’

Erna Sporenberg voegt er dit nog aan toe: ‘Hij verstopte zijn rijke innerlijke leven angstvallig achter het gemakkelijke succes van zijn humor. Er lagen zoveel waardevolle eigenschappen en karaktertrekken in die man opgeslagen waarvan niemand iets merkte...’

Ook Miriam Güde en Ineke Swanevelt waren hartsvriendinnen van Bomans. De vriendschap met de illustratrice Miriam Güde (of Maria Gude zoals Bomans haar noemde) duurde 23 jaar.

De gemeenschappelijke noemer in de contacten met al deze vrouwen is de angst zijn innerlijk te onthullen en zijn behoefte aan aandacht, huiselijkheid, geborgenheid en warmte. Bomans positioneert zich hier als een persoon die niet toelaat dat men zijn innerlijk leven leert kennen. Als de deur op een kier wordt gezet, slaat hij die hard dicht door zijn hielen te lichten. Hij blijft voor iedereen, ook voor personen die hem meer nabij zijn, een groot mysterie.

In 1972 is Bomans’ artikel ‘Notities van een verontruste’ postuum verschenen.⁴⁹⁸ Het gaat hierin over de milieuvervuiling in Nederland. De auteur is daar verontrust over, omdat er

---

⁴⁹⁵ Run, H. van. ‘Van dichtbij gezien.’ In: Plas, M. van der (red.) 1972, 203.

⁴⁹⁶ Bukman, B. en J. Chorus. ‘De vrouwen van Bomans.’ In: HP/De Tijd 20 september 1991/week 51 en 52. 100-106.

⁴⁹⁷ Dit en de volgende citaten betreffende de verhouding van de vriendinnen tot Bomans komen uit het artikel van Bukman en Chorus.

⁴⁹⁸ *Godfried Bomans Werken VII* 1999, 521-522.

eigenlijk geen oplossing voor is. De bevolking werkt er namelijk in feite niet aan mee, zodat dit probleem niet uit de wereld wordt geholpen.

Er zijn, zo schrijft Bomans, wel professionele hoopgevers die zeggen: 'Dezelfde wetenschap die de lucht vervuult [...] zal ook de middelen vinden om de dampkring weer te zuiveren.'⁴⁹⁹

Hij gelooft niet dat dit werkt en is van mening dat deze oplossing geen enkele garantie biedt dat het met het milieu in de toekomst beter gaat. Zijn visie op de milieuproblematiek is deze: Er moet een mentaliteitsverandering plaatsvinden, maar dan dient er wel een bezieling achter te zitten. Het helpt niets de mensen er dag in dag uit op te wijzen, dat ze over dertig jaar naar de bliksem gaan, want, zo zegt de schrijver van het artikel, ze zijn daartoe gaarne bereid, als het hun nú maar goed gaat. Vanaf het moment echter dat we bezield zijn door een nieuw begrip van het leven, zijn we van dreiging verlost.

Pas als er een vervoerde overeenkomst komt die zonder ook maar een moment achterom te kijken een totaal nieuwe weg wijst, is het luisteren geblazen. Dat is tweeduizend jaar geleden ook een keer gebeurd en het kan weer gebeuren. [...] In elk geval, van zo'n blootvoeter moeten we het hebben. Hij blaaste een paar woorden in het verzuurde deeg en het gaat weer rijzen. [...] Het wachten is op een heilige van deze tijd.⁵⁰⁰

Bomans zegt hier dat de oplossing voor het milieuprobleem moet komen van een bezieler met een groot charisma. Het verleden heeft geleerd dat zo iemand de mensen weet te enthousiasmeren, waardoor er een betere wereld kan ontstaan. Hiermee ontvouwt hij een persoonlijke en onafhankelijke mening. De auteur presenteert zich hier als iemand die begaan is met het milieu en voor het milieuprobleem een originele, niet-alledaagse oplossing aandraagt.

4 Een tussentijdse balans

In de periode van 1926 tot 1971 - waar het in dit hoofdstuk om gaat - is er een duidelijke ontwikkeling te zien in Bomans' onafhankelijkheid. Deze manifesteert zich op allerlei terreinen, zoals op maatschappelijk, sociaal, cultureel, onderwijskundig, journalistiek gebied en op dat van radio en televisie. In de volgende paragraaf zullen we zien of hij ook op het gebied van geloof en kerk een onafhankelijke koers heeft gevaren. Naarmate de groei naar zijn volwassenheid toenam, is zijn onafhankelijkheid toegenomen.

Op de middelbare school werd al duidelijk, dat hij zich moeilijk kon conformeren aan de thuis en op school geldende regels. Thuis kwam hij als puber en later als adolescent steeds vaker en in steeds ernstiger mate in conflict met zijn vader, die een sterke persoonlijkheid was. Ook op school ontstonden er moeilijkheden, doordat zijn natuur niet overeenkwam met het gereguleerde systeem aldaar. De gevolgen waren een gespannen sfeer thuis en het doubleren in klas 4 van het gymnasium.

Op de Universiteit van Amsterdam groeide zijn onafhankelijke instelling. Hij werd door zijn vader 'verplicht' daar rechten te gaan studeren, maar voelde daar in feite niets voor. Daardoor was hij een ongemotiveerde student die met de nodige moeite en tegenzin slaagde voor zijn kandidaatsexamen.

Ook in Nijmegen werd de studie psychologie geen succes. Hij was niet gemotiveerd voor deze studie en zijn onafhankelijkheidszin bracht ook mee, dat hij moeilijk boven hem staand

---

⁴⁹⁹ ibidem, 529.

⁵⁰⁰ ibidem, 532.

gezag kon aanvaarden. Mede daardoor liepen de opdrachten die hij in het kader van zijn universitaire studie moest uitvoeren, uit op een echec.

Als redacteur van diverse organen speelde zijn ingeboren zucht naar vrijheid en ongebondenheid hem parten. Zo relativeerde en verafschuwde hij de hokjesgeest en de maatschappelijke en godsdienstige indeling in Nederland in zuilen, waardoor hij zijn medewerking verleende aan niet-katholieke media als pers, radio en televisie. Zijn grote relativiseringsvermogen bracht hem er bijvoorbeeld toe, dat hij, toen hij zich als nieuwe redacteur van *Propria Cures* moest voorstellen aan het lezerspubliek, daar een kolderieke en mystificerende presentatie van maakte.

Bomans' karakter liet ook niet toe in 1941 lid te worden van de Nederlandse Kultuurkamer. Zelfs na een tweede gesprek bleef hij weigeren. Deze standvastige houding had te maken met zijn gevoel voor ongebondenheid: hij wilde zich niet aansluiten bij een organisatie die zijn eigen wil uitschakelde. Bovendien was het nationaalsocialisme hem een doorn in het oog.

De loyaliteitsverklaring die hij in 1943 als student moest afleggen, tekende hij evenmin. De consequentie hiervan was, dat hij noodgedwongen onderdook. 'Moeten' kwam in zijn vocabulaire niet voor. Zo heeft hij zich in de bestudeerde periode geprofileerd: als een vrijbuiters die zich niet onderwierp aan opgelegde regels, voorschriften en verplichtingen, maar in alles vrijheid van handelen verkoos.

Zijn vrijheidszin was er, naast bindingsangst en gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel, mede oorzaak van, dat hij op het laatste moment afzag van zijn kerkelijk huwelijk op 15 april 1944. Hij zou dan zijn vrijheid en zelfstandigheid moeten opofferen en dit argument woog zwaarder dan zijn voornemen in het huwelijk te treden. Overigens liet hij dit principe een jaar later varen, toen hij alsnog voor de kerk trouwde.

In 1945 werd hij redacteur van de katholieke *Volkskrant* en korte tijd later tevens van *Elseviers weekblad*. De medewerking aan dit niet-katholieke blad is onder meer te verklaren uit de omstandigheid dat hij niet gebonden wilde zijn aan enkel katholieke media. Dat was in de context van die tijd een opvallende beslissing.

Zijn vrijheidsdrang en het niet overweg kunnen met boven hem gesteld gezag verklaren ook, dat hij niet geschikt was als journalist: hij kon en wilde zich niet aan de opdracht houden feitelijkheden te registreren. Het gevolg hiervan was dat hij 'vluchtte' naar de column, een voor hem in alle opzichten ideaal genre.

Behalve de column was ook het sprookje Bomans op het lijf geschreven. Overigens niet het klassieke sprookje waarbij een algemeen aanvaarde formule geldt qua opbouw en afloop. De opbouw heeft bij hem een onconventioneel karakter. Hij wilde die in alle vrijheid zelf gestalte geven. Daarbij komt nog dat Bomans een ongebreidelde fantasie had, een factor die hem bij dit genre zeer te stade kwam.

Honshorst heeft over deze materie in een essay⁵⁰¹ belangwekkende mededelingen gedaan. Bomans, zo zegt hij, huldigde de uitspraak: 'Objectiviteit bestaat niet.'⁵⁰² De essayist noemt dit een filosofische uitspraak die min of meer aforistisch van aard is, dat wil zeggen dat de stelling als een absolute waarheid wordt geponeerd, onafhankelijk van de context waarin ze

---

⁵⁰¹ Honshorst, K. *Niet gezien, onopgemerkt gebleven: Over Godfried Bomans en Marcel Proust, Bien étonné de se trouver ensemble*. Onuitgegeven essay 2015, 7.

⁵⁰² *Godfried Bomans Werken VII* 1999, 125.

staat. Honshorst zegt dat Bomans' wijsgerige uitspraken een opmerkelijke filosofische consistentie vertonen die context-onafhankelijk zijn. Hij merkt op dat de wijsgerige opmerkingen van de Haarlemse auteur 'beschouwd kunnen worden als zaden afkomstig van één en dezelfde filosofische plant.'⁵⁰³

Uit het psychologisch onderzoek dat in 1970 verricht werd op basis van zijn handschrift, is onder andere gebleken, dat hij zich niet hield aan maatschappelijke conventies. Daardoor vertoonde hij soms een merkwaardig gedrag, bijvoorbeeld door plotseling uit een gezelschap te vertrekken als dit hem, om welke reden dan ook, niet beviel.

Bomans was ook politiek onafhankelijk. In dat opzicht hield hij zich evenmin aan conventies die eind jaren zestig, begin jaren zeventig nog golden. De traditie van het stemmen op de KVP, dat toen nog usance was voor katholieken, doorbrak Bomans door bij de Kamerverkiezingen in 1971, naar eigen zeggen, zijn stem uit te brengen op het GPV, het Gereformeerd Politiek Verbond. Behalve de traditie doorbrak hij ook het taboe om zijn keuze bekend te maken. Hij heeft in dat jaar voor de televisie een gesprek gevoerd met de heer Piet Jongeling, de lijsttrekker van die partij en tevens hoofdredacteur van *Het Nederlands Dagblad*. Deze man heeft op hem een grote indruk gemaakt als een integer en beginselvast politicus met een rotsvast geloof. Bomans deed wat hij wilde.

De oplossing die de Haarlemse schrijver aandroeg om de milieuproblematiek op te lossen, geeft blijk van originaliteit. In 'Notities van een verontruste', een artikel dat in 1972 postuum is verschenen, is sprake van een opvallende zienswijze door te stellen dat het milieuprobleem opgelost kan worden door een charismatische leider die de mensen weet te bezielen en hen ertoe weet te bewegen te werken aan een schonere en betere wereld.

5 Bomans' onafhankelijkheid op godsdienstig gebied

Het postuum dat Bomans van zichzelf heeft geschapen en dat via zijn werken en zijn optreden voor radio en televisie bekend is geworden, is grotendeels gevormd uit particuliere en publieke contemporaine bronnen.

Bomans paste niet in het traditionele beeld van de groepsvorming van de Nederlandse katholieken in ruwweg de eerste zestig jaar van de twintigste eeuw, een beeld dat veelal gekenmerkt wordt door eenheid, verbondenheid en volgzzaamheid.⁵⁰⁴

Dat beeld wordt door Luykx in zijn werk *Andere katholieken* ontkracht. Hij laat daarin de andere kant van de medaille zien door aan te tonen dat confessionalisering en verzuiling in de jaren 1920-1960 onder de katholieke Nederlanders in talrijke opzichten 'van beperkte aard en omvang [waren], en als die bewegingen al tot succes leidden, ging dat vaak genoeg met eindeloze fricties en conflicten van allerlei slag gepaard.'⁵⁰⁵ Bij die 'andere katholieken' behoorde ook Bomans, zeker vanaf 1932, toen hij 'Gebed voor Nederland' schreef.

Het heersende imago, dat traditionele beeld van de katholieken, past bij de godsdienstige opvoeding van de jeugdige Bomans thuis en op school. Hij is opgegroeid in een streng-katholiek gezin, waar de dagelijkse kerkgang en andere geloofsplichten centraal stonden. In de jaren zestig sprak hij over 'een verstikkende dampkring' als het ging om de godsdienstige

---

⁵⁰³ Honshorst, *Niet gezien, onopgemerkt gebleven*, 10.

⁵⁰⁴ Luykx, P. 2000, 7.

⁵⁰⁵ *ibidem*

dwang in zijn jeugdijaren en noemde hij het een bevrijding dat het geloof niet langer een jas was die je aan moest trekken, maar iets wat je jezelf eigen moet maken. Dat was voor hem belangrijk, omdat hij met zijn - zoals blijken zal - zo gevierde vrijheid hier zijn weg in kon en zou vinden.

Bomans viel vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw niet onder de traditionele gelovigen die geen kritiek uitten en zich passief voegden naar de regels die hun door de Kerk werden voorgeschreven. Hij was een actieve gelovige die op de bres stond voor het geloof, maar fouten en tekortkomingen duidelijk aan de kaak stelde, zoals ik in de hoofdstukken 1 en 2 heb aangetoond.

In 1932 schreef Bomans 'Gebed voor Nederland' dat in mei van dat jaar verscheen in het katholiek literair jongerentijdschrift *Het Venster*. Het is, zoals in Hoofdstuk 2 is gezegd, een rebels en cynisch gebed, vol afkeer en walging van de heersende maatschappelijke en godsdienstige toestand in het Nederland van begin jaren dertig van de vorige eeuw. Hij profileert zich in dit gebed als een geëngageerd en sociaal bewogen katholiek met een sterke wil tot verbetering van de maatschappelijke en godsdienstige situatie. Daarin wijkt hij af van het gedrag van de traditionele katholiek.

In het voorjaar van 1935 heeft Bomans een brief geschreven aan de redactiechef van *De Dijk*, die ging over de identiteit van het studentenorgaan. De brief zou moeten worden voorgelezen aan de redactieraad, waar de briefschrijver zelf deel van uitmaakte. In 1996 is die brief als typografisch document verschenen.⁵⁰⁶ Volgens de opsteller ervan (hij was toen 22 jaar) moet de katholieke student niet bang zijn voor de consequenties van zijn geloof. Hij pleit ervoor 'Dat De Dijk haar standpunt van afzijdig toeschouwer verlate en urig, bewust en krachtig stelling neme tegenover die uitwassen v. het studentenleven die on-Katholiek zijn.'⁵⁰⁷ Op die manier is een lauwe of bange geloofsbeleving uit den boze. *De Dijk* moet, zo vindt hij, partij kiezen voor strevingen die wel katholiek zijn.

In september 1936 verschijnt in dat orgaan een artikel van Bomans dat hij namens de redactie schrijft. De titel ervan luidt: 'Eenige opmerkingen omtrent het weekblad "Vrijdag"'.⁵⁰⁸ De 23-jarige student vindt dat het blad niet beantwoordt aan de verwachtingen. 'Wat wij studenten momenteel van een jong, katholiek weekblad verwachten is: Dat het jong zij en dat het katholiek zij, wat betekent dat het zegt wat op het oogenblik gezegd moet worden en dat het dit op katholieke wijze doet.' De jeugdige redacteur praat vol vuur over zijn geloof. 'Vrijdag' moet dezelfde sfeer ademen, vindt hij.

De brief uit voorjaar 1935 en het artikel van september 1936 zijn beide primaire en contemporaine bronnen. Ze tonen aan dat Bomans als student van 22 à 23 jaar een gedreven en geestdriftige katholiek was, die zijn geloof vol vuur uitdroeg. Zo positioneerde hij zich op godsdienstige terrein.

---

⁵⁰⁶ *De Dijk: een onbekend handschrift van Godfried Bomans lente 1935*. Apeldoorn: Pers Aldo december 1996.

⁵⁰⁷ Bomans, *De Dijk*, 38.

⁵⁰⁸ *De Dijk*, 5de Jaargang, no. 1, September 1936, 6-10.

Vrijdag was een katholiek opinieweekblad waarvan het eerste nummer op 14 februari 1936 verscheen. Het was een uitgave van Paul Brand te Hilversum. Na enkele maanden werd het blad overgenomen door NV De Residentiebode waarna het in autoritair-corporatistisch vaarwater geraakte. Anton van Duinkerken typeerde *Vrijdag* als 'het blad van Dietse solidaristen en sensatie-fascisten.' Op 25 december 1936 werd de uitgave gestaakt. Bron: <https://books.google.nl/books?isbn=9075727711> : 5 mei 2015.

Uit brieven uit de bestudeerde periode blijkt dat hij een wilskrachtig en doelgericht persoon was, die in hoge mate begaan was met zijn geloof. Ook zijn vrijheidszin en zijn gevoel voor onafhankelijkheid zijn elementen van zijn representatie die geregeld voorkomen, evenals zijn lust tot mystificeren.

In de jaren vijftig was de doorsneegelovige nog zeer gehoorzaam aan het Vaticaan. Er heerste toen in Nederland nog een traditioneel, gesloten en gezagsgetrouw katholicisme, dat 'in zijn uiterlijke gedaante succesvol en onaantastbaar' leek.⁵⁰⁹ Dit beeld komt niet overeen met de manier waarop Bomans in die tijd in het geloof stond.

Onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het gezag en de gezagsdragers en trouwe volgzzaamheid waren in zijn jonge jaren kardinale deugden. Dat gold nog tot het Tweede Vaticaans Concilie, toen het geloof nog overwegend 'contra-reformatorisch' was.⁵¹⁰ Alles op het gebied van het geloof werd voor je uitgezocht, je hoefde dat zelf niet te doen. Je hoefde je daar alleen maar aan over te geven. Dat raakte Bomans in zijn onafhankelijkheid: hij wilde zelf een mening vormen, niet onmondig zijn en niet alles passief over zich heen laten gaan.

Hij had in diverse opzichten een andere kijk op het katholieke geloof in die tijd, omdat hij andere paden wilde bewandelen dan de door de kerk geplaveide wegen.

Aan de geloofsleer, de geloofswaarheden, heeft hij zeker tot de jaren zestig niet getornd. Hij kende tot die tijd geen reële geloofstwijfels, althans hij etaleerde die niet.

'Terwijl in de jaren '69 en '70 van de vorige eeuw de culturele wereld afreken met het geloof en het instituut kerk, blijft Bomans zoeken en spreekt en schrijft hij daar positief over.'⁵¹¹ Het beeld dat Bomans van die tijd had, was een ander dan het imago dat de katholieken in de jaren '60 van hun geloof hadden. Hij had forse kritiek op het kerkelijk instituut en sprak en schreef daar niet positief over.

Vaak toont Bomans in zijn geschriften en met name in zijn columns een onorthodoxe zienswijze die lijnrecht ingaat tegen de gangbare opinies. Hij zet de lezer vaak op het verkeerde been. In verband met deze onafhankelijke uitspraken en opvattingen zegt Joosten dat in Bomans' *Volkskrant*-teksten sprake is van 'consequente dwarsheid' en van 'een onvoorziene invalshoek.'⁵¹² Even verder schrijft hij dat er 'een rode draad [is] in het denken die door veel columns van Bomans loopt: het zich afzetten tegen wat in de Franse filosofie betiteld is als de *doxa*, het gangbare denken.'⁵¹³ Bomans distantieert zich vaak van het gemiddelde denken, conformeert zich niet apriori aan meningen van anderen, verzet zich tegen bekrompenheid en vormt kritisch en onafhankelijk zijn eigen zienswijze op tal van terreinen, ook op godsdienstig gebied. Hij 'verzet zich tegen burgerlijkheid en - impliciet - tegen de mythe dat de zaken moeten zijn zoals ze zijn.'⁵¹⁴

Ter illustratie van deze houding het volgende: In *In de kou* zegt Bomans dit: 'De heiligverklaring van Maria Goretti vond ik zeer dubieus. Ik ken geen portret van haar. Misschien moet de man die haar wilde verkrachten wel heilig verklaard worden ...'⁵¹⁵

---

⁵⁰⁹ Luykx, P. 2000, 186.

⁵¹⁰ Thurlings, J. 1978, 130.

⁵¹¹ Verkade, C. 'Godfried Bomans, de 100-jarige zoekende profeet.' 2013, 3.

⁵¹² Joosten, J. 'Bomans als Barthes. Een lektuur van de Volkskrant-teksten van Godfried Bomans.' In: *Jan Campert-Stichting Jaarboek 2013, 2014*, 107.

⁵¹³ ibidem, 108.

⁵¹⁴ ibidem, 109.

⁵¹⁵ Brouwers, J. 1982, 12.

Het volgende voorbeeld illustreert eveneens deze instelling. Op 25 april 1968 zond het RKK een door de KRO verzorgd tv-programma uit over Kerfakbraak, een titel die zowel een letterlijke als een figuurlijke betekenis had. In dat programma voerde ook Bomans het woord. Aanleiding voor de uitzending was de verkoop en de sloop in 1967 van de Willibrorduskerk-buiten-de-veste in Amsterdam. Veel katholieken waren daardoor teleurgesteld, zoals ze ook teleurgesteld waren in veel veranderingen in de katholieke kerk als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie. Het commentaar van Bomans hierop was als volgt:

Primair is de oorzaak [van de afbraak van kerken; HB], dat in de opvatting van de gelovige het godsbeeld zich verplaatst heeft uit de kerk naar het gewone leven. Hij is dichterbij ons gekomen, wij bij Hem. Er is geen reden meer om Hem te lokaliseren in een bepaalde ruimte. Ik begrijp wel dat dit voor velen tragisch is, maar ik beschouw het niet als tragisch. Ik denk vooral aan de oude parochianen, die hier gewoond en alles gevierd hebben, die zien dat als een afbraak, een vernieling. En ik zie het meer als puinruimen, open gooien, plaats maken voor een nieuwe religieuze conceptie.⁵¹⁶

Bomans laat hier een oorspronkelijk en onafhankelijk geluid horen over het leeglopen en afbreken van kerken. Dit betekent volgens hem niet het einde van de kerk, maar het einde van een bepaald soort religieuze beleving die haar tijd gehad schijnt te hebben. Drie jaar later schreef hij:

Het licht van het evangelie valt niet door een neutrale glasplaat, maar door een prisma, dat het telkens vervormt. Dit prisma is de tijd. Eeuwenlang zijn de mensen op een hevige wijze bijeengekomen, zij hadden de behoefte om te getuigen, te luisteren en te bidden in daartoe van de wereld afgescheiden gebouwen. Wie het aflopen van die behoefte laat samenvallen met het einde van de kerk beseft te weinig, dat dit maar een vorm is.⁵¹⁷

Vanaf de jaren vijftig uitte hij kritiek op het kerkelijk gezag en op het kerkelijk instituut. Ook blijkt dat hij zich niet slaafs onderwierp aan dat gezag. Naarmate de tijd vorderde, nam zijn kritiek op het kerkelijk instituut toe. Dit culmineerde in het afrekenen met dit instituut.

Een belangrijk element in zijn autorepresentatie is het opkomen voor de gerechtvaardigde positie van de leek in de kerk.

Na het Tweede Vaticaans Concilie gaf Bomans er blijk van te sympathiseren met de hervorming van het katholicisme. Rationeel was hij het toen niet eens met de conservatieve gelovigen die de status quo wilden handhaven. De afbraak van kerken en het sluiten van kloosters beoordeelde hij niet negatief, maar positief, omdat dit fenomeen ruimte bood voor nieuwe geloofsvormen.

Hij had een genuanceerd en onafhankelijk gevormd oordeel over het celibaat door aan te geven dat deze status niet gebonden dient te zijn aan het kerkelijk ambt, maar aan de persoon. Ook positioneerde hij zich op de godsdienstige kaart door grote bewondering te uiten voor de veldwerkers in de kerk, dit ten detrimente van de kerk als instituut. Hij vond dat de kerk betrokken moet zijn op het heden en steeds in beweging dient te zijn, want stilstand is achteruitgang. Bomans was geen wettisch man en onderwierp zich niet klakkeloos aan kerkelijke wetten. Hij wilde daarvan onafhankelijk blijven.

---

⁵¹⁶ *Kerkafbraak*, Uitgave: Katholieke Radio Omroep, 25 april 1968.

⁵¹⁷ Bomans, G. 1971(b), 55.

Hij wilde terug naar de oorsprong van het geloof en in zijn perceptie moest alles wat daar niet bij hoort, moesten al die vormen geëlimineerd worden.

Bij zijn autorepresentatie hoort eveneens tegendraads denken en handelen: hij zette de mensen, ook in geloofszaken, vaak op het verkeerde been door zijn onorthodoxe meningen. Bij dit alles neemt bij hem de onafhankelijkheid een prominente plaats in.

Over zijn autorepresentatie kan verder nog het volgende gezegd worden.

Er traden in de loop der jaren veranderingen op in zijn onafhankelijke instelling. In godsdienstig opzicht zien we bij hem in zijn middelbare schoolopleiding een steeds groter wordende zelfstandigheid. Daar is in dit hoofdstuk een aantal voorbeelden van gegeven. Zijn beeldvorming over 'het katholieke schrijverstype' is daarmee eveneens veranderd. Zijn presentatie en verdediging van hetatholicisme zijn door deze opstelling anders dan wat de doorsnee katholieke auteur ten aanzien van het geloof toonde tot aan het Tweede Vaticaans Concilie. Dit is het gevolg van zijn geloofsopstelling die voortkomt uit de in de loop van de jaren 1950 en 1960 groeiende kritiek op het kerkelijk instituut en op zijn toenemende geloofstwijfels.

Omdat hij zo begaan was met zijn godsdienst, bleef hij erover praten en schrijven, en dit niet alleen in negatieve zin. Dit in tegenstelling tot andere katholieke schrijvers voor wie het geloof alleen nog maar een ondergeschikte rol vervulde.

Schrijven over geloofszaken had bij hem een buitenliterair doel: hij wilde het geloof in de samenleving tegenwoordig stellen, het bekritisieren en verdedigen en - in dit geval - getuigen van zijn onafhankelijke opstelling.

6 Columns

De columns die in deze paragraaf aan de orde komen, zijn voorbeelden van zijn geloofshouding en zijn geloofsopvatting. Het gemeenschappelijke element hierin is, dat ze allemaal een relatie hebben met geloofszaken die voor hem van groot gewicht waren en waarin hij getuigt van een onafhankelijke instelling. Over de onderwerpen van deze clusters heeft Bomans zich schriftelijk uitgelaten.

a De ontmaskering van gezagsdragers

Behalve de omstandigheid dat Bomans in de jaren dat het geloof nog in hoge mate de kenmerken toonde van het Rijke Roomse Leven - hetgeen tot Vaticanum II het geval was - al op fouten en tekortkomingen in de geloofsbeleving en de geloofspraktijk wees, gaf hij, zoals reeds is opgemerkt, ook geregeld af op gevestigde machten, structuren en gezagsdragers binnen de kerk. Daarin handelde hij onafhankelijk van anderen. Gezag dat boven hem stond, was dikwijls een belemmering om zich helemaal te ontplooien. De kritiek op deze mensen uitte hij nooit grof, maar steeds in stijl. Literatuurrecensent Vogel: 'De hele jaren veertig, vijftig en zestig is Bomans in feite voortdurend bezig met de ontmaskering van de op niets gestoelde autoriteit. Als een provo, die zijn tijd vooruit is, morrelt hij aan de structuren die alleen maar knellen en die bijvoorbeeld religiositeit laten verschrallen tot levensangst.'⁵¹⁸

---

⁵¹⁸ Vogel, W. 'Toespraak gehouden op de 59ste genootschappelijke bijeenkomst van het Godfried Bomans Genootschap.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jrg. 24, nr. 2, 2002, 17.

Mede gelet op de columns waarin de gezagsverhoudingen aan de orde komen en die in dit artikel behandeld worden, klopt deze uitspraak. Als er echter een grote veneratie is voor zo'n autoriteit, gaat Bomans die niet ontmaskeren. Zo heeft hij als gymnasiast een vaste biechtvader gehad, die hij zeer bewonderde. Over die priester, plebaan Westerwoud, die hij beschouwde als de grootste heilige, schreef hij: 'God, wat vereerde ik die man.'⁵¹⁹ Ook Titus Brandsma (1881-1942), die de geschiedenis van de mystiek in Nijmegen doceerde, kon rekenen op respect en hoogachting van de student Bomans. Evenzeer ontsnappen pausen aan Bomans' ontmaskeringszucht. Zo zegt hij over de zieke paus Pius XII in 1954: 'Nu reeds mist men die vertrouwde stem, dat doordacht, bezonnen woord, die typische gebaren.'⁵²⁰

Deze foto toont prof. dr. Titus Brandsma als rector magnificus van de Katholieke Universiteit Nijmegen in het studiejaar 1932-1933.

Een voorbeeld van de ontmaskering van een autoriteit is te vinden in de column 'Gewoonweg onbevoegd.'⁵²¹ Hierin verzet Bomans (die toen onder het pseudoniem Parlevink schreef) zich tegen mensen die een slechte vertaling geven van belangrijke bijbelse teksten. Als voorbeeld geeft hij enkele zinnen die te vinden zijn in 'dat prachtige *Evangelie* van Mattheüs', waarin Christus het einde van de wereld voorspelt. De uitspraak: *Vae autem praegnantibus et nutriendibus in illis diebus!*, hetgeen betekent 'Wee echter de zwangeren en zogenden in die dagen!', wordt vertaald door: 'Maar ongelukkig de vrouwen, die in die dagen *in verwachting zijn of een kind te voeden hebben!*' Bomans noemt dit 'vandalisme' en 'broddelwerk'.⁵²² Vervolgens legt hij uit waarom de 'nieuwe' vertaling zo slecht is. Daarna schrijft hij: 'De vroegere vertaling heeft slechts tien [negen!; HB] woorden nodig en elk woord is geladen met betekenis. De nieuwe gebruikt er zeventien en stuk voor stuk zijn ze een verslapping van de vroegere gespannenheid.'⁵²³ Heel zijn ergernis zit opgesloten in deze

⁵¹⁹ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 122.

⁵²⁰ Bomans, G. 1972(d), 135.

⁵²¹ *Godfried Bomans Werken IV* 1997, 199-201.

⁵²² *ibidem*, 200.

⁵²³ *ibidem*

zin: 'Verwonder u, dat deze oude, gewijde teksten, waarin geslachten zijn grootgebracht, blindelings aan een knoeier werden toevertrouwd.'⁵²⁴

We zien hier een Bomans die gehecht is aan traditie (waar hij niet onafhankelijk van is) en zich een gedreven katholiek toont.

Deze column leidde tot veel reacties, omdat de columnist de evangeliervers vertaling, zoals die in de katholieke kerken was voorgelezen, volledig had afgekraakt. Hij had volgens Enklaar boven het artikel 'Gewoon onbekwaam' willen plaatsen⁵²⁵, maar Lückner had er het zwakkere 'Gewoonweg onbevoegd' van gemaakt. De hoofdredacteur ontving een brief van de aartsbisschop-coadjutor van Utrecht, mgr. Alfrink, die schreef dat hij tot zijn spijt moest erkennen 'de knoeier' te zijn en dat hij voor de vertaling verantwoordelijk was. In die brief legde hij uit, dat aan evangeliervers vertalingen eisen worden gesteld die Parlevink kennelijk waren ontgaan. Hij vond het overigens niet nodig, dat *de Volkskrant* wegens het 'gewoon onbevoegd' excuses aanbood.⁵²⁶ Lückner was van mening dat Bomans zijn verontschuldiging wel moest aanbieden. Maar deze piekerde daar niet over. Hij vond dat de vertaler excuses aan ons allen verschuldigd was.⁵²⁷ Toen de hoofdredacteur toch spijt over de 'blunder' wilde betuigen, was Bomans razend. 'Hij verweet Lückner bang te zijn voor de *clergé* en noemde de houding "typerend voor het Byzantinisme waarin de Nederlandse katholiek leeft", want niet *de Volkskrant*, maar de bisschop slaat hier een figuur.'⁵²⁸

Bomans gaf hiermee een bewijs, dat de slaafse onderdanigheid van de Nederlandse katholieken tegenover hun geestelijke leiders niet op hem van toepassing was. In dit opzicht kun je hem niet van conservatisme betichten. Wel toont zich hier een onafhankelijke en zelfverzekerde katholiek. Zo posteert hij zich op godsdienstig gebied.

Een ander voorbeeld. Op 1 september 1956 stond in *de Volkskrant* de column 'Onbetaalbaar'. Parlevink stak hierin de draak met officiële bezoeken die staatshoofden aan andere landen brengen en met de nietszeggende verklaringen die zij daarbij plegen af te leggen. 'Mensen als Tito, Kroestsjef, Boelgarin, Soekarno en Pandit Neroe zijn de helft van het jaar op reis, om aan banketten volle glaasjes achterover te wippen en lege weer neer te zetten. Indien de gast dan op de schitterende inval komt om na het vijfde glas op te staan en te verzekeren dat hij voor de vrede en bijgevolg tegen de oorlog is, dan wordt dit een uiterst geslaagd bezoek genoemd.'

We hebben hier te maken met een zeer cynisch stukje van de columnist waarin hij autoriteiten wel erg duidelijk in de maling neemt.

Op 5 februari 1960 schreef Bomans in diezelfde krant het artikel 'Tot wederhoren'.⁵²⁹ Deze tekst bestaat uit een brief en een column. De brief is geschreven op 30 januari 1960 en is een 'Gelukwens' aan de redactie van het Amsterdamse Studenten Weekblad *Propria Cures* ter gelegenheid van zijn 70-jarig bestaan. Bomans spuwt op venijnige wijze zijn gal, wanneer hij zegt:

Dat u het wekelijks nodig oordeelt het Roomse gedeelte der Nederlandse bevolking op zijn lazerij te geven,

---

⁵²⁴ ibidem, 201.

⁵²⁵ Enklaar, C. 'Ooggetuige: Achterkanten van media', s.d. 232-233.

⁵²⁶ Opvallend is dat deze kwestie in de biografie van Alfrink door Ton van Schaik geheel onbesproken blijft.

⁵²⁷ Enklaar, C. 'Ooggetuige: Achterkanten van media', s.d. 232-233.

⁵²⁸ Vree, F. van 1996, 40.

⁵²⁹ *Godfried Bomans Werken IV* 1997, 323-325.

is een bevestiging der katholieke emancipatie, die ik zo vroeg niet had verwacht. Wellicht verlangt ge deze ontwikkeling te bespoedigen en mogen wij uw streven zien in het licht ener apostolische gedrevenheid, welke onder auspiciën van Rome de definitieve kerstening van ons Koninkrijk beoogt.⁵³⁰

In het artikel - waar de brief in opgenomen is - zegt de auteur dat dit een privéschrijven was dat niet voor publicatie bestemd was. Vervolgens schrijft hij: 'Ik zou het daarbij gelaten hebben, indien niet P.C. zelf, overigens met mijn volledige instemming, het brokje ironie in haar eigen kolommen geslikt had. Wat het orgaan ook mist, een gezonde spijsvertering kan het niet ontzegd worden.'⁵³¹ In de tekst die daarna volgt, verbaast Bomans zich erover dat er van katholieke zijde weinig of geen weerwoord verschenen is op de kwetsende beweringen in het studentenblad. 'Ik doel op de afgelopen jaren, waarin bijna onafgebroken een stroom van modder over alles, wat naar een religieuze overtuiging zweemde, werd uitgestort.'⁵³² Hier verwijst hij niet openlijk, maar wel onderhuids, naar zijn eigen ervaringen uit de tijd (1938) dat hij redacteur was van het weekblad en toen geconfronteerd werd met een duidelijk antikatholieke houding van het blad.

De inhoud van de brief is belangrijk, omdat we in die contemporaine bron een authentieke Bomans ontmoeten, die als particulier persoon mededelingen doet over zijn geloofshouding en tevens een onafhankelijk geluid laat horen. Hij toont zich in deze kroniek een strijdbaar katholiek: hij haalt de kastanjes uit het vuur die anderen hebben laten liggen.

Nog een vierde specimen uit dezelfde krant, nu van 6 oktober 1961. Daarin stond de column 'Makkers staakt uw wild geraas.'⁵³³ Hierin lezen we dat ds. Van Dis, fractieleider van de S.G.P. in de Tweede Kamer, meende dat de kinderpostzegels rooms waren. Het ging om de postzegels met afbeeldingen van Sinterklaas, Driekoningen, Palmpasen, de Pinksterbruid en het feest van Sint Maarten. Alleen de zegel met Sinterklaas keurde Van Dis goed.

De columnist laakt het gedrag van de fractieleider met veel ironie en humor, omdat geen enkele zegel rooms is. Zo staat er te lezen: 'Hier hebben we nu werkelijk een volwassene, levend in een tijd, waarin het christendom met de rug tegen de muur staat, die zich anno 1961 opwindt over kinderpostzegels, waarop hij "roomse" afbeeldingen herkent.'

In dit artikel wordt een autoriteit de maat genomen en een beetje kleiner gemaakt. Bomans tutoyeert de heer Van Dis zelfs.

Ook een andere dominee wordt door Bomans gedemaskeerd. Het betreft ds. Abma, die lijsttrekker was van de Staatkundig Gereformeerde Partij (S.G.P.) bij de Tweede Kamerverkiezingen op 28 april 1971. Bomans was gevraagd een serie artikelen te schrijven over die verkiezingen. Zo toog hij onder andere naar Kapelle aan de IJssel waar de S.G.P. vergaderde. Hij schrijft dan: 'Dominee Abma [...] sprak geruime tijd de aanwezigen toe. Het viel mij op, dat hij tijdens bewogen passages even de hand op het hart legde, hiertoe telkens de rechterzijde van zijn vest kiezend. Een zo ver doorgevoerde afkeer van links is niet zonder neurotische trekken.'⁵³⁴

De schrijver ontpopt zich hier als de Fluwelen Duivel, zoals de dichter Adriaan Roland Holst

---

⁵³⁰ ibidem, 323-324.

⁵³¹ ibidem, 324.

⁵³² ibidem

⁵³³ *Godfried Bomans Werken IV* 1997, 371-373.

⁵³⁴ Bomans, G. 1971(a), 93.

Hem typeerde.⁵³⁵ Bomans weet genadeloos door te dringen tot de kern van de kwestie, waarbij hij gezag ontmaskert en bespot. Hij doet dat zonder aanzien des persoons en zonder rekening te houden met geloofsrichting of levensbeschouwing, kortom heel onafhankelijk. Bomans positioneert zich hier in het literaire veld als een schrijver die op ironische wijze het gezag ontmaskert.

Nog een laatste voorbeeld van de ontmaskering van het gezag.

Het hele Nederlandse cabaret dat in de jaren zestig en zeventig opkwam, voorzag volgens Bomans in een nationale behoefte. 'Deze behoefte is de typisch Nederlandse drang tot nivelleren.' Wij verdragen geen autoriteit, schreef hij. 'De sociale functie van wat wij met een tekenend woord "kleinkunst" noemen, is het kleiner maken van de figuren die boven ons uitsteken.'⁵³⁶

Op 22 november 1968 reikte Godfried Bomans aan de 80-jarige dichter Adriaan Roland Holst via een oorkonde het erelidmaatschap uit van de Haarlemse kunstenaarssociëteit Teisterbant.

b De positie van de leek in de kerk

Over die positie is in de loop der tijd heel wat gezegd en geschreven. Reeds in 1949 hield Van Rosmalen een pleidooi voor een betere positie van de leken in de kerk.⁵³⁷ In december 1953 schreef een anonieme hoogwaardigheidsbekleder het volgende:

Het gaat niet langer zo. Misschien zal deze generatie het nog voor een groot deel slikken, maar de volgende doet dat zeker niet meer. En ze hebben gelijk. Als er geen radicale opruiming wordt gehouden onder afgeleefde gebruiken, zinloze gewoonten en verstikkende formalismen, als de leek niet ten volle wordt erkend en gerespecteerd in wat hem toekomt, dan staat er iets te gebeuren waarbij de Reformatie kinderspel zal lijken.⁵³⁸

Al voordat er op het Tweede Vaticaans Concilie over de plaats en functie van de leken in de kerk werd gesproken, stond Bomans op de barricaden om de plaats die hun rechtens toekwam op te eisen. Hij maakte zich sterk voor een volwaardige participatie van de leek in zaken als oecumene, theologie en de celibaatkwestie. Hij deed dat onafhankelijk van anderen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in enkele columns in *de Volkskrant* in 1960, dus in de preconciliaire periode. Hij diende daarin zijn tegenstrevers openlijk en duidelijk van repliek.

⁵³⁵ List, G. van der 2013, 63.

⁵³⁶ Krabbendam, E. 'Nieuwsflitsen van februari tot augustus 2011.' In: *Godfried Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 33, nr. 2, september 2011, 96.

⁵³⁷ Rosmalen, J. van. 'Vervreemding in de kerk'. In: Boelaars, H. e.a. 1950, 21-28,

⁵³⁸ Luykx, P. 2000, 186.

In de kroniek 'Met respect geschreven'⁵³⁹ refereert de auteur aan een toespraak ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Sint Adelbertusvereniging waarbij de bisschop van Haarlem, die het hele Nederlandse episcopaat vertegenwoordigde, de mening uitsprak, dat de theologie een vak is waarvan de beoefening niet voor iedereen is weggelegd. 'De leek dient zich, zo hij al aandrang gevoelt dit terrein te betreden, door een theoloog van professie te laten voorlichten.'

Bomans verzet zich tegen de opvatting dat de leek zijn mening niet mag weergeven op het gebied van de godgeleerdheid. Hij vindt dat dit vakgebied niet alleen voor theologen van professie is weggelegd. De leek is veel mondiger geworden dan de bisschoppen geloven of willen geloven. De columnist verwoordt het aldus: 'Men behoeft alleen maar de jaargangen van "Te Elfder Ure", "De Bazuin", "Roeping" en "Sint Adelbert" door te bladeren om terstond te beseffen, hoezeer de betekenis van de intelligente, waakzame en vooral christelijk bewogen "leek" in het creatief denken op theologisch terrein is toegenomen.' Behalve dat het hier gaat over een onafhankelijk pleidooi voor een rechtmatige plaats van de leek in de kerk, is er ook weer sprake van kritiek op een autoriteit, namelijk op de bisschop van Haarlem.

In 'De Leek in de kerk'⁵⁴⁰ rekent de kroniekschrijver af met de zienswijze die bij sommige geestelijken leeft, dat de leek in de kerk onbevoegd is zijn mening te geven over kerkelijke zaken. Hij stelt daar tegenover dat de leek mondiger is geworden en daarom daartoe wel gerechtigd en bevoegd is. Hij adstrueert zijn stelling met de mededeling dat grote mannen als Chesterton en Dawson voor Engeland, Pieper, Haeker en Wust voor het Duitse taalgebied en Mauriac, Guitton, Blondel en Maritain voor Frankrijk 'allen leken zijn en zij kunnen in de evolutie der moderne theologie niet meer worden weggedacht.'

Bomans verzet zich tegen de opvatting dat hijzelf geen katholieke figuur van professie zou zijn en daardoor niet gemachtigd over bijvoorbeeld de oecumene zijn mening te verkondigen. De houding van bepaalde priesters die er een is van 'kom niet op mijn terrein, blijf daarbuiten', doet de kerk meer kwaad dan goed, zo oordeelt hij. Hij eindigt zijn artikel aldus: 'Het is dan ook volkomen terecht, dat het inmiddels opgeheven katholieke maandblad "Te Elfder Ure" bij monde van dr Bernard Delfgauw deze handelwijze met kracht veroordeelt.' Zo strijdt de Haarlemse auteur voor emancipatie van de leek in de kerk en dient zodoende een buitenliterair doel als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype. Dat beeld van Bomans komt in 1960 uit bovengenoemde twee columns op evidente wijze naar voren.

In de voorbereiding op het Tweede Vaticaans Concilie werd ook aandacht geschonken aan het naar voren schuiven van de leek. Het strenge onderscheid tussen clerus en leken moest verdwijnen. Leken moesten een duidelijke rol spelen in de kerk. Dat gold zowel voor de particuliere kerken als in de universele kerk.⁵⁴¹ Op dat concilie werd gezegd dat leken volop betrokken moesten worden in allerlei geestelijke arbeid. Zo kon het algemeen priesterschap in de praktijk gaan functioneren. De paus gaf echter te verstaan dat leken zich niet los moesten maken van het kerkelijk gezag en dat zij moesten beseffen dat zij niet gelijkgesteld waren met de hiërarchie van de geestelijkheid.

---

⁵³⁹ In *de Volkskrant*, 29 september 1960.

⁵⁴⁰ *ibidem*, 1 oktober 1960.

⁵⁴¹ Jacobs, J. 1986, 220.

c Veranderingen in de kerk na Vaticanum II

In Nederland traden er in de katholieke kerk pas na het Tweede Vaticaans Concilie grote veranderingen op, maar na 1945 ontstond er van buitenaf, van de gelovigen zelf, een andere geloofshouding, die te maken had met de gezagspositie van de kerk. Door de mensonterende dictatuur die er in de Tweede Wereldoorlog geheerst had, waren Nederlanders extra afkerig van autoritair gezag, ook als dat het kerkelijk gezag betrof.⁵⁴² Door dit concilie ontstond er ruimte voor eigen verantwoordelijkheid. Daar werd volop gebruik van gemaakt. Men ontworstelde zich aan de greep van het stelsel van ge- en verboden. De gelovigen ontdekten hun eigen waardigheid en hun eigen mogelijkheden en kwamen tot het inzicht, dat het geloof niet langer alleen van bovenaf kon worden opgelegd, maar dat ze zelf ook konden nadenken.⁵⁴³

Na genoemd concilie kwamen er veel veranderingen in de geloofspraktijk. De biecht, dat hele systeem van schuld, belijdenis, van vergeving en penitentie, verdween geruisloos. Kenmerkend voor de veranderingen was ook de afschaffing van de klassieke schoolcatechismus. Het vraag- en antwoordboekje paste niet meer in de geloofsopvatting. Ook de nuchterheidbepalingen bij het ontvangen van de hostie verdwenen. Heel wat stringente regels werden geschrapt. Eindelijk raakte de geloofsgemeenschap los van de vele beklemmingen uit de tijd van het Rijke Roomse Leven. Dat was koren op de molen van Bomans. Tot dan toe was de kerk, zoals ik aangaf, voor hem een keurslijf geweest waarvan hij zich telkens wilde ontdoen. Toch is de zaak gecompliceerder. Dat 'keurslijf' uit de tijd vóór het Tweede Vaticaans Concilie had hij gekoesterd en tegelijkertijd was het hem een gruwel geweest. Hij had de vormenrijkdom van de kerk in zijn jeugd- en jongelingsjaren gevoeld als een warme deken, maar vooral in de jaren '60 had hij die gezien en ervaren als een obstakel voor de echte geloofsbeleving.

Veel, vooral oudere, gelovigen konden het tempo van de veranderingen niet volgen en voelden zich door de kerk voor de gek gehouden.

In de column 'De onrust der ouderen'⁵⁴⁴ geeft columnist Bomans onverbloemd zijn mening over de houding van de conservatieve groepering binnen de kerk. Hij schrijft over deze gelovigen:

In plaats van zich te verwonderen over het fenomeen, dat een eeuw lang het katholicisme bijna geen verandering heeft ondergaan en bij de evolutie van wat "de wereld" genoemd werd hopeloos ten achter liep, staan de mensen versteld over het feit, dat de kerk eindelijk uit deze verdoving ontwaakt en zich als een *levend organisme* begint te gedragen. Wat wij nu meemaken, had minstens honderd jaar geleden moeten gebeuren. En als wij ons over iets dienen te verbazen, dan zij het over de geloofstrouw van vroegere generaties, die het in deze verstarring hebben uitgehouden.⁵⁴⁵

In dit citaat toont Bomans zich iemand die op niet mis te verstane wijze aansluit bij de hervorming van het katholicisme.

In zijn kroniek 'De eenvoudige gelovigen'⁵⁴⁶ gaat het over 'die brave katholieken, die maar rustig doorgaan in de oude trant. Hierover met een zekere welwillendheid te spreken, is in

---

⁵⁴² Borgman, E. e.a. 1988, 9.

⁵⁴³ Bosmans, J. 1982, 297.

⁵⁴⁴ In *de Volkskrant*, 6 november 1965.

⁵⁴⁵ Bomans, G. 1991(b), 132.

Bomans' perceptie niet alleen ongepast, het is ook bijzonder hoogmoedig.' Werkelijk geloven is meer dan denken over het geloof, het is een manier van leven waarbij de gehele persoonlijkheid betrokken is. Twijfelen echter appelleert aan het intellect. De twijfel is een fase waar men doorheen moet om tot een totale verwerping van het vroegere geloof te komen of tot een nieuwe en andere aanvaarding. De kerk verkeert in een crisis, zegt de schrijver, en we moeten die niet versmallen tot de termen conservatief en progressief. Deze termen zijn ontleend aan de politiek en laten zich niet straffeloos naar het geloof transporteren, omdat het geloof ons hele wezen raakt. Zowel gevoelsmatig als rationeel blijven 'De eenvoudige gelovigen' de kerk trouw. Hij neemt het voor deze gelovigen op. In het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie dat van 1966 tot 1970 werd gehouden in Noordwijkerhout was Bomans teleurgesteld. Eigenlijk had daar volgens hem niet in eerste instantie een debat over de vormen aan de orde moeten komen, maar hadden er fundamentele vragen dienen te worden gesteld, zoals 'Is Christus God? Heeft hij voor ons aan het kruis gehangen? Is hij verzezen? Hoe staat het met de erfzonde? Zijn wij schuldig?'⁵⁴⁷ Bomans zegt wel te weten dat dergelijke vragen niet aan de orde konden komen, want men ging van enkele premissen uit en er kwam een geloofsgemeenschap bij elkaar. Maar die beginvragen waren voor zo'n bijeenkomst in feite van eminent belang. Dit concilie was groots van opzet in een poging 'het volk Gods onderweg', leken, priesters en bisschoppen bijeen te brengen in een nieuwe volkskerk, maar het

verzandde [...] in eindeloze discussies en paperassen en werd [...] herhaaldelijk door de hogere kerkleiding in Rome gedwarsboomd. Het Nederlands Pastoraal Concilie is in feite nooit door Rome erkend, de nieuwe Catechismus van 1966 werd niet goedgekeurd, het voorgestelde onderwerp van de vijfde zitting in juli 1970 - de celibaatsverplichting - werd door de paus van de agenda gehaald.⁵⁴⁸

Het oude kerkelijk gezag werd door de gevestigde kerk hersteld in plaats van vernieuwd.

d Het celibaat

Op die synode in Noordwijkerhout kwam ook de celibaatskwestie aan de orde. De paus had een discussie over de ontkoppeling van het priesterambt en het verplichte celibaat ontraden, maar een voorstel daartoe (dat de bisschoppen met weinig enthousiasme, maar begin 1970 toch voorzichtig hadden goedgekeurd) was één van de opmerkelijkste gebeurtenissen tijdens het pastoraal concilie.⁵⁴⁹

De vernieuwingsvoorstellen (met name de beëindiging van de celibaatsverplichting, de mogelijkheid voor het priesterschap voor vrouwen en de ruimere geboorteregeling) werden behalve door het Vaticaan ook door veel ouderen verworpen. Met lede ogen zagen die de teruggang in het kerkbezoek aan, evenals de drastische vermindering van de seminariebevolking, het toenemend aantal uittredingen en de sluiting van kerken en kloosters. De conservatieve gelovigen vroegen zich af waar het naar toe moest met de inspraak van de leken, die alleen maar beroering scheen te wekken. 'Het conservatisme van hen die de status quo wilden handhaven is gebaseerd op een besef van geïsoleerdheid,

---

⁵⁴⁶ In *de Volkskrant*, 1 oktober 1966.

⁵⁴⁷ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 11.

⁵⁴⁸ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 363.

⁵⁴⁹ Borgman, E. e.a. 1988, 15.

anders gezegd, op het geloof in een onneembare vesting van geografische, sociale, raciale of ideologische aard.’⁵⁵⁰

Over het celibaat heeft Bomans een persoonlijke mening. Hij vindt dat de celibatair zijn status positief zou moeten benaderen. Niet als een gemis, als een offer, als een afwezigheid van iets, maar als een bezit, als iets positiefs, als de aanwezigheid van iets.

De heersende opvatting in de jaren zestig van de vorige eeuw was, dat een vrijwillig offer gedevalueerd werd tot een afgedwongen frustratie. ‘Men ziet dan het celibaat uitsluitend negatief, als het nalaten van iets dat niet “mag”, terwijl het, evenals het huwelijk, een vorm van leven is met een eigen inhoud. De celibatair laat wel iets na, maar hij doet dit ter wille van iets anders dat hij hoger acht’, zegt Bomans in ‘Aantekeningen over het celibaat’, de column die op 15 maart 1969 in *de Volkskrant* verscheen.⁵⁵¹

Op 18 maart daaropvolgend heeft pater Stoffels S.J. in een brief op deze column gereageerd.⁵⁵² ‘Uw artikel is mateloos actueel’, zo staat er te lezen. Op de opmerking van Bomans dat de celibatair iets mist, zegt de briefschrijver: ‘Maar dat is allemaal ad rem. Want hij ontbeert niets, hij mist niets en van offer behoeft niet gesproken te worden wanneer de Vader zijn “Vergelding” brengt in allerrijkste gelukmakende persoonlijke liefde tot de Zoon.’ Het belang van het celibaat wordt eveneens verdedigd door dr. Th. Ausems S.J. van het Aloysiuscollege te ’s-Gravenhage. In een brief van 16 maart 1969 schrijft hij dat het celibaat de ruggengraat is van de katholieke kerk. Hij brengt overigens een heel ander, namelijk een financieel element naar voren in zijn verdediging. ‘Ik zelf kan zonder celibaat mijn werk niet doen als conservator van de handschriften en incunabelen van de bibliotheek van de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam, die niet-gesubsidieerd als ze is, mij geen salaris betaalt. Toch moet dat werk gebeuren: Het is nuttig en zelfs noodzakelijk voor die katholieke wetenschappelijke instelling.’⁵⁵³

e Eigen onderzoek

In *Van dichtbij gezien* zegt Bomans dat men wat het geloof betreft terug moet naar de bron, naar de oerkracht waarmee het begonnen is. ‘Wat is de *tekst*? Wat *lezen* we precies, wanneer al die lianen zijn weggekapt waarmee het evangelie overwoekerd is?’⁵⁵⁴ Hier spreekt een onafhankelijke zoeker naar de bronnen die graag zelf op onderzoek uitging en dat in 1970 ook metterdaad heeft gedaan tijdens zijn bezoek aan Israël. Van die zoektocht heeft hij verslag gedaan in *Van dichtbij gezien* in het hoofdstuk ‘Waar is Christus werkelijk geweest?’ Sprekend over de plekken waar hij geweest is, zegt Bomans dat hij ‘iets anders’ wilde laten zien van het Heilig Land dan wat doorgaans getoond wordt ‘en dat verlangen heeft me begeleid zolang ik leef.’⁵⁵⁵

In Israël zegt de auteur dat hij dichter wil komen bij de gestalte van Jezus

---

⁵⁵⁰ Kennedy, J. 1995, 85.

⁵⁵¹ Bomans, G. 1991(b), 105.

⁵⁵² Z. 436. Richard Stoffels (1906-1999), inv. nr. 61. Brief aan Godfried Bomans 1969. Archief paters jezuïeten, Berchmanianum Nijmegen. Dit archief is in 2015 overgebracht naar Leuven.

⁵⁵³ Z. 455. Theo Ausems (1914-2000), inv. nr. 20. Brief aan Godfried Bomans n.a.v. diens artikel ‘Aantekeningen over het celibaat’ in de *Volkskrant*. 1969. Archief paters jezuïeten Berchmanianum Nijmegen (thans Leuven).

⁵⁵⁴ Bomans, G. 1971(b), 17.

⁵⁵⁵ *ibidem*, 71.

die steeds verder van ons verwijderd raakten tot een legende dreigt te worden. Ik zou als het ware de zoom van zijn kleet willen aanraken. Wat heeft hij *precies* gezegd? Hoe luidde de *Aramese* tekst en op welke plek is die gesproken? Waar *stond* hij toen? *Liggen* die drie of vier stenen er nog? Is er ergens een traprede bewaard gebleven, waarop zijn voetzool *werkelijk* gerust heeft?

Bomans wil terug naar de bron, naar het oerbegin, naar de wortels van het geloof. Met dit verlangen positioneert hij zich op literair en godsdienstig gebied.

Op zoek naar die plekken in Israël waar Jezus werkelijk geweest is en gelopen heeft, zegt Bomans er vijf gevonden te hebben. Dit is onweerlegbaar te zien als een bewijs van zijn persoonlijk initiatief: op zoek naar het oerbegin van de christenheid heeft hij deze plaatsen zelfstandig, dus onafhankelijk van anderen gevonden. Overigens getuigt dit initiatief niet van originaliteit: reeds in 1853 werd een dergelijke zoektocht ondernomen door de Fransman Ernest Renan (1823-1892).

Naarmate hij ouder werd, merkte Bomans tot zijn verrassing dat dit heimwee naar het oerbegin de hele christenheid bevangen heeft. Er heeft zich volgens hem een niet te stuiten drang geopenbaard naar puinruimen, omdat de mensen weer willen zien hoe het begonnen is⁵⁵⁶.

f Eigen opvattingen

In deze subparagraaf geef ik enkele voorbeelden van Bomans' eigen, onorthodoxe, tegendraadse geloofsvisie.

1 Hij gelooft niet in de wonderen van Christus.⁵⁵⁷ 'Ik zie in hem een gezondene door wat hij zei en niet door wat hij deed. Hij is het Woord. De wonderen zijn randversiering.'⁵⁵⁸ Een onorthodoxe Bomans zegt dat alles een wonder is, bijvoorbeeld het bewegen van een hand. 'Een wonder is voor mij niet, dat Lazarus uit de dood is opgestaan. Het wonder is dat hij ooit geleefd heeft. Het ontstellende was al gebeurd voor hij overleed kwam.'⁵⁵⁹ We zien hier een originele denker, iemand die in zijn mening afwijkt van de gangbare opvatting. Hij beschouwde wonderen als randversiering, als tekens, 'symbolen die je duiden moet.' Zo zag hij voor de genezing van de lamme bij de vijver van Bethesda als toepassing de ontwikkelingshulp. 'Al die volkeren die niet bij het water kunnen omdat telkens andere volkeren hen zijn vóór geweest en dan zeggen: geef hier die krukken, ik laat je lopen.'⁵⁶⁰

2 De manier waarop de schrijver de aanklacht en het proces tegen Jezus beschrijft, getuigt van een grote mate van onafhankelijkheid. Hij zegt dat de dood van Jezus door de kerk altijd is voorgesteld alsof het Joodse 'volk' als zodanig een Godsmoord zou hebben begaan. Bomans heeft daar een andere, tegendraadse, onconventionele mening over. Er is geen sprake van het Joodse *volk*, zegt hij, maar van het Sanhedrin, een kleine raad die niet geliefd was. De voorzitter ervan heeft ook nooit aan Jezus gevraagd of hij God was. Caïphas vroeg:

---

⁵⁵⁶ ibidem, 72.

⁵⁵⁷ Desgevraagd heeft mevrouw Bomans deze uitspraak bevestigd in het gesprek dat ik 20 februari 2011 met haar had.

⁵⁵⁸ Bomans, G. 1971(b), 77.

⁵⁵⁹ ibidem, 111.

⁵⁶⁰ ibidem, 78.

‘Zijt gij de Messias?’ Jezus antwoordde daarop bevestigend. Hij is veroordeeld wegens majesteitsschennis, omdat de soevereiniteit van de keizer geloochend werd’⁵⁶¹

3 Over de verdeeldheid der christenen heeft Bomans ook zijn eigen idee, zijn ‘particuliere ketterij’, zoals hij het zelf noemt. ‘De oorzaak van de verdeeldheid ligt in de sterk juridische inslag van de rooms-katholieke kerk, waardoor ze telkens opnieuw probeerde in definities te vangen wat mysterie is en zich aan het formuleerbare onttrekt.’⁵⁶² Door die instelling heeft de kerk zich zodanig gedragen, dat ze ‘om de paar jaar weer een kind het huis uitjoeg.’

4 Hij zei over het evangelie dat de grootheid ervan hierin bestaat, dat het alle verschijnselen om ons heen een ‘dubbele bodem’ verschaft, waarmee hij bedoelde dat het geloof in de evangeliewoorden aan de kleinste verrichtingen een projectie in het oneindige geeft. ‘De enorme angst van de meeste theologen om het begrip evolutie toe te laten bij het ontstaan van de christelijke openbaring heeft de kerk in de fictie gedreven, dat die boodschap meteen en voor altijd voltooid zou zijn. Hier tegenover stelde hij [Bomans; HB] de opvatting, dat het evangelie organisch gegroeid en nog steeds aan veranderingen onderhevig is.’⁵⁶³

In al die vier gevallen blijkt dat Bomans onorthodoxe, onconventionele geloofsopvattingen huldigde. Hij vond dat het evangelie niet star, maar veranderlijk is.

g Bomans’ opstelling tegenover de kerk

In een brief die hij in 1957 aan Felix Rutten schreef, deelt Bomans zijn vriend in vertrouwen mee, dat hij geen kritiek op de leer van de kerk had, maar op degenen die uitleg gaven aan de woorden van Jezus.⁵⁶⁴ In die brief, die hij schreef ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van zijn Romeinse vriend, zegt hij dat hij de dag tevoren in Zundert was bij zijn broer Arnold, de trappist. Deze legde zijn oudste broer de vijf trappen van het Inwendig Gebed uit waardoor er verdiensten voor de hemel konden worden verzameld.

Voor Rutten gold echter de zesde trap.

Je zit niet op te potten voor het hiernamaals, maar leeft eenvoudigweg naar je aard en wezen. [...] Je isoleert die mogelijkheden van mens-zijn niet, je laat niets kaal en dor worden, je geeft al die facetten een kans en bloeit als geheel, ik heb dat altijd een mooi gezicht gevonden. Ik was altijd blij als ik je zag, omdat ik uit een milieu kom, waar dat niet begrepen wordt en waar iedereen een splinterbestaan leidt, waar altijd gehamerd, gepreekt en gemediteerd wordt over een deel van de menselijke volledigheid, waar iedereen hoog en dun als dat deel uitgroeit of probeert uit te groeien en de duizenden andere loten en knoppen in zich vermoordt.

Even verder schrijft hij: ‘God, hoe haat ik dat en hoe heb ik als kind al gevoeld wat een vreselijke vergissing er met dat royale evangelie bedreven is, hoe alles klein en benauwd werd in de mond van hen, die de woorden van die woedende, bezeten, prachtige Man gingen uitleggen en verklaren.’

---

⁵⁶¹ ibidem, 87.

⁵⁶² ibidem, 105.

⁵⁶³ Hillo, J. van. ‘Een woord van de regisseur.’ In: Bomans, G. 1971(b), 205.

⁵⁶⁴ zie bijlage 8.

‘Bomans heeft een leven lang gevochten tegen deze benauwdheid, de ascese waartoe het traditionele katholicisme op diverse terreinen dwong. Het leven moest meer zijn dan een “anti-chambreren op de eeuwigheid.”’⁵⁶⁵

Ook had Bomans in ander opzicht forse kritiek op het kerkelijk instituut. Zo gaf hij een negatieve beoordeling van de kerk, die al eeuwen achter moderne inzichten op wetenschappelijk, sociaal, literair en cultureel gebied aanholt. Het heeft bijvoorbeeld heel lang geduurd, voordat de inzichten van Kepler en Galilei door de kerk werden geaccepteerd. Ook de evolutietheorie van Darwin werd aanvankelijk krachtig verworpen, maar later aarzeland aanvaard. Dat gold eveneens voor de opvattingen van Freud. De sportbeweging was uit den boze, maar ook hier veranderde de kerk geleidelijk van standpunt. Bovendien ondervond de geboorteregeling veel tegenwerking van het Vaticaan, maar daar trad op den duur eveneens verandering op in het standpunt van de Una Sancta.⁵⁶⁶

Bomans vond dat hij in zijn jeugd in godsdienstig opzicht een hersenspoeling had ondergaan. Omdat hij niet wilde dat zijn dochtertje Eva ook geïndoctrineerd zou worden, stuurde hij haar naar eigen zeggen naar de openbare school.⁵⁶⁷ Dat was in het midden van de jaren zestig een revolutionaire daad voor katholieken. Bomans keurde indoctrinatie door de kerk af, omdat het van hoger hand opleggen van leerstellingen met als doel deze kritiekloos te doen aanvaarden tegen zijn vrijheidszin en persoonlijk handelen inging.

In het gesprek dat ik had met mevrouw Bomans, de weduwe van Godfried Bomans, heeft ze zich over de keuze van de school voor Eva relativerend uitgelaten. Volgens haar was het niet zozeer een principiële keuze voor de openbare school, maar een praktische. De openbare school bevond zich veel dichterbij hun villa dan de katholieke school. Er was ook een aantal kinderen uit de buurt dat die school bezocht, zodat hun dochter samen met hen daar naartoe kon gaan. We zien hier weer eens dat we altijd op onze hoede moeten zijn met uitspraken van Bomans. Het is overigens ook duidelijk, dat hij geen principiële keuze heeft gemaakt voor een katholieke school.

In de jaren zestig wendde de schrijver zich steeds meer af van de kerk als instituut, zoals ik diverse keren heb vermeld. Dat heeft zeker ook te maken met zijn aversie tegen het gezag in het algemeen en het kerkelijk gezag in het bijzonder. Voor missionarissen, ‘het voetvolk van de kerk’, zoals ze door hem genoemd werden, had hij veel waardering. Ze zijn met een heilig ideaal bezielde om het evangelie niet alleen met woorden, maar ook met daden te verkondigen. Die achting blijkt ook duidelijk uit datgene wat hij, als onafhankelijk auteur, schreef naar aanleiding van een gesprek met mgr. Valenberg, die van 1934 tot 1960 bisschop is geweest van Borneo: ‘Misschien verbergt hij onder zijn soutane de littekens van de wonden die hij in dertig jaar zwoegen door Borneo heeft opgelopen. Hij praat er niet over. Hij is vol van iets anders. En opeens besef je: dit is de kerk. Niet de paus, niet de kardinalen. Dit.’⁵⁶⁸

Het beeld dat van Bomans hier en ook op andere plaatsen sterk naar voren komt, is dat van iemand die grote bewondering heeft voor mensen die het geloof in praktijk brengen, voor de

---

⁵⁶⁵ Bosman, F. en A. Smeets (red.) 2017, 82.

⁵⁶⁶ Bomans, G. 1984, 93.

⁵⁶⁷ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 37.

⁵⁶⁸ Bomans, G. 1971(b), 60.

veldwerkers, zij vormen de kerk. De kerk is voor hem niet het instituut. Dat beeld van hem wil hij graag posteren.

Op 13 april 1968 heeft Bomans een preek gehouden in de Amsterdamse Westerkerk.⁵⁶⁹ Ten aanhoren van zo'n vierduizend protestanten zei hij dat hij veel van zijn geloof had verloren. Hij voegde eraan toe

dater toch iets was overgebleven, nl. het besef dat als ik het evangelie lees - wat ik veel doe - ik dan heel stellig in de zekerheid kom dat dit woorden zijn van jenseits. Het is geen mensenwerk, dat voel ik heel sterk en dat is het enige wat ik heb. Als ik die grote stem weer hoor, de geweldige dingen die daar worden uitgesproken, ja zelfs alleen de manier al waarop het gezegd wordt, die verbijsterende combinatie van diepgang en eenvoud, altijd maar door, zonder een enkele inzinking, dan komt het weer over me: die man heeft hier wel rondgelopen, maar hij is niet van deze aarde.⁵⁷⁰

Dit moge een voorbeeld zijn van origineel en onafhankelijk denken. Een zelfde teken van ongebondenheid is de omstandigheid dat in die tijd het zeker geen normale zaak voor een katholiek was in een protestantse kerk te (s)preken.

De Westerkerk in Amsterdam

Bomans had een fundamentele stellingname ten aanzien van het geloof. In zijn jeugd werd het gezien als een solide blok waarheden dat twintig eeuwen ongewijzigd had standgehouden en dat ook weer puntgaaf moest worden doorgegeven. Het was het erfdeel der vaders. In 1969 zag hij in, dat het geloof een organisme is dat groeit met de tijd. Als het stabiel is, dan sterft het. Wil het blijven, dan moet het kunnen veranderen. Om dit te verduidelijken hanteert Bomans de metafoor van een jas. 'We zitten nog vol met magische resten van vroeger, de jas trekt van alle kanten, 't zit te benauwd. Goed, gooi dat ding uit en kijk waar de knelpunten zitten. Maar eerst uittrekken. Helemaal van 't begin af beginnen. Niet ergens wat verstellen, nee, helemaal uit en dan zien wat je overhoudt.'⁵⁷¹ Hij geeft

---

⁵⁶⁹ De integrale tekst van die preek is helaas niet bewaard gebleven.

⁵⁷⁰ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 36.

⁵⁷¹ ibidem, 182.

hiermee aan terug te willen gaan naar de wortels, naar de bron van het geloof. In *Van dichtbij gezien* heeft hij dat ook aangegeven. Daar spreekt hij over 'puinruimen', het kappen van lianen die het oerbegin van het geloof hebben overwoekerd en het weghalen van 'het ondoordringbaar klimop.'⁵⁷²

Bomans ergerde zich mateloos aan de kerkelijke opvatting dat iemand niet steeds zijn biologische aard mocht volgen. Vooral op seksueel gebied waren er allerlei bepalingen en bij overtreding daarvan volgden er strenge sancties.

Iemand die niet volgens de kerkelijke seksuele moraal leefde, kon in grote gewetensnood geraken. Zo ook de student die een hele nacht flink was uitgegaan, toen een meisje ontmoette en met haar een avontuurtje had. Dat gebeurde in de nacht van zaterdag op zondag. Op zondagochtend wilde hij gaan biechten bij een pastoor die hij brevierend in de kerk aantrof. De parochieherder gaf de jongeman echter te verstaan dat hij op zondag geen biecht hoorde. Hij moest maar terugkomen op een tijdstip dat daar wel gelegenheid voor was.

De student ging zwaar teleurgesteld en hevig ontdaan naar huis; hij woonde nog bij zijn ouders. Om één uur 's middags belt de pastoor aan. Hij wordt binnengelaten en vertelt aan de vader wat er die morgen is gebeurd. Vervolgens geeft de zoon zijn versie en dan wijst de vader de zielenherder de deur.

Bomans, die dit verhaal hoorde van Van der Plas, was des duivels. Hij zei: 'Daar heb je 't weer: dat verdomde overslaan van de vreugde hier, om de zaligheid daar, is het niet om uit je vel te springen? Die ellendige hersenspoeling waardoor de man totaal in paniek raakt als hij doet waarvoor hij biologisch geschapen is.'⁵⁷³ Hier zien we een zeer revolutionaire en onafhankelijke Bomans die, bij zijn reactie op dit voorval, voorbijgaat aan de seksuele moraal. Seksueel verkeer was volgens de katholieke huwelijksmoraal alleen toegestaan in het huwelijk, maar dan was het ook verplicht. Dat werd de 'huwelijksplicht' genoemd.⁵⁷⁴ Wanneer men als ongehuwde 'te ver ging', wat in bovenstaand geval aan de orde was, beging men een doodzonde, waarbij je niet zomaar te communie kon gaan.

Bomans profileert zich hier niet als een wettisch man. Hij onderwerpt zich als gelovige niet aan de seksuele moraal en wil het juk van kerkelijke regels van zich afwerpen.

Vaartjes zegt dat het duidelijk is, 'dat de katholieke seksuele moraal zwaar op Bomans gedrukt had. Dat was een van zijn grootste grieven: "Die gewone normale biologische dingen, die gewoon overgeslagen worden en onmiddellijk geconstrueerd als schuld, zonde, paniek, dat vind ik het erge." Hij vond dat de kerk hiermee een enorme schuld op zich had geladen, die niet kwijt te schelden was.'⁵⁷⁵

7 Anderen over Bomans als onafhankelijk katholiek

Om een goed beeld te krijgen van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype is het van belang eigentijdse bronnen te vergelijken met die van de generatie na hem.

---

⁵⁷² Bomans, G. 1971(b), 72.

⁵⁷³ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 126.

⁵⁷⁴ Schaik, T. van 1999, 152.

⁵⁷⁵ Bosman, F. en A. Smeets (red.), 2017, 81.

a De heterorepresentatie van tijdgenoten⁵⁷⁶

Deze toont het volgende beeld.

In 1969 huldigde Van Hillo de opvatting dat Bomans een onorthodoxe geloofsopvatting had: hij vond het evangelie niet star, maar een blijde boodschap die steeds aan veranderingen onderhevig was.

Bomans voelde zich na de beide kerkvergaderingen in de jaren 1960 nauw betrokken bij het zich snel wijzigende beeld van de kerk. De Bloemendaalse auteur vroeg zich toen af wat de kern en de bijkomstigheden waren van het geloof en de geloofspraktijk. Tot deze conclusie kwam Janssen in 1970.⁵⁷⁷ Zijn oordeel is dat Bomans het gevoel had 'in de kou' te staan. Overigens, zo vindt de recensent, stond hij niet alleen in die tijd in de kou, maar hij is ook opgegroeid buiten de warmte van het volle, het echte leven. Hem is als kind, als puber, als adolescent en als volwassene veel te kort gedaan, zo concludeerde hij. De schrijver van het artikel laat hier ten aanzien van Bomans een ander beeld van 'het katholieke schrijverstype' zien dan dat uit de jaren vóór het Tweede Vaticaans Concilie en het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout.

De heterorepresentatie laat tevens zien, dat 'moeten' voor Bomans in principe onaanvaardbaar was en dat hij het geloof steeds kritischer ging bekijken waarbij hij zich losmaakte van tijdgebonden vormen.⁵⁷⁸ Dit is de mening van de broers Rex en Arnold Bomans in 1972.

Dat onaanvaardbare 'moeten', het vrij en onafhankelijk willen handelen, heeft ook Lunshof, die destijds hoofdredacteur was van *Elseviers Weekblad*, in de samenwerking met Bomans ervaren en in 1972 heeft hij dat in zijn bijdrage aan *Herinneringen aan Godfried Bomans* aan het papier toevertrouwd.

Onafhankelijkheid is ook te vinden in een brief van een onbekende, want niet ondertekend, die geschreven is naar aanleiding van de bijdrage van Arnold Bomans (pater Joannes Baptista) aan bovengenoemd boek. In die brief, geschreven in of na 1972, staat: 'Hij [Godfried Bomans; HB] wilde zijn eigen geloofsbelijdenis nieuwe inhoud geven, en niet klakkeloos opdreunen wat hem te geloven voorgehouden werd, hetgeen langzamerhand geen levende inhoud meer had, noch voor hem, noch voor velen.'⁵⁷⁹

In datzelfde jaar karakteriseerde Peters Bomans als een vrijbouter, zei Van der Plas dat Bomans wilde ontsnappen aan de dwangbuis van verplichtende verbintenissen, dus vrij en onafhankelijk wilde zijn, en typeerde Van Run hem als een auteur die deed wat hij wilde. Zij waren alle drie vrienden van de schrijver en kwamen, onafhankelijk van elkaar, tot hetzelfde beeld van hem. Uit deze drie gelijksoortige en publieke bronnen uit hetzelfde jaar is dus dezelfde conclusie te trekken.

---

⁵⁷⁶ Verscheidene critici die hier genoemd worden, hebben hun opinie over het werk van Bomans gegeven in *Herinneringen aan Godfried Bomans*. Dit boek is in mei 1972 verschenen en zij behoren dus strikt genomen tot de generatie na Bomans. Omdat het echter mensen betreft die in dezelfde tijd leefden als Bomans en hun commentaar vlak na diens overlijden hebben gegeven, reken ik ze tot zijn tijdgenoten.

⁵⁷⁷ Janssen, D. 'Godfried en Michel in de kou.' In: *Gazet van Antwerpen*, 13 januari 1970.

⁵⁷⁸ Plas, M. van der 1972, 46-53.

⁵⁷⁹ Doos 13.296 Coll. J.A. Bomans nog te sorteren.

Belangrijk is hierbij op te merken dat Van der Plas en Van Run gekwalificeerd kunnen worden als deskundigen op het gebied van het oeuvre van Bomans, dus als 'rijpe' bronnen. Zij spreken dus met een zekere professionaliteit over hem. Peters daarentegen is te beschouwen als een 'hobbyist', als iemand die zich niet echt verdiept heeft in Bomans. Deze criticus is eerder te kenschetsen als een 'groene' bron. Aan zijn oordeel kan in principe minder waarde worden gehecht dan aan dat van de beide andere censoren.

Bovengenoemde tijdgenoten schetsen een imago van Bomans dat voor een zeer groot gedeelte overeenkomt met zijn autorepresentatie.

Zo wordt er gezegd dat hij een onorthodoxe geloofsopvatting had en dat hij vond dat het evangelie aan verandering onderhevig was. Ook wordt de mening vertolkt dat hij zich nauw betrokken voelde bij de veranderde en zich veranderende kerk na de beide concilies in de jaren zestig en dat hij daardoor 'in de kou' stond.

Verscheidene keren wordt zijn onafhankelijke instelling genoemd. Zijn kritische geest zorgde ervoor, dat hij niet klakkeloos alles aanvaardde wat de kerk decreteerde. Hij wilde zich niet binden aan allerlei godsdienstige voorschriften en bepalingen. Vrijheid in alle opzichten stond bij hem hoog in het vaandel; 'moeten' was voor hem in principe onaanvaardbaar.

Aan zijn eigen geloofsbelijdenis wilde hij nieuwe inhoud geven, waarbij hij zich losmaakte van tijdgebonden vormen.

Men zag hem als een vrijbouter die deed wat hij wilde.

Evenals andere katholieke auteurs keek hij in de jaren zestig anders tegen het geloof aan, maar de godsdienst bleef in zijn werk prominent aanwezig, zoals reeds eerder is opgemerkt.

Wat in de heterorepresentatie niet correspondeert met zijn posture, is de mening dat hij zonder geloofswarmte is opgegroeid.

b De postume heterorepresentatie van de generatie na Bomans⁵⁸⁰

De hieronder genoemde personen zijn allen tijdgenoten van Bomans geweest, maar ze hebben hun opvattingen later - van 1998 tot en met 2013 - op schrift gesteld. Daarom reken ik ze tot de generatie na Bomans.

Na het Tweede Vaticaans Concilie ging er een andere wind waaien in de Nederlandse kerkprovincie. Het sleutelwoord van die kerkvergadering, het *aggiornamento*, hield onder meer in dat de kerk in de wereld stond, zij moest uit haar eigen bastion stappen en de wereld moest niet langer veracht en ontvlucht worden. Er kwam een nieuwe geest, die de kerk moest bezielen.

Na dit concilie, toen het latijn grotendeels plaatsmaakte voor de volkstaal, hebben de gelovigen kennis kunnen maken met een andere God dan generaties vóór hen. Ook werd er na dat concilie een beroep gedaan op het eigen geweten. Het besef dat wij samen de kerk vormen, dateert van na 1965. 'De voorstelling van het volk Gods is een andere enorme bevrijding geweest van het kerkbeeld dat vroeger alleen instituut was, op piramidale grondslag.'⁵⁸¹

---

⁵⁸⁰ Voor meer bijzonderheden verwijs ik naar de hieraan voorafgaande pagina's.

⁵⁸¹ Jager, O. en M. van der Plas 1991, 234.

Dit alles had ook zijn weerslag op de katholieke auteurs, op het katholieke schrijverstype. Ook zij namen een andere houding aan ten opzichte van het geloof en ademden de nieuwe geest.

Palm zet in zijn artikel met de veelzeggende naam 'De laatste katholieke emancipator' uit 1998 in *de Volkskrant* uiteen, dat Bomans akkoord ging met de opruiming van 'de roomse santenkraam' na het Tweede Vaticaans Concilie. Dat er veel verdween van de vormenrijkdom in de kerk, keurde hij als kritische gelovige goed. Wat overbleef, koesterde hij, maar zijn geloofsopstelling was anders dan vóór die kerkvergadering. Palm gaf met zijn artikel aan, dat het imago van de katholieke auteur, zoals dat jarenlang was geweest, een wijziging had ondergaan.

Fens laat een ander geluid horen. In een Kruispunt-documentaire in 1999 (die in 2004 herhaald werd) verkondigde hij de mening dat Bomans alleen oog had voor de randverschijnselen van het geloofsleven en niet voor de geloofsinhoud. Hij gaf hiermee aan, dat het conventionele beeld van de katholieke auteur gekanteld was en niet meer voldeed aan het traditionele imago van de jaren dertig, veertig en vijftig van de vorige eeuw.

In 2009 schreef Vaartjes een artikel over het kenterendeatholicisme, waarvan Bomans de chroniqueur was.⁵⁸² Daarin vermeldt hij de veranderingen in Bomans' geloofshouding en die in het beeld van het katholieke auteurstype in de jaren 1960.

De Bloemendaalse auteur was in zijn jeugd- en adolescentiejaren een exponent van het Rijke Roomse Leven, 'de periode waarin het rooms-katholieke geloof hoogtijdagen doormaakte en het leven van iedere katholiek dagelijks rijkelijk met de wijwaterkwast besprenkelde.'⁵⁸³ Het Tweede Vaticaans Concilie heeft grote veranderingen aangebracht in de tot dan toe dichtgetimmerde kerk. Bomans sloeg die veranderingen gade 'in een sfeer van verwarring, vertedering, verbazing, ontheemding en bevrijding'⁵⁸⁴ en rapporteerde daarover. Hij zag een nieuwe wereld ontstaan, waarin de dingen gewoon zichzelf betekenden, zonder dubbele bodems. Zijn artikelen en verhalen over de kerk van zijn jeugd hebben vele jaren na zijn dood de status van essentieel cultuurmonument gekregen, aldus Vaartjes. Bomans' geschriften over geloof en godsdienst hebben in de jaren '60 een andere wending genomen en zij verschillen op religieus gebied sterk van zijn werk uit de jaren '30, '40 en '50.

Aarts is van mening dat Bomans na de Tweede Wereldoorlog niet zeer enthousiast was om voor zijn geloof op te komen. 'Het fanatisme van mensen als pater Maximilianus en acteur Huf, hun overmatige begeestering voor de goede zaak, hun extase voor (te) hoge idealen, dat alles was hem vreemd.'⁵⁸⁵ Volgens Aarts werd Bomans sindsdien steeds kritischer en twijfelachtiger in geloofszaken. Hij constateert een wijziging in Bomans' opstelling tegenover de godsdienst. Daardoor vertoont de Bloemendaalse auteur een ander beeld van het katholieke schrijverstype.

---

⁵⁸² Vaartjes, G. 'Chroniqueur van het kenterende catholicisme: Godfried Bomans.' In: Tollebeek, J., H. te Velde, red. *Het geheugen van de lage landen*. 2009, 80.

⁵⁸³ *ibidem*, 77.

⁵⁸⁴ *ibidem*, 78.

⁵⁸⁵ Aarts, J. 2012, 186.

Verkade zag in 2013 geen verandering bij Bomans in geloofszaken. Hij vond toen dat de schrijver in de jaren '69 en '70 positief bleef spreken en schrijven over het geloof en het kerkelijk instituut.⁵⁸⁶

Bomans ging met zijn tijd mee en keurde de godsdienstige vernieuwingen goed. Zijn onorthodoxe en onafhankelijke opstelling was er de oorzaak van dat hij niet in de pas liep met het imago van het katholieke schrijverstype.

Zoals uit het bovenstaande mag blijken, hebben niet alle critici een beeld gevormd van Bomans als katholiek auteur dat overeenkomt met zijn posture met als gevolg dat er geen goed imago van hem als representant van het katholieke schrijverstype is ontstaan.

Latere recensenten geven enerzijds een reëel beeld van het posture van Bomans en zijn godsdienstig oeuvre, maar anderzijds laten ze daar een vertekend imago van zien.

In het algemeen heerst bij hen wel de opvatting dat er na het Tweede Vaticaans Concilie een ander beeld is ontstaan van het katholieke auteurstype.

Ook luidt de algemene opinie dat Bomans na dat concilie akkoord ging met de opruiming van 'de roomse santenkraam.' Bovendien vindt men dat hij de godsdienstige vernieuwingen goedkeurde en na die kerkvergadering een andere geloofshouding aannam. Zijn werk over geloof en godsdienst uit de tweede helft van de jaren zestig verschilt duidelijk van zijn geschriften uit de jaren 1930, 1940 en 1950.

Na de beide concilies verkeerde hij in een sfeer van bevrijding, maar tevens van ontheemding en verwarring, omdat hij in een overgangstijd leefde tussen het oude, vertrouwde geloof en de geloofsvernieuwing. Hij zag een nieuwe wereld ontstaan waarin de dingen alleen zichzelf betekenden, zonder dubbele bodems.

Tevens wordt door de generatie na Bomans gerefereerd aan de omstandigheid dat hij ten aanzien van het geloof steeds kritischer en twijfelachtiger werd. Door zijn onorthodoxe opstelling riep hij een ander beeld op van het katholieke schrijverstype dan het heersende imago te zien gaf.

Er zijn bij deze groep echter ook critici die een heterorepresentatie tonen die afwijkt van de autorepresentatie van de schrijver.

Zo wordt er gezegd dat Bomans alleen oog had voor de randverschijnselen van het geloofsleven en niet voor de geloofsinhoud en dat hij geen geestdriftig verdediger was van zijn geloof. Ook wordt de mening verkondigd dat er na de beide concilies bij hem geen verandering te bespeuren was in geloofszaken en dat hij positief bleef spreken en schrijven over het kerkelijk instituut.

De conclusie die uit de opinies van de generatie na Bomans te trekken is, is dat er in het algemeen een imago van hem gevormd is, dat parallel loopt aan zijn autorepresentatie, maar dat een minderheid van de latere critici een afwijkend beeld van hem oproept.

8 Consequenties voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype

---

⁵⁸⁶ Verkade, C. 'Godfried Bomans, de 100-jarige zoekende profeet.'

In de onderzochte periode geeft Bomans in religieus opzicht een ander beeld te zien dan dat van de doorsneekatholiek. Hij stond anders tegenover de kerk dan de meeste katholieken.

De schrijver verweet zijn geloofsgenoten laksheid en desinteresse, wanneer ze niet reageerden op beschamende en kwetsende aanvallen op hun geloof, zoals dat lange tijd is gebeurd in het tijdschrift *Propria Cures*. Hijzelf deed dat wel en mede hierdoor toonde hij van zichzelf een ander beeld dan de doorsneekatholiek in die tijd van hem had. Bij het grote publiek bestond van Bomans het imago van een flierefluiter en een humorist die problemen in het algemeen lichtvoetig en oppervlakkig behandelde. Het beeld van de serieuze auteur, de polemist die tal van vraagstukken, met name ook op godsdienstig gebied, met kennis van zaken en vaak moraliserend behandelde, bestond bij de meerderheid niet.

In het algemeen heerste bij de Nederlanders, onder wie veel katholieken, de opinie dat Bomans als gelovige een conservatieve instelling had. Waarschijnlijk stoelt deze gedachte op de omstandigheid dat hij erg gehecht was aan traditie. Traditionalisme is echter geen equivalent van conservatisme. Verder speelde bij de Bloemendaalse auteur het gevoel een belangrijke rol. De rede vormde daar echter een tegenwicht tegen. Er is bij hem steeds sprake van een dichotomie. Tegen de conservatieve gelovigen zei hij dat hij met zijn hart bij hen was, maar dat hij het rationeel gezien niet met hen eens was. Hij maakte zich als onafhankelijke gelovige kwaad op de conservatieven binnen de kerk die de status quo wilden handhaven en dus vernieuwingen in de kerk afwezen. Tegelijkertijd prees hij hun geloofstrouw, omdat ze het generaties lang in die dichtgemetselde kerk hadden uitgehouden.

Ook wilde hij terug naar de bron, het begin van de christenheid. Daar heeft hij in het Heilig Land zelfstandig naar gezocht. Dit image van Bomans had het grote publiek niet van hem.

Dat laatste heeft te maken met de autorepresentatie van de schrijver, met de manier waarop hij zich via teksten en uiterlijk gedrag presenteerde en de beeldvorming rond zijn persoon probeerde vorm te geven. Het posture dat hij naar buiten toe van zichzelf vormde, zijn uitwendig zelfbeeld, dat niet over zijn innerlijk leven ging, liep niet evenwijdig met het beeld dat het publiek van hem had. Er is sprake van een divergentie van de autofiguratie van Bomans en het beeld dat de Nederlanders in het algemeen zich van hem gevormd hadden. Dat beeld is onder andere ontstaan via boeken die door het lezend publiek ervaren werden als luchtig, oppervlakkig en humoristisch. Het betreft werken die dateren van enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog tot het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw. Voorbeelden daarvan zijn *Kopstukken* (1947), *Buitelingen* (1948), *Capriolen* (1953), *Nieuwe buitelingen* (1955), *Op het vinkentouw* (1957), *Noten kraken* (1961) en *Van de hak op de tak* (1965). Dat er dikwijls meer in die bundels stond dan de oppervlakkige lezer dacht, dat er vaak een dubbele bodem aanwezig was, bleef bij velen onopgemerkt. Ook is dit image gevormd door radioprogramma's als *Ernst en humor in mijmeringen van Godfried Bomans* (1955-1958) en *Hou je aan je woord* (1960) dat later, van 1961 tot en met 1963, ook op de televisie werd uitgezonden, en door het tv-programma *Kopstukken* (1959-1962). Dat de schrijver in later werk, zoals bijvoorbeeld in *In de kou* (1969), *Van dichtbij gezien* (1970) en *De man met de witte das* (1971) en op de televisie met programma's als *Gesprekken met bekende Nederlanders* (1968-1971) en *Bomans in triplo* (1970) een ander gezicht liet zien, ernstiger werd, veranderde weinig aan het imago dat het grote publiek van hem had. Zijn imago dat bij de grote massa bestond, bleef hetzelfde. In het nationale geheugen bleef hij

voortleven als de doorgaans oppervlakkige, humoristische, olijke, soms oubollige auteur om wie je kon lachen. Het beeld van de doodernstige humorist kon hij op de meeste lezers en kijkers niet overbrengen.

Op het eind van zijn leven had hij opvattingen over bepaalde geloofspunten die haaks stonden op de leer van de kerk anno 1971 en die een beeld van hem opriepen dat evenmin paste bij het imago dat de meeste katholieken van hem hadden. Zo zei hij niet te geloven in de wonderen van Christus en evenmin in de godheid van Jezus. Eveneens lapte hij de seksuele moraal van de kerk aan zijn laars.

In de Westerkerk in Amsterdam vertelde hij in 1968 aan de kerkgangers, dat hij heel veel van zijn geloof had verloren. Ook die bekentenis paste niet in de context van het beeld dat men in Nederland van hem had.

Bomans aanvaardde niet klakkeloos wat de kerk de gelovigen aan ge- en verboden oplegde, maar wilde geheel onafhankelijk daarvan zijn eigen geloofsbeleving vernieuwen.

Eigen, onafhankelijke ideeën had hij ook over het afbreken van kerken en het sluiten van kloosters. Hij was daar niet pessimistisch over, want hij zag zeker nog een nieuwe toekomst voor de kerk, iets wat vele anderen ernstig betwijfelden. Zijn onorthodoxe denken sloot niet aan bij de doxa.

Uit dit alles blijkt dat Bomans niet paste in het beeld van de conventionele katholiek, wat met name in de jaren zestig duidelijk werd. Als onafhankelijke gelovige uitte hij steeds groeiende kritiek op de katholieke kerk, aanvankelijk op de buitenkant van het geloof, op de vormen waarin het zich manifesteerde, en geleidelijk aan ook op de geloofsinhoud. Nam deze kritiek in de jaren dertig, veertig en vijftig nog een milde vorm aan, in de jaren zestig en met name in de tweede helft daarvan werd deze steeds feller en harder.

Bij al zijn kritiek stond hem steeds voor ogen hetatholicisme te ontdoen van alles wat niet wezenlijk tot het geloof behoorde, omdat dat de essentie ervan verduisterde. Door puin te ruimen en de lianen weg te kappen wilde hij terug naar de wortels van het geloof. Hij wilde het veranderen, niet verwerpen, want het geloof - niet het instituut - was hem per saldo erg dierbaar.

Met al deze constateringën zijn de vragen die in de inleiding zijn gesteld, beantwoord. Ik heb in dit hoofdstuk trachten aan te tonen, dat Bomans' posture wordt gekenmerkt door een onafhankelijke instelling en tevens hoe die instelling zich uitte in zijn godsdienstige leven. Deze vraag is beantwoord in het kader van zijn positie als representant van het katholieke schrijverstype. Ook is antwoord gegeven op de vraag hoe hij zich als katholiek auteur heeft geprofileerd in het godsdienstige en literaire veld. Bovendien is onderzocht of er verandering is opgetreden in Bomans' onafhankelijkheid en welk beeld tijdgenoten en latere censoren van hem hebben gevormd als onafhankelijk katholiek auteur.

Zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet is, wilde Bomans door middel van de 'katholieke literatuur' hetatholicisme in de Nederlandse samenleving tegenwoordig stellen en wilde hij getuigen van zijn geloof. Hij presenteerde en verdedigde het geloof in het culturele en maatschappelijke leven. In de periode van 1926 tot en met 1971 heeft hij zich geprofileerd als katholiek auteur. Daarbij is een duidelijk verschil geconstateerd tussen zijn opstelling in

de jaren '30, '40 en '50 en in de jaren '60 en dan met name in de tweede helft van dat laatste decennium.

Als katholiek met een onafhankelijke instelling heeft Bomans in een tijdsbestek van ruim vijfenveertig jaar werk voortgebracht dat te beschouwen is als een belangrijk cultuurgood.

HOOFDSTUK 5

‘Wie te star aan de eenmaal bestaande instellingen vasthoudt, miskent de inzichten die sindsdien verworven zijn. Hij is niet de hoeder van een traditie, hij is de conservator van een antiquiteit.’⁵⁸⁷

BOMANS ALS CONSERVATIEVE EN PROGRESSIEVE KATHOLIEK

1 Inleiding

In het algemeen wordt Bomans, zoals hiervoor is aangegeven, gekwalificeerd als een behoudende, een conservatieve katholiek. Dat oordeel over hem is niet unaniem. Er is ook een aantal personen dat hem een plaats geeft in het progressieve kamp. Er bestaat derhalve geen consistent beeld van de schrijver aangaande zijn positie op het spectrum van behoudzucht en progressiviteit.

Bomans zelf vindt dat de twee termen die hier in het geding zijn, aan de politiek zijn ontleend en zich niet straffeloos naar de wereld van het geloof laten transponeren. Ze missen daar, zo is hij van oordeel, hun toepasselijkheid, omdat het geloof ons hele wezen raakt, in tegenstelling tot de staatsinrichting.⁵⁸⁸

De schrijver is over het bepalen van zijn geloofshouding niet altijd even duidelijk en soms is hij ook hier in tegenspraak met zichzelf. Zo zegt hij in *Gesprekken met bekende Nederlanders* bijvoorbeeld: ‘De Kerk moet ervan uit gaan dat ze de waarheid heeft. Die waarheid kan voor sommigen onacceptabel zijn, maar dan behoren zij de enig juiste gevolgtrekking te maken en weg te gaan. Maar de Kerk moet zich dan niet met haar waarheid gaan aanpassen, want het kenmerk van de waarheid is juist dat zij niet aan te passen is.’⁵⁸⁹ In een gesprek met zijn zus Wally (zuster Borromée) in 1970 zegt Bomans: ‘De kerk kan niet blijven bewaren waar niemand behoefte aan heeft en wat ook niemand meer hebben wil. ’t Is geen museum.’⁵⁹⁰

Dat zijn positiebepaling niet eenvoudig uit te leggen is en evenmin eenduidig is, wordt ook evident wanneer we zijn uitspraak ‘Op mijn huis staan veel antennes’⁵⁹¹ in de beschouwing betrekken. Hiermee geeft de auteur aan, dat hij op signalen die hij ontvangt, op diverse manieren kan reageren, ook op een onberekenbare en geheel tegendraadse wijze. Hij heeft vaak een afwijkend oordeel over allerlei vraagstukken, ook over godsdienstige kwesties.

Op de omstandigheid dat hij dikwijls als conservatief wordt afgeschilderd, reageerde Bomans met de opmerking dat hij een zekere verbondenheid met wat geweest is, met traditie had, maar dat dit als afkeurenswaardig wordt beschouwd. ‘De bekende tegenwerping is: Je leeft nu en we hebben met het verleden niets te maken.’⁵⁹²

Is in het bovenstaande citaat over de geloofswaarheid sprake van een behoudende opstelling van Bomans, in de hieronder volgende letterlijke weergave van zijn woorden maken we kennis met een veel progressievere gelovige. In *Waarom ik geloof* zegt hij namelijk dat het evangelie een document is, dat telkens weer opnieuw begrepen moet worden. ‘Het is geen

---

⁵⁸⁷ Bomans, G. 1978, 68.

⁵⁸⁸ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 75.

⁵⁸⁹ Bomans, G. 1972(c), 155.

⁵⁹⁰ Bomans, G. 1971(b), 140.

⁵⁹¹ Popelier, E. 1981, 6.

⁵⁹² Peereboom, K. ‘Godfried Bomans somber maar niet zonder hoop.’ In *Het Parool*, 18 september 1971.

museumstuk dat, eenmaal geïnterpreteerd, voor altijd wordt weggeborgen. Het is een stuk glas, waardoor telkens opnieuw het licht schijnt van een andere tijd.’⁵⁹³

De onderzoeksperiode in dit hoofdstuk omvat de jaren 1945 tot en met 1971. Deze keuze is niet arbitrair. In 1943 heeft Bomans zijn universitaire studie afgebroken in verband met de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog die ook voor de universiteiten in Nederland grote gevolgen hadden, zoals ik in hoofdstuk 4 heb vermeld. Hij is toen weer naar Haarlem verhuisd en is in 1945 begonnen aan de opbouw van zijn maatschappelijke carrière. In veel van zijn vanaf die tijd verschenen geschriften waarin het katholieke geloof een belangrijk onderwerp was, had zijn godsdienstige opstelling een neutraal, conservatief, progressief of ambivalent karakter. Tot aan zijn overlijden in 1971 heeft die opstelling een betekenisvolle rol gespeeld. Zijn visie zal als een rode draad door dit hoofdstuk lopen.

Zoals in de vorige hoofdstukken is aangegeven, was Bomans een vertegenwoordiger van ‘het katholieke schrijverstype.’ De vraag of hij moet worden gezien als een conservatieve of progressieve katholiek zal beantwoord worden in het kader van dit auteurstype.

De volgende vragen zullen worden beantwoord. Hoe is Bomans’ religieuze stellingname in de voorliggende kwarteeuw geweest? Daarbij zal nagegaan worden of hij een meer behoudende, dan wel een meer vooruitstrevende visie ten aanzien van geloofszaken heeft gehad, of dat er sprake is geweest van een ambivalente houding. Bij het bepalen van zijn posture wordt, zoals reeds eerder vermeld, gefocust op zijn uiterlijke zelfrepresentatie en gaat het niet om zijn innerlijk leven. Subjectieve gedachten, gevoelens en gemoedstoestanden van de schrijver spelen daarbij geen rol. Tevens zal de vraag beantwoord worden of er in dit opzicht een verandering is opgetreden of dat er sprake is van consistentie in zijn geloofshouding. Bovendien wordt onderzocht welk beeld tijdgenoten zich hebben gevormd met betrekking tot zijn conservatieve, progressieve of ambivalente geloofshouding en ook welk imago latere recensenten hierover hebben doen ontstaan. Vanuit dit wetenschappelijk perspectief wordt dit hoofdstuk geschreven.

Er zal ook gekeken worden naar de gelaagdheid in deze drie bronnen om te achterhalen of Bomans’ uitlatingen in de diverse periodes in zijn leven hetzelfde beeld vertonen of dat daar wijzigingen in zijn te onderkennen. Daarna zullen er conclusies worden getrokken uit de antwoorden op de onderzoeksvragen.

Zo zal de kernvraag in deze dissertatie: Hoe presenteerde Bomans zich als vertegenwoordiger bij uitstek van ‘het katholieke schrijverstype’? weer een stukje dichterbij de ultieme beantwoording komen. Bij het onderzoek naar deze zaken zal ik een chronologische volgorde aanhouden.

In dit hoofdstuk zal de volgende werkwijze worden gehanteerd.

Na een paragraaf over het Nederlands katholicisme in de jaren tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en het begin van het Tweede Vaticaans Concilie worden die kerkvergadering en het Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie aan de orde gesteld. Met name zal het grote belang daarvan voor de katholieke wereld in het algemeen en voor Nederland in het bijzonder ter sprake komen.

De hoofdmoot wordt gevormd door een beschrijving van de manier waarop Bomans in de periode van 1945 tot en met 1971 tegenover de ontwikkelingen in het katholicisme stond.

---

⁵⁹³ Bomans, G. 1968, 11.

Daarna wijd ik een paragraaf aan de vraag hoe anderen (tijdgenoten en personen van de generatie na hem) over hem dachten en schreven als ambivalent, conservatief en/of progressief katholiek.

Tenslotte worden de consequenties besproken die deze opinies hebben gehad voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

2 Het Nederlands katholicisme in de jaren 1945 tot en met 1962

Er zijn nogal wat visies op de jaren vijftig, die dikwijls de lange jaren vijftig (1945-1960) worden genoemd, omdat de eerste vijf jaren na de Tweede Wereldoorlog in menig opzicht dezelfde of soortgelijke kenmerken vertonen als die in de periode 1950-1960. Ruwweg zijn er twee overheersende meningen over dit decennium. Een aantal wetenschappers ziet die jaren als een rustige periode met gevestigde structuren die oppermachtig waren. Die visie wordt onder anderen verkondigd door Righart en De Rooy. Zij kenschetsen dit tijdvak van de vorige eeuw als de tijd van een stilstaande samenleving en als het handhaven van het precare evenwicht tussen traditie en vernieuwing.⁵⁹⁴ De jaren vijftig lijken volgens hen 'vooral op een kort interbellum, een adempauze of windstille tussen "de oorlog" en "de jaren zestig."'⁵⁹⁵ Schuyt en Taverne beschouwen deze jaren 'als een toonbeeld van een burgerlijk-verzuilde samenleving met als belangrijkste kenmerken: sociale rust, geografische stabiliteit en passiviteit aan de "onderkant" van de maatschappij' en tevens 'als een scharnier met de door revolutie en vernieuwing geobsedeerde jaren zestig.'⁵⁹⁶

Er zijn ook andere visies op de jaren vijftig. Ze waren - menen sommigen - helemaal niet braaf, saai en gezellig; ze bruisten daarentegen van dynamiek en verandering, er werden wegen aangelegd, fabrieken, scholen en flats gebouwd. Ook de mening dat de katholieke kerk in rustig vaarwater zat, dat het katholicisme in zijn uiterlijke gedaante succesvol en onaantastbaar was, wordt niet door iedereen gedeeld. Zo schreef Van Rosmalen in 1950 over 'de angstwekkende en onrustbarende massa die zich, ook in Nederland, van de Kerk aan het vervreemden is.'⁵⁹⁷ Dit beeld komt niet overeen met de tendens dat dit tijdsbestek een rustig decennium vormt met stabiliteit als een belangrijk gegeven. Evenmin met een periode waarvan Thurlings zegt, dat de Nederlandse katholiek zich tot minstens 1960 kenmerkt 'door zijn relatief grote "Kirchentreue". Het kerkbezoek blijft relatief frequent en het geboortecijfer - in gehoorzaamheid aan de voorschriften - relatief hoog.'⁵⁹⁸

In het midden van deze jaren was er volgens Van de Weijer in het praktisch homogeen katholieke Tilburg al duidelijk sprake van secularisatie die voortkwam uit de sociaal-economische ontwikkeling. Ook was er toen in deze stad al sprake van 'uitholling der religieuze praktijk in ondernemerskringen.'⁵⁹⁹ Verder zegt hij: 'Meerdere arbeiders hebben zich van de kerk afgescheiden, omdat zij in haar een verdedigster zagen van bepaalde sociale verhoudingen welke zij niet langer konden appreciëren.'⁶⁰⁰ We kunnen dus achter die 'relatief grote Kirchentreue' in die Brabantse stad een vraagteken zetten.

---

⁵⁹⁴ Righart, H. en P. de Rooy. 'In Holland staat een huis: Weerzin en vertedering over "de jaren vijftig".' In: Luykx, P., P. Slot, red. 1997, 14.

⁵⁹⁵ ibidem, 11.

⁵⁹⁶ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 21.

⁵⁹⁷ Rosmalen, J. van. 'Vervreemding van de kerk.' In: Boelaars, H. e.a. 1950, 21-28.

⁵⁹⁸ Thurlings, J. 1978, 130.

⁵⁹⁹ Weijer, A. van de. 1955, 208.

⁶⁰⁰ ibidem, 236.

Anbeek ziet in de jaren vijftig allerlei ontwikkelingen die de jaren zestig aankondigen; er ontstaat, zegt hij, een subcultuur die niets wil weten van de brave waarden die de ouders doorgaven.⁶⁰¹

Evenals Van Rosmalen en Van de Weijer ziet ook Luykx in het vijfde decennium van de twintigste eeuw aan alle kanten tekenen die wezen op onvrede, onrust en crisis ten aanzien van het geloof.⁶⁰²

Zo zien we dat een aantal auteurs de jaren vijftig ziet als passieve jaren, waarin sociale rust en stabiliteit belangrijke factoren zijn en waarin de Nederlandse kerkprovincie verder wordt uitgebouwd. Andere wetenschappers beschouwen dit tijdsgewricht van de twintigste eeuw als een actieve periode, waarin de economie na de Tweede Wereldoorlog nieuwe impulsen krijgt en waarin de geloofsrust en -zekerheid voor velen al aan het verdwijnen zijn en plaatsmaken voor onvrede en onrust. Ze vinden dat allerlei ontwikkelingen de jaren zestig reeds aankondigen.

Na de Tweede Wereldoorlog was Nederland aanvankelijk nog een sterk verzuilde natie.⁶⁰³ De zuilen waren naar binnen gericht en degenen die tot een zuil behoorden, verkeerden in een isolement. Ze vormden een gesloten gemeenschap. De katholieke gemeenschap was volgens Schuyt en Taverne ‘bijna autarkisch’ te noemen.⁶⁰⁴

Tegenover deze visie staan de opvattingen van andere wetenschappers. Zo vindt Thurlings dat de verzuiling tussen 1945 en 1960 de volle rijkdom bereikte.

Bots en Luykx zijn eveneens van mening dat er na de oorlog nog een uitbouw was van de katholieke zuil. Bots zegt er dit van:

Uitwendig scheen er aan de toestand van de kerk in Nederland tot 1960 maar weinig te veranderen. [...]. Er was een verbazingwekkende activiteit naar buiten op alle gebied. De organisatie van de kerkprovincie werd verder uitgebouwd. In 1955 werden er in Rotterdam en Groningen bisschopszetels opgericht. Daarmee was het aantal diocesen van 5 op 7 gebracht. Het katholiek onderwijs vertakte zich over het hele land: zo goed als alle katholieke kinderen bezochten katholieke lagere scholen; 8 van de 10 katholieke middelbare scholieren bezochten een katholieke middelbare school. De katholieken namen leidende posities in op alle gebieden van het maatschappelijk leven.⁶⁰⁵

Huiselijk tafereel in de jaren 50.
Biddend gezin aan de eetkamertafel in 1955.

⁶⁰¹ Anbeek, T. ‘ “Niet het moment voor experimenteren.” : De twee gezichten van de jaren vijftig.’ In: Luykx, P. en P. Slot, red. 1997.

⁶⁰² Luykx, P. 2000, 186.

⁶⁰³ Van Dale (1992-2) geeft als definitie van ‘zuil’: ‘Elk van de groepen waarin het Nederlandse volk door verschillen in godsdienst en levensbeschouwing zichzelf verdeeld houdt.’

⁶⁰⁴ Schuyt, K. en E. Taverne. 2000, 250.

⁶⁰⁵ Bots, J. 1981, 14.

Zien we in het bovenstaande een tendens de zuil te versterken en uit te bouwen, er waren echter ook stromingen binnen de katholieke gemeenschap die de zuil wilden slechten. Zo waren er vóór de komst van het Mandement (in 1954) al pogingen ondernomen het isolement van de katholieke bevolking op te heffen.

‘Het verzuilde bestaan was al aan het afbrokkelen op het moment dat de publicatie van het Mandement van de Bisschoppen veel spanningen gaf in de nationale politiek en bij de christelijke en niet-christelijke vakbewegingen.’⁶⁰⁶

Vanaf 1942 verscheen illegaal *Christofoor*, ‘een weekblad voor katholieken.’ De auteurs achtten ‘de tijd gekomen om het katholieke maatschappelijk isolement te doorbreken. De katholieke eenheid was wellicht nodig geweest voor de emancipatie van het volksdeel. Maar de omstandigheden waren inmiddels dusdanig gewijzigd dat hiervan nu kon worden afgezien.’⁶⁰⁷

Het episcopaat deelde die mening niet. Het verzette zich tegen het afbreken of ondermijnen van het katholieke organisatiewezen, ‘dat in jarenlangen, moeizamen arbeid werd opgebouwd en rijke vruchten afwierp’ en nu op ‘onverantwoorde wijze wordt afgebroken en ondermijnd.’⁶⁰⁸ In juli 1944 liet het weten ‘dat het katholieken niet was toegestaan kranten en tijdschriften te lezen die de bisschoppen niet als katholieke bladen erkend hadden.’⁶⁰⁹ Na de oorlog vonden de bisschoppen dat het van groot belang was, dat de katholieken ‘in eigen kring’ werkten aan ‘het herstel en de vernieuwing van den christelijken geest.’⁶¹⁰

De afbraak van de zuil met als kenmerk de snelle uittocht van gelovigen uit hun kerken, wordt beschouwd als een van de als spectaculair of dramatisch ervaren veranderingen in de Nederlandse samenleving. Dit proces van verminderde invloed van godsdienst op het individuele gedrag wordt secularisering genoemd.⁶¹¹ Verzuilde, levensbeschouwelijke organisatievormen ondervonden de gevolgen van de secularisatie. Door het verminderen of geheel wegvallen van die organisatie ontstond de ontzuiling. Enquêtes geven aan dat tussen halverwege de jaren zestig en eind jaren zeventig er een versnelde ontkerkelijking optrad en dat er in die periode ook sterke veranderingen waren in de geloofsovertuigingen. De gelovigen gingen in duidelijk kleinere aantallen naar de kerk en bovendien liep de steun voor kerkelijke voorschriften sterk terug. Ook de aanvaarding van christelijke dogma’s zoals het dogma dat Christus Gods zoon is, dat de Bijbel het woord van God is en dat er een leven na de dood is, werd beduidend minder. ‘Sinds de jaren zeventig is zowel de kerkseheid als de onderschrijving van dit soort geloofswaarheden alleen maar verder afgebrokkeld.’⁶¹²

Zoals in hoofdstuk 4 is aangegeven, was Bomans een onafhankelijke katholiek die zich niet kon of wilde binden aan een bepaalde zaak. Hij was geen conformist, maar had een grote onafhankelijkheidszin en was vrijheidslievend. Hij liet die vrijheid niet knevelen door zijn geloof, was wars van zuilen en zuilvorming en doorbrak dit systeem ook herhaaldelijk. Zo voelde hij zich niet gebonden aan katholieke media als de pers, radio en televisie. Hij schreef in *Elsevier*, sprak voor de AVRO-radio en trad op de televisie op voor niet-katholieke zendgemachtigden als de NCRV, de AVRO en de VARA. Op die manier positioneerde hij zich op godsdienstig gebied.

---

⁶⁰⁶ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 255.

⁶⁰⁷ *Christofoor*, 15 maart 1944.

⁶⁰⁸ Bos, M. van den 2012, 55.

⁶⁰⁹ ibidem

⁶¹⁰ Stokman, S. 1945, 313.

⁶¹¹ Peters, J. ‘Religie en politiek: De relevantie van de religieuze factor in vergelijking met niet-religieuze factoren.’ In: L. Laeyendecker en O. Schreuder (red.) 1985, 97-127.

⁶¹² Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielenga (red.) 2014, 101.

Hierboven is opgemerkt, dat in 1954 het *Bisschoppelijk Mandement* verscheen. Dit was, zeker in katholieke kring, een spraakmakende gebeurtenis. Het is, naast de twee concilies, een van de drie belangrijke gebeurtenissen op kerkelijk gebied die hetatholicisme in Nederland tussen 1940 en 1970 hebben beïnvloed. De kern van dit herderlijk schrijven ‘was de boodschap dat de katholieke eenheid op elk gebied bewaard moest blijven. “Openheid en verruiming” mochten “geen afbreuk doen aan de hechtheid van de fundamenteën en de muren welke het katholieke bestel in het openbare leven schragen.”’⁶¹³ Het bond de strijd aan met alle onchristelijke stromingen, zoals het liberalisme, communisme, nationaal-socialisme, materialisme, humanisme en het religieus socialisme.

In de kritiek op het Mandement komt vooral tot uiting, dat het een achterhaald document was, dat de godsdienstige en maatschappelijke eenheid onder de katholieken coûte que coûte wilde bewaren in een tijd dat het ontzuilingsproces al aan de gang was. Het was, zo oordeelden sommigen, een stuk dat strijdig was met de tijdgeest, omdat de eenheid onder de katholieken niet meer te herstellen was. De wereld was verder dan het herderlijk schrijven geloofde of deed vermoeden. Ook het offensief tegen de vernieuwing was nutteloos, omdat de moderne waarden, zoals vrijheid en eigen verantwoordelijkheid al wortel hadden geschoten in de maatschappelijke werkelijkheid.

3 Twee concilies in de jaren zestig⁶¹⁴

Na de Tweede Wereldoorlog waren er op godsdienstig terrein duidelijk veranderingen waar te nemen. ‘In de ogenschijnlijk onwrikbaar gefundeerde katholieke leer kwam enige kentering ten aanzien van allerlei traditionele opvattingen omtrent kerk en geloof.’⁶¹⁵ Er ontstond een zogenaamde ‘nieuwe theologie’ die terug wilde naar de bronnen, dat wil zeggen naar de bijbelinhoud en naar de vroegchristelijke traditie. Wegens de om zich heen grijpende verwereldlijking, de ontkerstening en de verschraling van de geloofspraktijk zocht men naar middelen om het tij te keren. Men trachtte bijvoorbeeld de liturgie te vernieuwen. Daarvan werd verwacht dat de eredienst werd vereenvoudigd en verduidelijkt wat tot verdieping van het geloof zou kunnen leiden. Tegenover het ontkersteningproces werd de roep om een lekenapostolaat luider. Dat betekende dat ook niet-geestelijken een duidelijke taak moesten vervullen bij het getuigen en christelijk handelen in en tegenover de wereld.

‘Een opzienbarende poging tot bezinning op deze punten was de kerkvergadering die in de jaren zestig door paus Johannes XXIII in Rome bijeengeroepen werd. [...] Deze vergadering is de geschiedenis ingegaan als het Tweede Vaticaans Concilie.’⁶¹⁶ Het werd op 11 oktober 1962 geopend en duurde tot 8 december 1965.

Het lag niet in de bedoeling tijdens dit concilie oude leerstellingen ter discussie te stellen of de traditionele leer te veranderen.

Het sleutelwoord werd ‘aggiornamento’: het meegaan van de kerk met en aanpassen aan de moderne tijd. Dit hield in dat de kerk uit haar bastion moest stappen en in de wereld moest staan. De wereld moest niet langer veracht worden. ‘A Vatican II, l’Eglise a baissé le pont-levis pour faire sa rentrée dans le monde’, schreef René Laurentin beeldend.⁶¹⁷

Er kwam een vernieuwingsproces op gang waardoor er meer aandacht ontstond voor de taak van de clerus, voor het functioneren van de leken en voor het verbreken van het isolement waarin de kerk tot dan toe opereerde. Ook het meedenken over en het meewerken aan de oplossing van acute wereldproblemen werd erg belangrijk gevonden.

---

⁶¹³ Bos, M. van den 2012, 58.

⁶¹⁴ Over deze twee kerkvergaderingen in de jaren zestig is in hoofdstuk 4 reeds het een en ander gezegd.

⁶¹⁵ Suttorp, L. ca. 1975, 30.

⁶¹⁶ ibidem, 31.

⁶¹⁷ ibidem, 28.

Dit Vaticaanse Concilie is van groot belang geweest voor heel de katholieke wereld en zeker ook voor de Nederlandse katholieken. Over deze kerkvergadering schrijft Suttorp: ‘Een nieuwe lente scheen te zijn doorgebroken en nieuwe geluiden deden zich aan alle kanten horen.’⁶¹⁸

Over het grote belang van dat concilie zegt Van den Bos dat de grote winstpunten ervan waren: ‘de “nieuwe atmosfeer” die binnen de kerk ontstaan was en zich kenmerkte door openheid, vrijheid en pluriformiteit. In de plaats van de “al te stringent doorgevoerde uniformiteit” die de katholieke kerk in de jaren voor het concilie gekenmerkt had, kwam een “vrijheid in het beleven van het geloof” en een “openheid [...] die rekening en voeling houdt met de ander.”’⁶¹⁹

De Nederlandse gelovigen waren niet unaniem positief over de veranderingen die er door dat concilie in de geloofsbeleving en -praktijk ontstonden. Het ‘omdraaien van het altaar’ waardoor de priester bij het opdragen van de mis niet langer met de rug naar de gelovigen stond en het verdwijnen van de communiebank maakten grote indruk. ‘Het laatste ervoeren velen zelfs als schokkend: ze vonden dat dat niet getuigde van eerbied tegenover het H. Sacrament.’⁶²⁰

Een andere verandering was dat de mis voortaan in de volkstaal mocht plaatsvinden, terwijl het concilie tevens bevestigde dat het Latijn de universele taal van de kerk bleef. Ook werd de klassieke schoolcatechismus afgeschaft.

De volgende opmerking van een vrouw getuigt niet van een van harte instemmen met alle wijzigingen in het geloofsleven: ‘... toen omstreeks 1965 in de kerk het bericht kwam dat de gelovigen zelf hun verantwoordelijkheid hadden in verband met het kindertal, toen ook de voorschriften soepeler werden met betrekking tot het nuchter zijn en de zaterdagavondmis, en het biechten, het lof en de Latijnse mis verdwenen, voelde mijn man zich goed belazerd door de kerk. Het klinkt misschien wat cru, maar het geeft wel de sfeer aan.’⁶²¹

Die veranderingen leidden ertoe, dat er in de katholieke kerk twee groeperingen ontstonden: gelovigen die de vernieuwingen toejuichten of in ieder geval aanvaardden, en katholieken die daar weinig of niets in zagen en alles bij het oude wilden laten. Dit leidde tot een bijna onoverbrugbare kloof tussen de beide groepen gelovigen.

In 1968 onderkende een medewerker van het PINK (het in 1963 opgerichte Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie) dat er sprake was van een ‘crisisituatie’ in het Nederlands katholicisme (door onder andere een afnemend aantal priesterwijdingen, een verminderd kerkbezoek en een terugloop van het aantal katholieke organisaties), maar hij constateerde dat ‘aan de horizon’ de ‘gestalte van de nieuwe kerk’ al oprees. Deze kerk was gebouwd op ‘persoonlijke verantwoordelijkheid en gelovige authenticiteit’.⁶²² Van den Bos reageerde daarop als volgt: ‘Dat was nogal wat, te meer omdat de snelle toename van het aantal priesters dat het ambt verliet, in combinatie met een scherpe daling van het aantal wijdingen, het aantal kerkgangers en het aantal katholieke verenigingen, wellicht toch tot de conclusie had kunnen leiden dat die nieuwe kerk eerder achter de horizon verdween dan aan de horizon verschenen was.’⁶²³

Ten aanzien van de ‘strijd’ tussen de progressieve en de conservatieve richting zegt Suttorp: ‘Voorshands kon het episcopaat niets anders doen dan vermanend de vinger opsteken en

---

⁶¹⁸ ibidem, 54.

⁶¹⁹ Bos, M. van den 2012, 123.

⁶²⁰ ibidem, 138.

⁶²¹ ibidem, 143.

⁶²² Kusters, W. ‘Situatieschets van het Nederlands katholicisme 1968: Crisis en risikerend vertrouwen.’ In: *Riskante kerk*, uitgave Pastoraal instituut, 164-165.

⁶²³ Bos, M. van den 2012, 182-183.

waarschuwen voor het gevaar van een scheiding der geesten.’⁶²⁴ Deze polarisatie vormde een groot risico voor de eenheid van de kerk in Nederland. Er zijn namelijk inderdaad momenten geweest waarop men zinspeelde op een schisma binnen de Nederlandse katholieke kerk. Met name de kwestie van het verplichte celibaat, dat een heet hangijzer was op het concilie in Noordwijkerhout, was het Vaticaan een doorn in het oog. Rome was het niet eens met de houding van het Nederlands episcopaat in deze kwestie en greep de gelegenheid aan de rebelse kerk weer in het gareel te brengen. Dit gebeurde in 1970 en 1972 door de benoeming van twee Rome getrouwe bisschoppen in de bisdommen Rotterdam (mgr. Simonis) en Roermond (mgr. Gijzen). ‘Men was niet zozeer bang voor de ontwikkelingen in het kleine Nederland, maar eerder voor de internationale uitstraling via de massamedia.’⁶²⁵ Protesten van kardinaal Alfrink, omdat de bisschoppen andere geestelijken naar voren hadden geschoven, mochten niet baten. De omstreden bisschopsbenoeringen leidden ertoe, dat aan het begin van de jaren zeventig de hele katholieke kerk van Nederland uiteenviel in twee elkaar bestrijdende kampen van conservatieven en progressieven. Toen kardinaal Alfrink terugtrad als hoofd van de kerkprovincie, volgde de Nederlandse curiekardinaal Willebrands hem op teneinde een totale breuk van katholiek Nederland met Rome te voorkomen.

Die verdeling hield niet in, dat de overgrote meerderheid van de katholieken in religieus opzicht tot de progressieve groepering gerekend kon worden. Bij veel gelovigen was sprake van een dubbelgevoel. Bomans heeft dat helder onder woorden gebracht in een gesprek met Van der Plas in 1969. Hij sprak toen over de ‘brandgangen naar het verleden, naar het innige en vertrouwde’ die door de ontwikkelingen van de laatste jaren waren geblokkeerd. Tegelijkertijd voelde hij ‘een hevige drift tegen het instituut’ dat hem in zijn jeugd had geïndoctrineerd met de boodschap van hel en verdoemenis waar hij slapeloze nachten van had gehad.⁶²⁶ Bij veel gelovigen was sprake van een spagaat: het verlangen naar de vroegere geloofswarmte en tegelijkertijd de rancune tegen het geloof.

De jaren zestig en met name zeventig worden in katholiek Nederland gekenschetst als jaren van ontkerstening. ‘De teloorgang van de katholieke kerk (nog 6% van de gelovigen gaat zondags naar de kerk, zo bleek uit een pessimistisch “ad limina” rapport van het Nederlands episcopaat aan de paus) was [...] begonnen na Het Tweede Vaticaans Concilie, toen geloofsonderricht en liturgie sacrale zaken transformeerden in vage symbolische praat over dialoog en bruggen bouwen. Er ontstond horizontalisering in plaats van een verticale relatie tot God en het bovennatuurlijke.’⁶²⁷

Na het concilie en ter voorbereiding op het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout gingen steeds meer katholieken deelnemen aan het gesprek over de toekomst van de kerk en haar aanwezigheid in de wereld. Overal werden discussie- en gespreksgroepen opgericht.

Op 27 november 1966 was de officiële opening van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie in Noordwijkerhout. Het was de bedoeling de lijnen van Vaticanum II door te trekken en de gelovigen te betrekken bij de aanpassing van wat daar besloten was aan de situatie in de Nederlandse kerkprovincie.

---

⁶²⁴ Suttorp, L. ca. 1975, 52.

⁶²⁵ Goddijn, W. e.a. 1986, 22.

⁶²⁶ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 130 en 149.

⁶²⁷ Derks, M. ‘Een goede tijdgeest.’ In: Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielenga (red.). *Achter de zuilen*. Amsterdam 2014, 201.

Volgens Palm was het uitgangspunt van de eigen variant op het Tweede Vaticaans Concilie: wij leven en staan onder de mensen in deze tijd.⁶²⁸ Tijdens dit concilie werd deze wens geuit: opheffing van de celibaatsplicht, aanvaarding zonder restrictie van gehuwde ambtsdragers voor alle priesterlijke functies, en toelating van de vrouw tot het ambt.⁶²⁹

In 1966 werd *De Nieuwe Katechismus Geloofsverkondiging voor volwassenen* gepresenteerd. 'Het (boek) wil een beschrijving geven van ons geloof in de geest van de vernieuwing, zoals die door paus Johannes is ingezet en onder zijn opvolger door het concilie verder is uitgewerkt.'⁶³⁰

Tijdens het Pastoraal Concilie stond onder andere het celibaat op de agenda. Met overweldigende meerderheid werd de aanbeveling aangenomen dat het celibaat als 'voorwaarde voor de ambtsbediening' moest worden opgeheven. Maar: 'Rome, of 'het Vaticaan', stond [...] voor een conservatief bastion dat alle vernieuwing wilde tegenhouden.'⁶³¹

Geruchtmakende stemming over het celibaat tijdens het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout.

4 De houding van Bomans tegenover het katholicisme in de jaren 1945-1971

Bomans heeft als betrokken en - aanvankelijk - praktiserend katholiek de rustige jaren vijftig en de turbulente jaren zestig meegemaakt en intensief beleefd. Over al de gebeurtenissen en ontwikkelingen op godsdienstig gebied heeft hij zich een persoonlijk oordeel gevormd. Daarvan heeft hij blijk gegeven in zijn geschriften, zowel in zijn boeken als in de columns die met name in *de Volkskrant* zijn verschenen.

In deze paragraaf zal onderzocht worden hoe Bomans in die jaren tegenover het katholicisme stond, welke standpunten hij innam ten opzichte van de talrijke veranderingen en vernieuwingen in deze periode. Bij zijn standpuntbepaling is het van belang te achterhalen of hij bepaalde ontwikkelingen toejuichte of afkeurde. Behalve een progressieve en een conservatieve houding is het ook mogelijk, dat hij ambivalent stond tegenover de wijzigingen. Tevens zal, zoals in de Inleiding is aangegeven, onderzocht worden of er in de loop der jaren een verandering is opgetreden in zijn geloofsvisie.

In de Inleiding heb ik vermeld, dat de meningen over de houding van Bomans, als katholiek auteur, tegenover zijn geloof allerm minst eensluidend zijn. In het algemeen wordt hij, zoals gezegd, gezien als een schrijver met conservatief-godsdienstige opvattingen. Het aantal mensen dat in hem een vooruitstrevende gelovige ziet, is aanzienlijk geringer. Ook bestaat het beeld van een auteur die beide kwalificaties in zich verenigt. Kortom, er is bij de buitenwacht geen gelijkkluidende opinie over de manier waarop hij tegenover het geloof stond. In dit

---

⁶²⁸ Palm, J. 2012, 172.

⁶²⁹ ibidem, 173.

⁶³⁰ Bos, M. van den 2012, 167.

⁶³¹ Kerklaan, M. 1994, 75-76.

hoofdstuk gaat het over de vraag wat er te zeggen valt over de geloofshouding van Bomans in de onderhavige periode.

A Ambivalentie

Bomans hinkte in geloofszaken, zoals gezegd, vaak op twee gedachten. Dat heeft te maken met een rationele en tegelijkertijd een gevoelsmatige benadering van een godsdienstig probleem.

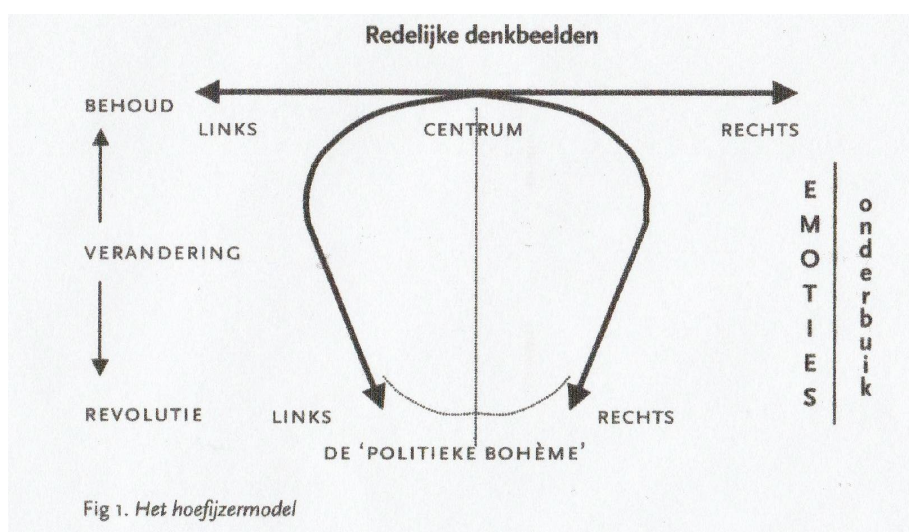
In zijn houding jegens de godsdienstige vernieuwingen na de beide synodes in de jaren zestig zitten conservatieve en progressieve elementen, maar daartussen is geen scheidslijn aanwezig. De uitspraken van Bomans over de godsdienstige veranderingen na de twee concilies wijzen, zo is mijn bevinding, in de richting van een ambivalente houding. Deze prevaleert boven een conservatieve of een progressieve positiebepaling. Het is daarom dat ik daar prioriteit aan wil verlenen en de beschouwing over deze drie houdingen begin met zijn tweeslachtige stellingname.

Om de positie van Bomans ten aanzien van de godsdienstige veranderingen na de twee concilies in de jaren zestig te visualiseren is het hoefijzermodel van groot belang.

Dit model is door Pels gebruikt in zijn werk over Pim Fortuyn, dat in 2003 is verschenen. De auteur heeft veel parallellen getrokken tussen het denken en doen van Fortuyn en de historische inwoners van de politieke bohème. 'Allen zijn in zekere zin "crossover intellectuals", die "in" Marx begonnen, maar vervolgens hun eigen ideologische weg gingen en daarbij vrijelijk putten uit zowel het linkse als het rechtse gedachtegoed.'⁶³²

Pels toont in dit ruimtelijk denkfiguur de plaats aan die de vermoorde politicus bezette in het politieke spectrum in Nederland rond de afgelopen eeuwwisseling. Hij is van mening dat de horizontale as - het traditionele vleugelmodel - waarop iemands politieke positie kan worden weergegeven van uiterst links (progressief) tot uiterst rechts (conservatief) geen recht doet aan de emotionele factor, die belangrijk is voor de standpuntbepaling inzake de vooruitstrevende of de behoudende richting in politiek opzicht. Het hoefijzermodel doet dat wel.

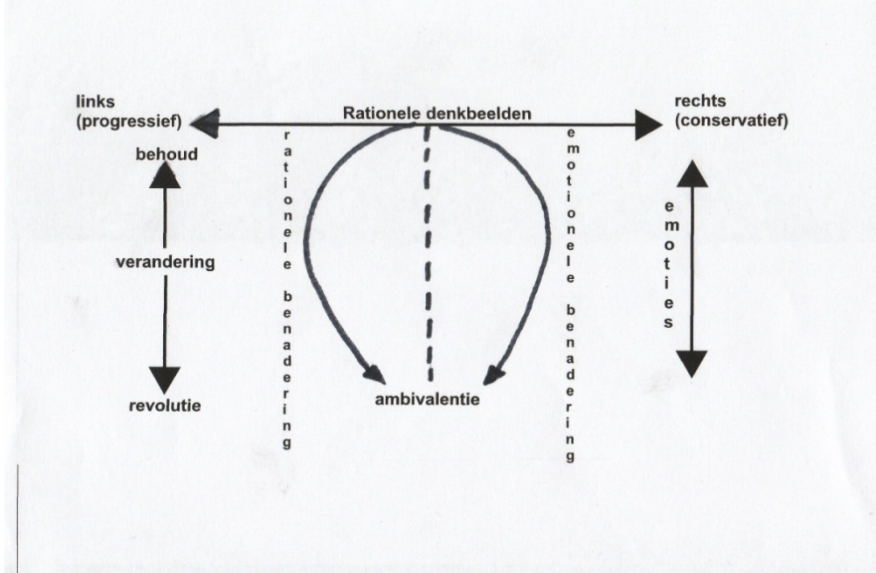
Het hoefijzermodel

⁶³² Pels, D. 2003, 24.

Pels noemt de ‘politieke bohème’ een schemergebied van ideologisch radicalisme en politiek non-conformisme, waarin de vermeende extremen van links en rechts elkaar raken. Typierend voor de ‘politieke bohème’ acht hij de nadruk op de esthetische en emotionele kanten van de politiek, op politieke stijl.

Dit model is mutatis mutandis ook toe te passen op iemands positie inzake godsdienstige aangelegenheden. Hiermee kan dus ook de positionering van Bomans duidelijk worden gemaakt bij de vraag of hij na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig in het progressieve of het conservatieve kamp moet worden ondergebracht.

Figuur 2

Het model is een soort open cirkel die aan een hoefijzer doet denken. Uiterst links en uiterst rechts liggen dicht bij elkaar aan de uiteinden van de figuur. Een rationele afweging heeft altijd een correlatie met een emotionele standpuntbepaling. De beide benaderingen zijn niet los van elkaar te zien. Dit is ook duidelijk het geval bij Bomans.

Het vleugelmodel is niet toepasbaar op zijn godsdienstige positiebepaling, omdat hij een gevoelsmens was en emoties dus een belangrijke functie vervulden bij het vaststellen van die positie.

Met het hoefijzermodel is ook een visuele weergave te maken van Bomans' ambivalentie in geloofszaken. In dit model (zie Figuur 2) wordt zichtbaar gemaakt dat de lijnen die rationele en emotionele overwegingen aangeven, naar elkaar toe buigen, maar niet bij elkaar komen. Aan de traditionele rechte lijn wordt een verticale dimensie toegevoegd, waardoor de mogelijkheid ontstaat verschillen te meten langs een tweede 'emotionele' as, die wordt aangegeven met een stippellijn. Op het eind van de beide kromme lijnen ontstaat het gebied van de ambivalentie, een gebied waar personen thuishoren die niet kunnen worden ingedeeld bij alleen maar de progressieve of conservatieve richting.

Het hoefijzermodel is ook geschikt om meningen van personen te volgen in de tijd. Die positiebepalingen kunnen zowel in horizontale als verticale richting verschuiven.

a Bomans in eigen woorden

Bomans heeft altijd moeite gehad te kiezen voor het verleden of voor de actuele ontwikkelingen in kerk en geloof. Al had hij een hang naar het verleden, de ratio won het bij

hem meestal van het sentiment, alhoewel hij vaak ook weer moeite had het verstand te laten prevaleren boven de emoties. Uiteindelijk was voor hem vooruitzien belangrijker dan achteromkijken. Er was bij hem meestal sprake van een ambivalente houding, omdat hij geen heldere keuze tussen de twee mogelijkheden aan de dag legde. Een aantal voorbeelden zal deze tweeslachtigheid verduidelijken, waarbij ook dikwijls gewezen zal worden op de twee polen (ratio en gevoel) waartussen de keuze gemaakt moest worden.

Villa Boshof, Parkweg 10 in Bloemendaal, waar het gezin Bomans in 1961 ging wonen.

Op 8 juni 1966, toen er na het Tweede Vaticaans Concilie grote veranderingen in de kerk waren gekomen waar Bomans rationeel gezien achter stond, schreef hij een brief aan zijn zus Wally waarin staat: ‘Er is toch veel innigs in de kerk verdampt in de koele atmosfeer, waarmee we nu omgeven zijn, vind je niet?’

In ‘Misje spelen’, ook wel geheten ‘Roomse herinneringen’, dat Bomans schreef op 19 november 1966, staat dat veel van het katholieke leven is verdwenen en dat het leger en kaler is geworden na het Tweede Vaticaans Concilie. ‘Niet dat ik dit betreur [...] .’ Uit het leven van de onvolwassen gelovigen hebben we, aldus Bomans, ‘veel warmte, kleur en romantiek eenvoudig weggenomen.’⁶³³ Hier spreekt een nostalgische man, die met weemoed terugblijkt op veel wat na het concilie is verdwenen.

In ‘Twee zondagskinderen’ zit Bomans in een spagaat: rationeel het eens zijn met de veranderingen, gevoelsmatig ze betreuren. Steeds op twee gedachten hinken. Progressiviteit en conservatisme strijden om de voorrang. Hij accepteert de godsdienstige vernieuwingen met pijn in het hart. Over het Rijke Roomse Leven zegt hij in die column: ‘Ik ben blij dat het voorbij is, maar er zijn momenten dat het me spijt.’ En: Er is zoveel puin geruimd dat ‘je begint te denken dat er ook veel aardigheid verdwenen is.’⁶³⁴

In ‘Over de vasten’, een column die, zoals gezegd, op 7 oktober 1967 in *de Volkskrant* verscheen, staat dat de schrijver niet terug wil naar de oude toestand. ‘Maar nu de vasten is afgeschaft zijn ook die verrassende stroomversnellingen verdwenen. Je steeg hoger en hoger in de beproeving. En plotseling stortte je weer omlaag in een waterval van alles mogen. Die cataracten zijn het kind van nu onthouden.’⁶³⁵

Soms bestaan er tussen uitspraken van Bomans op godsdienstig gebied antitheses. Op dat terrein heeft hij niet altijd dezelfde ideeën geuit. Dit is te zien aan bepaalde uitspraken van hem.

⁶³³ Bomans, G. 1991(b), 30.

⁶³⁴ In: *de Volkskrant*, 2 september 1967.

⁶³⁵ Bomans, G. 1991(b), 60.

In *Gesprekken met bekende Nederlanders* zegt Bomans dat de kerk zich niet moet aanpassen met haar waarheid, want ‘het kenmerk van de waarheid is juist dat zij niet aan te passen is.’⁶³⁶ Hij vond dat als iets waar is, het niet moet worden veranderd. Dit standpunt zou hij in 1972 op de televisie verwoorden, maar de uitzending kon door zijn plotselinge dood in 1971 niet doorgaan.⁶³⁷ Deze mening vormt een flagrante tegenstelling met wat hij zei in de preek die hij op 18 juni 1967 hield in Spijkenisse. Hij vond toen dat het evangelie bij uitstek ‘een document [is] dat telkens weer opnieuw begrepen moet worden. Het is geen museumstuk dat, eenmaal geïnterpreteerd voor altijd wordt opgeborgen. Het is een stuk glas, waardoor telkens opnieuw het licht schijnt van een andere tijd.’⁶³⁸

Deze opvatting verwoordde hij eveneens in ‘Kerkaftbraak’ op 25 april 1968: ‘Elke generatie heeft te maken met de opdracht die woorden [van het evangelie; HB] die daar staan opnieuw te vertalen in de taal van de eigen tijd.’⁶³⁹ In 1969 zei hij in *In de kou* over de onveranderlijkheid van de waarheid: ‘Ik kon daar ook niets tegen inbrengen. Nu wel. Ik ben gaan inzien, dat het geloof een organisme is dat groeit met de tijd. Blijft het stabiel, dan sterft het. Wil het voortleven, dan moet het kunnen veranderen.’⁶⁴⁰

De tegenstellingen tussen de inhoud van ‘De ascese der verzachting’ uit 1963 en die van de twee columns ‘Religieuze lapmiddelen’ en ‘Het mysterie van de tijdgeest’, beide uit 1966, zijn bijzonder groot, zoals ik uiteen heb gezet. In 1963 was Bomans van mening dat kloosters zich dienen aan te passen aan de moderne tijd. Drie jaar later zei hij dat er in de kloosters niet moet worden aangepast⁶⁴¹ en dat het aantal roepingen niet groter wordt als de orden en congregaties het kloosterleven op moderne leest gaan schoeien. Al die veranderingen en moderniteiten noemt hij dan ‘lapmiddelen.’

Het beeld dat Bomans hier schetst ten aanzien van ambivalentie en tegenstrijdigheden en dat naar voren komt uit contemporaine, persoonlijke en publieke bronnen in de jaren zestig, is dat hij in geloofszaken op twee gedachten hinkt: hij accepteert de godsdienstige vernieuwingen na de beide concilies, maar hij doet dat met pijn in het hart, omdat ‘er veel aardigheid verdwenen is.’ Zijn posture bevat ook tegenstrijdigheden, zoals is aangetoond. Van consistentie in zijn godsdienstige opvattingen is niet altijd sprake.

b Bomans in de ogen van anderen

Diverse bronnen vermelden dat Bomans het kerkelijk verleden ontmaskerde met een liefde die soms naar heimwee zweemt en eveneens wordt daarin aangegeven, dat hij de godsdienstige vernieuwingen met een nuchtere reserve aanvaardde. Door dat begrip voor het verleden en zijn aanvaarding van de toekomst is hij een tussenpersoon op een breukpunt in de geschiedenis, zo oordeelt een aantal recensenten.

Sprekend over *In de kou*, van Bomans en Van der Plas, zegt Van der Linde dat het bourgeois-christendom door beide auteurs enerzijds wordt nagetreurd en anderzijds wordt het als bevrijding, als een wegtrekkende zelfvervreemding ervaren.⁶⁴²

---

⁶³⁶ Bomans, G. ‘Nooit uitgezonden gesprek met zichzelf’ In: *Gesprekken met bekende Nederlanders*. 1972, 155.

⁶³⁷ Wouter van Dieren, met wie Bomans tussen 1968 en 1971 ongeveer 30 televisieprogramma’s heeft gemaakt, schrijft op pagina 145 van *Gesprekken met bekende Nederlanders* het volgende: ‘We zouden op 1 januari 1972 een gesprek uitzenden dat hij [Bomans; HB] met zichzelf wilde voeren.’

⁶³⁸ Bomans, G. 1984, 114.

⁶³⁹ *Godfried Bomans Werken VI* 1998, 392.

⁶⁴⁰ Bomans, G., M. van der Plas, 1991(a), 182.

⁶⁴¹ Bomans, G. 1984, 105.

⁶⁴² Linde, H. van der. ‘Godfried Bomans en Michel van der Plas: Waar moet het met ons geloof naar toe?’ In:

Van der Plas ziet Bomans als iemand die een ‘zoekende en relativerende Erasmus-positie in het midden’ inneemt.⁶⁴³

Over de kerkelijke aanpassingen na de twee concilies in de jaren zestig zegt Popelier: ‘Bomans juichte [...] de veranderingen toe, maar emotioneel bleven er bindingen, omdat Bomans in zijn hart iets van de negentiende-eeuwer had die gehecht was aan tradities.’⁶⁴⁴

In *Brieven aan pater Van Kilsdonk met als bijlagen interviews met Godfried Bomans en Ton Regtien* zeggen de auteurs Quant en Rootmensen, dat Bomans na de beide concilies voelde dat het gelovig verleden voorbij was. ‘Tegelijkertijd voel ik dat het voorbij is, in die oude vorm is het verdampt en kan het niet meer.’⁶⁴⁵ Ook in deze woorden proef je het dualisme in hem, het gevoelsmatig willen vasthouden aan dat verleden en het verstandelijk gezien aanvaarden dat de voorconciliaire tijd voorgoed voorbij is.

Palm benadrukt de ambivalentie in de godsdienstige houding van Bomans als hij zegt: ‘Ook al zei hij het goed te vinden dat de roomse santenkraam werd opgeruimd, hij dacht en voelde anders.’⁶⁴⁶ De Bloemendaalse auteur had heimwee naar het verleden, aldus Palm.

Aarts is van mening dat op Bomans niet het stempel ‘conservatief’ of ‘progressief’ gedrukt kan worden. ‘Bomans is verheven boven begrippen als behoudend of progressief. Hij is altijd zichzelf gebleven.’⁶⁴⁷ Ook De Wit vindt Bomans niet progressief of conservatief. Hij was zijn leven lang op zoek naar de diepere religieuze essentie.⁶⁴⁸

Over de houding van Bomans tegenover de veranderingen in de kerk zegt Vaartjes: ‘Rationeel kon hij dat accepteren, gevoelsmatig deed hem dat pijn. Met de afbraak van alle pracht en praal werd ook de sfeer van zijn jeugd gesloopt.’ Tevens zegt hij in dat artikel: ‘Hij verpersoonlijkte het veilige, maar overwonnen verleden, het bevrijdende en tegelijk verwarrende heden en een nog onduidelijke toekomst.’⁶⁴⁹ Hiermee geeft hij aan dat Bomans een overgangsfiguur was: enerzijds keek hij achterom naar het Rijke Roomse Leven dat achter hem lag, met wrevel omdat er in die tijd zoveel mis was, met heimwee omdat er zoveel dierbaars verloren was en anderzijds plaatste hij zich helemaal in deze tijd waarin een ‘totale vormloosheid, kaalheid’ is.

Bomans had volgens Van der List ‘een nogal ambivalente houding jegens de vernieuwingen in de kerk.’ Die vernieuwingen betekenden voor hem allesbehalve alleen vooruitgang en verrijking. ‘Het afstand nemen van de oude vormen en gedachten vond Bomans begrijpelijk.’ Bomans: ‘Maar met de schamelheid die overblijft voel ik me niet gelukkig. De franje is er nu helemaal afgehaald, en ik geloof niet dat dat juist is, omdat de mens niet zonder franje kan. En nu is er langzamerhand een totale vormloosheid, kaalheid die ik eigenlijk net zo goed kou zou kunnen noemen.’⁶⁵⁰ Uit deze woorden spreekt een grote affiniteit met het verleden.

Hervormd Nederland, 18 april 1970.

⁶⁴³ Plas, M. van der. ‘Over Godfried Bomans.’ In: *Jaarboek voor de Nederlandse Letterkunde 1971 en 1972*, 103.

⁶⁴⁴ Popelier, E. 1981, 26.

⁶⁴⁵ Quant, L., B. Rootmensen, 1982.

⁶⁴⁶ Palm, J. ‘De laatste katholieke emancipator.’ In: *de Volkskrant*, 19 november 1998.

⁶⁴⁷ Aarts, J. 2008, 10.

⁶⁴⁸ Wit, A. de. ‘Geen komiek, maar mysticus.’ In: *Volzin*, 22 februari 2013.

⁶⁴⁹ Vaartjes, G. ‘Chroniqueur van het kenterendeatholicisme: Godfried Bomans.’ In: Tollebeek, J., H. te Velde, red. *Het geheugen van de lage landen*. 2009, 77-84.

⁶⁵⁰ List, G. van der 2013, 93-94.

Anderen hebben geen eensluidend oordeel over de geloofshouding van hem na de veranderingen als gevolg van de beide belangrijke kerkvergaderingen in het zesde decennium van de twintigste eeuw. Sommigen zijn van mening dat hij de kerkelijke vernieuwingen heeft aanvaard, zij het dat er emotionele bindingen bleven met het verleden. Tot deze conclusie komen bijvoorbeeld Van der Linde (1970), Popelier (1981), Quant en Rootmens (1982) en Vaartjes (2009). In de beeldvorming van andere beoordelaars is er bij Bomans sprake van een ambivalente houding, omdat de auteur geen duidelijke keuze maakte of kon maken tussen een conservatieve en een progressieve zienswijze. Tot deze mening neigen onder meer Palm (1998) en Van der List (2013). Aartsen (2008) en De Wit (2013) komen tot de bevinding dat de termen conservatief en progressief niet op Bomans van toepassing zijn, omdat hij altijd zichzelf bleef.

c Conclusie

In deze paragraaf ging het over de ambivalentie in de geloofsopvattingen van Bomans. Deze tweeslachtigheid is van doorslaggevende betekenis voor zijn verhouding tot het katholicisme. De twee pijlers waarop zijn oordeel over de godsdienst gefundeerd is, betreffen, gelijk gezegd, het verstand en het gevoel. Bij die tweeslachtige houding gaat het om de vraag of verstandelijke overwegingen het winnen van een gevoelsmatige benadering of omgekeerd. Steeds is er de strijd tussen hoofd en hart.

In diverse opinies proef je vaak een dualisme tussen het gevoelsmatig vasthouden aan het verleden en het rationeel aanvaarden van het heden. In dit opzicht is hij een tussenpersoon, een overgangsfiguur tussen het voorbijgelede verleden en het nog niet geheel heldere heden, de actualiteit van de jaren zestig en begin jaren zeventig van de vorige eeuw.

Kortom, in het posture van Bomans als katholiek in tijden van verandering overheerst het beeld van de ambivalentie: rationele aanvaarding van vernieuwingen en emotionele weemoed om wat verdwijnt, strijden bij hem om voorrang.

Gelet op de antitheses in Bomans' opinies kun je concluderen, dat er niet altijd consistentie is geweest in zijn religieuze opstelling. Zo had hij in 1963 een mening over de veranderingen in het kloosterleven die haaks staat op uitspraken die hij drie jaar later over hetzelfde onderwerp deed.

B Conservatisme

a Algemeen beeld

Behoudzucht ten aanzien van de grote godsdienstige veranderingen die er optraden na de beide concilies is een groeiproces geweest. Decennia lang is er een tegenstroom geweest 'van katholieken die hebben geprobeerd "traditie" in te zetten tegen progressieve vernieuwingen en - uiteindelijk ook - toenemende secularisering.'⁶⁵¹

'De conservatieven' is 'een verzamelnaam die in de postconciliaire katholieke polarisatie doorgaans werd gebruikt voor iedereen die tegen de kerkelijke vernieuwing was.'⁶⁵² Het gaat bij dit begrip om een pluriforme tegenbeweging in de lange jaren zestig (de periode 1962-

---

⁶⁵¹ Derks, M. 'Een andere tijdgeest.' In: Dam, P. van e.a. 2014, 202.

⁶⁵² ibidem

1985⁶⁵³) tegen alle veranderingen na de beide concilies. Het was een zeer diverse stroming qua sociale positie, sekse en regionale herkomst, expressiemogelijkheden en specifieke accenten, maar de aanhangers hadden met elkaar gemeen, dat zij zichzelf zagen als de echte katholieken die vasthielden aan de officiële leer van de kerk en die loyaal wilden zijn aan de paus.⁶⁵⁴ Die ‘normaal-katholieken’ zagen de vernieuwing in de Nederlandse kerkprovincie als verraad en voelden zich door de vernieuwingsgezinde media de mond gesnoerd. Dat laatste is ook een gevolg van de omstandigheid dat de conservatieve groeperingen lang niet altijd georganiseerd waren en daardoor niet duidelijk in de openbaarheid kwamen.

Het waren heterogene groepen met, zoals aangegeven, homogene kenmerken. Derks noemt deze conservatieve katholieken in de postconciliaire jaren een ‘veelkleurige cultuur.’⁶⁵⁵ Ze ondernamen pogingen om tot een nieuw en revitaliserend ‘authentiek’ rooms-katholicisme te komen en omschreven zichzelf als ‘de trouwe meerderheid.’

Een spraakmakend deel van die groep was verbonden aan de KUN, de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit onderwijs- en onderzoeksinstituut was niet alleen een bolwerk van progressiviteit in de jaren ’60 en ’70, maar tevens een centrum van conservatisme.⁶⁵⁶ De behoudsgezinden schreven herhaaldelijk alleen of in groepsverband brieven om te protesteren tegen de aan de gang zijnde ontwikkelingen. Die brieven werden verstuurd naar media en invloedrijke personen. Na het uiten van hun grieven, ontevredenheid en kritiek eindigden de briefschrijvers met een oproep om aan de wildgroei een eind te maken en terug te keren tot de basis: terug naar ascese, geloof, waarheid, dienstbaarheid, onderdanigheid aan God, aan het goede en aan het gezag.⁶⁵⁷

In de voorbereiding op het Pastoraal Concilie kwamen er bijna 2200 brieven binnen bij de zogenaamde Conciliepostbussen. Ze waren bestemd voor de studietoelagen die ontwerprapporten opstelden voor het concilie. De meeste briefschrijvers gaven blijk van hun afkeer tegenover vernieuwingen en pleitten voor behoud van de Latijnse liturgie, herstel van het (pauselijk) gezag en voor zedelijke normering. Ook vond men het tempo van de veranderingen na Vaticanum II te hoog en de kwaliteit ervan te laag. Slechts een minderheid sprak zich uit voor een radicale hervorming van de kerk.⁶⁵⁸

Behalve de naamloze groepen waren er ook de conservatieve groeperingen *Confrontatie*, *Katholiek Leven*, *Waarheid en Leven* en het *Michaël Legioen*. Degenen die daarmee sympathiseerden, hielden vast aan de traditionele bijbeluitleg en ze koesterden over het algemeen de Latijnse mis zonder de volkstaal die in hun ogen geen recht deed aan de rijkdom van het katholieke geloof.

In 1969 richtte pater Winand Kotte, assumptionist, met de jezuïet Ed Krekelberg de *Sint-Willibrordusgemeenschap* op, die terugwilde naar de oorsprong van het catholicisme in Nederland. In de Utrechtse Willibrorduskerk werd de zogenaamde Tridentijnse mis, de

---

⁶⁵³ In 1962 begon het Tweede Vaticaans Concilie en in 1985 vond het pausbezoek aan Nederland plaats. Er waren toen diverse comités die tegen dat bezoek ageerden en de ontvangst van de paus tegenwerkten. Uit onvrede kwamen op 8 mei van dat jaar zo’n 10.000 kritische katholieken samen op het Malieveld in Den Haag om het geloof te vieren zonder paus Johannes Paulus II, die er in hun ogen archaïsche opvattingen op nahield ten opzichte van homo’s en vrouwen. Dat was het begin van de progressieve Acht Mei Beweging, die tot 2003 heeft bestaan.

⁶⁵⁴ Derks, M. ‘Een andere tijdgeest.’ In: Dam, P. van e.a. 2014, 202.

⁶⁵⁵ ibidem, 206.

⁶⁵⁶ Ibidem, 214.

⁶⁵⁷ KDC Nijmegen, Archief Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (PCNK), nr. 801 1968.

⁶⁵⁸ Derks, M. ‘Een andere tijdgeest.’ In: Dam, P. van e.a. 2014, 218-219.

Latijnse hoogmis van vóór de liturgievernieuwing van Vaticanum II, gevierd als verzet ‘tegen de verontrustende verwaarlozing van Gods katholieke eredienst.’⁶⁵⁹

b Bomans als conservatieve gelovige

Op de vraag aan Bomans waarom hij vaak als conservatief wordt afgeschilderd, antwoordde hij dat hij een zekere verbondenheid had met wat geweest is. Hij had altijd heimwee naar vroeger, naar geborgenheid en gezelligheid. ‘Veel mensen zijn blij met dat etiket, want daarmee zijn ze van me af, hoeven niet meer te luisteren of te lezen en als ik wat zeg weten ze hoe afkeurenswaardig dat is. Dat is erg geruststellend voor hen. Het is een eenvoud die ik helaas niet bezit.’⁶⁶⁰ Dat laatste zinnetje van dit cynisch citaat acht ik van groot belang. Het woord ‘eenvoud’ zou kunnen inhouden, dat de kwalificatie ‘conservatief’ complexer is dan je geneigd bent te denken. Gezien de bovenstaande paragraaf en de resultaten van mijn onderzoek kan ik dit vermoeden volledig onderschrijven.

Eerst wordt er in chronologische volgorde een aantal voorbeelden gegeven van wat Bomans zelf over zijn behoudzucht in godsdienstige zaken zegt. Vervolgens komen de meningen van anderen over dit conservatisme aan bod. Daarna tracht ik aan te geven of er in zijn opvattingen consistentie is waar te nemen of dat er wellicht sprake is van een evolutie in zijn opstelling. Op het eind van deze paragraaf maak ik de balans op en geef ik aan welke conclusies er getrokken kunnen worden.

In 1957 heeft Bomans van 1 januari tot 6 juni een dagboek bijgehouden. Op woensdag 20 maart schreef hij: ‘Ton (Heyboer; HB) wil in het nu zijn, snijdt de wortels van het verleden door. Ik sta in de traditie.’⁶⁶¹ Deze hang naar het verleden is een dikwijls terugkerend thema bij Bomans.

In de column ‘Vreemde mensen’ die op 9 april 1960 in *de Volkskrant* verscheen, ontmoeten we een zeer behoudzuchtige Bomans. Hij verdedigt daarin de gebruiken die horen bij de benoeming van mgr. Alfrink tot kardinaal. Het gaat om het decoratieve element dat een belangrijke rol speelde bij die verheffing. Bomans acht kerkelijke gebruiken eerbiedwaardig, juist omdat ze een ongelooflijke ouderdom hebben. ‘De Kerk met haar sterke zin voor traditie handhaaft ze, ook als de bodem der realiteit eronder is wegge gevallen.’, schreef hij in deze column.

Ook in een andere column getuigt hij van een behoudzuchtige instelling. Het gaat om het artikel ‘Een modern misverstand’, dat op 24 augustus 1963 in dezelfde krant verscheen. Hierin veroordeelt hij de moderne omgangstaal door gewijde sprekers in een preek. De predikant, zo betoogt Bomans, behoort door zijn opleiding, levenswandel en wijding boven zijn gehoor te staan. Door zijn verkondiging van Gods woord wordt hij niet verondersteld af te dalen tot het niveau van zijn toehoorders, ‘hij wordt geacht hen op te heffen tot de hoogte van de openbaring.’ Daarbij dient hij een woordgebruik te kiezen dat enigszins afwijkt van de alledaagse omgangstaal.

In die column schrijft Bomans ook, dat hij het betreurt dat de gewijde teksten in toenemende mate gepopulariseerd worden.

Wie het *in nomine Patris* vertaalt door “in naam van de Vader”, in plaats van het prachtige “in naam des Vaders”, waarin wij allen zijn grootgebracht, kan wel menen dat hij het teken des kruises nader brengt tot

---

⁶⁵⁹ ibidem, 223-224.

⁶⁶⁰ Bomans, G. 1972(c), 158.

⁶⁶¹ *Godfried Bomans Werken* I 1996, 739.

de gelovigen, maar hij vergist zich. Wie een kruis slaat, belijdt het mysterie der Drievuldigheid en aanvaardt daarbij de oude genitief als begeleiding van de huiver die hem bevangt. Zulke mysteries laten zich niet scheppen in het putje van het alledaags woordgebruik.⁶⁶²

In 'Religieuze lapmiddelen' dat op 10 december 1966 in *de Volkskrant* te lezen was, gaat het om conservatieve opvattingen van Bomans ten opzichte van het kloosterleven.

Hij zegt in deze bijdrage dat alle pogingen om de kerk dichterbij de mensen en vooral bij de jongeren te brengen, alle pogingen tot vulgarisatie, niets helpen. Hij vindt het vechten tegen de bierkaai. Zie daarover Hoofdstuk 3, paragraaf 6a 'Religieuze lapmiddelen.'

De column 'Het mysterie van de tijdgeest' verscheen op 17 december 1966 in *Elseviers Magazine* en ademt dezelfde sfeer als 'Religieuze lapmiddelen'. Bomans veroordeelt opnieuw het versoepelen van kloosterregels, zoals het opheffen van de zwijgplicht. Het aantal novicen, zo schrijft hij in de tweede helft van de jaren zestig, neemt af met als gevolg dat de kloostergemeenschappen langzaam vergrijzen. Om het kloosterleven wat toegankelijker te maken voor nieuwkomers worden er verzachtende maatregelen getroffen. Bomans is daar mordicus tegen.

Men praat over het inkorten van zusterkappen en de afschaffing van habijten, alsof het een zaak van louter textiel is. Dit is letterlijk lapwerk. Wie werkelijk *geloofd* dat zijn gebed de gehele wereld bestrijkt is ook bereid in een pij te bidden, de tonsuur te dragen, vroeg op te staan en ascetisch te leven. Hij is een bezielde. [...] Al die pogingen tot "verzachting" raken de kern van de zaak niet.⁶⁶³

De hang naar het verleden die duidelijk aanwezig is in de vier hierboven genoemde columns, blijkt eveneens uit het volgende.

Op 9 augustus 1967 stond in *de Volkskrant* een artikel over een 'Vereniging voor Latijn en liturgie' die in Utrecht was opgericht en die zich ten doel stelde de Latijnse liturgie na Vaticanum II levend te houden. In het bestuur zat onder meer burgemeester H. Kolfschoten van Den Haag. Bomans werd bestuurslid.⁶⁶⁴

Ook in *In de kou* heeft de auteur meermalen blijk gegeven van zijn sympathie voor het verleden. Hij schreef daarin dat hij niets zag in de vernieuwingen in de jaren zestig, zoals beatmissen of nieuwe dogma's. Hij vond dat allemaal buitenkant en de leegloop van kerken zou toch doorgaan. Wel zag hij bij jonge mensen een enorme honger naar mystiek.⁶⁶⁵

In 'De Kerk wordt een maggiblokje' uit 1970 reageert Bomans op het steeds meer afhaken van gelovigen in de katholieke kerk. Wat ze verliest aan kwantiteit, wint ze aan intensiteit, zo betoogt hij. 'Van een massaal wereldomvattend instituut wordt ze tot een kleine groep van electen, uitverkorenen, geroepen. Dat is een verheugende evolutie die ik onontkoombaar acht.'⁶⁶⁶ De Kerk moet, aldus Bomans, geen concessies doen aan mensen die het instituut dreigen te verlaten. Ze moet ervan uitgaan dat ze de waarheid bezit. 'En als de waarheid bepaalde mensen niet bevalt, dan moeten ze weggaan.' De waarheid mag niet gedeformeerd worden. Je kunt niet marchanderen, vindt hij. Wat de kerk eeuwenlang heeft opgebouwd aan bijvoorbeeld liederen (hij noemt als voorbeeld 'een parel als het Dies Irae'), mag je niet verkwanzelen door een gedichtje van een moderne dichter met een beatgroep en een microfoon. De jeugd houdt het na drie missen voor gezien, want je kunt toch niet concurreren

---

⁶⁶² Bomans, G. 1984, 88.

⁶⁶³ ibidem, 104-105.

⁶⁶⁴ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 164.

⁶⁶⁵ ibidem, 20.

⁶⁶⁶ 'De sprekende ruiker' 'De Kerk wordt een maggiblokje.' In: *God met ons: Tijdschrift tot opbouw van het volk van God*. No.4 - jaargang 64 - juli-augustus 1970.

met de echte beatkelders, maar bovendien verlies je iets beters. ‘Wat je dan kwijt bent is die boodschap die doorklinkt in die prachtige beelden van onze patristische erfenis.’

In een interview met de Vlaming Gaston Durnez op 6 november 1970 antwoordde Bomans op de vraag of hij nog naar de kerk gaat: ‘Ja, ik verkies een ouderwetse mis.’⁶⁶⁷

Bomans ontpopt zich in *Van dichtbij gezien* als een conservatieve man daar waar hij kloosterregels en -gebruiken die oud zijn en geen functie meer hebben, wilde handhaven.⁶⁶⁸

De kerk vreest, zei Bomans in 1971, dat ze de jeugd kwijtraakt. Ze doet van alles om dit te voorkomen. Dat moet ze niet doen, vindt hij. In *Gesprekken met bekende Nederlanders* zegt, hij, dat de kerk niet moet buigen voor de jeugd. Hij schrijft: ‘De Kerk moet weer leren present te zijn, en hoeft daarvoor geen nieuwe tonelen te bedenken doch slechts de oude registers van een eeuwenoud orgel open te trekken.’⁶⁶⁹

Uit het volgende citaat blijkt duidelijk dat Bomans niet gecharmeerd was van sommige vernieuwingen in de kerk na de twee concilies in de jaren zestig.

De Kerk beschikt over een literatuur en een muziek die de eeuwen hebben getrotseerd en waaraan de grootste geesten van onze cultuur hebben bijgedragen. De mode eist tegenwoordig dat je dit vervangt door een beatgroep en een modern gedicht, maar daarmee wordt iets kostbaars prijsgegeven. Je poogt in het gevecht te komen bij de jeugd en die voelt dat meteen. Behalve dat je toch niet kunt concurreren met de echte beatkelders, hebben veel jongeren een oor voor dat oude geluid, die zware boodschap die overkomt uit de mist van de eeuwen. En zij blijven weg. Die denken: dat kan ik op het Leidseplein veel beter horen. Daarvoor kom ik hier niet. En dat waarvoor ze wel kwamen is verdwenen. De jeugd wil een dimensie in de tijd, geen vluchtige aanraking met een momentopname.⁶⁷⁰

De gegeven voorbeelden spreken voor zich. Het moge duidelijk zijn dat het hierbij gaat om uiterlijkheden van het geloof, om vormen waarin de geloofsinhoud gestalte krijgt. Met die inhoud zelf heeft dit conservatisme geen raakvlak. De behoudzucht beweegt zich hier niet op het vlak van de geloofswaarheden, maar alleen op het gebied van de geloofsvormen.

Bomans positioneert zich hier op godsdienstig en literair terrein in contemporaine en publieke bronnen als een behoudende katholiek, die gehecht is aan traditionele geloofsvormen. Hij slaat in zijn opinie soms door, bijvoorbeeld wanneer hij zegt dat elke katholiek is grootgebracht met de beginwoorden van het kruisteken ‘in naam des Vaders.’ Hij wijst ook de modernisering van het kloosterleven af, evenals vernieuwingen op het gebied van de liturgie.

Heb ik hierboven uitspraken van Bomans zelf over zijn conservatisme op godsdienstig gebied vermeld, thans richt ik me op de mening van anderen inzake zijn behoudende opstelling.

Een groot aantal personen heeft zich in de loop der jaren uitgelaten over het al dan niet vermeende godsdienstige conservatisme van de Bloemendaalse auteur. Ze zien hem als een man die slechts achterom keek, het verleden verheerlijkte en van godsdienstige en kerkelijke veranderingen en vernieuwingen die er met name na het Tweede Vaticaans Concilie kwamen, niets wilde weten.

---

⁶⁶⁷ Op 22 februari 2011 had ik een gesprek met mevrouw Pietsie Bomans, de weduwe van Godfried Bomans. Bij herhaling heeft ze me toen verteld dat haar echtgenoot al lang niet meer praktiseerde.

⁶⁶⁸ Bomans, G. 1971(b), 171.

⁶⁶⁹ ibidem, 156.

⁶⁷⁰ ibidem

Van Run benadrukt Bomans' 'hang naar vroeger, toen de wereld volgens hem zoveel stiller en mooier was.'⁶⁷¹

Heimwee is het sleutelwoord in een artikel van Mulisch, die zegt dat Bomans zich in zijn laatste jaren steeds meer tot zijn oorsprong wendde: het voorconciliaire katholicisme.⁶⁷²

Brouwers laat geen twijfel bestaan aan de geloofshouding van Bomans. Volgens hem had deze een niet te stillen heimwee naar vroeger en was hij het tegendeel van een progressieve geest. Hij schrijft: Bomans 'was zeer conservatief, zo rechts als de pest.'⁶⁷³ Hij noemt hem de Anton Pieck van het katholicisme.⁶⁷⁴

Bomans' terugverlangen naar het verleden komt ook duidelijk tot uiting bij Van der Plas. Volgens hem had de schrijver heimwee naar het Rijke Roomse Leven, naar de warmte en de veiligheid van een kerk die sinds de jaren zestig niet meer bestond. 'Godfried had met mij een nooit officieel opgericht "Genootschap tot Instandhouding van het Rijke Roomsche Leven"'.⁶⁷⁵

Heimwee is ook het begrip dat de grondtoon is in de beschouwing van Aarts in *We worden diep*. Hij spreekt daarin over Bomans' 'godsdienstig terugverlangen naar vroeger.'⁶⁷⁶

c Conclusie

Uit het bovenstaande valt duidelijk op te maken, dat Bomans volgens secundaire bronnen heimwee had naar zijn godsdienstige verleden.

De sterke hang naar het verleden is in de gehele onderzochte periode aanwezig. In al die jaren is er bij hem sympathie voor en een terugverlangen naar vroeger. Dat heimwee heeft niet alleen te maken met de zekerheid, de warmte en de geborgenheid die het geloof hem gaven, maar eveneens met de gezelligheid en het knusse van zijn jeugd, hoewel die jeugdjaren verre van alleen maar positief waren, zoals ik in hoofdstuk 2 uiteengezet heb.

De behoudzucht van Bomans richt zich op de uiterlijkheden van het geloof, op de buitenkant, de vormen waarin het zich manifesteerde. De geloofsleer, de geloofswaarheden zijn daarbij niet in het geding. Het overboord zetten van allerlei geloofswaarheden is in dit hoofdstuk bij de bepaling van diens religieuze conservatisme niet aan de orde.

In verreweg de meeste bijdragen die de geloofshouding tot onderwerp hebben, ontbreekt de rationele factor. In de meeste bronnen die de revue zijn gepasseerd, is er slechts sprake van een gevoelsmatige benadering van de vraag of Bomans gezien moet worden als een conservatieve dan wel een progressieve gelovige. Woorden die veelvuldig in de artikelen voorkomen, zoals geborgenheid, gezelligheid, heimwee, melancholie en nostalgie, duiden op aandacht voor het hart en niet voor het hoofd. Om een gefundeerd en weloverwogen oordeel over iemand te vellen moet zowel de gevoelsmatige als de rationele kant van de zaak bekeken worden. Van alle geciteerde recensenten zijn alleen bij Palm beide factoren in het geding. Hij schrijft dat Bomans anders 'dacht en voelde' toen deze zei dat het goed was dat de roomse santenkraam werd opgeruimd.

---

⁶⁷¹ Run, H. van. 'Van dichtbij gezien.' In: Plas, M. van der (red.) 1972, 202.

⁶⁷² Mulisch, H. 'Hij minder en minder.' In: Plas, M. van der (red.) 1972, 147.

⁶⁷³ Brouwers, J. 1982, 31.

⁶⁷⁴ ibidem, 88.

⁶⁷⁵ Pekelder, W. 'Bomans in milde ironie en tobrende twijfel: Een levensgang van rijk roomsch naar erasmiaans.' In: *Trouw*, 19 juni 2002.

⁶⁷⁶ Aarts, J. 2012, 116.

Vergeleken met het door Derks beschreven katholieke conservatisme was Bomans geen actieve conservatief die bijvoorbeeld brieven schreef als protest tegen de godsdienstige veranderingen. Evenmin was hij lid van een behoudzuchtige groepering. Hij was overigens wel lid van de 'Vereniging voor Latijn en liturgie.'

De heterorepresentatie en postume heterorepresentatie die uit latere publieke en secundaire bronnen van anderen naar voren komen, wekken de indruk dat Bomans een conservatieve gelovige was ten aanzien van de uiterlijkheden, de vormen van het geloof. De auteurs laten zich bij deze constatering bijna unaniem leiden door gevoelsargumenten. Ze zien hem als iemand die een grote hang naar het verleden had, behoudzuchtig was. Als oorzaak van zijn conservatisme zien ze heimwee naar geborgenheid, warmte en gezelligheid. Het beeld van Bomans wordt verder aangevuld met zijn afkeer van kerkelijke vernieuwingen, een afkeer die inherent is aan die behoudzucht.

C Progressiviteit

a Algemeen

Na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig waren veel media in Nederland vernieuwingsgezind. De internationale pers publiceerde voorbeelden van de ontwikkelingen in de Nederlandse katholieke kerk, omdat die het meest vergaand waren.⁶⁷⁷ Ook de nationale pers roerde zich behoorlijk. Op 7 april 1967 stond in *De Tijd* bijvoorbeeld het artikel 'Avant-garde.' De boodschap daarin was duidelijk: 'Nergens was de kerkvernieuwing zo enorm als in Nederland.'

Een van de leiders van de vernieuwing was de franciscaanse socioloog Walter Goddijn, die directeur was van het Pastoraal Instituut voor de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) en organisator van het Pastoraal Concilie.

Walter Goddijn, in het midden, tijdens het Pastoraal Concilie, april 1968.

Een zeer progressieve groepering was *Septuagint*.⁶⁷⁸ De progressieven marginaliseerden de conservatieve groeperingen en beschreven die vaak pejoratief. Die groep werd beschouwd

⁶⁷⁷ Huysmans, R. en Y. Snabel. 'Buitenlandse literatuur over de katholieke kerk in Nederland, 1965-1970.' In: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 11971, 149-163.

⁶⁷⁸ Die naam is in februari 1969 gekozen naar aanleiding van de brief die ruim 70 priesters uit de bisdommen Haarlem en Rotterdam in februari 1968 naar mgr. Zwartkruis (Haarlem) en mgr. Jansen (Rotterdam) stuurden en waarin zij hun verzochten bij wijze van experiment enige gehuwde priesters toe te staan hun ambt volledig te oefenen in geloofsgemeenschappen die daarmee instemden. De groep wilde

als één geheel: 'de conservatieven.' 'Dit waren in hun ogen oude, militante en drammerige elites, verzekerd van eigen gelijk, die de tijdgeest niet verstonden.'⁶⁷⁹

b Bomans als progressieve gelovige

Hoewel Bomans dikwijls zei een zekere verbondenheid met vroeger te hebben, gaf hij ook vaak blijk van progressiviteit. Zo riep hij reeds in 1932 in zijn *Gebed voor Nederland*⁶⁸⁰ de mensen op nieuwe wegen in te slaan en zich aan te passen aan veranderde maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Ook toonde hij zich vaak vooruitstrevend in geloofszaken.

Zijn standpunten en ideeën hierover worden in een aantal clusters weergegeven. Hierin gaat het om een progressieve stellingname van hem.

b1 De leek

Bomans was zeer begaan met de positie van de leek in de kerk. In een aantal columns heeft hij daar uitdrukking aan gegeven. De meeste daarvan dateren van vóór de beide belangrijke kerkvergaderingen in de jaren zestig van de vorige eeuw. Vóór die beide concilies was er voor de gelovigen slechts een passieve rol weggelegd en had de dagelijkse praktijk van de wereld, in theorie althans, geen invloed op het geloofsleven.⁶⁸¹

De Haarlemse auteur⁶⁸² was niet de enige en zeker niet de eerste die zich het lot van de leek aantrok. Voor hem had Gerard Brom (1882-1959) hetzelfde gedaan. Over hem wordt geschreven: 'Steeds verdedigde hij de eigen plaats van de leek in de kerk, waarbij hij niet schroomde op te roepen tot "anticlericalisme in eigen kring." Een postuum uitgegeven brochure, *Het enige nodige* (1960), bewoog zich nog rond dit thema.'⁶⁸³

Leken hebben zich heel lang achtergesteld gevoeld in de kerk. Ook na het Tweede Vaticaans Concilie is dat gevoel niet noemenswaardig veranderd. Dat hangt ook samen met de reactie van de paus op het r.- k. lekencongres dat in 1967 van 11 tot 18 oktober in Rome werd gehouden. Daar werd de mening geventileerd, dat het probleem van voorbehoedsmiddelen en de beperking van het kindertal een zaak van de gehuwden zelf moest zijn. De leken deden daar ook uitspraken over actuele problemen van wereldformaat, zoals rassenstrijd, ontwikkelingssamenwerking, kernbewapening e.d. Dat was een reden tot verontrusting van paus Paulus VI. Zoals in Hoofdstuk 4, paragraaf 6b, staat aangegeven, gaf hij de leken te

---

uiteindelijk komen tot een 'harmonische introductie van de gehuwde ambtsdrager.' In juni 1972 zou Septuagint een politieke stuurgroep worden die de vorming en ontwikkeling van politiek denkende groepen zou begeleiden. Een aantal leden had moeite met dit nieuwe programma, onder meer wegens de keuze voor een marxistisch maatschappijmodel.

Sinds 1973 is Septuagint niet meer naar buiten getreden, maar een formele opheffing heeft niet plaatsgevonden.

⁶⁷⁹ Derks, 'Een andere tijdgeest.' In: Dam, P. van e.a 2014, 212.

⁶⁸⁰ Zie Hoofdstuk 2.

⁶⁸¹ Murray, P. 'Roman Catholic Theology after Vatican II.' In: David Ford, red. *The Modern Theologians: An introduction to Christian theology since 1918* 2005, 265-286.

⁶⁸² Ik gebruik 'Haarlemse schrijver' en 'Bloemendaalse schrijver' door elkaar, omdat hij bekend staat als een Haarlemse auteur, ook al woonde hij sinds 1961 in Bloemendaal.

⁶⁸³ <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/bromgb>: 8 maart 2016.

verstaan dat zij zich niet los moesten maken van het kerkelijk gezag en dat ze moesten beseffen, dat zij niet gelijkgesteld waren met de hiërarchie van de geestelijkheid.⁶⁸⁴

Goddijn verwoordde de positie van de leken als volgt. 'Of het "aggiornamento" van Vaticanum II veel impulsen heeft gegeven aan lekenbewegingen betwijfel ik. Wel aan theologische opvattingen over de leek, die gegroeide situaties in bepaalde landen en continenten konden legitimeren.'⁶⁸⁵

Op 24 februari 1960 stond in *de Volkskrant* het artikel 'Nog 50 jaar wachten'. Hierin breekt Bomans een lans voor de leken die hun mening verkondigen over de gestes van de Kerk, behalve als het gaat om de dogmatische geloofsinhoud. Hun gezond verstand kan het wel eens winnen van de klerikale inzichten, aldus de auteur.

'Lastige jongens' is een stuk dat op 27 april 1960 in dat dagblad verscheen. Hierin pleit Bomans voor meer zeggenschap van de leek in de kerk.

In 'Met respect geschreven', een column in *de Volkskrant* van 29 september 1960, verzet de schrijver zich, zoals in hoofdstuk 4 ter sprake is gekomen, tegen de opvatting dat de leek zijn mening niet mag geven op het gebied van de theologie. Dat vakgebied is niet alleen voor theologen van professie weggelegd, zo betoogt hij. De bisschoppelijke waarschuwing tegen 'amateur-theologie' vindt hij niet relevant.

In de column 'De Leek in de Kerk' van 1 oktober 1960 in dezelfde krant, staat dat het begrip 'leek' in de theologie zowel ongewijd als onbevoegd betekent. Hij schrijft 'dat de historisch gegroeide vereenzelviging van gewijde met ingewijde heeft plaats gemaakt voor een opvatting die de kerkganger gelegenheid biedt zich tot kerkbewoner te ontwikkelen.' Maar, vindt hij, deze verblijdende verschuiving vindt bij sommige geestelijken geen warm onthaal. Ze slaan de toenemende belezenheid van het kerkvolk in wat hun eigen beroepslectuur is of zou moeten zijn, met bevreemding gade.

De bijdrage 'Anderen zien het zo' van 10 augustus 1961 bevat ook een pleidooi voor de emancipatie van de leken. De columnist ergert zich aan hun ondergeschikte positie in de kerk. 'Wij roepen wel om leken, maar als ze aan deze oproep gehoor geven, worden ze doodgezwegen, of men verwijt hun een tekort aan geloofsvisie. Zij worden afgewezen.'

In de column 'Dat gaat naar Den Bosch toe' van 27 augustus 1966 neemt de schrijver het eveneens op voor de leek in de kerk. 'De evolutie waarin de kerk zich bevindt, is een noodzakelijke en kan niet worden teruggedraaid', zo laat hij de lezer weten.⁶⁸⁶

In het artikel 'Het geloof in Sinterklaas' dat op 10 december 1966 in *Elseviers Magazine*⁶⁸⁷ stond, bespreekt Bomans de aankomst van de goedheilig man in de haven van Harlingen in dat jaar. Het was hem daarbij opgevallen, dat de bisschop plotseling zijn zak ruggelings over zijn schouder heen de golven in had gegooid. 'Ik acht deze geste de belangrijkste kerkelijke gebeurtenis van het afgelopen jaar', zo schrijft Bomans. 'Het gebaar drukt op treffende wijze een verandering in mentaliteit uit. De man komt niet meer om te straffen, hij wil alleen maar lief zijn.'

---

⁶⁸⁴ www.digibron.nl/search/.../een-bittere-pil-voor-de-paus: 4 mei 2017.

⁶⁸⁵ Borgman, E. e.a. 1988, 183.

⁶⁸⁶ Bomans, G. 1984, 91.

⁶⁸⁷ De naam *Elseviers Weekblad* werd in 1965 veranderd in *Elseviers Magazine*. In het verdere verloop van dit hoofdstuk hanteer ik het woord Elsevier.

De schrijver ziet in het bisschoppelijk gebaar een religieuze duiding door op te merken dat we hier te maken hebben met een verandering in het kerkelijk denken. 'De aardigheid is [...] dat Sinterklaas in Harlingen op een wat primitieve wijze iets symboliseerde wat zich ook bij andere bisschoppen heeft voorgedaan. Zak en roe worden niet meer op de preekstoel gehanteerd, de donderpreken over hel en vagevuur zijn in onbruik geraakt, de vasten is afgeschaft en het boetekleed werd in het kerkelijk kamfer opgeborgen.'

Bomans vindt het ook opmerkelijk dat juist een leek, zij het als prelaat vermomd, voor deze evolutie heeft gezorgd. Doelend op de 'gelovigen' die het tafereel vanaf de wal gadesloegen en luidkeels begonnen te juichen, zegt de auteur: 'Wij zagen hier een stukje concilie dat uit louter leken bestond en niettemin een theologische revolutie bekrachtigde die door de vaklieden maar half begrepen wordt.' Dat lekeninitiatief beoordeelt hij uitermate positief.

Geelens commentaar op die gebeurtenis luidt als volgt: 'Het gebaar moest bewijzen dat de Sinterklaastraditie niet van steen is en kan worden aangepast aan een veranderende samenleving, hetgeen de katholieke Bomans een lichtend voorbeeld vond voor de kerk.'⁶⁸⁸

Bomans zet zich hier op de literaire en godsdienstige kaart door op te komen voor de rechtmatige positie van de leek, die in het verleden geen volwaardige plaats in de kerk bekleedde.

b2 Vooruitzien

In 'Echt lezen' (*de Volkskrant*, 23 maart 1960) reageert Bomans op de plaatjes die in de schoolboeken het godsdienstonderwijs aanschouwelijk moesten maken. In 1960 werd de leer over de zonden minder negatief en angstaanjagend verkondigd dan in de jaren daarvoor, maar de begeleidende illustraties waren niet aangepast aan de nieuwe zienswijze. De plaatjes waren nog 'hopeloos ouderwets.' De columnist acht dit funest voor de jeugd. 'Door dit malle gedoe ontstaat in de geest van het kind, dat een jaar lang tegen die onzin heeft aangekeken, de voorstelling dat *braafheid ook noodzakelijk suf moet zijn*. En deze verbinding raakt het zijn hele leven niet meer kwijt.' Hier zet de auteur zich af tegen de ouderwetse voorstellingen van godsdienstige zaken en toont hij zich een progressieve gelovige.

In 1963 zei mgr. Bekkers, bisschop van 's-Hertogenbosch, voor de televisie dat de geboorteregeling een zaak van het eigen geweten van de gehuwden moest zijn. In zijn column 'Natus non Nato' van 23 maart 1963 liet Bomans een progressief geluid horen door te zeggen dat hij dit als een grote winst beschouwde.

Het slopen van kerkgebouwen vond de schrijver geen ramp. 'Beelden worden naar beneden gedonderd, kruiswegstaties verdwijnen, alles wordt afgebroken. En dat moet eenvoudig gebeuren.'⁶⁸⁹ Het afbreken van kerken en kloosters betekent volgens hem niet het einde van de kerk, maar het einde van een bepaald soort religieuze beleving.⁶⁹⁰ Deze gebouwen moeten, zo vindt hij, plaatsmaken voor een nieuwe conceptie, omdat zo het gezicht van Jezus weer zichtbaar kan gaan worden.

---

⁶⁸⁸ Geelen, J.-P. 'Iets te verbergen - Bomans en Carmiggelt als televisieschrijvers.' In: *Jan Campert-Stichting: Jaarboek 2013 2014*, 115.

⁶⁸⁹ *Godfried Bomans Werken VI* 1998. 'Kerkafbraak', 25 april 1968, 390.

⁶⁹⁰ Bomans, G. 1971(b), 54-55.

Op 13 november 1968 verscheen in *de Volkskrant* de column 'De progressieve kerk.' Hierin prijst Bomans de missionarissen, die het principe huldigen: geen woorden, maar daden. Over de reactie van deze mensen op de vraag van de columnist of zij op de hoogte waren van de belangrijke verschuivingen die zich na de beide concilies in het Nederlandse katholicisme hadden voorgedaan, antwoordden ze dat dit inderdaad het geval was.

Afbraak van de oude kerk van de jezuïeten in Maastricht in 1976.

'Men sprak er echter weinig over en dat nog op een toon die aan korzeligheid grensde. Na een tijdje meende ik dit te begrijpen. Die mensen doen al lang waar wij nog over praten.'⁶⁹¹

In een brief van 26 november 1968 aan A. van Roon schreef Bomans dat geen vernieuwing in de katholieke kerk hem te hoog gaat.⁶⁹²

In 1968 noteerde Bomans dit: 'Elke generatie heeft te maken met de opdracht de woorden [van het evangelie; HB] die daar staan opnieuw te vertalen in de taal van de eigen tijd.'⁶⁹³

In het artikel 'Geen licht zonder schaduw' van Arnold Bomans staat, dat zijn oudste broer zich op religieus gebied losmaakte van tijdgebonden vormen.⁶⁹⁴

In 'Mosterd na de maaltijd' van 1 juni 1968 schreef de auteur dat de kerk achter de wetenschappelijke verworvenheden aan sjokt.⁶⁹⁵ Hoewel het hier in eerste instantie over kritiek op de kerk gaat, is er toch ook sprake van een progressieve houding. Bomans vindt dat de kerk altijd te laat is. Ze capituleert steeds voor voldongen feiten. De prijs die betaald moet worden, is prestigeverlies. De kerk heeft niet de tijd, aldus Bomans. Ze kan een juiste bewering lanceren, maar daarmee te laat zijn. Ook de huidige kerk is royaal over tijd, zo vindt hij. We kunnen volgens hem niet, uit een soort van romantische nostalgie, de oude geloofsvormen blijven koesteren en er terug naar verlangen. Hij vindt dat overigens ook maar randverschijnselen. Het geloof moet groeien met de tijd. De schrijver is dan ook van oordeel dat het evangelie vertaald moet worden in de termen van nu (1971). 'Als je het

---

⁶⁹¹ Bomans, G. 1991(b), 123.

⁶⁹² *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jrg. 29, nr. 2, september 2007, 55.

⁶⁹³ *Godfried Bomans Werken VI* 1998, 392.

⁶⁹⁴ Bomans, J. 1978, 16-26.

⁶⁹⁵ Bomans, G. 1991(b), 111.

transformeert in herkenbare situaties van nu - dan is dat evangelie zo actueel als maar mogelijk is.’⁶⁹⁶

Wesseling haalt de volgende uitspraak van Bomans aan: ‘Mensen die bezorgd zijn over de ommekeer in de katholieke kerk moeten goed begrijpen in wat voor verstikkende sfeer wij roomsen in Nederland altijd geleefd hebben.’⁶⁹⁷

In ‘Stroomt er nog water in Rome?’, één van de delen van *Van dichtbij gezien*, zegt Bomans blij te zijn dat de kerk van de aflaten, waarmee je de vergeving kon kopen, niet meer bestaat.⁶⁹⁸ De mensen talen daar niet meer naar, ze willen terug naar de oerkracht en de oertekst waaruit de kerk is ontstaan.

In datzelfde boek ontmoeten we ook een progressieve Bomans, daar waar hij het achterlopen van het Vaticaan aan de kaak stelt. Dat gebeurt door twee oude pauselijke encyclieken aan de orde te stellen. Hij zegt daar het volgende over:

De haren rijzen jete berge als je de *Syllabus Errorum* van 1864 leest. In tachtig stellingen keert Pius IX zich hier tegen de stromingen van zijn tijd en hij komt eruit te voorschijn als een figuur, bij wie vergeleken een man als Metternich nog een progressieve geest genoemd moet worden. Het is eenvoudig verschrikkelijk. Wie de grondgedachten van de democratie aanhangt, wie de vrije meningsuiting voorstaat, wie gelooft in de aanspraken van de wetenschap op waarheid: *anathema sit*, " hij zij vervloekt." [...] Het decreet *Lamentabilis*, een mooie titel overigens, van Pius X uit 1907 bevat niet minder dan vijfenzeestig stellingen tegen het "modernisme" en die liegen er ook niet om. Je gelooft je ogen niet. En zo wordt telkens de klok achteruitgezet, terwijl buiten het Vaticaan de wijzers onhoudbaar verdergaan. De kerk loopt achter.⁶⁹⁹

Bomans was van oordeel dat de kerk in zijn tijd voorzichtiger was geworden. Hij sprak daar in 1969 overigens zeer cynisch over, zoals blijkt uit het onderstaande citaat.

Vergeleken bij paus Pius XII, die ongeveer iedere maand een encycliek naar de post bracht, is paus Paulus VI behoedzamer. Je kunt dat een verbetering noemen, maar het is toch niet je ware. De kerk moet *vooruit*. [...] De kerk, dat is de gevestigde orde in de ogen van de mensen en dat mag ze niet zijn, althans niet in deze tijd. Zij is water dat stroomt, geen stilstaande sloot. Want wat is eigenlijk de kerk? De voortzetting van Christus op aarde. Maar wie was Christus? Een vernieuwer. Hij nam risico's. Het waren de apostelen die telkens in slaap vielen. Wat dat betreft is de apostolische successie een succes geworden.⁷⁰⁰

Van Hillo, regisseur bij de tv-opnamen voor *Van dichtbij gezien*, vond Bomans erg vooruitstrevend. ‘Hij was zelf zeer progressief en hij verbaasde mij dikwijls door de onorthodoxe uitleg die hij aan Christus' woorden gaf.’⁷⁰¹

Naar aanleiding van de tv-uitzending ‘Bomans in triplo’ op 23 november 1970 met een herhaling op 10 januari 1971 werd er een enquête gehouden onder Nederlandse kloosterzusters.⁷⁰² Een slotzuster uit Amstelveen schreef naar aanleiding daarvan op 14 februari 1971: ‘Godfried Bomans beleeft zijn geloof meer eigentijds, meer vanuit het leven van nu.’ Een karmelietes uit Heerlen schreef in haar brief van 18 februari 1971 dat de

---

⁶⁹⁶ Henry, J. red. *Godfried Bomans Werken: supplement op deel 7* 2003, 114.

⁶⁹⁷ Wesseling, P. ‘Men gaat op reis om thuis te komen.’ In: Van der Plas, M. (red.) 1972, 241.

⁶⁹⁸ Bomans, G. 1971(b), 17.

⁶⁹⁹ ibidem, 39.

⁷⁰⁰ ibidem, 39-40.

⁷⁰¹ ibidem, 202.

⁷⁰² Deze enquête ging uit van de Stichting Monialenberaad Priorij Gods Werkhof te Werkhoven. De brieven bevinden zich in het klooster Sint Agatha (Erfgoedcentrum Nederlands kloosterleven) in Sint Agatha.

schrijver Bomans haar bijzonder had aangesproken, want 'in hem constateerde ik een gezond meegroeien met wat er in de Kerk en Wereld momenteel aan het gebeuren is.' Beide monialen zien hem dus als iemand die met zijn tijd en met zijn kerk meegaat.

In de jaren '60, in de laatste tien jaar van zijn leven, kreeg Bomans een nog grotere nationale bekendheid dan in de tijd daarvoor. Hij was toen metterdaad een icoon van die jaren. Met name door zijn televisieoptreden haalde hij steeds hogere kijkcijfers. Het beeld ontstond toen van de man die op zijn manier zijn tijdgenoten hielp een beter inzicht te krijgen in de problemen, die met name ook op godsdienstig gebied rezen te midden van de ingrijpende veranderingen in de turbulente jaren zestig. Smits: 'Kenmerkend voor dit nieuwe beeld van de serieuze Bomans was met name, dat men in hem een progressief man onderkende, die kritisch stond tegenover het verleden en een duidelijke pleitbezorger was van noodzakelijk geachte vernieuwingen op het brede terrein van de cultuur, met inbegrip van godsdienst en kerk.'⁷⁰³

In zijn essay *De spoken van Godfried Bomans* erkent Brouwers volgens Smits maar één vorm van een progressieve geloofshouding, namelijk de extreme vorm die met het afscheid van een bepaalde kerkelijke traditie, waardoor iemand in zijn jeugd gevormd is, meteen de gehele religie als zodanig over boord zet. Maar, zegt de godsdienstsocioloog, er is nog een andere vorm van progressiviteit mogelijk, namelijk een radicale vorm, waarbij iemand zich opnieuw bezint op de eigenlijke wortels van de godsdienstige traditie om dan vanuit die bezinning te streven naar een eigentijdse religieuze levensvisie. 'Bomans bedoelde dat laatste en daarom was hij niet een conservatief rooms man, maar een progressief katholiek.'⁷⁰⁴

Ook Michiels ziet een progressieve Bomans daar waar deze zegt dat de kerk zich gedraagt als een levend organisme na een eeuwenlange verstarring.⁷⁰⁵

Jos Palmschreef over deel V1 (van de *Werken*) een recensie voor *de Volkskrant* van 16 november 1998. Hij concludeerde dat Bomans "de grafdelver van het roomse" was. Palm ging hiermee dwars in tegen de gevestigde mening, of wel, tegen de mening van autoriteiten op het gebied van Bomans, te weten Kees Fens, Harry Mulisch en Michel van der Plas. Zij achten Bomans een conservatief katholiek, trouw aan de Moederkerk. Gé Vaartjes, de in 2001 benoemde Bomans' biograaf, zit op hun lijn. Deel III van "Bomans en Rome" [...] gaat grotendeels over deze kwestie en toont het gelijk van Palma aan: Bomans maakte korte metten met de katholieke kerk als instituut.⁷⁰⁶

Aarts is, evenals Smits, de mening toegedaan dat Bomans jarenlang pleitte voor een zich vernieuwend catholicisme.⁷⁰⁷ In *We worden diep*, een ander werk van Aarts, staat dat Bomans in Mexico kwaad werd, omdat religieus bevlogen vrouwen boete deden voor hun zonden door over de harde stenen van de basiliek die gewijd is aan Maria Guadeloupe te kruipen en dat tot bloedens toe. Bomans vond dat vreselijk inhumaan en archaïsch, niet meer passend in deze tijd.⁷⁰⁸

---

⁷⁰³ Smits, P. 'Op zoek naar de "echte" Bomans.' In: *nieuwe stemmen uit de vrijegemeente: centrum voor moderne religie en cultuur*, nr. 5, sept/okt 1985, 65ste jaargang, 75.

⁷⁰⁴ *ibidem*, 81.

⁷⁰⁵ Michiels, L. 1987, 92.

⁷⁰⁶ Krabbendam, E. 'Nieuwsflitsen van augustus 2010 tot februari 2011.' In: *Godfried Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 33, nr. 1, maart 2011, 32.

⁷⁰⁷ Aarts, J. 2008, 38.

⁷⁰⁸ Aarts, J. 2012, 66-67.

Hij positioneert zich op godsdienstig terrein als iemand die moderne ideeën koestert. Zo hekelt hij ultraconservatieve standpunten, beschouwt hij geboorteregeling als een zaak van het eigen geweten van de gehuwden, ziet hij de afbraak van kerken als het begin van een nieuwe religieuze conceptie en vindt hij dat de Kerk te laat is met het aanvaarden van moderne wetenschappelijke inzichten. Hij is ook van oordeel dat het evangelie moet aansluiten bij de actualiteit.

Ook de vermelde secundaire bronnen tonen het imago van een progressieve Bomans die de zich hervormende kerk een warm hart toedraagt.

b3 Geen terugverlangen naar vroeger

In het artikel 'Godfried Bomans vijftig jaar' van 2 maart 1963 staat het volgende: 'Als het leven mij iets geleerd heeft, dan is het dat elk heimwee naar het verleden de blik in het heden slechts verduistert. Wanneer het oude religieuze besef een jas geworden is, die ons niet meer past, dan gooien we die uit. Elk vermaan om toch vooral dat pak weer aan te trekken, komt neer op Volendams bedrog.'⁷⁰⁹ Het terugverlangen naar de betrekkelijke nestwarmte van 'vroeger' was voor hem geen optie.

Dat blijkt ook uit het artikel 'De ascese der verzachting' dat op 8 april 1963 in *de Volkskrant* verscheen. Kloosters dienen zich, zo staat er te lezen, aan te passen aan de moderne tijd, ze moeten met de tijd meegaan. Het onderwerp van deze kroniek is de wereldverzaking der kloosters vóór het Tweede Vaticaans Concilie. Deze tendens heeft, aldus Bomans, in onze tijd zijn levensvatbaarheid verloren. De congregaties missen de soepelheid zich aan te passen aan de nieuwe eisen. De schrijver kan zich deze houding wel voorstellen. Alle veranderingen zijn tevens verzachtingen. Zusters van het ancien régime die 'gebukt' gingen onder de oude beproevingen, willen de uitverkiezing van het habijt niet tegen een aanzienlijk geringer bedrag plotseling aan novicen geven die het voorrecht voor zoveel minder gekocht hebben. Bomans is echter vóór de verzachting van de kloosterregels. Hij schrijft: 'Men mag slechts hopen, dat onze vrouwelijke religieuzen *deze* vorm van ascese weten op te brengen.'⁷¹⁰

In 1965 zei hij in 'De onrust der ouderen' dat er ten aanzien van de godsdienst geen weg terug was voor katholieken die vast wilden houden aan de vroomheid van vroeger. Hij ergerde zich aan de houding van (de met name oudere) gelovigen die verstoeld staan over het feit dat de kerk zich na het Tweede Vaticaans Concilie als een levend organisme begint te gedragen in plaats van zich te verwonderen over het fenomeen dat het katholicisme een eeuw lang bijna geen verandering heeft ondergaan en hopeloos achter liep bij de evolutie van 'de wereld.' 'De vraag is: wilt u die warmte terug? Wie eerlijk met zichzelf te rade gaat, zal hierop nee zeggen. En al zei u ja, het kan niet meer. U bemint slechts uw jeugd. En wij zijn volwassen geworden.'⁷¹¹

---

⁷⁰⁹ *Godfried Bomans Werken* V 1998, 680-681.

⁷¹⁰ Deze opmerking staat in schril contrast met de ideeën die de auteur gelanceerd heeft in 'Religieuze lapmiddelen' en 'Het mysterie van de tijdgeest', beide uit 1966.

⁷¹¹ In *de Volkskrant*, 6 november 1965.

Een progressief geluid laat de columnist ook horen, wanneer hij zegt het niet te betreuren dat veel oude devoties na Vaticanum II zijn verdwenen, omdat die in louter magie wortelden en hij vindt het goed dat ze verdwenen zijn.⁷¹²

In de preek die Bomans op 18 juni 1967 hield in de Emmaüskerk in Spijkenisse, deelde hij de parochianen het volgende mee: 'Ik merk dikwijls dat de mensen die de oude tijd zo prijzen en zich zo bezorgd maken over "al die veranderingen van tegenwoordig", volmaakt vergeten zijn hoe verstikkend de atmosfeer toen was.'⁷¹³

De titel van de column in *de Volkskrant* van 7 oktober 1967 luidt: 'Over de vasten.' Bomans geeft in dit artikel te kennen, dat hij niet terug wil naar de oude kerkelijke toestand van vóór het Tweede Vaticaans Concilie. Dat geluid liet hij ook horen in 1963 in het artikel 'Godfried Bomans vijftig jaar.'

De schrijver zegt dat heimwee naar vroeger het aanvaarden van de ontwikkelingen op godsdienstig terrein in de weg staat. De blik moet op het heden en de toekomst worden gericht en we moeten accepteren dat de kerk zich gaat gedragen als een levend organisme. Zo posteert hij zich als katholiek auteur op religieus en literair gebied.

b4 Kerk en klooster

Ook op een ander godsdienstig terrein is Bomans progressief.

Zo zegt hij dat hij zich de motieven van die geestelijken en nonnen die hun roeping verzaken en in de wereld terugkeren, volkomen kan indenken en voor hun veranderd inzicht, soms na lange strijd verkregen, niets anders dan respect gevoelt.⁷¹⁴

Bomans was erg gecharmeerd van de zeer moderne christelijke instelling van pater Van Kilsdonk, met wie hij in 1971 een gesprek op de televisie had.⁷¹⁵ Hij zag in hem een priester die er blijk van gaf niet alles zeker te weten op godsdienstig gebied en ging delen in de twijfels van de gelovigen. De oude priesterfiguur uit Bomans' jeugd stond rotsvast in de branding en kende geen twijfels.

Ook over de leegloop van kerken en kloosters had Bomans vooruitstrevende ideeën.

Er kleeft aan het leeglopen van de kloosters een verblijdende gedachte, namelijk deze dat veel van het Evangelie gewoon in de sociale wetgeving is gestold. Daar zijn ambtenaren en verpleegsters voor, die betaald worden. [...] Zij bevolken nu de ziekenhuizen en het onderwijs, zij verplegen nu de ouden van dagen, terwijl wij dat vroeger aan de kloosters gedelegeerd hadden. Dat is ook een van de redenen waarom de kloosters leeg zijn, omdat ze die functie niet meer hebben. Eigenlijk is dat bijzonder verblijdend.⁷¹⁶

Naar aanleiding van de grotere betrokkenheid van de mensen bij het wereldgebeuren en door de opkomst van de televisie in de jaren zestig van de vorige eeuw zei Bomans in 1969 het volgende:

Het evangelie is buiten de muren van de kerken getreden, het stroomt er overheen. Men wil dat water niet langer meer drinken uit afzonderlijke putten, gescheiden door een woestijn van barbarij en onverschilligheid, men wil een irrigatie over het hele terrein. Het water mag dan niet zo hoog staan als het vroeger binnen die muren stond, het bevoelt grotere gebieden. Het lief zijn voor elkaar, dat de kern van die

---

⁷¹² 'Misjespelen' in *de Volkskrant* van 19 november 1966.

⁷¹³ Bomans, G. 1984, 112.

⁷¹⁴ Bomans, G. 1971(b), 193.

⁷¹⁵ Bomans, G. 1972(c), 14-15.

⁷¹⁶ *ibidem*, 56.

boodschap is, begint in de *huizen* door te dringen. Het lijkt nog nergens op. Maar het is begonnen. Bij de jeugd het sterkst. Als je zó die lege kerken ziet, is er reden tot optimisme.⁷¹⁷

Het verminderde kerkbezoek en het verschrompelen van de wereldkerk tot een kleine groep uitverkorenen vindt de Haarlemse auteur 'een verheugende ontwikkeling.' In een 'Nooit uitgezonden gesprek met zichzelf' zegt hij:

Het beroep dat de Kerk doet op haar kudde is zo hoog en wat zij eist is zo onmogelijk zwaar, dat het niet meer dan logisch is dat een groot deel van de gelovigen het loodje legt. In veel gesprekken heb ik dit vergeleken met een grote terrine soep, die wordt verdampt tot er één geconcentreerd pakje in droge vorm overblijft. De Kerk is dat pakje. Ze verliest aan massa, aan kwantiteit, maar wint aan concentratie, aan intensiteit. Van een massale wereldkerk verschrompelt ze tot een kleine groep uitverkorenen. Dat is een verheugende ontwikkeling.⁷¹⁸

Bomans positioneert zich hier als een moderne katholiek voor wie het terugverlangen naar de nestwarmte uit het verleden geen optie is. Het vasthouden aan de vroomheid van vroeger is voor hem eveneens taboe. Ook het verdwijnen van oude devoties is voor hem een verheugend teken evenals de omstandigheid dat het oppervlakkige katholicisme uit zijn jeugd voorbij is. Bovendien waardeert hij het dat geloofstwifels een plaats hebben gekregen in het leven van de gelovigen. Op die manier brengt hij zijn beeld als vooruitstrevend katholiek naar buiten.

b5 Zekerheid en twijfel

Op 1 oktober 1966 stond in *Elsevier* de column 'Is God wel dood?' Hierin spreekt Bomans in verband met de ontkerkelijking, die hij 'de even massale als stille desertie' noemt, over de 'geruisloze afval.'⁷¹⁹ Hij acht deze desertie onjuist en dit niet om redenen van trouw, esprit de corps of gevoel voor traditie, want, zo zegt hij, 'Ik geef om die dingen niet veel.' Zij kunnen met zijn allen het gat van de twijfel niet vullen. De columnist vindt die houding verkeerd, omdat ze onbillijk en onlogisch is. Wij zijn samen kerk, zegt hij en wij zijn gezamenlijk als gelovigen verantwoordelijk voor de fouten en vergissingen van die kerk. De kerk is niet een instituut dat buiten ons staat en dat men kan verlaten zoals men voor een vereniging bedankt. Zich terugtrekken, eruit stappen is dan ook onredelijk.

In dit artikel geeft hij aan, dat hij niet veel om de traditie geeft. Dit in tegenstelling tot andere uitspraken van hem, waarin hij juist zegt die belangrijk te vinden.

In de preek die hij op 18 juni 1967 hield in de Emmaüskerk in Spijkenisse, zei Bomans: '[Oudere mensen] zien veel verdwijnen van wat hun lief was. Het stond allemaal zo vast, zij waren door zekerheid omgeven. Ik behoor niet tot hen, maar mijn hart gaat naar hen uit.'⁷²⁰

In 'Kerkafbraak', een artikel uit 1968 dat geschreven is naar aanleiding van het slopen van kerkgebouwen, geeft Bomans zijn visie op de katholieke kerk na het Tweede Vaticaans Concilie. Hij zegt daarin onder meer het volgende:

In het oude klimaat stond alles vast. Men wist het, dat wil zeggen, het kerkelijk leergezag wist het. Maar

---

⁷¹⁷ Bomans, G. 1971(b), 55-56.

⁷¹⁸ Bomans, G. 1972(c), 155.

⁷¹⁹ Bomans, G. 1984, 94.

⁷²⁰ *ibidem*, 117.

zelfs deze instantie is ootmoedig geworden en terecht gekomen in de algemene twijfel, die het klimaat van deze tijd is. Vroeger stond de orthodoxie onder een glazen stolp. Daarbuiten was alles onzeker, aangevreten door scepsis: dat glas van die stolp is gebroken en ook het geloof staat in de vrije luchtstroom van de twijfel en wij moeten weten te *leven* in die nieuwe dampkring. Dat *Evangelie* was langzamerhand overwoerd door regels, dogma's, voorschriften, liturgische dingen, processies, en onder dat klimop zitten die woorden helemaal, overwoerd, maar ze *zijn* er. Maar het gaat niet om het klimop, het gaat om die woorden en het ging tot nu toe te veel om het klimop.⁷²¹

In deze kerk in Spijkenisse hield Bomans op 18 juni 1967 een preek.

In zijn perceptie is er op het evangelie in de loop der eeuwen een dikke korst gekomen die we nu aan het afkrabben zijn, waarna we de tekst weer opnieuw kunnen bekijken.

Het posture dat de auteur van zichzelf vormt, ziet er als volgt uit. Het gaat niet aan de kerk te verlaten, omdat wij allen samen die kerk vormen en dus ook samen verantwoordelijk zijn voor het reilen en zeilen van die geloofsgemeenschap. Wij moeten de geloofstwijfel toelaten en na het verwijderen van alle bijkomstigheden terugkeren naar de essentie van het geloof.

b6 Celibaat

In de volgende twee columns, die beide over het celibaat gaan, ontmoeten we een progressieve Bomans.

Op 15 maart 1969 schreef hij in *de Volkskrant* de bijdrage 'Aantekeningen over het celibaat.' Hierin geeft de auteur duidelijk aan dat hij de verplichte ongehuwde staat van geestelijken en kloosterzusters niet verdedigt en dat hij evenmin de mening is toegedaan, dat deze staat onverbreekelijk met het priesterschap verbonden moet zijn. Wat hij in de gesprekken over het celibaat mist, is het enthousiasme van degenen die niet over de bezwaren tegen deze levensstaat spreken, maar opgetogen vertellen wat zij bezitten en niet wat zij missen. Kortom, de stem van mensen die over de aanwezige volheid van het celibaat spreken.

Op 5 april 1969 stond in dezelfde krant een vervolg op die column met als titel 'Over agressie.' Hierin zet de auteur zich af tegen die briefschrijvers - naar aanleiding van het artikel over het celibaat waren er zo'n 500 reacties binnengekomen bij die krant - die ten

⁷²¹ Godfried Bomans *Werken VI* 1998, 393-394.

onrechte meenden gelezen te hebben dat deze levensstaat onverbrekelijk met het priesterschap verbonden zou zijn.

Vervolgens weidt hij uit over 'een boeiend experiment voor de buitenwereld', dat gestalte kreeg in de Amsterdamse Studentenekklesia, een vorm van kerk-zijn die in 1960 is ontstaan op initiatief van onder anderen de jezuïet Jan van Kilsdonk (1917-2008). Deze studentenecclesia is opgericht als een katholieke studentenparochie en is sinds 1970 een onafhankelijke gemeente. De gelovigen spreken een eigentijdse en tegelijk in de bijbel gewortelde geloofstaal, die ontwikkeld is door onder meer de dichter en voormalige jezuïet Huub Oosterhuis. Behalve hij hebben ook anderen onder wie zijn ordegenoot Jos Vrijburg het celibaat afgezworen. In deze ecclesia wordt de bijbel intensief gelezen en wordt in prediking en Schriftuitleg aansluiting gezocht bij actuele politieke en maatschappelijke vragen. Bij de eucharistie wordt de hoop uitgesproken dat er een nieuwe wereld zal komen waar recht, waardigheid en liefde zullen heersen.⁷²²

Hoewel Bomans het niet expliciet schrijft, blijkt uit dit artikel dat hij belangstellend, positief en sympathiek staat tegenover deze alternatieve geloofsvorm. 'Wat daar bij die Amsterdamse pastores groeit is een nieuwe visie op het begrip "ecclesia" ', zo zegt hij. Het experiment van de jezuïeten is 'een buiten de bestaande structuur opgroeiende geloofsbelevens', die hij als een 'vernieuwing' kwalificeert. Hier zien we een moderne Bomans die positief tegenover een vernieuwde vorm van kerk-zijn staat, een vorm die geëntameerd is door ex-jezuïeten die zich niet meer gebonden voelden aan de celibaatsverplichting.

Bomans heeft een genuanceerd oordeel over die verplichting. Hij zegt: 'Voor de een is het celibaat beter en voor de ander is het getrouwd zijn beter. En die pluriformiteit is niet tegen te houden.'⁷²³ Er zal volgens hem voor de ongehuwde staat in de toekomst een vrijwillige, maar wel definitieve keuze moeten worden gemaakt. Het celibaat zal, zo denkt hij, blijven bestaan. 'Alleen niet meer verbonden aan het ambt, maar aan de structuur van een bepaald persoon.'⁷²⁴

Het beeld dat Bomans van zichzelf schetst is dat van een gelovige die over het celibaat een genuanceerd oordeel heeft en het niet verbindt met het ambt, maar met de persoon van de priester.

b7 Hagiografie

Op 31 januari 1963 stierf pater Jan van Heugten S.J., die Bomans kende uit zijn Amsterdamse studententijd. Op 11 februari van dat jaar wijdde hij in *de Volkskrant* aan deze pater een column, waarin hij hem eerde als een volstrekt onbaatzuchtige man, een spiegel waarin men zichzelf weerkaatst zag 'in een omvang, die zowel groot als bereikbaar was.'⁷²⁵ 'Zonder het woord te gebruiken, vertolkte Bomans de moderne idee van heiligheid', aldus Lindeijer in

---

⁷²² <http://ekklesia-amsterdam.nl/de-ekklesia.267.html/> : 27 juli 2015

⁷²³ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 114.

⁷²⁴ ibidem, 116.

⁷²⁵ Bomans, G. 1991(b), 92.

zijn dissertatie *Pater Ligthart en de zaak Roothaan*.⁷²⁶ In dat kader noemt hij Bomans 'vernieuwingsgezind'.⁷²⁷

In zijn artikel 'The saints go marching in' in *de Volkskrant* van 31 mei 1969 schreef Bomans, dat in de oude hagiografie de onthechting centraal stond. Dat is volgens hem de eigenlijke reden waarom er tegenwoordig geen heiligenlevens meer geschreven worden. Er is namelijk een andere conceptie gekomen.

Vóór de nieuwe visie werd uitgegaan van de opvatting dat de ziel een afzonderlijke entiteit was. Die ziel zat als een gevangene 'gekleisterd' in het lichaam. Verlossing was alleen mogelijk als die cel werd afgebroken. Dat gebeurde door verstervingen. Door de voortdurende ontzegging van allerlei aardse genoegens, door de ascese, stierven die geheel en al af. De ziel was dan van alle aardse banden bevrijd en kon omhoog stijgen.

Tegenwoordig, zo betoogt Bomans, heeft het idee van twee elkaar vijandig gezinde machten, lichaam en ziel, 'plaats gemaakt voor de opvatting, dat de mens een psychosomatische eenheid is en dat schade aan een van beide componenten ook letsel betekent voor het andere deel'.⁷²⁸ De negatie van het lichamelijke was de kern van de beschrijving van heiligenlevens. Door dit nieuwe inzicht is aan dit genre literatuur een eind gekomen.

Ascese is goed te beschrijven. De moeilijkheid bij de beschrijving van een modern heiligenleven is, dat, nu de aardse onthechting is weggefallen, datgene wat overblijft, namelijk de relatie tot God, niet formuleerbaar is. Bomans: Dat is 'de zaak zelf en daar weten we niets van, omdat we zelf geen heiligen zijn'.⁷²⁹ De hagiografie van de toekomst zal opnieuw door heiligen geschreven worden.

Bomans ontpopt zich hier als iemand met progressieve ideeën over de hagiografie. Hij doet dat in een contemporaine, publieke bron.⁷³⁰

5 Autorepresentatie

Bomans heeft zich in de hele periode van 1945 tot en met 1971 in woord en geschrift beziggehouden met geloofszaken, waarbij opgemerkt dient te worden dat hij tijdens en na de beide concilies, dat wil zeggen in de laatste tien jaar van zijn leven, veel meer over de religie heeft geschreven dan in de tijd vóór de twee kerkvergaderingen.

Zijn godsdienstige beschouwingen richtten zich vooralsnog op uiterlijkheden van het geloof, op de vormen en niet op de geloofsleer. Over de manier waarop hij tegenover de geloofsleer, de geloofsinhoud stond, wordt in het volgende hoofdstuk het nodige gezegd.

Bij zijn houding tegenover het geloof spelen emoties vaak een belangrijke rol. Bij de afweging van een oordeel is bij de auteur echter meestal ook de ratio van groot belang. Bij zijn autorepresentatie zijn deze elementen duidelijk aanwezig.

De auteur liet zich in geloofsaangelegenheden in het algemeen leiden door gevoels- en verstandelijke argumenten. We zien daarom zowel een conservatieve als een progressieve Bomans. Daar is geen scheiding tussen te maken. De tegengestelde begrippen ratio en

---

⁷²⁶ Lindeijer, M. S.J. , 2010, 507.

⁷²⁷ ibidem, 624.

⁷²⁸ Bomans, G. 1991(b), 152.

⁷²⁹ ibidem, 154.

⁷³⁰ ibidem, 153-154.

emotie zijn tegelijkertijd bij hem aanwezig. Die tweeslachtigheid uitte zich in het aanvaarden van de veranderingen na de beide concilies, waarbij hij het verdwijnen van het voorconciliaire katholicisme betreurde. Ondanks de omstandigheid dat er in de oude geloofsvormen veel 'aardigheid' was verdwenen, was de schrijver er rationeel gezien van overtuigd, dat je daar niet naar terug kon verlangen. Kortom: Bomans ging akkoord met de veranderingen na de beide kerkvergaderingen, stond open voor progressieve ontwikkelingen binnen de kerk en typeerde het traditionele katholicisme als een vormengodsdienst, waarin men een goede gelovige was, als men zijn plichten deed. Overigens betreurde hij de teloorgang van veel oude vormen.

Misjespelen was bij katholieke jongens in de tijd van het Rijke Roomse Leven zeer populair, met name in de periode tussen de 2 wereldoorlogen.

Als we de behoudende en de vooruitstrevende kant van Bomans met elkaar vergelijken, zijn er enkele conclusies te trekken. Wanneer de auteur pleit voor het in ere houden van oude gebruiken, zoals hij in 1960 schreef naar aanleiding van de verheffing van mgr. Alfrink tot kardinaal, dan is zijn overtuiging gestoeld op een gevoelsmatige benadering. Dat is ook het geval, wanneer hij in 1963 de moderne omgangstaal veroordeelt die door gewijde sprekers gebruikt wordt in een preek. Eveneens geldt die afkeuring de popularisering van het kruisteken.

In de meningsuitingen van Bomans zien we een constante factor die, zoals in andere hoofdstukken is opgemerkt, als een rode draad door zijn oeuvre loopt: het ingaan tegen de doxa, het gangbare denken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opvatting over het kloosterleven, zoals hij die verwoordt in 1966 (in 'Religieuze lapmiddelen'). Ook zijn houding tegenover de massale geloofsafval die hij 'verheugend' vond in zijn column 'De Kerk wordt een maggiblokje' uit 1970, is daar een voorbeeld van. Dat hij de leegloop van kerken en kloosters 'een verblijdende gedachte' vond, getuigt eveneens van zijn tegendraadse denken.

Bomans is niet altijd consistent geweest in zijn geloofsopvattingen. Zo zei hij bijvoorbeeld in de column 'Is God wel dood?' uit 1966, dat hij niet veel gaf om traditie, terwijl hij op de vraag waarom hij als conservatief werd afgeschilderd antwoordde dat hij een zekere verbondenheid had met het verleden.

Er is geen duidelijke evolutie te zien in zijn houding in de ruim 25 jaar waarover dit hoofdstuk gaat. Opvattingen die de schrijver vóór de beide concilies huldigde, had hij grosso modo ook na deze synodes. Hoewel hij wel eens over een bepaald onderwerp van mening veranderde -

bijvoorbeeld over de aanpassingen in de kloosters -, zien we bij Bomans geen opvallende ontwikkeling op godsdienstig gebied.

6 Anderen over Bomans als ambivalente, conservatieve en/of progressieve katholiek

a Tijdens zijn leven

De tijdgenoten van Bomans hebben niet allemaal dezelfde ideeën over de richting die hij is ingeslagen na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig.

Weltens ziet Bomans als een genuanceerde en progressieve katholiek. Datzelfde kan gezegd worden van Van Hillo en Wesseling. Laatstgenoemde verwerpt de mening van Mulisch dat Bomans in de laatste jaren van zijn leven was teruggegaan naar het voorconciliaire tijdperk.

Door aan te geven dat de schrijver zijn geloof eigentijds beleefde en meegroeide met wat er in de kerk gebeurde, plaatsen de beide monialen hem ook in het progressieve kamp.

Van der Linden is de mening toegedaan dat Bomans de vernieuwingen in de jaren zestig als een bevrijding heeft ervaren, hoewel hij met weemoed terugdacht aan het Rijke Roomse Leven. Van Run gaat nog een stapje verder door op te merken, dat de auteur een neiging naar het verleden had, waardoor hij als een conservatieve gelovige kan worden beschouwd.

Van der Plas is van oordeel dat Bomans een zoekende en relativerende schrijver was, die, met het oog op de godsdienstige vernieuwingen, een middenpositie innam tussen conservatieven en progressisten.

Zo zien we dat er bij de hier genoemde tijdgenoten geen unanimititeit bestaat over de opstelling van Bomans ten aanzien van het geloof. Er zitten in deze heterorepresentatie zowel elementen van progressiviteit als van conservatisme en ambivalentie.

De opvatting dat hij met name op het eind van zijn leven met weemoed terugkeek op het Rijke Roomse Leven wordt gevolgd door de opmerking dat hij de geloofsvernieuwing als een bevrijding heeft ervaren.

Opvallend is dat de meer competente tijdgenoten, zoals Van der Plas en Van Run, hem niet beschouwen als een vooruitstrevende katholiek, maar als een zoekende die een middenpositie innam tussen de twee uitersten progressief en conservatief, of als een gelovige die een hang had naar het verleden.

Het merendeel van de contemporains ziet hem echter als een progressieve gelovige, waarbij hij zelfs bestempeld wordt als 'zeer progressief'.

b Na zijn dood

Latere auteurs als Popelier (1981), Quant en Rootmensen (1982) en Vaartjes (2009), tonen in hun postume heterorepresentatie de ambivalentie in de geloofsopstelling van Bomans aan. Ze zien deze als het resultaat van zijn aanvaarding van de kerkelijke veranderingen in de jaren zestig met daarnaast al dan niet sterke emotionele bindingen met het verleden. Volgens hen heeft de rationele benadering het gewonnen van de emotionele houding.

Palm (1998) en Van der List (2013) zien bij de Haarlemse schrijver een ambivalente houding, omdat hij geen duidelijke keus maakte of kon maken tussen een conservatieve en een progressieve opstelling.

Evenals Van Run en Van der Plas beklemtonen ook Brouwers en Aarts Bomans' terugverlangen naar het verleden, ook in godsdienstig opzicht. Dat 'terugverlangen naar het verleden' heeft overigens voor beide critici niet dezelfde betekenis. Brouwers, die vindt dat Bomans zeer conservatief was, doelt op heimwee naar de tijd van het Rijke Roomse Leven. Aarts daarentegen geeft hiermee aan dat Bomans een groot verlangen had naar vroeger, naar de essentie van het geloof en 'naar de eenvoudige Jezusfiguur, lopend door de hete woestijnzanden van Israël.'⁷³¹

Palm verdisconteert zowel het emotionele als het rationele element in zijn oordeel over Bomans. Hij schrijft dat de auteur anders 'dacht en voelde' toen deze zei, dat het goed was dat de roomse santenkraam was opgeruimd.

Michiels, Aarts en Geelen zijn van oordeel dat Bomans in geloofsaangelegenheden progressief was.

Als we de meningen van de latere auteurs en recensenten, die samen de postume heterorepresentatie hebben gevormd, in zijn totaliteit beschouwen, valt op dat, evenals bij tijdgenoten, bij hen alle drie de opties voor Bomans' geloofshouding aanwezig zijn.

Brouwers zegt dat Bomans heimwee had naar de tijd van het Rijke Roomse Leven en noemt hem zeer conservatief.

Hoewel Van der Plas en Aarts ook van mening zijn dat Bomans in godsdienstig opzicht naar het verleden terugverlangde, vindt Aarts dat dit inhield, dat de Haarlemse auteur terug wilde naar de essentie van het geloof en naar de figuur van Jezus.

Opvallend is dat het hier drie 'rijpe' bronnen betreft, afkomstig van competente auteurs, die alle drie het heimwee naar het verleden signaleren.

Een aantal andere veelal minder competente bronnen vermeldt, dat Bomans een ambivalente geloofshouding heeft aangenomen tegenover de kerkelijke veranderingen na de beide concilies. Bijna evenveel andere critici zien een progressieve opstelling bij hem.

Alles overwegend kom ik tot deze conclusie: ten aanzien van de waardering van de godsdienstige vernieuwingen na de beide concilies won bij Bomans doorgaans het (gezond) verstand het van de emoties, maar allebei speelden zij een grote rol bij de afweging. Derhalve kan gesteld worden, dat hij als vertegenwoordiger bij uitstek van 'het katholieke schrijverstype' de veranderingen in de katholieke kerk in grote lijnen wel heeft aanvaard, maar vaak met pijn in het hart. De strijd tussen hoofd en hart, tussen progressiviteit en conservatisme, heeft bij hem geleid tot een ambivalente houding tegenover de veranderingen in het katholicisme. Door middel van die houding heeft de schrijver zich gepresenteerd en heeft hij getuigd van zijn geloof. Zo heeft hij een doel nagestreefd in het tekensysteem van de maatschappelijke realiteit, een doel dat in dienst stond van de r.- k. kerk. Op die manier heeft hij zijn autorepresentatie vorm gegeven.

Het hoefijzermodel van Pels is daadwerkelijk van toepassing op die ambivalentie. De kromme lijn (het hoefijzer) waarbij de uiteinden naar elkaar toebuigen, maar elkaar niet raken, geeft aanschouwelijk weer, dat de rationele en de emotionele benadering van godsdienstige kwesties leidt tot ambivalentie.

---

⁷³¹ Aarts, J. 2012, 116.

Jager heeft eens het volgende beeld gebruikt: 'Er zijn progressieven die mooie frisse kleuren mengen, maar de grondverf van het oude komt er nog doorheen.'⁷³² Dat geldt ook voor Bomans.

7 Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype

Het beeld van het katholieke auteurstype zag er vóór de beide concilies in de jaren zestig anders uit dan daarna.

De katholieke letterkunde liet vóór die jaren een conventioneel beeld zien: het tegenwoordig stellen, propageren of verdedigen van de leer en/of de praktijk van de katholieke godsdienst. Dit werd geëffectueerd door een buitenliterair doel. In het algemeen werd toen een katholiek onderwerp of probleem in de literatuur met begrip, sympathie of eerbied voor hetatholicisme behandeld.

Het katholieke element was in de Nederlandse letterkunde sinds het begin van de jaren zestig minder aanwezig of het verdween helemaal. Dat gold, zoals eerder is opgemerkt, niet voor Bomans. Hij heeft in de laatste tien jaar van zijn leven zelfs meer over het geloof geschreven dan voor die tijd. Zijn geloofshouding veranderde echter wel: hij werd in dat decennium steeds kritischer en twijfelachtiger. Hij bleef echter een strijdbare gelovige voor wie de godsdienst erg belangrijk was. Wel stond hem een ander doel voor ogen. Het beeld van de katholieke auteur die het geloof coûte que coûte verdedigde, veranderde in dat van een zeer kritische schrijver die met zijn vele twijfels het institutionele geloof de rug had toegekeerd en een onbedwingbare behoefte had - 'heimwee' noemde hij het zelf⁷³³ - terug te keren naar de wortels van het geloof. Hij was gebiologeerd door de figuur van Christus en wilde dichter komen 'bij een gestalte die steeds verder van ons verwijderd raakt.'

Tevens vormde Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype een ander beeld van de geloofsontwikkeling door zijn tegendraads denken. Hierdoor had hij een optimistische kijk op de godsdienst, iets wat veel anderen misten. Met de progressieve auteurs had hij gemeen, dat hij de godsdienstige veranderingen in de jaren zestig positief waardeerde.

De meningen van tijdgenoten en latere critici corresponderen niet allemaal met de autorepresentatie van Bomans.

In het oordeel van sommige contemporains komt vooral van hem het beeld naar voren van een progressieve katholiek, maar door anderen wordt de nadruk gelegd op een ambivalente of conservatieve houding tegenover de kerkelijke vernieuwingen na de beide kerkvergaderingen.

De meeste recensenten uit de periode na zijn dood in 1971 opteren echter voor zijn ambivalente opstelling.

Door diverse censoren die tijdens zijn leven en na zijn dood een mening hebben gegeven over de geloofsopstelling van Bomans, is zijn autorepresentatie aangetast. Niet iedereen heeft namelijk een beeld geschetst conform het posture dat Bomans van zichzelf heeft gevormd. Dat heeft uiteraard gevolgen gehad voor het beeld van hem als vertegenwoordiger

---

⁷³² Jager, O. en M. van der Plas 1991, 231.

⁷³³ Bomans, G. 1971(b), 72.

van het katholieke auteurstype. Dat beeld is niet door iedereen helder en waarheidsgetrouw naar buiten gebracht.

Hiermee zijn de onderzoeksvragen die in de Inleiding zijn gesteld, beantwoord. Bomans' religieuze stellingname in de periode 1945-1971 is onderzocht en heeft als resultaat opgeleverd, dat hij in die jaren op godsdienstig gebied twee gezichten heeft laten zien. Vóór de beide concilies keek hij anders tegen het geloof aan dan daarna. In de jaren voor het Tweede Vaticaans Concilie gaf hij een beeld te zien, dat overeenkwam met dat van de vertegenwoordigers van het katholieke auteurstype, zij het dat in de loop van deze jaren zijn kritiek op het kerkelijk instituut geleidelijk aan groter werd. In de loop van de jaren zestig en als gevolg van de beide synodes is er bij hem een consistente ambivalente geloofshouding ontstaan.

De oordelen van tijdgenoten en van critici die na Bomans' dood over hem gepubliceerd hebben, zijn niet eensluidend met als gevolg dat er een verdeeld beeld van hem als katholieke schrijver is ontstaan.

HOOFDSTUK 6

‘Godsdienst is voor velen het voorportaal van het denken, voor weinigen de uitgang.’⁷³⁴

BOMANS ALS TWIJFELENDE KATHOLIEK

1 Inleiding

Bomans heeft als kind al geloofstwifels geuit. Toen hij die uitte tegen pater Borromeus de Greeve, aaide de destijds bekende kanselredenaar hem over de bol en zei: ‘Niet tobben.’⁷³⁵ Volgens hem stond alles duidelijk en onomstotelijk vast. Het waren overigens twifels waar de jonge Bomans niet erg onder leed.

Vooraf in de laatste tien jaar van Bomans’ leven, in de periode van 1962 tot en met 1971, veranderden veel van zijn geloofszekerheden in twifels. Het jaartal 1962 markeert het begin van een belangrijke ontwikkeling in het mondiale en ook in het nationale katholicisme: in dat jaar was de opening van het Tweede Vaticaans Concilie, dat duurde tot eind 1965 en dat, zoals eerder vermeld, grote gevolgen had voor de Nederlandse kerkprovincie. De periode waar het in dit hoofdstuk over gaat, wordt afgesloten in 1971: op 22 december van dat jaar stierf Bomans.

Het tijdvak 1962-1971 valt bijna geheel in de ‘roaring sixties’, de woelige jaren zestig waarin er op vele terreinen van het maatschappelijk leven revolutionaire transformaties plaatsvonden. Ook op godsdienstig gebied is er in dit decennium veel te doen geweest, zoals ik in de voorgaande hoofdstukken heb aangegeven.

Zoals in hoofdstuk 3 is vermeld, begon vanaf de jaren zestig de ontzuiling. Deze zette in de loop van die jaren voluit door. Dit heeft in katholieke kring snelle en omvangrijke verschuivingen tot gevolg gehad. Voor veel gelovigen betekende dit fenomeen de bevrijding uit veel klemmende religieuze taboes. De seculariseringstendens heeft mede geleid tot de ontzuiling.

Nadat de officiële katholieke kerk in Nederland eeuwenlang een duidelijke “jenseitige” oriëntatie had gehad, [...] ging zij nu overstag om zich primair - zij het niet zonder meer - te oriënteren op het geluk van de mensen in deze wereld. De christelijke heilsverwachting richt zich niet langer exclusief op de beloning in de hemel. [...] Van nu af aan is zij minstens ook op deze wereld georiënteerd.⁷³⁶

Van het Nederlands katholicisme in vooral de tweede helft van de jaren zestig bestaat het beeld ‘van een onstuitbare veranderingswil en een tomeloze vernieuwingsdrang.’⁷³⁷ In een aantal columns uit die tijd heeft Bomans, als vertegenwoordiger van ‘het katholieke schrijverstype’, daar blijk van gegeven en heeft hij zijn standpunt ten aanzien van deze ontwikkelingen bepaald en uitgedragen.

Voor veel katholieken kwamen geloofswaarheden op losse schroeven te staan en ook voor Bomans bleken die minder vuurvast dan in het verleden het geval was. Geloofstwifels

---

⁷³⁴ Bomans, G. 1978, 47.

⁷³⁵ List, G. van der, 2013, 93.

⁷³⁶ Thurlings, J. 1978, 154.

⁷³⁷ Luykx, P. 2000, 186.

vormden een belangrijk element in zijn leven. Met name in de laatste jaren voor zijn overlijden worstelde hij met veel vragen en onzekerheden. Die twijfels hebben aan hem gevreten. Wat dat betreft is de adressering op de enveloppe met daarin een zelfgemaakte tekening die een meisje na de tv-uitzending *Bomans in triplo* voor hem maakte⁷³⁸, symbolisch. Het adres luidde: God vreet bomans Haarlem. Het symboliseert beknopt de strijd tussen hem en God.

De onderzoeksvragen die in dit hoofdstuk aan de orde komen, zijn de volgende.

Wanneer begonnen bij Bomans de geloofstwijfels en -onzekerheden en aan welke geloofspunten twijfelde hij met name? Tevens wil ik onderzoeken of in zijn scepsis een ontwikkeling, respectievelijk een verandering in zijn geloofshouding is waar te nemen.

De bronnen waaruit ik zal putten zijn zijn geschriften en zijn optredens voor de radio en op de televisie. Het betreft derhalve schriftelijke en mondelinge bronnen. Het onderscheid tussen contemporaine en latere bronnen is hierbij een belangrijk ijkpunt. Tevens zullen daarbij meningen van anderen - tijdgenoten en latere auteurs - over de geloofstwijfels van hem kritisch bekeken en beoordeeld worden. Ik hanteer hierbij de volgende werkwijze.

Eerst komt de vraag aan de orde wat tijdgenoten van Bomans zeggen over zijn twijfels en onzekerheden en wat auteurs na zijn dood over deze materie te berde brengen. Daarna wordt onderzocht wat Bomans in de periode 1962 tot en met 1971 in geschreven teksten, in interviews en andere mondelinge bronnen over zijn geloofstwijfels zegt. Tevens wordt onderzocht of er in Bomans' houding en in die van anderen veranderingen zijn ontstaan in de beeldvorming over 'het katholieke schrijverstype.'

De rode draad die door dit hoofdstuk zal lopen wordt gevormd door de manier waarop Bomans zich profileerde inzake zijn geloofstwijfels en -onzekerheden, waarbij het zowel gaat om de wijze waarop anderen zijn imago hebben gevormd, dus om de auteursrepresentatie, zowel de heterorepresentatie als de postume heterorepresentatie, als om de autorepresentatie.

Bij de taak en de functie die Bomans vervulde als representant van het katholieke auteurstype, behoorde ook zijn rol als cultuurdrager, dus als 'duider van de tijd en kijker in de ziel.'⁷³⁹ Vanuit dit perspectief wordt dit hoofdstuk geschreven.

Na deze Inleiding volgt er eerst een uiteenzetting over de vraag wat het begrip twijfel inhoudt. Vervolgens wordt een karakteristiek gegeven van het zesde decennium der twintigste eeuw in Nederland op profaan en religieus gebied. In paragraaf 4 wordt in het kort meer specifiek ingegaan op de godsdienstige situatie in ons land in die jaren. Daarna volgt er een passage waarin de verhouding van Bomans tot de kerk centraal staat. Vervolgens wordt, in paragraaf 6, aandacht geschonken aan zijn geloofstwijfels en -onzekerheden. Na een korte uiteenzetting over het boek van Carmichael *De dood van Jezus* in paragraaf 7 wordt, in paragraaf 8, de vraag behandeld hoe Bomans dacht over in de kerk blijven of er uittreden. Hierbij worden ook de opvattingen van anderen weergegeven. Daarbij komen eerst de heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie aan bod en daarna volgt de autorepresentatie van Bomans.

---

⁷³⁸ Bomans, J. 1978, 15.

⁷³⁹ Bosman, F. G. en A. Smeets (red.) 2017, 15.

Paragraaf 10 is gewijd aan de consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstype.

Tot slot volgt in paragraaf 11 de Slotbeschouwing waarin mijn commentaar op de meningen van critici over Bomans als twijfelende katholiek aan de orde komt en de eindconclusie wordt geformuleerd.

2 Twijfel

Twijfel is een toestand van gebrek aan vastheid ten aanzien van hetgeen te doen of te geloven is.⁷⁴⁰ Het gaat daarbij niet om een standpunt, maar om een geestesgesteldheid.

Dit fenomeen is niet louter cerebraal en theoretisch van aard. Bij de twijfelaar is er geen eenheid in hemzelf en evenmin tussen hem en wat buiten hem staat.

Rümke zegt over geloofstwijfels dit: 'Het is niet aannemelijk, dat de godsdienstige twijfel iets geheel anders zou zijn dan welke andere twijfel ook.'⁷⁴¹ Bij de religieuze variant gaat het vooral om twijfel ten aanzien van God en het geloof in God. Volgens hem is die nooit los te maken van het "ik" dat twijfelt: bij dit verschijnsel is steeds de hele persoonlijkheid in het geding. Het is namelijk altijd de levende mens in zijn geheel die met dit fenomeen te doen heeft.

Er is, zo zegt Rümke, een verschil tussen twijfel en onzekerheid. 'Wanneer ik twijfel, is mijn vaste grond verloren, in onzekerheid niet. De laatste is door argumentatie op te heffen.'⁷⁴² Dat geldt niet voor het eerste begrip.

Twijfels begeleiden de mens zijn leven lang, maar zijn niet steeds voelbaar. Ze komen ook niet alleen op een bepaalde leeftijd voor. Dat geldt ook voor Bomans, die als kind al (oppervlakkige) geloofstwijfels had die zich ook op de middelbare school manifesteerden, maar die speelden toen geen belangrijke rol in zijn godsdienstig leven. In de laatste jaren van zijn leven ontstonden er veel ernstiger (diepgaande) twijfels waar hij onder gebukt ging, zoals in dit hoofdstuk zal blijken.

De diepste twijfel is wanhoop, vertwijfeling. Het atheïsme is daarvan de meest radicale vorm.⁷⁴³

Het verschijnsel kan positief en negatief zijn. De eerste mogelijkheid ontstaat, doordat een steeds waakzame intuïtie waarschuwt dat een objectieve of schijnbaar objectieve zekerheid geen werkelijkheid is. De negatieve variant ontstaat uit een tekort: het afnemen van besef van werkelijkheid.

Twijfel is niet altijd verwerpelijk. Stap voor stap kan men er namelijk door tot waarheid komen.

Iemand die twijfelt, is niet ongelovig. Zolang hij dat doet, vecht hij nog tegen zijn geloof.

Aalders is deze overtuiging toegedaan: 'Wie nooit getwijfeld heeft, heeft nooit geloofd.'⁷⁴⁴

Zolang het geloof niet volmaakt is, is er plaats voor twijfel. Die twee begrippen staan dus in zeer nauw verband met elkaar, ze horen bij elkaar.

---

⁷⁴⁰ Van Dale: *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, twaalfde herziene druk. 1992, 3195.

⁷⁴¹ Rümke, H. C. 'De psychologie van de twijfel.' In: *Twijfel en geloof*. 1950, 11.

⁷⁴² ibidem, 15.

⁷⁴³ ibidem, 203.

⁷⁴⁴ Aalders, W. J. 'Twijfel en geloof.' In: *Twijfel en geloof* 1950, 145.

De positieve twijfel wordt ook beklemtoond door Hofland als hij schrijft: 'Twijfel [...] is niet per definitie negatief of slecht.'⁷⁴⁵ En: 'Groeien in geloof is niet mogelijk zonder twijfel.'⁷⁴⁶ Als we die niet loslaten, verstart het geloof onverbiddelijk en kan dat een beklemming zijn voor de ontwikkeling van het geloofsleven. Twijfel is de keerzijde van het geloof.

De scepsis kan zo ver gaan, dat aan het bestaan van God wordt getwijfeld. Ook Bomans twijfelde daaraan, zoals we in dit hoofdstuk zullen zien. Maar, zegt Van der Leeuw, 'Zij, die in hun hart zeggen, dat er geen God is, zijn waarlijk niet de slechtste gelovigen, ook al zijn zij voor God op den loop gegaan.'⁷⁴⁷ Zonder twijfel aan God is, aldus Aalders, de gelovige niet gelovig.⁷⁴⁸

Er is een verschil tussen twijfel en kritiek. Kritiek is een zaak van onderzoek en verstand. Het eerste fenomeen is veeleer een houding van de algemene geestesgesteldheid van de hele mens, die geen vrede heeft met de werkelijkheid. Kritiek en twijfel zijn niet te scheiden. De criticus is 'een levend mens die verstand heeft en die dit gebruikt in dienst van zijn mens-zijn.'⁷⁴⁹

3 De 'roaring sixties'

'De roerige jaren zestig begonnen in Nederland medio 1965, bij de eerste publieke happenings van wat spoedig daarna de provobeweging zou worden, en eindigden bij de val van het linkse kabinet-Den Uyl in 1976.'⁷⁵⁰

In 1965 en 1966 waren er provo-acties in verband met het omstreden huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg. Tijdens de huwelijksviering op 10 maart 1966 in Amsterdam ontplofte er een rookbom.

Rookbom bij het huwelijk van Prinses Beatrix en Prins Claus in Amsterdam op 10 maart 1966.

---

⁷⁴⁵ Hofland, P. 1997, 64.

⁷⁴⁶ ibidem

⁷⁴⁷ Leeuw, G. van der. 'De phaenomenologie van den twijfel.' In: *Twijfel en geloof*. 1950, 72.

⁷⁴⁸ Aalders, W. J. 'Twijfel en geloof.' In: *Twijfel en geloof* 1950, 185.

⁷⁴⁹ ibidem, 170-171.

⁷⁵⁰ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 380.

In juni van dat laatste jaar ontstonden er rellen bij het Telegraafkantoor in de hoofdstad. Die waren ontstaan, doordat bouwvakarbeiders door een ingewikkelde regeling twee procent van het geld van de vakantiebonnen niet kregen uitgekeerd. Bij die rellen kwam één bouwvakker om het leven. *De Telegraaf* schreef waarheidsgetrouw dat hij niet was overleden door politiegeweld, maar door een hartstilstand. Dit bericht werkte als een rode lap op een stier met als gevolg dat het Telegraafgebouw in brand werd gestoken.

Bij de provo's ging het om 'een niet hecht georganiseerde groep van oudere studenten, kunstenaars en beatniks.'⁷⁵¹

Bomans heeft in *de Volkskrant* aan de problemen in Amsterdam een tweetal columns gewijd: Op 18 juni 1966 schreef hij, zoals in Hoofdstuk 1 staat, de column 'De raddraaiers'⁷⁵² en op 25 juni kwam daar een vervolg op onder de naam 'Le droit de réponse'⁷⁵³.

In de eerste column gaat het over de vraag wie de eigenlijke raddraaiers waren die de boel kort en klein hebben geslagen. Volgens Bomans waren dat de schrijvers van anoniem uitgegeven pamfletjes. Hij kreeg zo'n papiertje in handen. Het was een bulletin van de Rode Jeugd, een uitgave van de 'marxistisch-leninistische jongeren'. Hij zegt: 'Ik weet [...] dat wij hier te maken hebben met een staaltje van regelrechte opruiing en dat deze door een "marxistisch-leninistische" vlag gedekt wordt.' Ook schrijft hij dat 'hun boodschap vertroebeld (wordt) door een groot aantal warhoofden, die koketteren met een idee, waarvan ze de draagwijdte niet kennen.'

In 'Le droit de réponse' staat dat naar aanleiding van de vorige column er vier mensen zijn opgepakt en ingesloten. Een aantal mensen heeft de columnist van verraad beschuldigd.

'Als voorbeeld neem ik een telegram, dat mij door Mies Bouhuys en de heren Donner, Hoornik, Lammers, Mulisch, Nuis, Rogier en Van der Land werd toegestuurd. Het luidt: "Raddraaiers vandaag gearresteerd. Je column blijkt denunciatie" '. Bomans kreeg ook nog dertig lelijke brieven. In sommige daarvan was sprake van een doodsb bedreiging. Hij kreeg met zijn gezin politiebescherming en moest enige tijd onderduiken.⁷⁵⁴ In het vervolg van het artikel weerlegt hij deze beschuldiging. Hij schrijft vervolgens dat hij de gevolgen van zijn stuk betreurt, maar dat dit losstaat van de onterechte beschuldiging.

De meest opvallende veranderingen tijdens de jaren zestig zijn in een willekeurige volgorde snel opgesomd: economische groei en in het kielzog daarvan welvaart en uitbreiding van de sociale zekerheid, sociaaleconomische spanningen, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking en deconsecralisering, de snelle opmars van de televisie, grotere seksuele vrijheid, de opkomst van de jongerencultuur, de vorming van een militante, links-ideologische studentenbeweging en tenslotte een verhevigd generatieconflict.⁷⁵⁵

Het stelsel van sociale zekerheidswetten, dat in de jaren vijftig voorzichtig gestalte had gekregen, werd in die tijd behoorlijk uitgebreid, waardoor de term welvaartsstaat vervangen werd door verzorgingsstaat. Er kwamen volksverzekeringen als de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1956, de Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW) in 1959, de Algemene

---

⁷⁵¹ ibidem, 392.

⁷⁵² Bomans, G. *Werken IV* 1997, 599-601.

⁷⁵³ ibidem, 601-603.

⁷⁵⁴ Krabbendam, E. 'Bomans als fenomeen.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jaargang 34, nr. 2, september 2012, 77.

⁷⁵⁵ Righart, H. 2006, 13.

Kinderbijslagwet (AKW) in 1962 en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) in 1967. Ook dienen hier de werknemersverzekeringen genoemd te worden: de Ziekenfondswet (ZFW) in 1964 en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in 1966. Bovendien kwamen er sociale voorzieningen: de Algemene Bijstandswet (ABW) in 1963, in 1964 gevolgd door de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) en de Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers (RWW).

Een andere constante was de democratisering van het onderwijs. Dat gold niet alleen voor het voortgezet onderwijs, maar ook de deelname aan het wetenschappelijk onderwijs groeide significant: het aantal studenten steeg van 40.700 in 1960 naar 85.100 in 1968. 'De babyboomers stootten tijdens de jaren zestig naar de universiteiten door.'⁷⁵⁶

In de periode van 1963 tot 1973 raakte de traditionele verstrengeling tussen religie en politiek ontbonden. In die tijd begon de uittocht uit de katholieke kerk en die bleek zich in de politiek nog sterker te herhalen. Het percentage KVP-stemmers daalde, landelijk gezien, van 31,9 in 1963 tot 17,7 in 1972.

In oktober 1966 viel het kabinet Cals/Vondeling als gevolg van de 'nacht van Schmelzer.' Deze val vloeide voort uit een technisch-financiële kwestie, die moeilijk aan de kiezers was uit te leggen.

In die jaren zestig kwam er een aantal nieuwe politieke partijen, zoals de Boerenpartij, opgericht in 1959 en in 1963 vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, de Democraten '66 (D'66), de Politieke Partij Radicalen (PPR), ontstaan in 1968, en de Democratisch Socialisten (DS70).

Er waren veel opvallende zaken in de 'roaring sixties'. Zo was er de oprichting van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) in 1968 door de publicisten Joke Kool-Smit, Hedy d'Ancona en Anneke van Baalen. 'De groep richtte zich op de overheersende positie van mannen in de samenleving, op vastgeroeste rolpatronen en op andere vormen van samenleven. Deze actiegroep, bestaande uit dertigers, zou een belangrijke bijdrage leveren aan de tweede feministische golf in Nederland.'⁷⁵⁷

Op de vernieuwingsgolven van de jaren zestig werd ook de homoseksualiteit meegenomen. In 1967 werd er een aanvraag ingediend voor de erkenning van het Cultuur- en Ontspannings Centrum (COC). Het doel van deze vereniging was 'het bevorderen van het streven van homofiele personen naar volledige zelfontplooiing en evenwichtige aanpassing aan de samenleving.'⁷⁵⁸ Na de afwijzing van het verzoek in 1969 werd de vereniging tijdens het kabinet-Den Uyl erkend. 'Bewust uitkomen voor de eigen geaardheid was niet meer taboe, en dat betekende een enorme mentaliteitsverandering in de Nederlandse samenleving.'⁷⁵⁹

4 De godsdienstige situatie in Nederland in het zesde decennium van de twintigste eeuw

Op godsdienstig gebied waren de jaren zestig eveneens turbulente jaren. Voor de katholieken markeerden ze een duidelijke trendbreuk. Deze manifesteerde zich eerst in een

---

⁷⁵⁶ ibidem, p. 69.

⁷⁵⁷ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 398.

⁷⁵⁸ Tielman, R. 1982, 173.

⁷⁵⁹ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 399.

verminderde religieuze orthodoxie en vervolgens ook in een zeer sterke afname van verzuild gedrag om tenslotte uit te monden in een massale ontkerkelijking.⁷⁶⁰

Toen het Tweede Vaticaans Concilie in 1965 was beëindigd, bezocht gemiddeld 64,4 procent van de Nederlandse katholieken ouder dan zeven jaar de mis. In 1985, toen paus Johannes Paulus II een bezoek bracht aan Nederland, was dit percentage gezakt tot 17,5. 'Opgeteld bij het verdwijnen van een groot aantal katholieke organisaties, de snelle afname van het aantal priesterwijdingen en de explosie van het aantal ambtsverlatingen, leverde dat geen vertrouwenwekkend beeld op voor de toekomst van de kerkprovincie.'⁷⁶¹

Tijdens het Pastoraal Concilie ontstond nadrukkelijk het beeld dat de bisschoppen, de leiders van de katholieke gemeenschap in Nederland, gesprekspartners waren geworden. Het religieuze verleden, waarin gezagsgetrouwheid en eenheid centrale waarden waren, werd ondertussen bekritiseerd en niet zelden geridiculiseerd of als achterlijk bestempeld.⁷⁶²

Zowel binnen als buiten het Vaticaan waren er krachten actief die een meer traditionele, autoritaire vorm van gezagsuitoefening voorstonden. Na het Pastoraal Concilie besloot de kerkleiding dan ook, met name naar aanleiding van de beraadslagingen over het celibaat, hard in te grijpen. In korte tijd werden, zoals gememoreerd, twee conservatieve bisschoppen benoemd: op 31 december 1970 werd Ad Simonis bisschop van Rotterdam en op 22 januari 1972 werd Jo Gijsen aangesteld als bisschop van Roermond. Een inspraakprocedure die in beide bisschopssteden was ontworpen, werd door Rome doorkruist. 'Bovendien verbood het Vaticaan de instelling van een Landelijke Pastorale Raad (LPR), bedoeld als voortzetting van de tijdens het Pastoraal Concilie ontstane dialoog tussen bisschoppen, priesters en gelovigen.'⁷⁶³ Het was 'meer dan een vrijblijvend overlegorgaan' aangezien het 'samen met de bisschoppen [...] verantwoordelijk voor het pastoraal beleid' zou worden.⁷⁶⁴

Al met al werd na 1970 de verdere voortzetting van het 'besturen in dialoog' van katholiek Nederland een aantal stevige slagen toegebracht, want ook het PINK (het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie) dat onder meer verantwoordelijk was voor de organisatie van het Pastoraal Concilie, werd opgeheven.

Zoals in Hoofdstuk 5 is besproken ontstonden er in ons land na de beide concilies twee kampen die lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan: aan de ene kant de progressieve gelovigen die voor hervorming van de kerk waren en anderzijds de conservatieven die de status quo, zoals die vóór de beide kerkvergaderingen bestond, wilden handhaven. Als gevolg hiervan ontstond er tweespalt die verergerd werd door de benoeming van Simonis en Gijsen en door het ingrijpen door het Vaticaan in de herstructurering van het bisschoppelijk bestuur in de Nederlandse kerkprovincie.

In *De Bazuin* kwam de vraag aan de orde of het niet beter zou zijn dat de kerkprovincie zich zou losmaken van de wereldkerk om afzonderlijk verder te gaan. Zover is het echter niet gekomen. De overgrote meerderheid van de Nederlandse katholieken behoorde in religieus opzicht niet tot de vooruitstrevende gelovigen.

---

⁷⁶⁰ Righart, H. 2006, 62.

⁷⁶¹ Bos, M. van den 2012, 190.

⁷⁶² Kroon, G. van der 1965.

⁷⁶³ Bos, M. van den 2012, 191.

⁷⁶⁴ *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 44 (1971), 340-343 en 344-348.

Doordat de progressieve vleugel zich luider en opvallender manifesteerde dan de conservatieve gelovigen, leek het er rond 1970 op, dat op zijn minst een grote meerderheid van de Nederlandse katholieken tot de eerste groep behoorde. Schijn bedriegt: veel katholieken wisten eenvoudigweg niet wat er gaande was, 'ze waren vaak slechts op zoek naar de warmte van het vroegere geloofsleven.'⁷⁶⁵

In de jaren zestig kwamen er vernieuwingen in de theologie. Centraal stond toen het denken over het religieuze individu als 'zoekende gelovige' die voortdurend nadacht over zijn eigen spirituele ontwikkeling en over de aanpassing van de kerk aan deze moderne gelovige. Het geloofsleven werd hervormd met als doel de gelovige tot meer activiteit en zelfinzicht te bewegen. Voortaan dienden leken op basis van hun godsdienstige overtuiging zelf uit te maken hoe en in welk verband zij zich in het maatschappelijke en politieke leven begaven. De opvatting dat de kerk over alle aspecten van het persoonlijk leven van de gelovige mocht oordelen, werd verlaten. Met name op het gebied van seksualiteit werd nadrukkelijk het eigen geweten tot richtsnoer van handelen verklaard.⁷⁶⁶ Het was in religieus opzicht zaak positieve kracht uit zichzelf te halen. 'In combinatie met het vrij plotseling wegvallen van de regels die de even grote als diverse katholieke gemeenschap in Nederland zo lang bij elkaar gehouden had, stond dit aan de wieg van de rappe ontkerkelijking.'⁷⁶⁷

In de eerste encycliek van paus Johannes Paulus II, *Redemptor Hominis*, gepubliceerd op 4 maart 1979, stond dat het zijn opdracht was te waken over de ene en ondeelbare waarheid. Aan de verkondiging hiervan werd de vernieuwing van kerk en geloofsleven ondergeschikt gemaakt. De rol van de leek in het geloofsleven werd weer gemarginaliseerd ten opzichte van de kerkelijke hiërarchie, zo was de verwachting. Een dergelijk besluit was de opmaat naar een nieuwe periode van ingrijpen door het Vaticaan in de kerkprovincie.⁷⁶⁸

De geloofsopvattingen waren in die jaren aan verandering onderhevig. Bij veel katholieken ontstond twijfel. Zo verdween 'het geloof in een persoonlijke god [...] bij de vele traditioneel opgevoede katholieke huisvaders, huismoeders en bij hun minder streng in de leer opgevoede kinderen: van 61 procent in 1966 naar 37 procent in 1979 (en 17 procent in 1996).'⁷⁶⁹

De belangrijkste gebeurtenissen in dit decennium op godsdienstig gebied waren het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en het Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie (1966-1970). Hierover is in de vorige hoofdstukken het nodige vermeld.

Waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en individuele verantwoordelijkheid namen in Nederland in het zesde decennium een centrale plaats in. 'Waar deze waarden niet of niet volledig werden onderschreven, zoals bij de restauratie van de vernieuwingen in de katholieke kerk na het pastoraal Concilie, leidde dat tot een stille verwijdering en een niet luidruchtige uittocht.'⁷⁷⁰

In 1962 schreef Fens, de katholieke criticus van *De Tijd-Maasbode*, een drietal artikelen over de afwezigheid van de katholieken in de Nederlandse literatuur. Zijn vrees was dat het

---

⁷⁶⁵ Bos, M. van den 2012, 208.

⁷⁶⁶ ibidem, 213.

⁷⁶⁷ ibidem, 214.

⁷⁶⁸ ibidem, 217.

⁷⁶⁹ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 359.

⁷⁷⁰ ibidem, 528.

katholicisme en het moderne leven niet te combineren waren. Moderne literatuur en katholicisme waren onverenigbare grootheden.⁷⁷¹

In datzelfde jaar werd de anticonceptiepil geïntroduceerd. In r.-k. kring was geboortebeperking omstreden. Zoals in hoofdstuk 5 al in het kort is aangegeven, sprak in maart 1963 de bisschop van 's-Hertogenbosch, mgr. Bekkers (1908-1966), in het KRO-programma *Brandpunt* van 'de gewetensvrijheid van katholieke echtparen.' De bisschop vond anticonceptie binnen het huwelijk een zaak van het eigen geweten van katholieken. Letterlijk zei hij:

De spreiding van de geboorten is binnen de verantwoordelijkheid van de mens komen te liggen. [...] Gehuwden - en zij alleen - [kunnen] de vraag beantwoorden wat Gods roeping en levensopdracht voor hen concreet betekenen, en welke de grootte van hun gezin en hoe de opeenvolging van de kinderen moet zijn. [...] Dit is hun gewetenszaak, waarin niemand treden mag.⁷⁷²

Mgr. Bekkers (1908-1966)

Bekkers 'bleek niet het prototype van een traditionele geestelijke, die in de woorden van Godfried Bomans, slechts met tegenzin zou toegeven dat kinderen niet van de ooievaar afkomstig waren.'⁷⁷³ 'Hij [bisschop Bekkers; HB] sanctioneerde een meer vrije manier van denken en doen in de katholieke huwelijksmoraal, een ontwikkeling die vijf jaar later met *Humanae Vitae* radicaal werd verworpen.'⁷⁷⁴

Door de uitbreiding van de katholieke onderwijsinstellingen in de voorbije decennia waren steeds meer leken gaan behoren tot de katholieke intelligentsia. 'Daarmee waren belangrijke voorwaarden geschapen voor de ontmanteling van de katholieke zuil in een zich steeds meer seculariserende maatschappij.'⁷⁷⁵

De snelheid waarmee het proces van geloofsafval en ontkerkelijking zich manifesteerde in de periode 1960-1975, is opvallend. De daarmee gepaard gaande secularisering en ontzuiling zijn twee in het oog springende verschijnselen in de jaren zestig. Heeft secularisering te

---

⁷⁷¹ ibidem, 448.

⁷⁷² Kennedy, J. 1995, 83.

⁷⁷³ ibidem

⁷⁷⁴ Schaik, T. van 1999, 8.

⁷⁷⁵ Bosmans, J. 1982, 297.

maken met individueel gedrag, ontzuiling heeft betrekking op het verminderen of verdwijnen van levensbeschouwelijke organisaties en instellingen. De deconfessionalisering bereikte overigens pas een dieptepunt na de jaren zestig. 'Een vergelijking met de jaren ervoor en met de jaren erna laat zien dat de daling van het kerkelijk lidmaatschap in Nederland niet het grootste was tussen 1960 en 1970, maar pas goed op gang kwam na 1970 en later.'⁷⁷⁶

Doordat het zuilensysteem verdween en bij verkiezingen velen niet meer op de KVP stemden, maar op de PvdA of de VVD, verdween de invloed van de Kerk op het openbare leven grotendeels.

Een andere belangrijke factor die de crisis in de r.- k. kerk sterk bevordert heeft, is de omstandigheid dat de katholieke pers bij voorkeur progressieve theorieën ging verspreiden.

5 Bomans' verstandhouding met de kerk

In de hoofdstukken 2 tot en met 6 van deze studie gaat het over Bomans' verhouding tot de kerk. De onderwerpen daarvan belichten elk een bepaald facet van die verhouding.

Zo wordt in hoofdstuk 2 aangegeven hoe de geloofshouding van hem was ten tijde van het Rijke Roomse Leven, wordt in hoofdstuk 3 vermeld hoe hij tegenover het kloosterleven stond, belicht ik in hoofdstuk 4 zijn onafhankelijke positie in geloofsaangelegenheden en beantwoord ik in hoofdstuk 5 de vraag of de schrijver als een conservatieve of progressieve katholiek moet worden beschouwd. Door al die hoofdstukken loopt tevens een rode draad die de twijfels en onzekerheden van hem op het gebied van het geloof aangeeft.

Hoofdstuk 6 is helemaal gefocust op zijn geloofstwijfels.

De diverse chapters werken in dit verband naar een climax toe: naarmate de tijd verstreek, naarmate Bomans ouder werd, namen zijn twijfels en onzekerheden kwantitatief en kwalitatief toe en culmineerden in zijn laatste levensjaren in het afstand nemen van veel geloofspunten en andere zaken het geloof betreffend. Ook zien we dan een steeds serieuzer wordende schrijver, zeker als het over godsdienstige en levensbeschouwelijke onderwerpen gaat.

Het gaat in het laatste hoofdstuk ook en vooral over de gevolgen van zijn zeer kritische geloofsofstelling, over zijn steeds grotere verwijdering van het kerkelijk instituut, waarbij de vraag beantwoord wordt of hij nog als katholiek bestempeld kan worden.

De indeling en volgorde van de hoofdstukken zijn niet arbitrair: ze zijn gericht op de transitie naar een steeds lossere band met de uiterlijkheden van zijn geloof en naar het zoeken naar de oorsprong ervan.

In deze paragraaf wordt nagegaan hoe Bomans in zijn leven, en dan met name in de laatste tien jaar daarvan, tegenover de kerk stond. Daarbij wordt onderzocht wat hij daar zelf over gezegd heeft en bovendien wat tijdgenoten en latere auteurs over die positie hebben meegedeeld.

Voor zover mogelijk wordt hier weer een chronologische volgorde aangehouden. Begonnen wordt met de zienswijze van anderen over die verstandhouding en vervolgens komt de mening van Bomans zelf aan de orde. Getracht wordt opinies over hetzelfde

---

⁷⁷⁶ Schuyt, K. en E. Taverne 2000, 357.

onderwerp te clusteren. Dit kan uiteraard gevolgen hebben voor de chronologie, die overigens zo veel mogelijk in iedere cluster gehandhaafd wordt.

a Meningen van anderen

Hoe keken anderen, tijdgenoten en latere auteurs, aan tegen Bomans als twijfelende gelovige? Die vraag komt nu aan bod en wordt beantwoord aan de hand van een vijftal clusters.

a1 Loutering

Een hervormde predikant schreef begin 1971 een recensie over *In de kou*. Hij zegt daarin dat de beide auteurs (Godfried Bomans en Michel van der Plas) de nodige kritiek op hun kerk uiten, maar dat in de dialoog die beiden met elkaar voeren de liefde voor de kerk, als een door Christus gewild en gesticht instituut, duidelijk wordt voor de aandachtige en welwillende lezer.⁷⁷⁷

Volgens Dros betekende voor Bomans de godsdienstige aftakeling een uitzuivering, het afkrabben van aanslibbels 'puinruimen om ruimte te maken voor een nieuwe conceptie.'⁷⁷⁸ Die conceptie is ingegeven door liefde voor de kerk.

'Met de start van zijn loopbaan als schrijver met zijn soms scherpe humor begon hij niet zozeer afstand te nemen van zijn geloof als wel van het daaraan verbonden instituut.'⁷⁷⁹ Ook Erftemeijer is daar duidelijk over. Hij schrijft dat Bomans 'op den duur zelfs min of meer los [zou] raken van het "instituut" kerk, dat wat hem betreft haar greep op het levende heden verloren had.'⁷⁸⁰

Het gaat hier in de eerste twee alinea's om twee bronnen die chronologisch meer dan dertig jaar uit elkaar liggen - de eerste, contemporaine bron dateert van 1971, de tweede, latere van 2005 - maar die allebei Bomans' liefde voor de kerk tot onderwerp hebben. In de tweede bron is sprake van een hoopvolle Bomans, die de godsdienstige aftakeling in de jaren zestig ziet als een proces dat een nieuwe conceptie mogelijk maakt. Dat beeld van een positief ingestelde gelovige daar waar het de geloofsontwikkeling betreft, willen anderen van hem vormen.

a2 Vormen

Naarmate zijn geest en de tijd zich ontwikkelden, ging Bomans volgens zijn broer Jan het geloof steeds kritischer beschouwen en maakte hij zich los van tijdgebonden vormen.⁷⁸¹ 'Godfried was een gelovig mens, 'n Godzoeker, maar dan van onze onzekere en chaotische eeuw.'⁷⁸² Hij heeft niet alles overboord gegooid, wel wat hij als franje en opsmuk had

---

⁷⁷⁷ Weerd, W. de. 'Omzien zonder wrok.' In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 januari 1971.

⁷⁷⁸ Dros, L. 'Bomans ruimde puin.' In: *Trouw*, 14 december 2005.

⁷⁷⁹ Jong, P. de 'Katholieke zoeker, zoekende katholiek.' In: *Godfried: Godfried Bomans Genootschap*, september 2018, 13.

⁷⁸⁰ Erftemeijer, A. 2010, 102.

⁷⁸¹ Bomans, J. 1978, 123.

⁷⁸² ibidem

herkend. 'Hoe meer hij verloor, des te meer groef hij door naar het essentiële en fundamentele, en wat we voor geen prijs uit de vingers mogen laten glijpen.'⁷⁸³

De versoering in zijn kerk na het Tweede Vaticaans Concilie waardeerde Bomans negatief, aldus jurist Cor Verkade op de Bomansconferentie in Utrecht op 23 december 1996. In diens jeugd was de katholieke kerk veel zinnelijker, veel visueler en veel rijker. Later werd de mis een kale, bijna zuiver verbale dienst.⁷⁸⁴

De uitspraak van Verkade dat Bomans de versoering negatief waardeerde, dient te worden genuanceerd. Emotioneel gezien betreurde de schrijver die verschraling, maar rationeel waardeerde hij die positief. We zien hier een ambivalentie bij hem, waarbij de verstandelijke zienswijze van de godsdienstige veranderingen het per saldo wint van de gevoelsmatige benadering. Bomans ziet in die verarming van de vormenrijkdom ook een positieve ontwikkeling: de grotere aandacht die er is voor het evangelie.

Door de vrije val van de kerk, vooral in de jaren zestig en zeventig, bleef Bomans vertwijfeld achter, zo oordeelt Jac Aarts, die een groot kenner was van het werk van Bomans. De auteur was aangeslagen en het spoor bijster geraakt. Het verloren gaan van godsdienstig besef raakte hem diep. Hij vond het niet erg dat uiterlijkheden afgedaan hadden en dat het weer om de kern ging, om de essentie. Toch deed hem dat gevoelsmatig pijn, omdat hij in wezen heimwee had naar die tijd, heimwee naar het rijke roomse leven, de warmte en veiligheid van een kerk die sinds de jaren zestig niet meer bestond.⁷⁸⁵

Schrijver en journalist Herman Veenhof is de mening toegedaan dat Bomans' geloof niet gemakkelijk valt te ontmaskeren. 'Hij zat klem tussen moederkerk en rebels jezuitisme.' Voor hem had het concept kerk afgedaan⁷⁸⁶

In deze cluster zijn vier bronnen genoemd, respectievelijk uit 1978, 1996, 2008 en 2013. De teksten uit 1978 komen uit *Godfried achteraf bekeken* van Jan Bomans. Dit is een familiale bron en de beide citaten moeten anders bekeken en beoordeeld worden dan de drie andere bronnen, omdat Jan Bomans het werk van zijn broer door een gekleurde bril kan hebben gezien en beoordeeld.

In twee van die drie bronnen komt de teloorgang van de vormenrijkdom van de kerk na de beide concilies aan de orde. Zowel Verkade als Aarts zien als gevolg van die verarming een positieve ontwikkeling: Verkade signaleert meer aandacht voor het evangelie en Aarts zegt dat het weer om de essentie van het geloof gaat. Veenhof benadrukt dat de auteur negatief stond tegenover het kerkelijk instituut.

a3 Geloof

De dag voor Bomans' begrafenis (24 december 1971) schreef Fens een stuk in *de Volkskrant* onder de titel 'Godfried Bomans.' Daarin staat dat het uit het veilige geloof van zijn jeugd vertrouwde hiernamaals voor Bomans een groot probleem was geworden.

---

⁷⁸³ Ibidem, 124.

⁷⁸⁴ Bomans, G. , M. van der Plas 1991 (a), 38.

⁷⁸⁵ Aarts, J. 2008, 11.

⁷⁸⁶ Veenhof, H. 'Bomans en het arme roomse leven.' In: *Nederlands Dagblad*, 1 maart 2013.

Op 24 december 1971 werd Godfried Bomans onder overweldigende belangstelling begraven op het St. Adelbertskerkhof in Bloemendaal.

Na de beide concilies met grote gevolgen voor het geloof en de geloofsbeleving, die resulteerden in een meer en meer om zich heen grijpende geloofscrisis, kwam Bomans tot een godsdienstige zelfreflectie. Van der Plas heeft dat zo verwoord: 'In de jaren 60 was het of de gelovige katholiek Godfried Bomans zich ook zelf gedwongen zag dieper in te gaan op de inhoud en de beweegredenen van zijn levensbeschouwing.'⁷⁸⁷

De schrijver Brouwers is van mening dat het Bomans in de jaren zestig ontging, dat aan de mentaliteit van het katholicisme volstrekt niets veranderde. Voorts vindt hij dat Bomans geen denker en geen polemist was: 'Hij was te bang, zijn voorkeur ging uit naar "lief-zijn", hij stond "in de kou" en duffelde zich behaaglijk in, in de warme jurk van Sinterklaas.'⁷⁸⁸

Godsdienstsocioloog Smits is het pertinent oneens met 'deze ongenadige analyse' van Brouwers. Hij zegt dat Brouwers te enen male onrecht doet aan de wijze waarop Bomans de geestelijke veranderingen van zijn tijd trachtte te verwerken. En, aldus Smits, 'Er is geen kerk waarin van een zo radicale mentaliteitsverandering sprake is als juist de katholieke kerk.'⁷⁸⁹ Bomans heeft volgens Smits een sprong gemaakt naar een ruimere, diepere levensvisie, waarbij de traditie die hem gevormd had, juist als springplank fungeerde. 'Bomans heeft de sprong gedaan, maar met behoud van een religieuze kern, juist omdat het een sprong was vanuit een nieuwe bezinning op de eigenlijke wortels van zijn katholieke verleden.'⁷⁹⁰

Het katholicisme heeft hem, zo oordeelt Michiels, iets wezenlijks meegegeven, dat hij voor de rest van zijn leven niet meer wilde afgeven.⁷⁹¹

Palm, journalist en historicus, signaleert bij Bomans een afbrokkelend geloof: 'Ooit beschreef hij zijn geloof als "een soort bedwelming door vormen." Tot zijn ontsteltenis moest hij in "In de kou" bekennen alles nog wel te willen geloven, maar het niet zo gemakkelijk meer te kunnen. Hoe meer hij nadacht over hemel, hel en vagevuur, hoe minder ervan overbleef. Zelfs God bleek niet zo dichtbij als men hem had geleerd.'⁷⁹²

⁷⁸⁷ Plas, M. van der. 'Over Godfried Arnold Bomans. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden: E.J. Brill, 1971 en 1972, 102.

⁷⁸⁸ Brouwers, J. 1982, 95.

⁷⁸⁹ Smits, P. 'Op zoek naar de "echte" Bomans.' In: *nieuwe stemmen uit de vrijgemeente: centrum voor moderne religie en cultuur*, nr. 5, sept/okt 1985, 75-80.

⁷⁹⁰ ibidem

⁷⁹¹ Michiels, L. 1987, 82.

⁷⁹² Palm, J. 'De laatste katholieke emancipator.' In: *de Volkskrant*, 16 november 1998.

Bomans werd vooral kwalijk genomen, 'dat hij paaps bleef tot op het eind. Anders dan Wolkers, 't Hart en Biesheuvel kloof hij zijn eigen jeugd en geloof niet tot op het bot af. [...] Toch ging hij heel ver in het afpellen van de eigen geloofswaarheden, althans voor een katholiek.'⁷⁹³

Neerlandicus en publicist Vaartjes is de mening toegedaan, dat Bomans worstelde met zijn geloof. 'Ik kan me voorstellen dat er een groot dualisme in hem woedde: aan de ene kant trouw willen blijven aan de Kerk, aan de andere kant zichzelf en het geloof vragen stellen, iets wat tot de jaren zestig op zich al een zonde was.'⁷⁹⁴

Marc Lindeijer SJ vindt dat 'de' houding van Bomans ten aanzien van Kerk en geloof niet bestaat. Diens houding, zo denkt hij, verandert langzaam maar zeker en raakt in de jaren 1960 in een stroomversnelling. Zijn vroege overlijden verhinderde dat er rust kwam; echt voltooid is zijn denkend geloven en gelovend denken niet, aldus de jezuïet.⁷⁹⁵

In een vraaggesprek op de radio⁷⁹⁶ op 29 december 2013 met Vaartjes over Bomans gaf deze aan dat uit *In de kou* bleek, dat de schrijver in godsdienstige zin ontredderd was. Zekerheden vielen weg en er kwam niets voor in de plaats. Bomans voelde zich niet thuis in zijn eigen tijd. Niet alleen het katholicisme verloor zijn ankers volgens Vaartjes, het hele maatschappelijk beeld kantelde. Hij was verdwaald in de twintigste eeuw.

Van der Plas, Smits en Lindeijer vermelden in deze cluster dat Bomans nadacht over zijn geloof. Het gaat hier om drie latere bronnen die, onafhankelijk van elkaar, tot dezelfde conclusie komen.

Fens, Palm en Vaartjes benadrukken dat de auteur worstelde met zijn geloof en er veel van verloor.

Het beeld dat een aantal recensenten van wie in deze cluster sprake is, van Bomans voor de buitenwacht gevormd heeft, is dat van een man die nadacht over zijn geloof en ondanks alle twijfels en onzekerheden geen afvallige werd. Hij verloor veel van zijn geloof, maar het wezenlijke behield hij. Dat zijn volgens hem de woorden van Jezus zoals ze in de evangeliën zijn opgetekend.

a4 Geloofsgehalte

De vraag in welke mate Bomans gelovig was, is door een aantal beoordelaars beantwoord. Zo noemde Janssen hem in 1970 in een interview met Bomans 'een overtuigd katholiek.'⁷⁹⁷ In een andere contemporaine bron uit hetzelfde jaar wordt hij 'een diep gelovig katholiek.' genoemd.⁷⁹⁸

Over het katholicisme van Bomans schreef Aarts jaren na Bomans' dood het volgende: 'Bomans was naar mijn mening evenzeer rooms-katholiek als Couperus Haags. Het katholieke geloof was niet alleen het ordenende beginsel van het hele leven, maar ook de inspiratiebron die hem tot het schrijven van zijn mooiste werk bracht.'⁷⁹⁹

---

⁷⁹³ Palm, J. 'Pantoffelheilige.' In: *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1999.

⁷⁹⁴ Vaartjes, G. 'De katholiek Godfried Bomans.' In: *Katholiek Nieuwsblad*, 14 december 2001.

⁷⁹⁵ Dat deelde hij me desgevraagd op 5 januari 2009 mee.

⁷⁹⁶ Radio-uitzending van de VARA op Radio 1 in de rubriek OVT.

⁷⁹⁷ Janssen, B. *God met ons: Tijdschrift tot opbouw van het volk van God*. nr. 4, jrg. 64, juli-augustus 1970.

⁷⁹⁸ K.B. 'Bomans in triplo over het kloosterleven.' In *De Tijd*, 23 november 1970.

⁷⁹⁹ Aarts, J. 'Het heldere zicht.' In: *Godfried*, jrg. 20, 1998, 61-63.

Van der Plas heeft zich ook uitgelaten over het geloofsgehalte. Hij vond dat Bomans in het laatste decennium van zijn leven in een geloofscrisis verkeerde en dat hij langzaam uitgroeide tot een kritische beschouwer van de kerk. 'Ik denk dat hij zich [...] niet zo gemakkelijk het etiket katholiek opplakte.'⁸⁰⁰

In *de Volkskrant* van 25 maart 2005 verscheen een recensie van Arjan Peters over het essay 'Bomans als provo' van de hand van Edward Krabbendam. Peters schreef dat Krabbendam in dertig pagina's veel in stelling had gebracht om het vigerende Bomans-beeld omver te kegelten ten gunste van zijn interpretatie dat Bomans een man van verzet was, ja "de eerste provo van Nederland."

Peters ging daarbij ook in op het katholieke gehalte van Bomans en vroeg Vaartjes - die zich zeer negatief uitliet over 'Bomans als provo' en de schrijver daarvan - of hij ook zijn mening dienaangaande niet zou gaan herzien, daar Vaartjes ook nog gezegd had dat Bomans 'gevoelsmatig altijd heel dicht bij de kerk is gebleven.' Vaartjes antwoordde: 'Nee! Ik kan nu zelfs nog beter onderbouwen wat ik toen heb gezegd.'⁸⁰¹ Peters is het eens met Krabbendam en kan zich vinden in diens zienswijze in het essay 'Bomans als provo.' Ook deelt hij diens mening dat Bomans de kerk vaarwel heeft gezegd.

In een artikel van Zonneveld over dit onderwerp staat dat Bomans 'gelovig was tot in zijn botten. Hij stond met zijn onttakelde geloof in de modder van zijn tijd. Eigenlijk in het drijfzand van zijn jaren.'⁸⁰²

Eigentijdse en latere bronnen vermelden dat Bomans een overtuigd katholiek was. Van der Plas vindt dat de schrijver zich niet meer katholiek noemde. Uit de meeste bronnen doemt echter het beeld op van een gelovige, overtuigde katholiek.

a5 Terug naar de bron

Door de ontwikkelingen in de jaren zestig en de reacties hierop van Bomans denkt Van der Plas dat deze zich liever christen dan katholiek noemt. Hij probeerde de Christus van de evangeliën te doorgronden en wilde daarom terug naar de bron van het christendom.⁸⁰³

De Moor, neerlandicus en literatuurcriticus, zegt dit over Bomans: 'Zijn scepsis over het christelijk geloof leidde niet tot afwijzing ervan, maar tot een ononderbroken zoektocht naar de bron.'⁸⁰⁴ Dit zijn twee bronnen uit respectievelijk 2002 en 2005.

Bij het trekken van conclusies uit bovenstaande vijf clusters moeten we, zoals reeds eerder gememoreerd is, ernstig rekening houden met Bomans' lust tot mystificeren en fabuleren. Dit is inherent aan de omstandigheid dat hij anderen geen inkijk wilde geven in zijn innerlijk leven. Wel kunnen we zeggen dat hij op het eind van zijn leven serieuzer werd, zeker als het ging over existentiële en godsdienstige vraagstukken. Over de laatste levensvragen bijvoorbeeld sprak of schreef hij niet fabulerend of badinerend.

Bomans schermde in de laatste jaren voor zijn overlijden zijn innerlijk leven niet meer zo hermetisch af. Daarvan getuigt Van der Plas. Hij zegt het volgende: 'Pas in de laatste jaren

---

⁸⁰⁰ Boddeke, F. 'Godfried Bomans.' In: *Gerardusklok: eigenzinnig geloven*, nr. 2, 2005.

⁸⁰¹ Peters, A. 'Heibel om Bomans: was Godfried de eerste provo?' In: *de Volkskrant*, 25 maart 2005.

⁸⁰² Zonneveld, L. 'De papenfluisteraar.' In: *De Groene Amsterdammer*, 3 februari 2006.

⁸⁰³ Pekelder, W. 'Bomans in milde ironie en tobende twijfel.' In: *Trouw*, 19 juni 2002.

⁸⁰⁴ Moor W.A.M. de. Lemma over G. Bomans. *Christelijke Encyclopedie* 2005, 226.

van zijn te korte leven is hij geneigd geweest zich, en dan nog soms in rookgordijnen, bloot te geven.⁸⁰⁵ Van Velthoven, die vindt dat het werkelijke leven van de schrijver achter zijn schijnbaar zorgeloze bestaan met zoveel raadsels is omgeven, dat het een heidense toer is een waarheidsgetrouw portret van de man te maken, komt tot dezelfde conclusie, als hij zegt: 'Toch kwamen er in de laatste jaren van Bomans' leven meer mazen in dat hermetische masker. De beschouwelijke Bomans die gesprekken voerde met de theoloog Harry Kuitert en de studentenpastor Jan van Kilsdonk liet iets zien van zijn diepere bekommernissen.'⁸⁰⁶

In aanmerking nemend dat de auteur consistente ideeën had over het kerkelijk instituut en zijn grote bewondering voor Christus, en dat hij op het laatst van zijn leven iets prijs gaf over zijn innerlijk leven, kunnen we zeggen, dat zijn uitspraken in deze paragraaf 5a serieus zijn bedoeld en op waarheid berusten.

De mening die critici en recensenten over de verhouding van Bomans met de kerk hebben gevormd, is niet eensluidend. De grootste gemene deler van dat externe beeld die de auteursrepresentatie te zien geeft, is de volgende. Bomans waardeerde de versoberingen in de kerk na de beide concilies in de jaren zestig rationeel gezien positief, maar gevoelsmatig betreurde hij ze. Hij leefde mee met de gelovigen die als gevolg van de veranderingen in grote religieuze moeilijkheden verkeerden en toonde begrip voor hen. Hij ging in de jaren zestig meer nadenken over de godsdienstige opvoeding die hij in zijn jeugd had ontvangen. Hierdoor ontstond er een worsteling met zijn geloof en kwamen er steeds meer twijfels.

Bij de generatie na Bomans ontstond er bovendien het imago van een man die ondanks alle kritiek op en twijfel aan de kerk gelovig bleef, maar voor wie de geïnstitutionaliseerde kerk had afgedaan. Allerwegen profileerde men hem in religieus en literair opzicht als iemand die te kennen gaf terug te willen naar de bron van het christendom.

b Bomans over zijn positie tegenover de r.-k. kerk

Hoe liet Bomans zichzelf uit over zijn verhouding tot kerk en geloof? In een aantal hierna volgende clusters wordt die vraag beantwoord.

b1 Loutering

In 1969 was Bomans in de Italiaanse hoofdstad in verband met het maken van opnamen voor het tv-programma 'Stroomt er nog water in Rome?' Daar, in het hart van zijn kerk, zocht hij naar de essentie van zijn geloof, maar vond alleen maar overwoekering. Hij zei toen het volgende: 'De mensen willen weer het water zelf horen ruisen. Terug naar de oerkracht waarmee het begonnen is. [...] De mensen [...] willen ook het oorspronkelijke produkt.'⁸⁰⁷ De kerk heeft voor die 'overwoekering' gezorgd. Bomans was niet gecharmeerd van het geïnstitutionaliseerde geloof. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn opmerking dat hij 'een hevige drift tegen het instituut' voelde.⁸⁰⁸ Die afkeer van het kerkelijk instituut was een proces dat al vroeg was begonnen.

---

⁸⁰⁵ Plas, M. van der 1982, 9.

⁸⁰⁶ Velthoven, P. van. 'Poseur Bomans hield van raadsels.' In: *Het Binnenhof*, 5 januari 1991.

⁸⁰⁷ Bomans, G. 1971(b), 17-18.

⁸⁰⁸ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 130.

Bomans schreef in 1970 in Rome in het artikel 'Wij zijn weer onderweg' dat na de massale bekering onder Constantijn de Grote er zich een dikke ijslaag over het stromende woord van het evangelie heeft gelegd. Telkens is getracht dat ijs te ontdooien, maar 'telkens sloot het zich weer tot een ondoordringbaar blok. En als er iets in onze tijd verheugend genoemd mag worden, dan is 't het besef dat die laag ontdooien moet, wil de oertekst opnieuw hoorbaar worden.'⁸⁰⁹

In het artikel 'Elke kerk is een transformatorhuisje', verschenen op 3 januari 1970 in de NCRV Tv-gids, zegt de auteur dat we nu in de kerk een moment van heilzame ontdooiing beleven. Het besef dat er iets mis is, komt, zo is zijn visie, vanuit het kerkvolk. 'Dit keer zijn het de gelovigen die beginnen te wrikken aan de bevroren korst. De ijsschotsen die allerwegen rondrijven zijn door hen zelf losgeslagen. Zelfs in Rome, het bolwerk der bevroering, stijgt het kwik.'⁸¹⁰

Bomans wilde in de jaren zestig alles nog wel geloven, maar zei het niet zo gemakkelijk meer te kunnen. De hemel was voor hem - en voor velen met hem - niet langer meer vanzelfsprekend. Literatuurcriticus Fens typeerde de razendsnelle veranderingen in de Kerk in die tijd aldus: 'De hemel kwam aan scherven naar beneden.'⁸¹¹ De auteur wilde terug naar de bron van het geloof, naar de woorden die Jezus werkelijk had gesproken en naar de plaatsen waar Hij werkelijk was geweest.⁸¹²

Een regelmatig terugkerende opmerking in veel bronnen is de wens van Bomans: We moeten terug naar de bron, naar de oertekst.⁸¹³ Hij pleitte voor het opnieuw bestuderen van de evangelieteksten, die zeker geen museumstukken waren. Vragen als wat staat er eigenlijk en wat kunnen we ermee hielden hem sterk bezig. Het ging hem om de essentie van het geloof en niet om de franje waarmee hij vroeger zo vertrouwd was geweest. De vormendrift van het katholicisme uit Bomans' jeugd ontnam - zo vond hij - het zicht op waar het om zou moeten gaan, op de geloofsessentie.

We hebben hier te maken met twee contemporaine bronnen uit 1971, van Bomans zelf. Bomans profileert zich hier op het godsdienstige en literaire vlak als iemand die terug wil naar de bron, de oertekst van het christendom. Deze autorepresentatie valt samen met de auteursrepresentatie: ook Pekelder en De Moor vormen het imago van hem als iemand die onophoudelijk op zoek was naar de woorden en de teksten van Jezus. Ik heb geen bronnen aangetroffen waarin in dit opzicht van een andere visie sprake was.

Op de vraag of Bomans blij was met het katholicisme, antwoordde hij in 1971 in een interview door Klaas Peereboom, verslaggever van *Het Parool*, aldus: 'Ik heb daarover een hele tijd met grote bitterheid gedacht, maar ik heb geprobeerd het in *In de kou* van me af te schrijven en ook nog eens in *Bemide gelovigen*. En vooral ook op dat eiland Rottum.' Hij hield van een kerk die niet theoretiseert over zonde of korte rokken en zo, maar van een kerk die een mysterie opvoert. 'Zoiets vind ik erg fijn [...] en erg troostrijk.'⁸¹⁴

---

⁸⁰⁹ Godfried Bomans *Werken: supplement op deel 6*. Godfried Bomans Genootschap 1999, 26.

⁸¹⁰ ibidem, 27.

⁸¹¹ Fens, K. 'Aardse en hemelse folklore.' In: Van den Berg, E. en A. Peters, red. *De hemel is naar beneden gekomen: een keuze uit de literaire nalatenschap* 2010, 41-45.

⁸¹² Bomans, G. 1971(b), 72.

⁸¹³ ibidem

⁸¹⁴ Peereboom, K. 'Godfried Bomans, somber maar niet zonder hoop.' In: *Het Parool*, 18 september 1971.

In een gesprek dat de Belgische journalist Hugo Camps in 1971 met Bomans voerde, zei laatstgenoemde: 'Wat zich vandaag in de kerk afspeelt, wordt door velen gezien als het definitieve bankroet van de godsdienst. Voor mij is het alleen een loutering.'⁸¹⁵

Het gaat in deze cluster om een aantal uitspraken van Bomans uit de jaren 1969 tot en met 1971. Het gemeenschappelijke element in deze citaten is de zuivering van het geloof van, volgens Bomans, overbodige en oneigenlijke elementen, waardoor alleen de bron overblijft en weer zichtbaar wordt. Hiervoor gebruikt hij metaforen zoals water, lianen en ijsschotsen. Deze hebben er in de loop der eeuwen voor gezorgd, dat de essentie van het geloof onzichtbaar werd. Door die elementen te elimineren kan het oorspronkelijke geloof weer beleden worden. Deze loutering vindt de auteur van essentieel belang.

Bomans profileert zich hier als iemand die begaan is met zijn geloof en een optimistische kijk heeft op de kerk zoals die functioneert na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig. Gezien de vermelde citaten kan gezegd worden dat hij wat dit onderwerp betreft, consistent is in zijn opvatting. Dit komt de geloofwaardigheid van zijn uitspraken ten goede.

b2 Twijfel

In 'De eenvoudige gelovigen', een column die op 1 oktober 1966 in *de Volkskrant* stond, staat dat geloven aan de gehele persoonlijkheid appelleert en twijfelen alleen aan het verstand.

Bomans is, zo zei hij in 1969 in Israël, in zekerheid opgevoed. Hij kende alleen het bestaan van waterdichte en vuurvaste geloofswaarheden die met grote stellingen werden verkondigd. Hij zag de twijfel toen als een toestand waardoor men zich buiten de kerk sloot. 'Het in je jeugd niet mogen toegeven aan twijfel op geloofsgebied en dan maar zekerheid acteren zag hij als iets onwaarachtigs.'⁸¹⁶ Nu laat, aldus de auteur, de predikant de twijfel toe en ook de gelovigen moeten die in hun midden toelaten. De twijfel is er, en we moeten leren daarmee te leven.⁸¹⁷

Bomans vindt twijfel ook een vorm van geloof. Als je radeloos bent, sta je niet buiten de kerk, maar herken je je in de eerste christenen.⁸¹⁸

We hebben hier te maken met drie contemporaine bronnen uit de jaren 1966, 1969 en 1971. Duidelijk is te zien dat Bomans een ontwikkeling heeft doorgemaakt in zijn visie op de geloofstwijfel. In zijn jeugd zag hij die als een toestand waardoor men het geloof was kwijtgeraakt, terwijl hij in 1969 van mening was, dat men de twijfel moet toelaten en ermee moet leven. In 1971 zei hij dat twijfel een vorm van geloven is. In de loop der jaren is de twijfel dus als het ware 'opgewaard'ed: het is van een negatief begrip veranderd in een positief gegeven.

---

⁸¹⁵ Camps, H. 'Gesprek met Godfried Bomans: "Hoe kom ik uit die donkere kamer zonder te slaan?"' In: *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1971.

⁸¹⁶ Vaartjes, G. 'Godfried Bomans (1913-1971). Katholieke zoeker, zoekende katholiek.' In: Bosman, F. G. en A. Smeets (red.). *Gods letterproeverij: Portretten van katholieke literatoren*. 2017, 75.

⁸¹⁷ Bomans, G. 1971(b), 95.

⁸¹⁸ Camps, H. 'Gesprek met Godfried Bomans: "Hoe kom ik uit die donkere kamer zonder te slaan?"' In: *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1971.

In deze citaten posteert de schrijver zich duidelijk als een gelovige die de geloofsontwikkelingen niet zomaar aan zich voorbij laat gaan, maar zich bewust en actief met de veranderingen bezighoudt.

b3 Het evangelie

Bepaalde bijbelteksten hebben op de Bloemendaalse schrijver grote indruk gemaakt. In 1963 schreef hij in het kerstnummer van *Strijdkreet* een artikel over het onderwerp 'Mijn meest geliefde Bijbeltekst.' Dit is: 'Blijf bij ons Heer, want het wordt avond.' Van kindsbeen af heeft deze tekst een diepe indruk op hem gemaakt, zo schrijft hij. Als kind van zeven zag hij de twee 'leerlingen' al lopen met tussen hen in de 'Zaligmaker.' Volgens Bomans liggen in die woorden twee elementen besloten die de grondslag vormen van elk levensbesef: hulpeloosheid en vertrouwen. De woorden 'want het wordt avond' zijn symbolisch voor de moeilijkheden waarin men zich bevindt en dan is juist het 'blijf bij ons Heer' zo prachtig.

In 1968 sloot Bomans zijn preek in de Amsterdamse Westerkerk af met de erkenning dat er bij hem wat het geloof betreft 'toch iets was overgebleven. Dat is het besef dat als ik het evangelie lees (wat ik vaak doe) ik dan heel stellig de zekerheid heb: dit zijn woorden van jenseits. Het is geen mensenwerk, dat voel ik heel sterk en dat is het enige wat ik heb.' Ook deelde hij in die preek aan zijn toehoorders mee, dat het concept kerk voor hem had afgedaan.⁸¹⁹

Hij zei diverse keren dat hij vond, dat het evangelie van alle dingen die bedacht zijn om dit leven een dubbele bodem te geven het grootste is dat ooit gemaakt is.⁸²⁰

Na de beide concilies in de jaren zestig zag Bomans in de katholieke kerk 'kolossale vernieuwingen, een zich opnieuw bezinnen op wat nou eigenlijk in het evangelie staat. Het lijkt op afbraak, maar het is het niet. Zoiets stemt mij hoopvoller dan alle escapisme. Heimwee naar vroeger zal nog een poos doorwerken, maar er komt een moment, dat men gaat inzien in een doodlopende straat te zijn.' Dit zei hij in 1971 in een interview.⁸²¹

Deze cluster is erg belangrijk voor het onderzoek. Bomans klampt zich vast aan het evangelie, dat voor hem in de ware zin des woords een blijde boodschap is en dat hem in hoge mate inspireert. Hij is verheugd dat het evangelie weer in het brandpunt van de religieuze belangstelling staat na de beide kerkvergaderingen.

Het gaat in deze cluster, evenals in de twee vorige, over uitspraken van Bomans in contemporaine en publieke bronnen die alle dezelfde sfeer ademen. Ook is het evident dat het kerkelijk instituut voor hem geen betekenis meer heeft.

b4 Geloof

Bomans gelooft niet in de dingen die in Fatima of Loreto gebeurd zijn. 'Eerlijk gezegd, ik geloof er geen steek van.' Hij schrijft dit naar aanleiding van het bezoek van paus Paulus VI aan Fatima.⁸²²

---

⁸¹⁹ List, G. van der 2013, 95.

⁸²⁰ Preek in de Amsterdamse Westerkerk, 13 april 1968.

⁸²¹ Reitsma, M. 'Godfried Bomans: wij zoemen als gekken.' In: *Het Vaderland*, 20 november 1971.

⁸²² Bomans, G. 'Pater Familias.' In *de Volkskrant*, 13 mei 1967.

Toen regisseur Van Hillo hem in Israël in 1969 bij de opnamen voor het televisieprogramma *Waar is Christus werkelijk geweest?* vroeg: ‘Geloof je in de wonderen van Christus?’, antwoordde Bomans: “Nee. Maar op dezelfde manier als Christus er niet in geloofde. Ik zie in hem een gezondene door wat hij zei en niet door wat hij deed. Hij is het Woord.”⁸²³

Ondanks de vraagtekens die hij plaatste achter de uitspraken in het Credo, vond Bomans in 1969 dat hij zich nog steeds katholiek mocht noemen.

Ivo de Wijs verzorgde op 3 april 1970 een cabaretoptreden in de schouwburg te Enschede en Bomans hield in die stad op het boekenbal een spreekbeurt. Op 4 april reed de cabaretier in zijn auto terug naar Amsterdam en vroeg aan Bomans, die naast hem zat: ‘Mijnheer Bomans gelooft U eigenlijk wel?’ Hij zweeg even en zei toen zacht: “Nee.” Ernstig herhaalde hij die ontkenning enige malen.’⁸²⁴

Deze uitspraak van Bomans correspondeert niet met uitlatingen van hem dat hij gelovig bleef, ondanks de omstandigheid dat hij naar eigen zeggen een aartstwijfelaar was.⁸²⁵

De Wijs ontlokte Bomans de bekentenis dat hij niet geloofde. De vraag die zich hier opdringt, is: Wat geloofde hij niet en waarin geloofde hij niet? Hij geloofde niet of twijfelde ernstig aan een aantal geloofswaarheden (zie verderop). Hij had veel van het geloof verloren, maar, het zij herhaald, niet alles, en hij had geen geloof in de kerk als instituut.

Er is ook nog een andere reactie mogelijk op het antwoord dat hij aan De Wijs gaf. Op 5 juli 1956 schreef Bomans een brief aan een zekere heer Van Unen, waarin hij het volgende zegt: ‘De gelovige [...] hanteert transcendente waarheden. Dit zijn waarheden, die hun objectief karakter van waarheid behouden onder alle omstandigheden, onafhankelijk van de tijd, waarin wij leven of de mate waarin het menselijk intellect is voortgeschreden. Het kenmerkende van een religieuze waarheid is haar absoluteheid.’⁸²⁶ Even verder schrijft hij: ‘Ik zie de religieuze verworvenheden in een proces van evolutie.’⁸²⁷ Hij koppelt hieraan de consequentie dat hij niet gelooft, omdat zijn geloof die ‘absoluteheid’ mist.

De schrijver ziet na de twee kerkvergaderingen in de jaren zestig de kerk als instituut teruglopen, maar de eeuwige vraag naar de mystiek herleven, onder anderen bij de hippies. Het gaat in deze cluster om zowel schriftelijke als mondelinge contemporaine en publieke bronnen, met uitzondering van de tekst in *Literama*. Die is uit 1986, maar omdat het een mondelinge tekst is uit 1970, is deze hier toch opgenomen.

In al deze teksten roept Bomans het beeld op van een geëngageerde gelovige, die zeer kritisch is ingesteld, bepaalde zaken niet geloofwaardig vindt, maar zich thuis voelt in de katholieke geloofsgemeenschap.

b5 Jezus

Bomans beschouwde het verhaal van Christus als de mooiste mythe om het bestaan zin te geven. Hij was helemaal in de ban van Jezus.

In *Van dichtbij gezien* staat vermeld dat Bomans, staande in Jezus’ graf, het Johannes-evangelie heeft voorgelezen. Het gaat daarin over het zeer korte gesprek tussen de verrezen

---

⁸²³ Bomans, G. 1971(b), 77.

⁸²⁴ *Literama*, 21ste jrg., nr. 8 - december 1986, 273.

⁸²⁵ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 37.

⁸²⁶ Gelder, H. van 1991, 41.

⁸²⁷ *ibidem*, 42.

Jezus en Maria Magdalena. De schrijver spreekt over een ‘aangrijpende’ ontmoeting waarbij Christus met één woord een vrouw naar zich toehaalt. Hij doet dat door alleen haar naam te noemen en de vrouw geeft van haar plotselinge herkenning ook weer met één woord blijk. En dan zegt Bomans: ‘Ze staan als bij toverslag oog in oog. Ieder mens is anders, maar mij heeft dit korte gesprek in de eerste schemering van de Paasmorgen altijd diep bewogen.’⁸²⁸ Het gaat om de volgende evangelietekst (Joh. 20, 14-16):

En toen zij zich had omgewend zag zij Jezus staan. Maar zij wist niet dat het Jezus was. En Jezus zeide tot haar: “Vrouw, waarom weent gij? Wien zoekt gij?” Zij echter meende dat het de tuinman was en zij antwoordde: “Heer, als gehem hebt weggenomen, zeg mij dan waar hij is neergelegd.” En Jezus sprak tot haar: “Maria!” En zij zag hem aan en antwoordde: “Rabbouni! Dat is: Meester.”⁸²⁹

In het kerstnummer van 1971 van *Strijdkreet*⁸³⁰ zei Bomans ‘dat Christus moeilijk als mens het triomfantelijke katholicisme dat ik in mijn jeugd gekend heb als zijn Woord zou ervaren hebben. Maar dat Hij wel het rooms-katholicisme, zoals dat nu beleefd wordt in wat soberder kerken ontdaan van het triomfalisme maar heel eenvoudig zitten om een tafel en het brood breken, zou herkennen. En dat er een grote kans is dat Christus daar zou zeggen: Hè, dat ben ik begonnen.’⁸³¹

Bomans had heimwee naar Christus. ‘Heimwee naar de echte stem van Christus - wat heeft Hij nu werkelijk gezegd, waar is Hij werkelijk geweest - uitgegraven onder al het puin van twintig eeuwen kerkgeschiedenis.’⁸³²

De manier waarop Bomans zich via teksten en door uiterlijk gedrag in de jaren zestig, en met name in de tweede helft van dit decennium positioneert op godsdienstig en literair gebied, is wezenlijk anders dan in de tijd daarvoor. De gevatte, schalkse en humoristische Bomans wiens beeld op het netvlies van heel veel Nederlanders gegrift staat, heeft op het eind van zijn leven plaatsgemaakt voor een serieuze auteur die steeds bezig was met de grote levensvragen.

Een serieuze Bomans met broer Arnold en zus Wally.

⁸²⁸ Bomans, G. 1971(b), 118-119.

⁸²⁹ ibidem

⁸³⁰ In dit nummer staat het artikel ‘Bij Bomans om de ronde tafel.’ (blz. 32-36). Een rondetafelgesprek met Godfried Bomans, professor Verkuyl en Jan Filius. De vraag die door deze heren beantwoord wordt luidt: Zou Christus, indien nu op aarde opnieuw geboren, in de christelijke kerken iets zien dat Hij zou herkennen als door Hem bedoeld?

⁸³¹ ‘Bij Bomans om de ronde tafel.’ In: *Strijdkreet* 1971, 33.

⁸³² Houtman, W. ‘Bomans was de grote wegwezer.’ In: *Nederlands Dagblad*, 24 december 1996.

Hoewel Bomans dat beeld van zichzelf voor anderen de laatste jaren voor zijn dood in woord en daad en in geschrifte heeft uitgedragen, is het imago van hem dat hij daarvoor heeft doen ontstaan, bij velen tot op het laatst van zijn leven niet veranderd.

In zijn werken profileerde hij zich als iemand die wars was van de geïstitutionaliseerde kerk en die terug wilde naar de oertekst, de bron van het christendom. In tegenstelling tot veel anderen had hij rationeel gezien een positieve kijk op de veranderingen in de kerk. Hij zag die als een loutering, waardoor het oorspronkelijke gezicht van Jezus weer zichtbaar werd. Ook ging hij tegen de doxa - het gangbare denken - in door het uit de kerk treden als escapisme te betitelen en het in de kerk blijven als een positieve houding om gezamenlijk aan de godsdienstige problemen te werken.⁸³³ Hij positioneerde zich bovendien in het literaire en godsdienstige veld als iemand die geïnspireerd werd door de figuur van Christus en door het evangelie.

Bovenstaande citaten komen uit authentieke en contemporaine bronnen uit 1971. De bewondering en zelfs veneratie van Bomans voor de figuur van Jezus is in alle citaten duidelijk aanwezig. Hij is zelfs ontroerd door de evangelietekst over de ontmoeting van Jezus met Maria Magdalena. Jezus zou zich een tegenstander hebben getoond van het uitbundige en triomfantelijke geloof uit het Rijke Roomse Leven en zou zich in een soberder katholicisme beter thuis gevoeld hebben.

Bomans profileert zich hier als een groot bewonderaar van Jezus en tevens als iemand die voorstander is van een sober geloofsleven.

6 Bomans' geloofstwijfels en -onzekerheden

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw namen, volgens de gangbare opinie, de geloofstwijfels bij Bomans in aanzienlijke mate toe. In deze paragraaf wordt onderzocht of daar bewijzen voor zijn en tevens of in het ontstaan van die twijfels een ontwikkeling te zien is.

Hoewel Bomans vooral in de laatste tien jaar van zijn leven twijfelde aan bepaalde geloofswaarheden, is er in de daaraan voorafgaande periode ook af en toe sprake van een twijfelachtige houding inzake de geloofsleer. Dat is soms het geval in zijn lagerschoolperiode en in de tijd dat hij de middelbare school bezocht.⁸³⁴ Onder die twijfels ging hij niet echt gebukt, zo is me na bestudering van zijn werk gebleken.

Over geloofstwijfels zei Bomans in 1971 dit: 'Twijfel aan het geloof is geen ziekte. Het kan ook de koorts zijn die aan een nieuwe vorm van gezondheid voorafgaat.'⁸³⁵ In datzelfde jaar zei hij: 'Weten en geloven zijn uit elkaar gegroeid. Je moet leren ademen in een dampkring, die van twijfel verzadigd is.'⁸³⁶ In het jaar dat hij stierf, vond hij dat twijfelen is toegestaan. 'De twijfel is ook een vorm van geloof', aldus de schrijver. 'Rome kan niet doorgaan met die verbeterde zekerheid van vroeger in de tijd die van scepsis doordrongen is.'⁸³⁷

---

⁸³³ Bomans, G. 'Uit de kerk treden.' In: *De Tijd*, 17 november 1966.

⁸³⁴ List, G. van der 2013, 93.

⁸³⁵ Bomans, G. 'Ik ben Godfried Bomans, een unieke verschijning, even uniek als u.' In: *Utrechts Stadsblad*, 8 januari 1971.

⁸³⁶ Bomans, G. 1971(b), 103.

⁸³⁷ Camps, H. 'Gesprek met Godfried Bomans', In: *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1971.

Het betreft hier drie contemporaine bronnen uit 1971, waaruit blijkt dat onzekerheid een steeds belangrijker element wordt in Bomans' leven.

In de hierna volgende gedeelten van deze paragraaf wordt eerst weergegeven wat anderen over Bomans' geloofstwijfels zeggen en vervolgens wat de schrijver daar zelf over te berde brengt.

a Anderen over Bomans' geloofstwijfels

Er is een aantal critici die hun mening hebben geuit over de geloofstwijfels van Bomans en de gevolgen daarvan. Daaronder bevinden zich zienswijzen van twee familieleden, namelijk van zijn broers Arnold en Jan Bomans. Deze bronnen moeten anders beoordeeld worden dan die van niet-verwanten, omdat ze wellicht minder objectief zijn.

In de hieronder volgende citaten zijn er drie van tijdgenoten en voor de rest zijn het - behalve de visies van de beide familieleden - uitspraken van auteurs die na Bomans' overlijden hun oordeel over zijn twijfels hebben gegeven.

De vraag die in deze paragraaf aan de orde is, betreft de authenticiteit van de twijfels en onzekerheden van Bomans en de waarde die we eraan moeten hechten.

Hieronder volgt een bespreking naar bronnen. Begonnen wordt met de drie contemporaine. Vervolgens komen de familiale meningen van de beide broers aan bod en tenslotte volgt een aantal visies van latere auteurs zonder familierelatie met Bomans.

De dag na Bomans' overlijden schreef Fens, dat het uit het veilige geloof van zijn jeugd vertrouwde hiernamaals voor Bomans persoonlijk een groot probleem was geworden. Hij stelde er volgens de literatuurcriticus op de televisie in gesprekken met theologen⁸³⁸ herhaaldelijk vragen over, 'maar betrok persoonlijke twijfels niet in de vorm of de toon van de vraagstelling.'⁸³⁹

Fens geeft in deze karakteristiek te kennen, dat het rotsvaste geloof dat de schrijver in zijn jeugd gekend had, in de jaren zestig niet meer bestond. De zekerheid maakte plaats voor onzekerheid en de persoonlijke twijfels namen toe.

Hoewel de derde bron dateert van begin 1972, reken ik die tot de contemporaine bronnen, omdat de inhoud ervan betrekking heeft op een uitspraak van de schrijver enkele maanden voor zijn overlijden. Het gaat om een artikel van Henri Knap over Bomans op 21 januari van dat jaar in *Het Parool*. Daarin staat: 'Ongeveer twee maanden voor zijn dood heeft hij tegenover mij nog zijn zeer ernstige twijfel aan de Godheid van Christus uitgesproken.'

De beide volgende bronnen zijn teksten van de broers Arnold en Jan Bomans. Omdat het hier over twee familiale bronnen gaat, is waakzaamheid geboden voor wat de objectieve waarde betreft die we eraan moeten hechten. Die kunnen namelijk gekleurd zijn door de familierelatie.

Arnold Bomans (Pater Joannes Baptista) zegt dit over zijn broer:

Naarmate zijn geest en de tijd zich ontwikkelden, ging hij het geloof steeds meer kritisch beschouwen en maakte hij zich los van tijdgebonden vormen. In diezelfde mate moet de strijd tussen geloof en twijfel zich

---

⁸³⁸ Dat waren met name prof. dr. H.M. Kuitert en prof. dr. C.W. Mönnich.

⁸³⁹ Fens, K. 'Godfried Bomans.' In: *de Volkskrant*, 23 december 1971.

ontwikkeld hebben. [...] In feite heeft hij zich niet kunnen losmaken van de diepste dingen die de grond van ons bestaan vormen. [...] Diep in zijn hart probeerde hij te luisteren naar de stem van God met wie hij zich onbewust verenigd wist. Wie zo verlangt te luisteren, wie zo niet aflatend God zoekt, is zelf door God geraakt, gezocht en gevonden.⁸⁴⁰

Dit citaat van een familielid behelst het steeds kritischer worden van zijn oudste broer ten aanzien van het geloof en het overboord gooien van veel ballast, maar bevat tevens de zekerheid, dat hij zich niet loswringt uit het geloof in God en een zoekende blijft.

Deze houding van Bomans komen we ook in andere bronnen tegen.

Jan Bomans schrijft evenals Knap, dat zijn broer de laatste maanden voor diens dood zat 'te rukken aan de Godheid van Christus.'⁸⁴¹ Hij vindt dat daar geen enkele reden voor is en adstrueert zijn overtuiging dat Jezus Gods Zoon is met de volgende verklaring. De opperpriester stelde tijdens het proces aan Jezus de vraag of Hij de Zoon van God was. 'Ik bezweer U bij de levende God dat Gij ons zegt, of Gij de Christus zijt, de Zoon van God?' Jezus gaf daarop het duidelijke antwoord: 'Gij hebt het gezegd.'⁸⁴² 'De tragiek [...] is nu dat Godfried op de plaats het niet ziet. [...] Het is eigenlijk onaanvaardbaar en onbegrijpelijk dat Godfried het niet ziet.'⁸⁴³

Bomans is volgens deze broer wellicht beïnvloed door de Amerikaanse publicist Joel Carmichael, de schrijver van *De dood van Jezus*. Jan Bomans noemde de mening van Carmichael een 'quasi gefundeerde visie.' Deze visie is door zijn broer 'te begerig overgenomen en overgeschreven', zo oordeelt hij. Zijn broer dacht het verlossende woord gevonden te hebben en spijkt zich eraan vast.⁸⁴⁴

Volgens Godfried Bomans werd Jezus gekruisigd, omdat hij een rebel was tegen het gezag van de keizer. Toch betwijfelde hij - volgens broer Jan - deze constatering die hij zo stellig poneerde en daarom schreef hij Gerard Wijdeveld, zijn leraar klassieke talen uit zijn gymnasiumtijd, of hij eens langs mocht komen. Dit speelde zich af in het voorjaar van 1971, het jaar waarin hij gestorven is. Bomans wilde graag weten wat zijn oud-leraar van zijn uitlatingen betreffende de godheid van Jezus vond. Het betreft datgene wat Bomans zegt in het gedeelte in *Van dichtbij gezien* dat als titel heeft 'Waar is Christus werkelijk geweest?' en dat ook op de televisie is uitgezonden op 23 november 1970 en op 10 januari 1971. Hij zegt in dit verband: 'Het is mij altijd opgevallen, dat Christus nergens in de vier evangelies uitdrukkelijk verklaart dat hij God is. Het staat er eenvoudig niet. [...] Hoogstens geeft hij toe, zoals tegenover Caïphas, de "gezalfde" te zijn, de Messias dus, waarvan trouwens het Griekse woord "christos" de letterlijke vertaling is.'⁸⁴⁵ Bomans en Wijdeveld hebben elkaar die zomer (1971) wel ontmoet, maar Bomans roerde het onderwerp toen niet aan.

Die twijfel aan de goddelijke Jezus is ook verwoord door Valkering in zijn in het kader van zijn priesteropleiding geschreven scriptie *Godfried en God*. Daarin staat dat de brief met het

---

⁸⁴⁰ Bomans, J. 1978, 123.

⁸⁴¹ ibidem, 38.

⁸⁴² Mattheus, 26, 63-64.

⁸⁴³ Bomans, J. 1978, 39.

⁸⁴⁴ Bomans, J. 'Godfried en Pieter.' Literatuurmuseum Den Haag, Doos Bomans, G. (13.296 coll. J.A. Bomans, nog te sorteren). 'Pieter' is Pieter van der Meer de Walcheren. z.j.

⁸⁴⁵ Bomans, G. 1971(b), 79.

Godfried Bomans in gesprek met televisiemaker Jan van Hillo in Israël in augustus 1969 tijdens opnamen voor het tv-programma 'Waar is Christus werkelijk geweest?

antwoord van Wijdeveld pas is geschreven, nadat Jan Bomans zijn boek *Godfried achteraf bekeken*, dat in 1978 is verschenen, naar hem had gestuurd met de vraag wat hij ervan vond. Die brief is in feite een reactie op de vraag van Godfried Bomans uit 1971 wat Wijdeveld vond van zijn mening over de godheid van Christus. Het antwoord aan Jan Bomans luidt:

Ik had de uitzending wel gezien, maar de gepubliceerde tekst niet gelezen. Hij [Godfried Bomans; HB] zei dat hij graag mijn mening erover wilde weten. Ik hoefde hem er niet over te schrijven. Hij kwam nog wel eens langs en dan konden wij erover praten. Ik las de tekst en zag toen dat hij de mening van die Carmichael waarover we al eens eerder hadden gepraat en waarover ik hem toen al gezegd had dat het echt niet serieus te nemen was met huid en haar had overgenomen.⁸⁴⁶

Valkering vermeldt ook dit in zijn scriptie:

In 1969 sprak hij [Bomans; HB] voor de eerste maal openlijk zijn twijfel uit over Jezus als zijnde de zoon van God. Dat was dus in "In de kou". In 1970 neemt hij in Jeruzalem de beweringen van Carmichael over. Maar, in 1971 zwijgt hij tegenover Gerard Wijdeveld over deze kwestie. Dit had uitgelegd kunnen worden als een stilzwijgend toegeven van zijn ongelijk. Later in het jaar, op Rottumerplaat, is er ook die berusting: Het heeft zo moeten zijn. En dan komt de uitspraak van Henri Knap die alles in duigen gooit, de uitspraak over de ernstige twijfel van Bomans aan de goddelijkheid van Christus. Die twijfel uitte hij ongeveer twee weken voor zijn dood.⁸⁴⁷

Volgens de auteur van de scriptie komt Bomans in *In de kou* eerlijk uit voor de twijfels die hij had. 'Twijfel aan de "presentia realis", d.i. de persoonlijke tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie; twijfel aan de transsubstantiatie, d.i. de verandering van brood en wijn in Lichaam en Bloed van Christus en ook in dit boek kwam ik opnieuw zijn twijfel tegen omtrent de kruisdood.'⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Valkering, P., scriptie *Godfried en God*, 1979, 8.

⁸⁴⁷ ibidem, 11-12.

⁸⁴⁸ ibidem, 11.

Wijdeveld vertelde Bomans' broer dat Godfried in de periode dat hij dat schreef - dus over de godheid van Christus - sterk onder invloed stond van Carmichael. Voor de visie van deze Amerikaan op de al dan niet goddelijkheid van Jezus zie paragraaf 7.

Een flink aantal recensenten, onder wie godsdienstsocioloog Smits, maakt melding van de ingrijpende veranderingen in de kerk in de jaren zestig en van de toenemende geloofstwijfels en onzekerheden van Bomans in de laatste tien jaar van diens leven.⁸⁴⁹

Over die geloofstwijfels schreef ook meergenoemde Fens. In een artikel in *de Volkskrant* zegt hij dat Bomans een 'zich langzaam wijzigende houding tot de katholieke kerk [had], dat traditionele instituut bij uitstek.'⁸⁵⁰ Die wijziging bestond voornamelijk uit toenemende geloofstwijfels.

Dat Bomans een strijd voerde met godsdienstige zaken, blijkt ook uit de *Conferentiebundel* die in 1996 was samengesteld voor de eerste en tot nu toe enige conferentie over Bomans die toen in Utrecht werd gehouden. In de bundel stond dat Bomans gaandeweg een aartstwijfelaar werd.⁸⁵¹ De samensteller, Verkade, zei onder andere het volgende: 'Van alle mooie dingen in de werken van Bomans is het mooiste dat je daarin een mens tegenkomt die worstelt met God en de goddelijke zaken; de vragen van het bestaan en het geloof kon hij niet loslaten en in de zoektocht naar antwoorden erop zijn er schone kleinoden aan het papier toevertrouwd.'

Toespraak van Ivo Opstelten tijdens de Bomansconferentie in Utrecht op 23 december 1996.

'Eind jaren zestig verpersoonlijkte hij [Bomans; HB] het drama van de doorsneekatholiek die met alle twijfel om hem heen geen raad wist. Bomans begeleidde de "beminde gelovigen" bij de laatste stap naar hun emancipatie, te weten: de stap in de wereld, ver weg van de roomse rariteitenwinkel.'⁸⁵² In dit artikel staat bovendien:

Ooit beschreef hij zijn geloof als "een soort bedwelming door vormen." Tot zijn ontsteltenis moest hij in "In de kou" bekennen alles nog wel te willen geloven, maar het niet zo makkelijk meer te kunnen. Hoe meer hij

⁸⁴⁹ Smits, P. 'Op zoek naar de "echte" Bomans.' In: nieuwe stemmen uit de vrijgemeente: centrum voor moderne religie en cultuur, nr. 5, sept/okt 1985. 75-81.

⁸⁵⁰ Fens, K. 'Het hele oeuvre is een sprookjegeworden.' In: *de Volkskrant*, 26 augustus 1996.

⁸⁵¹ *Conferentiebundel Bomans en de dood: 25 jaar na dato*, samengesteld door C. Verkade, 23 december 1996.

⁸⁵² Palm, J. 'De laatste katholieke emancipator.' In: *de Volkskrant*, 16 november 1998.

nadacht over hemel, hel en vagevuur, hoe minder er van overbleef. Zelfs God bleek lang niet zo dichtbij als men hem had geleerd. [...] Twijfel werd de eigentijdse levenshouding.

Palm kwalificeert Bomans in dit artikel als 'de weifelende en ontheemde roomse gelovige die [...] steeds minder zekerheden overhield.'

Een jaar later waren volgens Palm de twijfels bij Bomans zo groot dat deze erdoor ontredderd raakte. In een bijdrage in dat jaar staat dat de schrijver in de jaren zestig steeds serieuzer werd. 'Immer so froh' was hij allang niet meer. 'Wat overbleef was een ontredderde twijfelaar. [...]'⁸⁵³ Het geloof in God werd ook steeds problematischer voor Bomans. In een persbericht van de RVU Educatieve Omroep van 18 december 2001 staat namelijk, dat de Bloemendaalse auteur in God geloofde, maar hij vond dit hoe langer hoe minder vanzelfsprekend. 'Ik sta in het kerkportaal, maar wie na mij komt staat buiten de kerk.'

In *Gerardusklok* schreef Boddeke in 2005 dat Bomans volgens Van der Plas in onzekerheid verkeerde over de (godsdienstige) waarden die de schrijver had meegekregen. Een van zijn vragen was: 'Is er een hiernamaals na de dood?'⁸⁵⁴

Zoals schrijver en redacteur Krabbendam opmerkt, twijfelde Bomans onder andere ook aan de volgende zaken: Is Christus God? Heeft Hij voor ons aan het kruis gehangen? Is Hij verrezen? Tevens twijfelde hij aan de maagdelijke geboorte van Jezus en aan Zijn wonderen.⁸⁵⁵

Erftemeijer vindt dat Bomans zich ontwikkelde 'tot het prototype van de twijfelende en kritische, modernistische katholiek.'⁸⁵⁶

De geschriften van Fens en Van der Plas zijn deels contemporaine en deels latere bronnen. In 1971 schreef Fens dat Bomans grote problemen had met het aanvaarden van het hiernamaals en in 1996 - dus 25 jaar later - zei hij dat de auteur door zijn twijfels een andere houding aannam tegenover de katholieke kerk. Van der Plas nam in het citaat uit 1971/1972 het woord twijfel niet in de mond, maar sprak in 2005 - dus meer dan 30 jaar later - over de onzekerheid, dus de twijfelachtige houding van Bomans in godsdienstig opzicht. We zien bij beiden dus dat er in de loop der jaren sprake is van een toename van de twijfels en onzekerheden bij hem.

Hoewel Arnold Bomans spreekt over de strijd tussen geloof en twijfel bij zijn oudste broer, zegt Jan Bomans het onbegrijpelijk te vinden te twijfelen aan de godheid van Christus, omdat de bijbel daar zonneklaar uitsluitsel over geeft. Geen van beiden gaat in bovenvermelde citaten in op de grote twijfels van hun broer.

Bij de latere bronnen wordt duidelijk melding gemaakt van de geloofstwijfels. Deze culminerend in de meest recente bron - die van Erftemeijer uit 2010 - zelfs in de mening dat voor Bomans het kerkelijk instituut 'min of meer' had afgedaan.

Een voorlopige conclusie is, dat Bomans, naarmate hij ouder werd, meer ging twijfelen aan de geloofswaarheden, maar het geloof als geheel niet afzwoer.

---

⁸⁵³ Palm, J. 'Pantoffelheilige.' In: *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1999.

⁸⁵⁴ *Gerardusklok: eigenzinnig geloven*. nr. 2, 2005, 6.

⁸⁵⁵ Krabbendam, E. *Bomans als provo*. Haarlem: Uitgeverij Godfried Bomans Genootschap 2005, 15.

⁸⁵⁶ Erftemeijer, A. 2010, 102.

De auteursrepresentatie laat Bomans in het godsdienstige en literaire veld zien als een gelovige met grote twijfels en onzekerheden en als een schrijver die steeds serieuzer en sceptischer werd. Als een man ook die begaan was met zijn geloof en er zich steeds meer in verdiepte. Anderen zien in hem bovendien iemand die de godsdienstige veranderingen in de jaren zestig in zoverre toejuichte, dat het weer om de kern, de essentie van het geloof ging. Het beeld dat critici van hem vormden, toont tevens een schrijver die grote vraagtekens zette bij de godheid van Christus en die los raakte van het kerkelijk instituut.

b Bomans over zijn geloofstwijfels

In de jaren zestig kwamen de echte geloofstwijfels, die in de loop van dat decennium in zwaarte en intensiteit toenamen, zoals in het onderstaande duidelijk zal worden. In die jaren zei Bomans dit: 'Het geloof staat in de vrije luchtstroom van de twijfel.'⁸⁵⁷

In de gesprekken in 1969 met Van der Plas die weergegeven zijn in *In de kou*, heeft Bomans over zijn geloofstwijfels gesproken die hij op jeugdige leeftijd had. Hij zegt dat hij, denkend aan de parochie zoals hij die gekend heeft, met Hoogmis, het lof, de Vincentiusvereniging, de collectanten, de Graal, heel die tropische vormendrift, hij toen duidelijk de twijfel heeft gevoeld: wat zit er eigenlijk achter?⁸⁵⁸ Ook was die twijfel aanwezig, wanneer hij op zondagmorgen naar de kerk ging. Hij vroeg zich af of er dan sprake was van een persoonlijk geloof of dat het ging om iets collectiefs, omdat hij dan omringd was door andere kerkgangers. Hij zei in 1969 zich die twijfel heel duidelijk te herinneren, 'als bliksemschichten.'⁸⁵⁹

In *In de kou* gaf Bomans uiting aan zijn grote verlangen naar het omhelzen van alle zekerheden waarmee hij was opgegroeid, maar zijn verstand maakte hem dat onmogelijk. In datzelfde boek durfde hij de vraag te stellen of God wel bestaat. Dat getuigt uiteraard van geloofstwijfel. Hij was van mening dat er altijd een theologisch antwoord wordt gegeven als het gaat om het ontstaan van de aarde. Dat is, zei hij, 'telkens misschien een noodoplossing geweest omdat we gewoon te weinig wisten.'⁸⁶⁰ Mannen als Copernicus, Galilei, Kepler, Newton en andere geleerden polderden weer een stukje in van de terra incognita - de witte onbekende stukken - en brachten het binnen de omheining van het begrijpelijke, of althans het definieerbare. Daardoor wordt de ruimte voor God steeds kleiner. De mens, zo denkt de auteur, heeft zich zelf God geschapen om toch iets te zeggen waar niets meer te formuleren viel. Dat gebied wordt steeds kleiner. 'En daarmee het beeld van God als aanvulling op wat wij niet weten.'⁸⁶¹

Op 8 januari 1971 werd aan Bomans in een artikel in *de Stadsgrids van Utrecht* gevraagd het verschil in geloven aan te geven tussen hem en zijn zus en broer in het klooster. Letterlijk zei de schrijver: 'De kardinale kwesties staan voor hen onwrikbaar vast. Bij mij niet.'

In 1971 hield Bomans op de televisie een aantal gesprekken met bekende Nederlanders en daarin openbaarde hij zich als iemand die te kampen had met veel twijfels en onzekerheden.

---

⁸⁵⁷ Vara radio-uitzending OVT Radio 1, 29 december 2013.

⁸⁵⁸ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 8.

⁸⁵⁹ ibidem, 9.

⁸⁶⁰ ibidem, 67.

⁸⁶¹ ibidem

In een interview met pater Van Kilsdonk zei hij dat de priester uit zijn kinderjaren het wist en wel op een manier die hij als kind al wantrouwde. 'Ik dacht: dat is niet helemaal in orde, omdat het een overschreeuwen was van een twijfel.'⁸⁶² Tijdens dat gesprek sneed de interviewer het grote probleem aan dat in die tijd speelde onder katholieken: de twijfel aan kerk en geloof. Bomans zei: 'Ook groeit de verontrusting omdat de priester gaat delen in de twijfel van de gelovige. Vroeger was hij een man die het wist. [...] Hij stond rotsvast in de branding en twijfels kende hij niet. Die oude priester is verdampt.'⁸⁶³

Bomans' geloof kwam in de jaren zestig steeds meer op losse schroeven te staan. Het aantal twijfels en onzekerheden nam toe. Hij werd een aartstwijfelaar die zijn geloof steeds verder uitkleedde en alleen de kern overhield. Dat waren de woorden van Jezus. Aan Hem klampte hij zich helemaal vast, maar alles wat er in de loop der eeuwen aan 'franje' was bijgekomen, vond hij niet ter zake doende, niet wezenlijk horend bij de bron, de oertekst, dus de woorden en uitspraken van Jezus zoals die in de bijbel zijn opgetekend. De onzekerheden van Bomans werden zo groot, dat hij zelfs ernstig twijfelde aan de godheid van Christus.

Tijdens de week van eenzaamheid op Rottumerplaat (van 10 tot en met 17 juli 1971) zei Bomans, evenals in 1969, : 'Ik weet niet of God bestaat.'⁸⁶⁴

Het beeld dat Bomans van zichzelf vormt, is dat van iemand die zijn hele leven geloofstwijfels heeft gekend, die naarmate hij ouder werd, in aantal en intensiteit toenamen. Dat laatste deed zich met name voor in de jaren zestig. Hij heeft voor de buitenwacht ook het beeld doen ontstaan van een schrijver die grote affiniteit had met het evangelie. De bijbel - daar heeft hij op het godsdienstige en literaire vlak van getuigd - bevat, zo zei hij, woorden van jenseits en daar ging hij respectvol mee om. Aan die woorden twijfelde hij niet.

7 Joel Carmichael: *De dood van Jezus*

In de vorige paragraaf is vermeld, dat Bomans in zijn godsdienstige opvattingen naar alle waarschijnlijkheid is beïnvloed door de Amerikaanse historicus Joel Carmichael, de schrijver van *De dood van Jezus* (1963). Door het lezen van dit werk kunnen er bij hem veel geloofstwijfels zijn ontstaan.

In de gesprekken die Bomans in 1969 met Van der Plas had over 'hun roomse jeugd en hoe het hun verder verging' wordt dit boek even vermeld. Dat gebeurt wanneer de vraag aan de orde komt, of alles wat de Kerk leert op waarheid berust. In dit verband zegt Bomans dat verscheidene priesters *The death of Jesus* van Carmichael lezen of *The Passion plot* van Schonfield die de verrijzenis van Jezus heel anders interpreteren dan de leer van de Kerk. Bomans zegt dan dit: 'Het blijkt dan dat Jezus in een groot complot betrokken zou zijn [...] waarbij ik [...] buiten beschouwing laat of het idee wel waarschijnlijk is.'⁸⁶⁵

Die lectuur heeft hem emotioneel geraakt. Dit blijkt uit dit citaat:

Hoewel ik zulke boeken regelmatig lees kom ik maar niet over de schok heen, die me deze methode telkens weer geeft. Ik "schrik" ervan, altijd weer opnieuw en kan er maar niet aan wennen. [...] Een gevoel van

---

⁸⁶² Bomans, G. 1972(c), 27.

⁸⁶³ ibidem, 15.

⁸⁶⁴ Bomans, J. 1978, 150.

⁸⁶⁵ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 165.

“ongepastheid” kan ik daarbij niet kwijtraken. En dat zit ‘m niet hierin, dat die gegevens niet tegen historisch onderzoek bestand zouden zijn, maar in een diep en ik geloof juist instinct dat de openbaring niet op die wijze benaderd kan worden, omdat de act van overgave erin wordt overgeslagen en die is essentieel. Elimineer je dat moment, dan is de weg wel vrij voor dergelijke speculaties, maar je bent dan buiten de geloofssfeer en het is niet meer voor jou geschreven.⁸⁶⁶

In *De dood van Jezus* staan belangwekkende zaken in verband met de geloofstwijfels van Bomans.

8 Trouw aan de kerk of desertie

Hebben de geloofstwijfels van Bomans geleid tot het verlaten van de kerk of is hij toch binnen de kerk gebleven? De meningen daarover zijn nogal uiteenlopend. In het volgende overzicht komen eerst de opinies aan de orde van degenen die van oordeel zijn dat hij de kerk niet heeft verlaten. Daarna wordt aandacht geschonken aan de opvatting van Bomans zelf. Vervolgens geef ik de meningen weer van degenen die denken dat de auteur de kerk de rug heeft toegekeerd.

a Trouw blijven aan de kerk

Een aantal meningen van anderen, die van oordeel zijn dat hij in de kerk is gebleven, wordt zoveel mogelijk in chronologische volgorde weergegeven.

In 1970 zei Van der Linde, die aanvankelijk hervormd predikant was, in 1960 overstapte naar de r.-k. kerk en in 1967 priester werd gewijd: ‘Godfried Bomans wil in het geloof en in de Kerk blijven staan. Hij ervaart de geloofsgemeenschap als steun.’⁸⁶⁷

In de *Heemstedse Koerier* van 22 december 1976 schreef Jan Bomans, exact vijf jaar na het overlijden van zijn broer, het volgende: ‘Godfried heeft zijn geloof niet verloochend.’ Hij voegde eraan toe, dat dit blijkt uit heel zijn oeuvre.

We hebben hier te maken met een subjectieve, latere bron van een familielid van de auteur, hetgeen een hoog waarheidsgehalte van de mededeling in de weg kan staan. De meeste van de hierna volgende bronnen zijn afkomstig van onafhankelijke recensenten. Daar is in beginsel meer waarde aan te hechten dan aan een familiale bron.

Verkade liet in 1996 in een krantenartikel het volgende weten: ‘Godfried Bomans heeft nooit het geloof afgezworen, maar hij is wel altijd een tobber en een zoeker geweest.’⁸⁶⁸

Vaartjes is behoedzamer en aanvankelijk minder stellig in zijn overtuiging, als hij zegt zich niet voor te kunnen stellen, dat Bomans ooit de band met de rooms-katholieke Kerk heeft willen verbreken. Overigens was hij later veel meer overtuigd van zijn standpunt.⁸⁶⁹ Vaartjes deelt die mening met De Moor, die, zoals vermeld, van mening is dat de schrijver ondanks zijn twijfels het geloof niet heeft afgezworen.

---

⁸⁶⁶ ibidem

⁸⁶⁷ Linde, H. van der. ‘Godfried Bomans en Michel van der Plas: Waar moet het met ons geloof naar toe?’ In: *Hervormd Nederland*, 18 april 1970.

⁸⁶⁸ Brink, I. van den. ‘Eindelijk serieuze conferentie over Bomans.’ In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 21 december 1996.

⁸⁶⁹ Vaartjes, G. ‘De katholieke Godfried Bomans.’ In: *Katholiek Nieuwsblad*, 14 december 2001.

Met Bomans' vriend Herman van Run had ik op 12 februari 2011 een interview. De oud-hoofdredacteur van *De Tijd* zei toen, dat, hoewel Bomans niet meer praktiseerde, hij de draad met het geloof niet had doorgeknipt.

Zoals ik heb aangegeven heeft mevrouw Bomans me in 2011 mondeling meegedeeld, dat haar echtgenoot al lang niet meer een praktiserend katholiek was. Dat wil echter niet zeggen dat hij gebroken had met het katholicisme of uit de kerk was gestapt.

Het imago dat de geciteerde critici over dit onderwerp van Bomans hebben gevormd, vertoont onderling een grote overeenkomst. Ze zien in hem een gelovige die, ondanks alle moeilijkheden die hij op godsdienstig gebied had, binnen de kerk bleef. Zo heeft hij zich, vinden ze, geprofileerd.

Uit een contemporaine bron uit 1966 blijkt dat Bomans het uittreden uit de kerk onjuist achtte. Hij vond dat onbillijk en onlogisch. De kerk is, zo oordeelde hij, niet een instituut dat buiten ons staat en dat men kan verlaten zoals men voor een vereniging bedankt. Wij zijn zelf die kerk. Men kan, vond hij, niet zeggen: de kerk heeft zich vergist en het daarbij laten. Ze dwaalde met ons. We dienen positief te staan tegenover de kerk en we moeten de problemen gezamenlijk aanpakken.⁸⁷⁰

In 1970 zei Bomans in een artikel naar aanleiding van de ingrijpende veranderingen in de kerk en de daarmee gepaard gaande problemen bij het kerkvolk, dat hij desertie verwierp, 'omdat je zoveel negatiefs niet oplost door een reactie die nog negatiever is.'⁸⁷¹

Pater Van Kilsdonk S.J. noemt in een interview op de tv met Bomans in 1971 enkele redenen waarom hij de kerk niet wil verlaten. Naar aanleiding daarvan zegt Bomans letterlijk: 'Ik heb met grote sympathie en een gevoel van herkenning de motieven gehoord waarom u blijft.'⁸⁷² Van Kilsdonk verklaart in dit interview zijn standpunt op de volgende wijze.

Hij zou het mens-zijn ontvluchten, als hij met zijn gevoelens uit de kerk zou treden en dat kan en wil hij niet. Hij bedoelt dit. Overal waar het om mensen gaat, of dat nu verenigingen, partijen of de kerk betreft, komen tegenstellingen en polarisaties voor. Dat is inherent aan het mens-zijn, aan de menselijke natuur. Ondanks zijn zware kritiek op de kerk - hij neemt zelfs het woord fascistisch in de mond, omdat zij de mensen verplicht ongehuwd te zijn en zegt dat 'dat instituut, de hele kerkelijke hiërarchie [...] toch eigenlijk wel een groot stuk maskerade is, waarin ik nauwelijks openbaringen van God kan verstaan'⁸⁷³, - ondanks die kritiek wil hij binnen de kerk blijven.

Een ander motief om de kerk niet de rug toe te keren noemt hij in dit citaat: 'Dit bonte gezelschap is mij toch wel erg lief... Het is mijn home. En in ieder home heb je bronnen van misverstand, van ergernis, maar toch *blijft* het mijn home. Ik geloof dat ik er nooit aan zou denken om weg te gaan, de gedachte komt gewoon niet bij me op.'⁸⁷⁴

De pater geeft ook nog een derde reden waarom hij niet wil deserteren. 'Ik heb nu eenmaal het idee dat er in die uitermate betwistbare Rooms-Katholieke Kerk, met al haar tirannieke

---

⁸⁷⁰ Bomans, G. 'Uit de kerk treden.' In: *De Tijd*, 17 november 1966.

⁸⁷¹ Janssen, B. 'Oogst uit Nederland: Godfried en Michel in de kou.' In: *Gazet van Antwerpen*, 13 januari 1970.

⁸⁷² Bomans, G. 1972 (c), 22.

⁸⁷³ ibidem, 20.

⁸⁷⁴ ibidem

Godfried Bomans interviewt pater Jan van Kilsdonk in 1971.

structuren, ondanks alles iets is overgebleven wat ik in de Reformatie zelden of nooit aantref: een koestering van het humane. Dit alles is mij toch wel zeer dierbaar.’⁸⁷⁵ Hij doelt daarbij op het zorgzame en menslievende karakter van zijn geloofsgemeenschap.

In deze motieven kan Bomans zich vinden, hij staat er volledig achter, en daarom wil hij, zo laat hij weten, ook niet uit de kerk stappen.

Het gaat hier om een mondelinge tekst uit 1971 - het betreft dus een contemporaine bron - die later, in 1972, schriftelijk is vastgelegd.

Op het eind van het interview zegt Bomans, dat hij hoopt dat het gesprek met Van Kilsdonk bij veel jongeren het besef wakker zal roepen, dat het geloof *toch* blijkbaar mogelijk is op een herkenbare wijze en in een herkenbare taal, zonder die Romeinse formuleringen en ‘delend in de twijfel die in deze tijd om ons heen hangt.’⁸⁷⁶

In 1998 werd aan Van der Plas (1927-2013) gevraagd waarom hij eigenlijk nog katholiek was. Zijn antwoord kon in feite ook door Bomans gegeven zijn, omdat deze in dit opzicht dezelfde mening had als de ondervraagde.⁸⁷⁷ Het getuigenis van Van der Plas is dit:

Omdat ik me in die kerk thuis voel. De kerk heeft me veel verdriet gedaan, maar ik moet er niet aan denken buiten de geloofsgemeenschap te moeten leven. Die club van mij heeft mensen eeuwenlang weten te bezielen tot heroïek, heiligheid, zelfverachtingen vooral tot dienstbaarheid aan de medemens. Zo’n club moet iets in zich hebben, anders lukt dat niet. Er zit in de kerk een depot aan bezielende waarheid, waardoor ze nooit kan vergaan. Erasmus, een uiterst kritische geest, bleef het katholieke geloof belijden. Nou, bij die club [...] wil ik wel horen.⁸⁷⁸

Als aanvulling op de woorden van Van der Plas het volgende. In *In de kou* trachtten Bomans en Van der Plas in 1969 de vraag te beantwoorden waarom ze katholiek waren. Ze vonden een zevental argumenten, maar erkenden dat die samen geen overtuigende

⁸⁷⁵ ibidem, 27.

⁸⁷⁶ ibidem

⁸⁷⁷ Bomans, G. , M. van der Plas 1991(a), 166-169.

⁸⁷⁸ Salet, M. ‘KUN eert Michel van der Plas met doctoraat: “God wat waren we benepen” ’ In: *de Gelderlander*, 27 juni 1998.

geloofsbelijdenis vormden.⁸⁷⁹ Het zijn secundaire redenen, zeiden ze, 'want die primaire weten we nog steeds niet.' Kort samengevat zijn dit de redenen (waarvan Bomans zegt dat ze een 'zwakke argumentatie' zijn⁸⁸⁰):

- Bomans wil bij een club horen, bij een gemeenschap, want samen met anderen moet hij 'hardop zingen in het donker'; alleen kan hij het donker niet aan. Die club is de katholieke kerk.
- Hij heeft behoefte aan een lucht om in te ademen, die hem vertrouwd is, 'en dat is de katholieke lucht.'
- Hij wil trouw blijven aan zijn jeugd en aan zijn ouders.
- Een zwaarder wegende reden is deze: hij kan niet aannemen dat wat de Europese mens tweeduizend jaar geloofd heeft, onzin is.
- Bach heeft de inhoud van zijn Matthäuspassion voor waar aangenomen. Hij heeft vast geloofd, evenals bijvoorbeeld Pascal en Thomas van Aquino. Met die mannen voelt Bomans zich solidair.
- Bomans vindt van alle dingen die bedacht zijn om dit leven een dubbele bodem te geven het evangelie het grootste dat ooit gemaakt is. 'En ook dit mag genoemd worden, al is het *faute de mieux*.'
- Hij noemt zich ook katholiek ('hoe weinig recht ik misschien heb') om een reden waarvan hij zegt dat dit 'van alle argumenten het sterkste' is. Tegenover de vraag of het evangelie waar is, is het leven van Albert Schweitzer een bewijs van die waarheid, die, zo zegt hij, zich onttrekt aan een historisch onderzoek. 'Dat monument van leven staat er, en daardoor is het evangelie waar. Dat bedoel ik.'⁸⁸¹

Het posture dat Bomans van zichzelf heeft gecreëerd over het in de kerk blijven, is duidelijk. In 1966 zag hij het verlaten van de kerk als een onjuiste, onbillijke en onlogische actie. Hij heeft daar diverse malen melding van gemaakt. Deze houding is sindsdien niet veranderd. In 1969 heeft hij in *In de kou* een aantal argumenten opgesomd waarom hij bij de Moederkerk wilde blijven behoren. Hij hechtte eraan dat dit standpunt naar buiten toe duidelijk overkwam.

b De kerk verlaten

Arnold Bomans zegt dat hij van veel mensen de vraag heeft gehoord: 'Geloofde Godfried nog wel? Vooral zijn boek "In de kou" schijnt de indruk te vestigen, dat hij met het geloof min of meer gebroken had. Ik weet het niet.'⁸⁸² Nergens ben ik in de geschriften van de trappist iets tegengekomen wat erop zou kunnen duiden, dat zijn broer het geloof vaarwel heeft gezegd. Daarom zie ik het laatste zinnetje van dit citaat als een ontkenning van de breuk met het geloof. Daar dachten 'veel mensen' kennelijk anders over.

---

⁸⁷⁹ Zes van die redenen staan op blz. 166 tot en met 169 van *In de kou* (1991); het zevende argument is te vinden op blz. 185 van dat boek.

⁸⁸⁰ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 168.

⁸⁸¹ *ibidem*, 185.

⁸⁸² Bomans, A. 'Geen licht zonder schaduw, geen schaduw zonder licht.' In: Bomans, J. 1978, 16.

Cover van het boek *In de kou: Over hun roomse jeugd en hoe het hun verder verging* (1991) van Godfried Bomans en Michel van der Pijl.

Ferron zegt dit: 'Toen Bomans zijn humor liet vallen en zich steeds meer in het geloof van zijn vaderen verdiepte, had hij in diepste wezen zijn geloof verloren, omdat hij dit geloof niet langer in staat achtte een vormende functie in de toekomst te vervullen.'⁸⁸³

Michiels is deze mening toegedaan: 'Het geloof dat zij [Bomans en Van der Plas; HB] eens bezaten, hebben ze losgelaten. Maar ze hangen er nog met een losse draad aan vast.'⁸⁸⁴

Van der Graaf graaft wat dieper in de godsdienstige opvattingen van Bomans en ziet hem 'als een ontwortelde in religieus opzicht en nochtans als zoeker.'⁸⁸⁵

Erftemeijer is niet erg duidelijk over de band tussen Bomans en het kerkelijk instituut. Bomans zou, zo vindt hij, 'op den duur [...] min of meer losraken van "het instituut" kerk, dat wat hem betreft "haar greep op het levende heden verloren had."'⁸⁸⁶

Krabbendam is van oordeel dat Bomans in 1968 tijdens zijn preek in de Amsterdamse Westerkerk aangaf alles van het oude geloof verloren te hebben. Hij hield alleen de kern over: de woorden van Jezus. Volgens Krabbendam moet de schrijver zich bij zijn eerste communie bedrogen hebben gevoeld. 'Voorts keerde hij de katholieke kerk de rug toe.'⁸⁸⁷

In tegenstelling tot de mening van Van der Plas en Vaartjes die denken dat Bomans ondanks al zijn getob en getwijfel 'gevoelsmatig altijd heel dicht bij de kerk is gebleven', vindt Krabbendam dat er een radicale breuk met het roomse leven plaatsvond bij Bomans. Veenhof, die ter gelegenheid van de herdenking van de honderdste verjaardag van Bomans een artikel aan hem wijdde, schreef dat de schrijver, die hij een ex-roomse rebel noemde, wel de kerk vaarwel had gezegd, maar niet zijn geloof.⁸⁸⁸

In een bijdrage in *Trouw* spreekt arts, filosoof en schrijver Bert Keizer over een smartelijk weifelen van Bomans op de drempel van het geloof en over de onvermijdelijke uittocht uit de kerk. 'Wat ik heel geleidelijk begin te begrijpen is het heldhaftige van zijn vertrek. Hij draafde helemaal de kerk niet uit, maar loodste zichzelf voorzichtig naar de uitgang waar hij vervolgens nog jaren bleef dralen. Terugkijkend over zijn schouder zag hij ineens hoe warm

⁸⁸³ Ferron, L. 1981, 135.

⁸⁸⁴ Michiels, L. 1987, 80.

⁸⁸⁵ Graaf, J. van der. 'Godfried Bomans en het heimwee.' In: *De waarheidsvriend*, 20 februari 1997.

⁸⁸⁶ Erftemeijer, A. 2010, 102.

⁸⁸⁷ Krabbendam, E. *Godfried*, maart 2012, 45.

⁸⁸⁸ Veenhof, H. 'Bomans en het arme roomse kleven.' In: *Nederlands Dagblad*, 1 maart 2013.

het daarbinnen was en naar buiten kijkend werd hij bevangen door angst voor de kilte daar.’⁸⁸⁹

Het merendeel van de in deze subparagraaf aangehaalde critici meent dat Bomans zijn geloof verloren heeft en de kerk de rug heeft toegekeerd. Dat beeld hebben ze in geschrifte van hem uitgedragen.

9 Samenvatting van de heterorepresentatie, de postume heterorepresentatie en de autorepresentatie

a De heterorepresentatie

De meningen van de in dit hoofdstuk genoemde recensenten hebben gezorgd voor deze heterorepresentatie: Bomans was een overtuigde gelovige met liefde voor en kritiek op de kerk. Hij zag de vernieuwingen na de beide kerkvergaderingen als een loutering, was een lange tijd verbitterd over zijn geloof en vond dat heimwee naar het verleden een doodlopende weg was. Het is beter zich op het evangelie te bezinnen dan de kerk de rug toe te keren en - zeker voor dit hoofdstuk van belang - de recensenten benadrukken de twijfels en onzekerheden bij Bomans.

Behalve Bomans zelf hebben verscheidene personen zich uitgelaten over de geloofstwijfels van hem en wat daar de gevolgen van zijn geweest.

In een brief van een onbekende (want niet ondertekend⁸⁹⁰) aan Arnold Bomans, naar aanleiding van diens bijdrage ‘De preek bij de uitvaart’ aan het boek *Herinneringen aan Godfried Bomans*⁸⁹¹, staat onder meer dit: ‘Hij [Godfried Bomans; HB] heeft zich zeker niet verschuild achter andermans geloof en hij heeft ook zeker waarheden, die voor hem een levende inhoud hadden, niet overboord gegooit.’ Hij had gebroken met de formule dat geloven inhoudt alles te aanvaarden wat de r.- k. Kerk oplegt. ‘Zijn geloof was veel meer’, zo staat er.

Uit de inhoud van die brief is op te maken dat Bomans een soort vrijbouter was die, los van het kerkelijk gezag, zelf op zoek ging naar geloofspunten die voor hem van grote waarde waren.

b De postume heterorepresentatie

Een relatief groot aantal auteurs van de generatie na Bomans heeft een imago van hem als twijfelende katholiek en van zijn godsdienstige geschriften gevormd. Daarbij komen bepaalde items geregeld voor.

Van personen die in dit hoofdstuk hun mening hebben gegeven over de persoon van Bomans en zijn werk op godsdienstig gebied, is er een aantal dat zijn geloofstwijfels en -onzekerheden heeft vermeld.

Sommige recensenten zijn van mening dat hij de kerk verliet.

---

⁸⁸⁹ Keizer, B. ‘Smartelijk weifelen op de drempel van het geloof.’ In: *Trouw*, 11 maart 2016.

⁸⁹⁰ Deze anonieme brief bevindt zich in Doos Bomans, G. (13.296 coll. J.A. Bomans nog te sorteren) en is aanwezig in het Literatuurmuseum in Den Haag. De brief moet geschreven zijn in 1971 of 1972.

⁸⁹¹ Bomans, A. ‘De preek bij de uitvaart.’ In: Plas, M. van der (red.) 1972, 38-41.

Er is ook een aantal critici dat vindt dat Bomans ondanks alle twijfels en onzekerheden katholiek bleef.

Het losraken van het kerkelijk instituut wordt ook diverse keren genoemd. Bovendien wordt de grote waarde die Bomans aan het evangelie hechtte, een aantal malen vermeld.

Verder worden nog genoemd de loutering, zodat na de godsdienstige veranderingen het puinruimen kon beginnen, waardoor er een nieuwe conceptie kon ontstaan, de geloofscrisis waarin Bomans belandde en het heimwee van Bomans naar Christus.

De postume heterorepresentatie geeft aldus het volgende beeld te zien.

In de jaren zestig werd Bomans - dat is de algemene tendens - overmand door steeds toenemende geloofstwijfels en -onzekerheden. Er bestaat geen unanimitéit over de vraag of hij de kerk verliet of binnen de kerk bleef, hoewel meer recensenten voor de eerste optie kiezen dan voor de tweede. Ondanks de vele worstelingen met het geloof bleef hij volgens een aantal auteurs katholiek. Ook is het beeld gevormd dat Bomans grote waarde hechtte aan het evangelie. De godsdienstige veranderingen in de jaren zestig konden zorgen voor een loutering, een uitzuivering waardoor er een nieuwe geloofsopvatting zou kunnen ontstaan.

c De autorepresentatie

De periode waar dit hoofdstuk over gaat, de jaren 1962 tot en met 1971, is de tijd van de teloorgang van de katholieke zuil in de jaren zestig en tevens het begin van het verdwijnen van de religie uit het publieke domein in de daarop volgende decennia.

In 1970 stond in een artikel deze zin: 'Godfried Bomans, 56 jaar en rooms-katholiek, staat met z'n benen in het klassieke roomse leven en met zijn hoofd in de revolutionaire vernieuwingsstroom van zijn kerk.'⁸⁹² Daarmee wordt aangegeven, dat Bomans een overgangsfiguur was tussen hetatholicisme van vóór het Tweede Vaticaans Concilie en dat van de tijd erna. Hij heeft beide periodes meegemaakt en moest zijn houding nog bepalen tussen het statische en gezapige geloof van vóór de jaren zestig en het dynamische en turbulenteatholicisme van na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig. Dat werd geen afgerond proces, omdat hij in 1971 is gestorven. Het is zoals Lindeijer opmerkte: 'Echt voltooid is zijn denkend geloven en gelovend denken niet.'

In dit hoofdstuk hebben we te maken met een zeer twijfelachtige Bomans. Hij heeft van zichzelf het beeld gevormd van een schrijver die als het ware werd belaagd en gekweld door geloofstwijfels die in de jaren zestig in aantal en intensiteit toenamen.

De vraag of hij daardoor de kerk de rug heeft toegekeerd, moet ontkennend worden beantwoord. Hij stond positief tegenover zijn geloof en verwierp desertie. Hij vond dat onjuist, onbillijk en onlogisch. Ook wilde hij ondanks alles katholiek blijven.

Bomans vond hetatholicisme een vanzelfsprekend onderdeel van zijn kunstenaarsbestaan. Hij representeerde, duidde en bekritiseerde de leer en de praktijk van de katholieke kerk. Hij gaf stem aan wat er in de tijdgeest op godsdienstig gebied aan de hand was en werd de spreekbuis van veel gelovigen die, net als hij, steeds minder zekerheden overhielden. Hij kon

---

⁸⁹² 'Godfried Bomans: Ontzegging kan een verrijkend offer inhouden.' In: *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 17 januari 1970.

meevoelen met geloofsgenoten die moeite hadden met alle veranderingen in de kerk in de jaren zestig, maar deelde in het algemeen hun standpunt niet. Dat werd bijvoorbeeld duidelijk in een column als 'De onrust der ouderen.'⁸⁹³ Ook bleek dat uit zijn 'Preek gehouden in de Emmaüskerk te Spijkenisse' op 18 juni 1967.⁸⁹⁴

Hij heeft voor de buitenwacht ook het posture doen ontstaan van een schrijver die grote affiniteit had met het evangelie. De bijbel - daar heeft hij op het godsdienstige en literaire vlak van getuigd - bevat, zo zei hij, woorden van jenseits en daar ging hij respectvol mee om. Aan die woorden twijfelde hij niet.

Hij hechtte een groot geloof aan de woorden van Jezus, zoals die te vinden zijn in het evangelie. Jezus was voor hem geen aardse figuur, zoals dat gold voor Carmichael. Toch twijfelde hij - uiterst merkwaardig - aan de godheid van Jezus.

Ondanks al zijn vragen, twijfels en onzekerheden heeft Bomans het geloof niet verloren. Hij zei dat 'dat kleine restje dat je overlaat, [...] natuurlijk in die twijfel een enorme authenticiteit krijgt.'⁸⁹⁵ Hij vond de twijfel een vorm van geloof.

Hij heeft in zijn laatste levensjaren zijn eigen geloofswaarheden onderzocht en probeerde die wanhopig te behouden.

Bomans sprak doorgaans op een serieuze toon over godsdienstige aangelegenheden. Als die aan de orde kwamen of als hij die ter sprake bracht, verdween meestal de lust tot mystificeren en zijn neiging om te fabuleren. Zijn uitspraken op religieus gebied hebben daardoor veelal een groter waarheidsgehalte dan die op ander terrein.

Bomans heeft in zijn leven een opklimmend aantal geloofstwijfels gehad. Zoals vermeld, ontstonden die al op de lagere en middelbare school, maar toen waren ze niet van dien aard dat hij eronder gebukt ging.

De serieuze twijfels ontstonden pas in de jaren zestig. In *In de kou* wordt aan hem de vraag gesteld of hij op elke regel van het Credo ja kan zeggen. Zijn antwoord is dan: 'Nee.' Zonder de hele inhoud van de geloofsbelijdenis na te lopen blijkt, dat er bij hem veel vragen rijzen. Als het geloofspunt aan de orde komt: 'Ik geloof in Jezus Christus, zijn enige zoon', zegt hij: 'Daar zit je al. Heeft God een zoon?'⁸⁹⁶ Daaruit spreekt twijfel.

Zonder alle twijfels die bij Bomans leefden uitputtend op te sommen, is er een aantal dat in allerlei geschriften van hem en van anderen wordt genoemd. Zo tobde hij op het eind van zijn leven met vragen als deze: Is Christus God?, Heeft Hij voor ons aan het kruis gehangen?, Is Hij verrezen?, Is er een leven na de dood? Ook over de maagdelijke geboorte van Jezus en over zijn wonderen leefden er vragen en onzekerheden bij de auteur. Het aanvaarden van dogma's viel hem bovendien moeilijk, evenals het accepteren van de persoonlijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie en van de transsubstantiatie.

Het ging in het oorspronkelijke geloof om de woorden van Jezus. Daar is Bomans in 1969 in Israël naar op zoek gegaan. Hij wilde weten waar Jezus geweest is, wat Hij *precies* gezegd heeft en op welke *plek* Zijn woorden zijn gesproken. 'Waar *stond* hij toen? Liggen die drie of

---

⁸⁹³ In: *de Volkskrant*, 6 november 1965.

⁸⁹⁴ Bomans, G. 1984, 109-118.

⁸⁹⁵ Bomans, G., M. van der Plas 1991(a), 37.

⁸⁹⁶ *ibidem*, 35.

vier stenen er nog? Is er ergens een traprede bewaard gebleven, waarop zijn voetzool *werkelijk* gerust heeft?’⁸⁹⁷

Bomans vond dat er in de loop der eeuwen enorme structuren over die man heen gebouwd zijn, dat ‘zijn woorden werden overwoekerd door liturgieën en het ondoordringbaar klimop van telkens weer een andere exegese.’⁸⁹⁸ ‘En naarmate ik ouder werd merkte ik tot mijn verrassing dat dit heimwee naar het oerbegin de hele christenheid bevangen heeft. Een niet te stuiten drang naar puinruimen heeft zich van ons meester gemaakt, we willen weer zien waar en hoe het begonnen is.’⁸⁹⁹

De auteur wilde in de kerk blijven, maar als instituut had die kerk voor hem afgedaan. Die had hij vaarwel gezegd, maar niet de kerk zoals die oorspronkelijk door Jezus is gesticht. Dit onderscheid is door de recensenten niet gemaakt en daardoor missen hun beweringen dienaangaande de realiteitszin.

In de Inleiding heb ik een drietal onderzoeksvragen gesteld. Ik heb in dit hoofdstuk trachten aan te tonen, dat Bomans al geloofstwijfels had op de lagere en de middelbare school. Die hebben echter geen grote invloed op zijn geloofsleven gehad.

Anders was dat met de twijfels die in de laatste tien jaren van zijn leven ontstonden. Die hebben van hem een serieuze piekeraar, een tobber gemaakt. De geloofspunten waar hij met name aan twijfelde, heb ik in het voorgaande opgesomd. Het zal duidelijk zijn dat er in zijn scepticisme een opgaande lijn te bespeuren is: naarmate hij ouder werd, ontstonden er meer en ernstiger twijfels.

10 Consequenties voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype

Zoals in het vorige hoofdstuk is opgemerkt, was het katholieke element in de Nederlandse letterkunde sinds het begin van de jaren zestig minder aanwezig of het verdween helemaal. Voor Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype gold dat overigens niet. Het thema en het buitenliteraire doel van zijn werk werden gehandhaafd: het aan de orde stellen van het geloof in het algemeen en het becommentariëren en bekritisieren ervan in het bijzonder. Dat deed hij als een gelovige met veel vragen, twijfels en onzekerheden, maar hij brak dat geloof niet af en bleef strijdbaar. De godsdienst bleef voor hem belangrijk.

Wanneer we zijn religieuze werk vergelijken met dat van Marie Koenen, dan blijkt dat er overeenkomsten zijn in de geloofshouding. In de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw was het buitenliteraire doel van Koenen een eigentijdse kunst op te bouwen voor God. Dat was ook het doel van het werk van Bomans.

Bomans worstelde met God en geloof. Dat geldt ook voor andere katholieke auteurs zoals Jos Panhuijsen (1900-1986), wiens werk de twijfel en de soms traumatische gevolgen van het geloof verwoordt.⁹⁰⁰ Voor de bekeerling Gerard Reve blijft het zoeken naar God een levenslange worsteling.⁹⁰¹ Bomans liep dus wat dat betreft in de pas met deze katholieke auteurs. Wel liet hij telkens blijken het institutionele geloof te hebben afgezworen en terug

---

⁸⁹⁷ Bomans, G. 1991(b), 72.

⁸⁹⁸ ibidem

⁸⁹⁹ ibidem

⁹⁰⁰ Bosman, F. en A. Smeets (red.) 2017, 11.

⁹⁰¹ ibidem, 12.

te willen keren naar de bron, naar de wortels van het christendom. Daarbij had hij veel sympathie voor de figuur van Jezus. Hij was niet pessimistisch over de toekomst van het geloof en zag de veranderingen in de jaren zestig als een loutering en als een nieuwe geloofsopvatting voor de toekomst.

Zijn autorepresentatie correspondeerde overigens niet helemaal met het oordeel van tijdgenoten en latere auteurs en critici. Veel recensenten van zijn werk legden - voor en na zijn overlijden - de nadruk op de twijfels en onzekerheden bij Bomans. Dit komt overeen met het beeld dat de auteur van zichzelf heeft gevormd. Een aantal critici meent echter ook dat hij de kerk en het geloof heeft verlaten en daarmee hebben ze een verkeerd imago geschetst, want dat beeld correspondeert niet met zijn zelfrepresentatie. Ook de omstandigheid dat maar weinig recensenten melding hebben gemaakt van de grote waarde die Bomans aan het evangelie en de woorden van Jezus hechtte, draagt niet bij aan een juiste beeldvorming van hem.

In het algemeen hebben 'anderen' in hun commentaar op het werk van Bomans te weinig aandacht geschonken aan zijn positieve geloofshouding, zijn zoektocht naar de bron van het geloof en de plaats die Christus in zijn leven innam. Daardoor is een verdeeld beeld van hem ontstaan.

Hiermee zijn de onderzoeksvragen beantwoord. In paragraaf 6 is antwoord gegeven op de vraag wanneer er bij Bomans geloofstwijfels en -onzekerheden ontstonden en tevens aan welke geloofspunten hij met name twijfelde. Ook op de vraag of er in zijn scepsis een ontwikkeling of een verandering waar te nemen is, is in die paragraaf een antwoord gegeven. De heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie over Bomans' twijfels zijn aan de orde gekomen in paragraaf 9. Veranderingen die ten gevolge van Bomans' geloofshouding en van die van anderen zijn ontstaan in de beeldvorming van 'het katholieke schrijverstype', zijn ter sprake gebracht in paragraaf 10.

11 Slotbeschouwing

Diverse recensenten hebben zich beziggehouden met de vraag wat de gevolgen waren van die twijfels en onzekerheden.

Met de uitspraak van Ferron dat het geloof in de toekomst geen vormende functie meer kon vervullen, kan ik het niet eens zijn, want, zoals ik heb vermeld, Bomans zei op het eind van het gesprek met Van Kilsdonk in 1971 dat het geloof in een eigentijdse versie volgens hem wel kon aanslaan bij de jongeren die, net als de volwassenen, zouden delen in de eigentijdse twijfels.

De mening van Van der Graaf dat de Bloemendaalse auteur in religieus opzicht ontworteld was, kan ik niet delen, omdat die gevolgtrekking inhoudt, dat Bomans zijn geloof totaal heeft verloren, hetgeen niet het geval is. Vaartjes oordeelt daar ook zo over. Hij zegt: 'Het katholicisme waarmee hij [Bomans; HB] vanaf zijn vroegste kinderjaren doordrenkt was, zou nooit helemaal opdrogen. Hij veranderde, werd kritisch, ontkende, wierp van zich af, verloor en won - maar altijd vanuit zijn oorspronkelijke katholieke wereld; hij zou nooit een kritische buitenstaander worden.'⁹⁰² Het oordeel van Krabbendam, dat Bomans een van zijn geloof

---

⁹⁰² Vaartjes, G. 'Godfried Bomans (1913-1971): Katholieke zoeker, zoekende katholiek.' In: Bosman, F. G. en A. Smeets (red.) 2017, 80.

gevallen katholiek was, kan ik evenmin onderschrijven. De bevindingen van Ferron die tot de conclusie komt, dat de schrijver zijn geloof verloren heeft, berusten evenmin op waarheid. Deze heeft namelijk gezegd, dat als gevolg van de twijfels er veel van zijn geloofszekerheid was verdwenen, maar dat 'dat kleine restje dat je overlaat, [...] natuurlijk in die twijfel een enorme authenticiteit krijgt.'⁹⁰³ Hij heeft veel van zijn geloof verloren, maar niet alles. 'Dat kleine restje' is de kern van het geloof. Die wordt volgens Bomans gevormd door de woorden van Jezus, die verankerd zijn in het evangelie. De schrijver zegt dat hij de zekerheid heeft, dat dit woorden zijn van 'jenseits.' 'Het is geen mensenwerk, dat voel ik heel sterk en dat is het enige wat ik heb.'⁹⁰⁴

In dat evangelie is het Jezus Christus voor wie hij veel sympathie voelt. Van der Plas vermoedt dat Bomans probeerde de Christus van de evangeliën te doorgronden. De schrijver is als het ware door Hem gebiologeerd. In het verhaal van de twee Emmaüsgangers staat dat ze Hem herkenden aan het breken van het brood. Bomans zegt dan:

Waarom sloeg die zin als een lichtstraal bij mij naar binnen? Omdat hier, eindelijk en voor het eerst, iets *particuliers* over Jezus gezegd werd. Hij had blijkbaar een *aparte* manier van het brood te breken, die niemand anders had. Zo herinner ik me ook de vermelding in het Johannes-evangelie, dat hij een kleed droeg 'zonder naad', dus uit één stuk geweven. De diepe indruk, die deze schaarse bijzonderheden uit Christus' privé-leven op mij maakten - het waren er niet meer dan twee - moet natuurlijk een reden gehad hebben. En het is die reden waarom ik hier [in Israël; HB] ben: het dichter willen komen bij een gestalte, die steeds verder van ons verwijderd raakt tot een legende dreigt te worden. Ik zou als het ware de zoom van zijn kleed willen aanraken.⁹⁰⁵

Bomans vindt dat de tekst van het evangelie geen woorden zijn van diesselts, maar van jenseits. De Christus uit de evangeliën is dus geen aardse figuur en deze constatering staat in flagrante tegenstelling met de theorie van Carmichael. Deze historicus profaniseert Jezus en bestempelt Hem als een aardse vrijheidsstrijder, die niet de Zoon is van God.

Ik kan me goed de verbijstering van Jan Bomans voorstellen over de ernstige twijfel van zijn broer aan de goddelijkheid van Jezus. In het evangelie wordt die namelijk in niet mis te verstane woorden vermeld.

Wat ook indruist tegen het vermoeden dat Bomans de ideeën van Carmichael heeft omarmd, is het gegeven dat eerstgenoemde het ongepast vindt dat de openbaring benaderd wordt zoals de Amerikaanse auteur dat doet, 'omdat de act van overgave erin wordt overgeslagen en die is essentieel.'⁹⁰⁶

Zoals vermeld is, noemde Bomans zich katholiek, ondanks al zijn twijfels. Ik heb daar in paragraaf 8 een aantal van zijn argumenten voor opgesomd. Krabbendam is van mening dat de schrijver al vroeg 'zijn roomse kleren had afgelegd.' Daarin kan ik hem niet bijvallen.

Een aantal critici - of dat nu katholieke of niet-katholieke recensenten zijn en of het daarbij nu gaat om deskundige of minder deskundige censoren - heeft gezegd dat Bomans, als gevolg van de zware kritiek op de kerk en de grote twijfels aan de geloofswaarheden, de kerk heeft verlaten. Uit het onderzoek blijkt echter, dat dit niet het geval is. Escapisme was

---

⁹⁰³ ibidem, 37.

⁹⁰⁴ ibidem, 36.

⁹⁰⁵ Bomans, G. , 1971(b), 71-72.

⁹⁰⁶ Bomans, G. , M. van der Plas, 1991(a), 165.

voor hem geen optie. Hij heeft daar in de jaren zestig diverse keren van getuigd. Het betreft hier primaire en contemporaine bronnen. Er zijn ook enkele andere aanwijzingen die wijzen in de richting van niet uit de kerk stappen. Zo wilde hij, gehecht als hij was aan het verleden, trouw blijven aan zijn jeugd en zijn ouders. Het gaat hierbij overigens om een emotioneel motief. Zo'n motief vormt geen onderdeel van zijn posture, omdat het daarbij gaat om de uiterlijke representatie en niet om Bomans' innerlijk leven. Ook bleef er na al zijn twijfels 'genoeg' over om de kerk niet de rug toe te keren en bovendien was er tegenover het katholieke geloof geen conceptie waarvan een enorme bekoring uitging, geen transcendent spinnenweb waar hij best in wilde vliegen, zoals Houtman op 21 december 1996 in het *Nederlands Dagblad* schreef.⁹⁰⁷ Bomans durfde de boot niet de verlaten, bang als hij was in het kille water van de ontheemding terecht te komen.

Dat hij niet praktiseerde, kan niet uitgelegd worden als het breken met de kerk. Hooguit als het zich niet meer betrokken voelen bij de praktische vormgeving van het geloof. Dat was namelijk wel het geval. De institutionele kerk had voor hem afgedaan. Daarvan was hij helemaal losgeraakt en niet 'min of meer', zoals Erftemeijer beweert.

De stelling van Michiels dat Bomans het geloof dat hij eens bezat, heeft losgelaten, is gezien het bovenstaande niet houdbaar. Diens toevoeging dat de schrijver er nog met een losse draad aan vast hangt, is evenmin waarheidsgetrouw. Die is trouwens ook in strijd met de wetten van de logica, want als je iets loslaat, ben je helemaal afgesloten van datgene wat je bezat.

Van der Plas en Vaartjes denken dat Bomans de kerk niet heeft verlaten. Na dit onderzoek kan ik hun zienswijze beaamen. Hij heeft het geloof niet afgezworen, ook niet het geloof van zijn ouders, wel het geloof in de geïnstitutionaliseerde kerk.

De geloofstwijfels, die op te vatten zijn als zijn geloofszwakte, vormden voor hem een kracht om een zoektocht te starten naar de geloofsessentie. Met die serieuze zoektocht bleef hij het geloof trouw, nadat hij alle voor hem overvloedige ballast overboord had gegooid. Dat geloof heeft hij nooit definitief vaarwel gezegd.

Zoals ik heb aangegeven, dacht Van der Plas dat Bomans zich, net als hijzelf, niet meer zo gemakkelijk het etiket katholiek opplakte. 'Zelf noem ik me liever, hoe pretentius ook, christen. [...] Ik vermoed dat Bomans er ook zo over dacht.'⁹⁰⁸

Inderdaad, Bomans trachtte meer te leven vanuit het christendom dan vanuit het katholicisme. De figuur van Christus stond bij hem in het brandpunt van de religieuze belangstelling, ten detrimente van het kerkelijk instituut. Hij is in de laatste jaren meer christen geweest dan katholiek.

Hij heeft niet het geloof verloren, maar wel het geloof in de gevestigde kerk. Die kerk gaf hij overigens geen trap na, indachtig het Arabische gezegde: 'Men spuwt niet in de bron waaruit men heeft gedronken.'

Mijn ultieme conclusie is deze: Bomans heeft gebroken met de institutionele kerk, maar is niet uit de kerk gestapt. Van katholiek is hij christen geworden.

Die breuk met de kerk als instituut is bij hem rationeel gezien definitief, maar gevoelsmatig niet. Het is zoals columnist Jo Wijnen schreef: 'Als je katholiek bent opgevoed, draag je de

---

⁹⁰⁷ Houtman, W. 'Bomans was de grote wegwezer.' In: *Nederlands Dagblad*, 24 december 1996.

⁹⁰⁸ In: *Gerardusklok: eigenzinnig geloven*. 2005, nr. 2.

rest van je leven iets katholieks met je mee, iets waarvan je je nooit helemaal kunt ontdoen.’⁹⁰⁹ In hetzelfde artikel zegt hij: ‘Er zit iets van de pijn van het afscheid in. Het is een onduidelijk gevoel van verlies van allerlei luisterrijke en rituele dingen, van geuren, geluiden, gebeden, gezangen, echo’s, gebaren en stemmen die mij als kind aanspraken en die nu de droesem zijn van wat destijds onschuld en argeloosheid was.’ Dat geldt ook voor Bomans. Ook een andere columniste van *de Gelderlander*, Nynke de Jong, schrijft iets soortgelijks.⁹¹⁰ Ze zegt haar (protestantse) geloof te hebben verlaten, maar het gaat

met die christelijke mores precies als met fietsen: ook al doe je er niks meer mee, je verleert het niet. [...] En dat geldt niet alleen voor de liederen en de verhalen. Ook over de levenslessen die je uit die verhalen kunt halen: zorgen voor een ander, behandel de ander zoals je zelf ook behandeld zou willen worden. Een beetje menselijkheid, een snuffe naastenliefde.

Tot slot nog een citaat uit een artikel over hem uit 1967. De tekst heb ik vertaald uit het Zuid-Afrikaans, de taal waarin het artikel is geschreven. Bomans zegt daarin:

Ik ben geboren in een katholiek nest. Mijn broers en zusjes, mijn vader en moeder waren en zijn katholiek... Dat blijf je je hele leven, ook al zou je van je geloof afvallen. [...] Dit is een hersenspoeling die je meekrijgt en waar je nooit meer van afkomt. Overigens wil ik daar ook niet van af. Voor mij is de waarde die in het evangelie is vastgelegd bepalend voor mijn persoonlijk leven: ook voor wat ik schrijf... en ik geloof dat dit een grote steun is voor de schrijver. [...] Ik vraag me dikwijls af... die jongens die alles overboord gegooit hebben die moeten over alles opnieuw nadenken, terwijl ik kan bogen op een achterliggende periode van 2000 jaar. Die ervaring wil ik niet weggooien.⁹¹¹

In het bovenstaande is aangegeven hoe Bomans als katholiek auteur een positie heeft ingenomen tegenover de geloofstwijfels en -onzekerheden. Hij heeft als zodanig een buitenliterair doel nagestreefd: met zijn godsdienstig werk een effect bereiken in de maatschappelijke werkelijkheid. Hij heeft het katholicisme in de Nederlandse samenleving tegenwoordig gesteld en hij heeft getuigd van zijn geloof. Zo heeft hij zich geprofileerd als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

---

⁹⁰⁹ Wijnen, J. ‘Droesem.’ In: *de Gelderlander*, 28 maart 2013.

⁹¹⁰ Jong, N. de. ‘Naastenliefde.’ In: *de Gelderlander*, 11 juli 2018.

⁹¹¹ Cornelius, A. ‘De fluwelen duivel.’ In: *Lantern*, september 1967.

HOOFDSTUK 7

EINDCONCLUSIE

In deze studie zijn er in vijf hoofdstukken even zoveel onderwerpen aan de orde gesteld die behandeld zijn aan de hand van specifieke onderzoeksvragen. Het uitgangspunt van dit onderzoek is de vraag wat de positie van Bomans als vertegenwoordiger van ‘het katholieke schrijverstype’ was tegenover de katholieke kerk, hoe hij zijn geloof in cultuurhistorisch verband gezien representeerde, propageerde of verdedigde. Het ging daarbij niet alleen om de positie van Bomans zelf, maar eveneens om de houding van zijn tijdgenoten en latere auteurs tegenover diens schriftelijke en mondelinge geloofsuitingen. Uit alle hoofdstukken is gebleken, dat de auteur het katholicisme op een geheel eigen en uitgesproken wijze in de Nederlandse samenleving tegenwoordig stelde en daarbij getuigde van zijn geloof. Bij die opstelling is ook onderzoek gedaan naar de temporele gelaagdheid in de geraadpleegde bronnen: zijn uitspraken van Bomans als leerling op de middelbare school, als student, als jongvolwassene en op gevorderde leeftijd steeds hetzelfde of zijn daar veranderingen in te constateren? Het gaat dus om contextuele bronneninterpretatie waarbij bronnen zijn geïnterpreteerd in de historische context waarbinnen zij tot stand zijn gekomen. De schriftelijke en mondelinge uitspraken over het geloof deed Bomans als katholieke literator, als beoefenaar van de ‘katholieke letterkunde.’ Hierbij had hij een buitenliteraire doelstelling, namelijk een doel nastreven in het tekensysteem van de maatschappelijke realiteit.

Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie leefde Bomans nog in redelijk grote geloofszekerheid. De twijfels en onzekerheden die hij tot die tijd, dus tot begin jaren zestig, had, vormden nog geen reële bedreiging voor zijn geloofsrust. Dat gold in het algemeen ook voor de katholieke auteurs die in die periode hun werken uitbrachten. Marie Koenen is daar een goed voorbeeld van. Na dat concilie ontstond er veel onrust in kerkelijk Nederland. Zowel bij de ‘gewone’ gelovigen als bij de katholieke schrijvers kwamen er barstjes en later zelfs barsten in de geloofszekerheid. In plaats van die zekerheid ontstonden er twijfels, onzekerheden, worstelingen en een persoonlijke strijd om het godsgeloof. Dit alles culmineerde vaak in weerstand en in het zich afzetten tegen de godsdienst.

Dat was bij Bomans ook het geval. Vooral in de tweede helft van de jaren zestig veranderde er veel in zijn geloofsinstelling. Zijn geloofsrust verdween en maakte plaats voor onrust, twijfel en onzekerheid. Ook startte hij toen een zoektocht naar het wezenlijke van zijn geloof.

In tegenstelling tot andere contemporaine, katholieke auteurs zegde Bomans het geloof echter niet vaarwel; hij bleef binnen de kerk. Ook gaf hij het katholicisme geen trap na, maar hij bleef er loyaal en meelevend tegenover staan. Dat wil niet zeggen dat hij geen kritiek op de kerk had. In veel geschriften heeft hij rijkelijk gefulmineerd tegen met name het kerkelijk instituut. Dit heeft hij wel vaarwel gezegd, want dat was hem een doorn in het oog. Dat blijkt ook duidelijk uit de gedrukte bronnen, uit het archiefonderzoek en uit de interviews die ik heb gehouden.

De vraag hoe Bomans zich als katholiek profileerde in het godsdienstige en literaire veld, hoe

hij zijn autorepresentatie heeft opgebouwd en hoe zijn katholieke schrijversimago eruit zag, kan het beste beantwoord worden aan de hand van de resultaten van de afzonderlijke hoofdstukken. Ook wordt bij elk hoofdstuk de heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie vermeld.

Hoofdstuk 2

Bomans' autorepresentatie

In 'Bomans en het Rijke Roomse Leven' is aangetoond dat Godfried Bomans een godsdienstige opvoeding kreeg waarin duidelijk de kenmerken aanwezig waren van dit Rijke Roomse Leven. Als lagereschoolleerling voelde hij zich veilig en geborgen in het geloof. Er waren in die tijd lichte twijfels. Op de middelbare school uitte de jonge Bomans soms zware kritiek, met name op het sociale karakter van de kerk. Daarmee week hij af van het katholicisme dat Marie Koenen vertegenwoordigde. Zij stond anders in het geloof dan Bomans. 'Koenen echoot een wereld waarin het geloof nog onbetwist en vanzelfsprekend was, een context die door geen enkele andere van onze katholieke literatoren wordt gedeeld.'⁹¹² Ook resulteerde het onderzoek in dit hoofdstuk in de vaststelling dat hij een actieve en meedenkende gelovige was met warme belangstelling voor godsdienstige zaken, een gelovige die zijn geloof naar buiten uitdroeg. Dit geheel in overeenstemming met de bedoeling van de vertegenwoordigers van het katholieke schrijverstype. Op de middelbare school ontstond bij hem een grotere aandacht voor het innerlijk geloof. Dat ging ten koste van zijn interesse in het uiterlijk vertoon van de kerk waar hij als kind door geïmponeerd werd. Dat hij op het Triniteitslyceum een gepassioneerde gelovige was, bewijzen zijn bijdragen aan *Tolle Lege* en *Het Venster* in die tijd. De buitenliteraire doelstelling van die bijdragen was het representeren en propageren van het katholieke geloof.

Heterorepresentatie

De beeldvorming door anderen correspondeert niet in alle opzichten met de autorepresentatie. Zo wordt er gezegd dat Bomans alleen oog had voor de uiterlijkheden van het geloof en niet voor de inhoud. Op het Triniteitslyceum had hij echter wel degelijk aandacht voor de geloofsinhoud.

Godfried Bomans was van 1926 tot 1933 leerling van dit lyceum in Overveen.

---

⁹¹² Bosman, F. G. en A. Smeets (red.) 2017, 10.

Ook leefde het idee dat de schrijver een vrij zwarte jeugd heeft gehad met angst als belangrijkste element. Dat hij ook veel vreugdevolle momenten kende, is daarbij niet vermeld.

Zo beantwoordt de heterorepresentatie niet geheel aan het beeld dat Bomans van zichzelf heeft gevormd. Wel is door tijdgenoten aangegeven, dat de godsdienst belangrijk was voor hem en dat zijn geschriften daarover hebben bijgedragen aan het beeld van het katholieke auteurstype.

Postume heterorepresentatie

Het oordeel van de recensenten die na Bomans' overlijden hun mening hebben gegeven over zijn leven en werk in de periode 1913-1933, heeft niet volledig beantwoord aan het beeld dat de auteur zelf heeft geschetst. De meerderheid heeft daarover een negatieve opinie gevormd. Daardoor hebben ze niet unaniem het idee geopperd, dat de buitenliteraire doelstelling van de artikelen in *Tolle Lege* en *Het Venster* het propageren van het katholieke geloof was. Ze hebben dus niet allemaal Bomans gezien als een vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke schrijverstype en evenmin als iemand die in de eerste twee decennia van zijn leven een positieve bijdrage wilde leveren aan een 'katholieke literatuur'.

Hoofdstuk 3

Bomans' autorepresentatie

In 'Bomans en het kloosterleven' kwam de kernvraag aan de orde hoe de auteur, als representant van het katholieke schrijverstype, in de jaren 1929 tot en met 1971 zijn katholiciteit heeft beleefd en welk beeld hij daarbij van zichzelf gevormd heeft. Deze onderzoeksvraag is in dit hoofdstuk gerelateerd aan het kloosterleven.

Tot 1957 had hij grote waardering voor het monastieke bestaan. Met name troffen hem de geloofszekerheid en de geloofsrust toen bij de kloosterlingen in Zundert. In dat jaar begon hij kritiek te leveren op het kloosterbestaan. In de loop van de volgende jaren zwol die zo sterk aan, dat hij in 1970 het monastieke leven als een vlucht uit de dagelijkse werkelijkheid beschouwde en het verwierp.

Aan zijn eigen kortstondige monnikenbestaan in 1936 bewaarde hij, zoals hij zei, dierbare herinneringen. Terwijl zijn zus Wally en zijn broer Arnold, beiden kloosterlingen, in 1970 nog in grote geloofszekerheid verkeerden, was bij hem toen die zekerheid verdwenen en was hij een kritische twijfelaar geworden. Zo presenteerde en positioneerde hij zich in de samenleving als vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke auteurstype.

Heterorepresentatie

De meeste tijdgenoten die zich hebben beziggehouden met het kloosterleven van Bomans, hebben daar een mening over gegeven die strookt met het imago dat de auteur daar zelf over had. Dit houdt in dat ze in hem iemand zien die ten aanzien van het kloosterleven een visie heeft ontwikkeld die aanvankelijk heel positief was, maar tussen 1950 en 1971 steeds kritischer is geworden.

Postume heterorepresentatie

Bomans legde in zijn godsdienstige geschriften de prioriteit bij het effect dat hij nastreefde met zijn opvattingen over het kloosterleven. Als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype, als representant van de katholieke letterkunde, wilde hij zijn geloof in de samenleving tegenwoordig stellen en getuigen van zijn visie op het kloosterbestaan. Hij diende daarbij een buitenliterair doel. Dat is bij een aantal critici zo niet overgekomen. Het merendeel van hen heeft een adequaat beeld van Bomans en zijn kloosterleven gevormd. Dat er, zoals ik heb aangegeven, ook een aantal is dat een andere opinie heeft over Bomans' monastieke bestaan, betekent dat zijn autorepresentatie niet volledig over het voetlicht is gekomen.

Hoofdstuk 4

Bomans' autorepresentatie

In 'Bomans' imago als onafhankelijk katholiek' is onderzoek gedaan naar zijn onafhankelijkheid. Daarbij ging het onder meer over de vraag of er sprake is van een onafhankelijke instelling bij de schrijver op godsdienstig terrein en hoe die zich openbaarde. Inherent hieraan is de vraag hoe hij zich als katholiek en beoefenaar van de katholieke literatuur als zodanig heeft geprofileerd op godsdienstig en literair terrein.

Bomans stond anders in het geloof dan de meeste geloofsgenoten. Hij gaf in de onderzochte periode niet het beeld te zien van de doorsneekatholiek. Hij becommentarieerde in de jaren 1926 tot en met 1971 op onafhankelijke wijze zaken die hem niet zinden. In de jaren zestig richtte zijn commentaar zich vooral op het kerkelijk instituut. Ook gaf hij af op de gevestigde machten en gezagsdragers. Hij verweet de katholieken laksheid en desinteresse, wanneer ze hun geloof niet verdedigden. Bomans zelf deed dat wel en dat op een onafhankelijke manier. Ook zette hij zich jarenlang in voor de emancipatie van de leek in de kerk.

Hij wilde terug naar de bron van de christenheid en ging daar onafhankelijk van anderen naar op zoek.

Hij had anno 1971 opvattingen over het geloof die haaks stonden op de leer van de kerk. Zo geloofde hij bijvoorbeeld niet in de wonderen van Jezus en evenmin in Zijn godheid. Hij had veel van zijn geloof verloren en wilde geheel onafhankelijk zijn eigen geloofsbeleving vernieuwen. Zijn onorthodoxe en onafhankelijke denken sloot niet aan bij de doxa. Hij wilde hetatholicisme ontdoen van alles wat niet wezenlijk tot het geloof behoorde, omdat dit de essentie ervan verduisterde. Hij volbracht daarmee wat volgens Bosman en Smeets de dure plicht is van de katholieke schrijvers: 'de teksten van de auteurs [...] verkennen of duiden, beschrijven of bevragen God of Gods aanwezigheid - afwezigheid - in de werkelijkheid van het leven. Dat is precies de heilige taak van literatoren.'⁹¹³ Zo heeft hij zich als katholiek auteur geprofileerd en zijn autorepresentatie vorm gegeven. Op die manier heeft hij zich gepositioneerd als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype.

Heterorepresentatie

---

⁹¹³ Ibidem, 9.

Het beeld dat tijdgenoten schetsen is onvolledig. Er wordt bijvoorbeeld door de meesten geen melding gemaakt van de toenemende twijfels bij Bomans in de jaren zestig. Evenmin wordt in hun oordeel iets gezegd over de positieve houding van de schrijver ten opzichte van de veranderingen na Vaticanum II.

Enkele contemporains leggen de nadruk op de onafhankelijkheid van Bomans in geloofsaangelegenheden en op de omstandigheid dat 'moeten' niet in zijn vocabulaire voorkwam. Zij schetsen hiermee een beeld dat overeenkomt met het posture dat Bomans van zichzelf had gevormd.

Ook het gegeven dat collega-schrijvers soms forse kritiek uitoefenen op het kerkelijk instituut, loopt parallel aan het posture van Bomans.

Postume heterorepresentatie

Representanten van het katholieke schrijverstype namen na het Tweede Vaticaans Concilie een andere houding aan tegenover het geloof. Dat gold ook voor Bomans. Vóór die tijd was hetatholicisme in hun ogen het enig ware geloof waar geen fouten aan kleefden. Dat andersdenkenden zich niet bekeerden, was ook voor Bomans toen onbegrijpelijk.

Na dat concilie had het beeld van Bomans als katholiek auteur wijzigingen ondergaan, zo vonden recensenten. Hij werd kritischer en twijfelachtiger. Hij vertoonde daarmee een ander beeld van het katholieke schrijverstype dan in de decennia die voorafgingen aan het Tweede Vaticaans Concilie.

Niet alle critici hebben een goed beeld van Bomans en zijn werk laten zien. Het imago dat zij van hem toonden als representant van het katholieke schrijverstype, was daardoor onvolledig en ontoereikend.

Hoofdstuk 5

Bomans' autorepresentatie

In 'Bomans als conservatieve en progressieve katholiek' kwam de onderzoeksvraag aan de orde hoe Bomans' religieuze stellingname is geweest tussen 1945 en 1971. Toonde hij een behoudende, een vooruitstrevende of een ambivalente geloofshouding? Ook de vraag of er bij hem sprake was van een consistente dan wel van een aan veranderingen onderhevige opstelling is daar beantwoord. Het bronnenonderzoek is tevens onderzocht op de aanwezigheid van een eventuele gelaagdheid in de evolutie van het 'katholieke schrijverstype' bij Bomans. Daaruit is gebleken, dat hij als vertegenwoordiger van dat schrijverstype akkoord ging met de godsdienstige veranderingen na de beide concilies. Hij stond open voor progressieve ontwikkelingen binnen de kerk, maar betreurde de teloorgang van veel oude vormen. Bij de standpuntbepaling van de godsdienstige veranderingen in de jaren zestig prevaleerde bij Bomans de rationele benadering boven de gevoelsmatige.

Hij was niet altijd consistent in zijn geloofsopvattingen. Een duidelijke evolutie in zijn houding is in de ruim vijftientig jaar tussen 1945 en 1971 niet te zien.

Bomans had een ambivalente instelling tegenover vernieuwingen in de godsdienst.

In veel opzichten was hij een progressieve katholiek, ofschoon hij niet altijd dezelfde opstelling heeft getoond. Terugverlangen naar de toestand van het Rijke Roomse Leven was

voor hem geen optie. Het ingaan tegen het gangbare denken vormt ook een element van zijn autorepresentatie.

Heterorepresentatie

Er heerste bij tijdgenoten geen eensluidende mening over Bomans' geloofshouding na de godsdienstige veranderingen in de jaren zestig. De meeste van de in dit hoofdstuk genoemde contemporains zagen hem echter als een progressieve gelovige. Dat hij in feite een ambivalente opstelling had, is in hun oordeel niet vaak tot uiting gekomen. Daarmee is zijn autorepresentatie door het merendeel van hen niet goed weergegeven.

Postume heterorepresentatie

Ook bij de critici die behoren tot de generatie na Bomans is er geen unanimiteit wat de geloofsinstelling van hem betreft. De meeste recensenten opteren voor een ambivalente geloofshouding en hun bevindingen corresponderen dus met het beeld van de schrijver zelf. Omdat niet alle critici van de tijd na Bomans op één lijn zitten aangaande zijn godsdienstige opstelling na de beide concilies in de jaren zestig, is er door hen gezamenlijk geen goed beeld gegeven van zijn autorepresentatie. Die meningen komen evenmin overeen met het oordeel van Bomans' tijdgenoten.

Hoofdstuk 6

Bomans' autorepresentatie

'Bomans als twijfelende katholiek' bevat onder andere de onderzoeksvragen: Wanneer begonnen zijn geloofstwijfels en -onzekerheden en aan welke geloofspunten twijfelde hij met name? Ook hierin weer de vraag of er in zijn scepsis een ontwikkeling, respectievelijk een verandering is waar te nemen.

Bomans gaf in de jaren zestig, toen er bij hem evenals bij veel andere gelovigen geloofstwijfels ontstonden, stem aan wat er in de tijdgeest op godsdienstig gebied in Nederland leefde. Hij werd toen de spreekbuis van een groot aantal katholieken. Velen herkenden in de schrijver zichzelf. Het kleine restje geloof dat er bij hem na alle twijfel nog overbleef, wordt gevormd door de woorden van Jezus. Hij zag in Hem geen aardse figuur en voelde veel sympathie voor Hem.

We zien bij Bomans veranderingen in het gelovig denken. Hij wilde zich opnieuw bezinnen op het evangelie en vond dat hoopvoller dan het verlaten van de kerk. Heimwee naar het verleden was, zo vond hij, een doodlopende weg.

Er was bij hem een enorm heimwee naar het begin van de christenheid en hij begon, zoals opgemerkt, aan een zoektocht naar de geloofsessentie. Hij leefde meer vanuit het christendom dan vanuit het katholicisme en was dus meer christen dan katholiek. Aldus heeft hij zich geprofileerd als representant van het katholieke schrijverstype.

Heterorepresentatie

In de postconciliaire periode raakten katholieke tijdgenoten in het algemeen steeds verder verwijderd van het geloof. Ze uitten steeds meer kritiek op de kerk en er ontstonden bij hen steeds meer twijfels. Dat was ook het geval bij Bomans.

Andere contemporaine schrijvers verwezen naar zijn liefde voor het geloof, naar zijn heimwee naar vroeger en naar zijn kritiek op het kerkelijk instituut.

Sommigen zagen hem als een overtuigde katholiek, anderen als een vrijbouter, die, los van het kerkelijk gezag, zelf op zoek ging naar voor hem waardevolle geloofspunten.

Postume heterorepresentatie

Een aantal auteurs van de generatie na Bomans heeft de nadruk gelegd op zijn geloofstwijfels, -onzekerheden en vragen. Over het al dan niet verlaten van de kerk heerst bij deze schrijvers geen eensgezindheid, evenmin als dat het geval is bij de vraag of hij binnen de kerk bleef. Ook reageerden zij verdeeld op de kwestie of Bomans katholiek bleef, of een afvallige werd. Sommigen brengen naar voren dat hij grote waarde hechtte aan het evangelie. Eveneens wordt de loutering genoemd waardoor er nieuwe kansen voor het geloof konden ontstaan. Tenslotte wordt nog melding gemaakt van Bomans' geloofscrisis en zijn heimwee naar Christus.

Uit alle hoofdstukken moge duidelijk geworden zijn, dat Bomans is opgekomen voor het katholieke volksdeel in het culturele en maatschappelijke leven.

Wanneer de in de vijf hoofdstukken (na de 'Algemene inleiding') behandelde onderwerpen diachroon worden beschouwd, blijkt dat Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype, met al zijn mondelinge uitspraken op radio en tv, zijn columns en zijn boeken, een stuk geschiedenis van de katholieke kerk heeft geschreven. Hij vervulde hiermee, zoals eerder is gememoreerd, de rol van cultuurdager, 'duider van de tijd en kijker in de ziel.'⁹¹⁴ Zijn oeuvre op godsdienstig gebied dat ontstaan is in de veertig jaar tussen 1931 en 1971, heeft de status van Nederlands cultuurgood gekregen.

Deze mening wordt gedeeld door Gé Vaartjes. Hij schrijft: 'Vele jaren na zijn dood, nu het Roomse leven aan de bedelstaf is geraakt en er nog maar weinig beminde gelovigen zijn, hebben zijn artikelen en verhalen over de kerk van zijn jeugd de status van essentieel cultuurmonument gekregen.'⁹¹⁵

Toen Bomans' moeder op 2 december 1955 op 71-jarige leeftijd na een hartaanval stierf, stond hij bij haar ontzielde lichaam en zei: 'Nu weet zij het.' Dit korte zinnetje geeft aan dat zij na haar aardse dood volgens haar oudste zoon wist wat het hiernamaals inhield. Voor hem, die de laatste tien jaar van zijn leven onder andere toebde over de vraag wat er met hem ging gebeuren na zijn overlijden, werkte de dood eveneens onthullend. Ik denk dat het

---

⁹¹⁴ Ibidem, 15.

⁹¹⁵ Vaartjes, G. 'Chroniqueur van het kenterendeatholicisme: Godfried Bomans.' In: Tollebeek, J., H. te Velde (red.) *Het geheugen van de lage landen* 2009, 7-8.

levenseinde, wat dat betreft, als een bevrijding voor hem kwam. De dichter Willem Brandt⁹¹⁶ heeft dat verwoord in onderstaand gedicht.⁹¹⁷

Het graf van Godfried Bomans

IN MEMORIAM GODFRIED

Nooit zullen wij zijn aarzelende stem meer horen;
ja, op het beeldscherm, maar dat is hij niet,
niet langer, enkel nog herinnering,
de schaduw van een hart dat wij verloren.

Nooit zullen wij zijn aarzelende stem,
dat stamelend zoeken, twijfelen en vragen,
meer volgen kunnen, dat zich schuchter wagen
tot aan de grens van dood en eeuwigheid.

Hij zag het licht maar ging het doodziek pad
van wie de waarheid zelf willen ontdekken,
een moeizaam voortgaan, struikelend verder trekken,
naar de geweten, doch verborgen schat.

Er zweemde een glimlach om zijn dode mond
alsof hij, plotseling bij de hand genomen,
alles onthuld zag en, tot rust gekomen,
ons nog een teken van vervulling zond.

Willem Brandt

---

⁹¹⁶ Willem Brandt (1905-1981) was het pseudoniem van Willem Simon Brand Klooster.

⁹¹⁷ In: *Dietsche Warande & Belfort*, 117de jg. nr. 4/mei 1972, 283.

SAMENVATTING

Hoewel Bomans in eerste instantie thuishoort in de wereld van de literatuur, is in dit onderzoek niet voor een letterkundige uitgangspositie gekozen. Omdat zo'n 49 jaar na zijn overlijden in 1971 zijn publicaties over kerk en godsdienst de status hebben gekregen van een belangrijk cultuurgoed, is gekozen voor een studie vanuit cultuurhistorisch perspectief waarin de centrale onderzoeksvraag wordt beantwoord wat de verhouding van Bomans, als representant van het katholieke auteursstype, was tot hetatholicisme.

Voor de beantwoording van deze vraag is het van belang de ontwikkelingen in hetatholicisme tijdens zijn leven, dus in de periode 1913-1971, te beschrijven. Er is in dit onderzoek daarom aandacht geschonken aan het Rijke Roomse Leven, dat hoogtij vierde in de jaren 1910-1940 toen de katholieke cultuur een ongekennde groei beleefde, het Bisschoppelijk Mandement uit 1954, en de beide concilies in de jaren zestig, namelijk het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en het Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie (1966-1970). De gevolgen van deze ontwikkelingen voor de katholieke bevolking in Nederland komen ruimschoots aan bod.

De centrale onderzoeksvraag is in dit onderzoek onderverdeeld in drie deelvragen:

- 1 Hoe presenteerde Bomans zich als vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke schrijverstype? (autorepresentatie).
- 2 Welk beeld hebben tijdgenoten van hem geschetst met betrekking tot hetatholicisme? (heterorepresentatie).
- 3 Welk imago heeft de generatie na Bomans van hem als katholiek auteur gevormd? (postume heterorepresentatie).

Het gangbare schrijversimago van Bomans

Bomans was een schier ondoorgrondelijk mens. Exhibitionisme van zijn innerlijk leven was voor hem taboe. Op het eind van zijn leven lichtte hij een tipje op van de sluier die dat leven afschermd. Er was bij hem een voortdurende strijd tussen zijn extraverte behoeften en zijn introverte (beschouwende) aanleg. Naar buiten trad hij zelfbewust op, maar er was bij hem een constant gevoel van onzekerheid en onbehagen. In wezen was hij een eenzaam mens met zeer sterke emoties. Zijn hele leven heeft hij onder grote spanningen geleefd die voortkwamen uit zijn enorme geldingsdrang.

Pogingen om Bomans' diepere gevoelens te leren kennen waren tot mislukken gedoemd. Van Dieren heeft dat beeldend uitgedrukt. Hij zegt: 'De ladders waren te kort om hem in de ogen te kijken, en degenen die dat toch lukte, moesten dan ervaren hoe hij zelf die ladders weer omvergooide - verboden toegang.'⁹¹⁸

In non-fictie teksten heeft Bomans bij het lezend publiek het beeld willen doen ontstaan van een serieuze schrijver die allerlei zaken - ook godsdienstige - vaak beredeneerd, relativerend en humoristisch behandelde, maar in brede kring heeft zich bij de lezers het beeld gevormd

---

⁹¹⁸ Bomans, G. 1972(c), 140.

van een humoristisch, af en toe oubollige auteur, die vaak als een lolbroek werd beschouwd. Zijn eigen representatie heeft hij vaak niet over kunnen brengen.

In deze studie wordt de focus gericht op Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype, dat is 'de collectieve dimensie van auteurspositionering en -beeldvorming.'⁹¹⁹ De schriftelijke en mondelinge uitlatingen over het geloof deed Bomans als katholieke literator, als beoefenaar van de 'katholieke letterkunde.' Zijn oeuvre heeft vaak een buitenliterair doel. Dit houdt in dat hij daarmee een doel nastreefde in het tekensysteem van de maatschappelijke werkelijkheid. Dat doel stond in dienst van de rooms-katholieke kerk en kon bijvoorbeeld zijn het representeren, propageren of verdedigen van de geloofsleer en/of de praktijk van de katholieke kerk.

In het katholieke tijdschrift *Roeping* dat in 1922 voor het eerst verscheen, schreef Gerard Bruning in het openingsnummer onder de titel 'Het apostolaat van den katholieken kunstenaar': 'Kunst, geboren uit katholieke beginselen, heeft een roeping te vervullen in de samenleving.'⁹²⁰

Dat geldt ook voor het werk van Bomans. Evenals andere katholieke auteurs wilde hij door middel van deze 'katholieke literatuur' het katholicisme in de Nederlandse samenleving tegenwoordig stellen en wilde hij getuigen van zijn geloof. De schrijver wilde opkomen voor het katholieke volksdeel in het culturele en maatschappelijke leven.

Bij dit onderzoek zijn vele en velerlei bronnen gebruikt. Het gaat daarbij om drie verschillende typen bronnen: gedrukte en niet gedrukte bronnen, archiefonderzoek en interviews. Het onderzoek heeft dus plaatsgevonden vanuit drie hoeken, vanuit drie verschillende posities. Bij dit alles is sprake van contextuele bronneninterpretatie: het interpreteren van bronnen in de historische context waarbinnen zij tot stand zijn gekomen. Er is ook onderzoek gedaan naar de temporele gelaagdheid in de geraadpleegde bronnen. Hierbij komt de vraag aan de orde of uitlatingen van Bomans als leerling op de middelbare school, als student, als jongvolwassene en op gevorderde leeftijd steeds hetzelfde zijn of dat daar veranderingen in te constateren zijn.

Tot aan het Tweede Vaticaans Concilie leefde Bomans in redelijk grote geloofszekerheid. De twijfels en onzekerheden die hij tot die tijd, dus tot begin jaren zestig had, vormden nog geen reële bedreiging voor zijn geloofsrust. Vooral in de tweede helft van de jaren zestig veranderde er veel in zijn geloofsinstelling. Zijn geloofsrust verdween en maakte plaats voor onrust, twijfel en onzekerheid. Ook startte hij toen een zoektocht naar het wezenlijke van zijn geloof.

Bij de beantwoording van de in ieder hoofdstuk gestelde onderzoeksvragen is uitgegaan van drie ijkpunten. Dat is op de eerste plaats Bomans' autorepresentatie: het beeld dat hij van zichzelf heeft gevormd door zijn werk, alsmede door zijn optreden in het publieke domein en door zijn mondelinge uitspraken en zijn gedragingen. Dan is er de heterorepresentatie: het

---

⁹¹⁹ Boven, E. van en P. Verstraeten (red.) 2016, 11.

⁹²⁰ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg,' In: Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) *Van katholieke Limburg naar katholieken in Limburg* 1988, 168.

imago dat actoren als recensenten, journalisten, lezers en toehoorders van hem hebben gecreëerd. Tenslotte is ook de postume heterorepresentatie van belang. Hierbij gaat het om het oordeel dat actoren na Bomans' overlijden over hem hebben gegeven.

De opbouw van de dissertatie

Er staan in deze studie - na een inleidend hoofdstuk - vijf onderwerpen centraal. In Hoofdstuk 2 is dat het Rijke Roomse Leven, in Hoofdstuk 3 het kloosterleven, in Hoofdstuk 4 Bomans' imago als onafhankelijk katholiek, in Hoofdstuk 5 Bomans als conservatieve en progressieve katholiek en in Hoofdstuk 6 Bomans als twijfelende katholiek.

In **Hoofdstuk 1 (Algemene inleiding)** volgt na een paragraaf over de cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw een korte biografie van Bomans. Vervolgens wijd ik aandacht aan het katholicisme in de jaren 1900-1970, gevolgd door het gangbare schrijversimago van de auteur. In paragraaf 5 wordt stilgestaan bij de auteursstypen. In de volgende paragraaf komt de vraagstelling en het theoretisch kader van het onderzoek aan bod. Paragraaf 7 is gewijd aan Posture en Imago en het hoofdstuk eindigt met een beschrijving van de bronnen en de gevolgde werkwijze.

Hieronder volgen van elk der hoofdstukken 2-6 de onderzoeksvragen, de belangrijkste resultaten en de conclusies.

Hoofdstuk 2 (Bomans en het Rijke Roomse Leven)

In dit hoofdstuk gaat het over de periode 1913-1933, de jaren vanaf zijn geboorte tot het einde van zijn gymnasiumjaren.

De belangrijkste onderzoeksvraag hierin is: Wat was de verhouding van Bomans tot het Rijke Roomse Leven? Ook komen de vragen aan de orde welk beeld tijdgenoten hierover van hem hebben geschetst en wat de beeldvorming in dit opzicht is geweest van de generatie na Bomans. Verder komen nog de volgende vragen aan de orde. Heeft Bomans in zijn jeugd een godsdienstige vorming gehad die een afspiegeling was van de kenmerken van het Rijke Roomse Leven? Is er in de eerste twee decennia van zijn leven sprake van twijfel aan of kritiek op de geloofsleer en de geloofspraktijk? Als dat zo is, welk beeld heeft de auteur daarvan zelf willen nalaten?

Vervolgens wordt er een groot aantal kenmerken van het Rijke Roomse Leven opgesomd.

De jeugdige Bomans was erg gevoelig voor het uiterlijk vertoon van het geloof dat ook bij de eredienst een belangrijke rol speelde. Ook heeft hij op de lagere en middelbare school veel geloofswarmte ontvangen, maar het geloof boezemde hem ook grote angst in.

Hij was zeer geïnteresseerd in zijn geloof en voelde zich er veilig en geborgen in.

Als jongere kende Bomans geen grote geloofstwijfels, hoewel hij zich wel afvroeg waarom in de wolken niet met grote onuitwisbare letters geschreven stond, dat het waar was wat de kerk hem voorhield.

Op de middelbare school hield hij zich intensief met de religie bezig. Zo was hij in die tijd lid van enkele godsdienstige schoolverenigingen, zoals de Mariacongregatie en de Missieclub.

Ook was hij actief lid van de St. Vincentiusvereniging en nam hij enthousiast deel aan de Stille Omgang in Amsterdam en aan processies en triduüms.

De godsdienstige opvoeding die hij ontving vertoonde de kenmerken van het Rijke Roomse Leven. Bomans ergerde zich aan de omstandigheid dat de leek in de kerk monddood en inactief was. Het statische geloof beviel hem niet. Hij wilde niet op zijn lauweren rusten, maar graag nadenken en meedenken, kortom een actieve gelovige zijn en zijn geloof naar buiten uitdragen. Als volwassene schreef hij in *Beminde gelovigen* (1970) dat hij als kind geborgenheid en warmte van zijn geloof had ontvangen.

Tijdgenoten van Bomans die over de eerste twintig jaar van zijn leven hebben geschreven, hebben niet allemaal het imago van hem gevormd dat de schrijver zelf voor het voetlicht wilde brengen. In het algemeen heerst bij hen wel het beeld dat Bomans in de eerste twintig jaar van zijn leven een vrome katholiek was die de geest ademde van het Rijke Roomse Leven. Er was in die tijd bij hem geen existentiële geloofscrisis te bespeuren. Dat is het beeld dat de heterorepresentatie te zien geeft. Zo zien ze hem als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

De generatie na Bomans laat in de postume heterorepresentatie geen eenduidig imago van hem zien. Bepaalde elementen ervan - een ambivalente geloofshouding, heimwee naar het Rijke Roomse leven en de angsten die hij als leerling op de lagere en middelbare school had - corresponderen met zijn autorepresentatie, maar een afstandelijke, emotionele geloofsbeleving komt daarmee niet overeen.

De conclusie die uit het bovenstaande te trekken valt, is dat sommige tijdgenoten van Bomans en de meeste censoren van de generatie na hem een imago van hem hebben geschetst dat niet overeenkomt met zijn posture. Daarmee hebben ze de autorepresentatie van Bomans geweld aangedaan. Het gevolg hiervan is dat bij velen een ander beeld van de jonge Bomans is ontstaan dan hij van zichzelf gevormd heeft. Niet alle recensenten hebben van hem een imago gecreëerd, dat recht doet aan zijn positie als representant van het katholieke auteursstype.

Hoofdstuk 3 (Bomans en het kloosterleven)

Het onderzoek in dit hoofdstuk omvat een periode van ruim veertig jaren: van 1929, toen Bomans' zus Wally kloosterzuster werd, tot aan zijn overlijden in 1971.

Onderzocht wordt hoe de schrijver, als representant van het katholieke auteursstype, in die jaren zijn katholiciteit heeft beleefd en hoe zijn autofiguratie was, dus welk beeld hij in dit opzicht van zichzelf heeft gevormd. Deze onderzoeksvraag is gerelateerd aan het kloosterleven. Het gaat daarbij om het kloosterleven in het algemeen vanaf de jaren dertig tot aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw en om de perceptie van Bomans' eigen kloosterroeping.

Evenals in de andere hoofdstukken wordt deze vraag gevolgd door de vragen welk imago tijdgenoten in die ruim veertig jaar van hem hebben geschetst ten aanzien van het katholicisme en in dit hoofdstuk met name toegespitst op het monastieke bestaan en hoe het beeld van Bomans eruitziet dat door de generatie na hem is ontworpen.

Ook komt de vraag aan de orde of er in die periode een verandering is opgetreden in Bomans' houding tegenover het kloosterleven en wat die mogelijke verandering inhoudt. Tevens is nagegaan of er in de eventuele wijziging in de beeldvorming van de Haarlemse auteur eveneens een kentering is waar te nemen in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype'.

Na een paragraaf over het belang van het kloosterleven voor het beeld van het katholicisme volgt een passage over Joost Laudy die, evenals Bomans, rechten studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en later kloosterling werd.

Het item dat daarna wordt behandeld, is gewijd aan Bomans' kloosterroeping. Net als Laudy kwam Bomans, tussen 1935 en 1937, geregeld bij mevrouw Lizzy Breman-Schouten, die in Laren (N.H.) woonde en een soort bezinningscentrum leidde. Mede door haar toedoen heeft de student enige weken een kloosterbestaan geleid in een Italiaans klooster. Enkele brieven uit die tijd gaan over zijn kloosterroeping. Een van die brieven heeft hij aan zijn vader geschreven. Daarin heeft hij in elf kantjes zijn hele roepingproces uiteengezet. Aan de motieven om in te treden en aan die om uit te treden zijn in dit hoofdstuk enkele pagina's gewijd.

In 1950 schreef Bomans op indringende wijze *Een halve eeuw Trappistenleven* waarin de chroniqueur de geschiedenis van de eerste vijftig jaar van het bestaan van de Zundertse trappistenabdij Maria Toevlucht te boek heeft gesteld.

Er komen vervolgens enkele columns aan de orde die betrekking hebben op het kloosterleven evenals de hoofdstukken in *In de kou* en *Van dichtbij gezien* die daarover gaan. Op het eind van Hoofdstuk 3 komen de autorepresentatie van Bomans ten aanzien van het monastieke leven aan bod en tevens de kentering in de beeldvorming van anderen over 'het katholieke schrijverstype'.

De laatste paragrafen betreffen het imago dat tijdgenoten en de generatie na Bomans hebben geschetst van zijn verhouding tot het katholicisme en meer specifiek van zijn mening over het kloosterleven.

Uit het onderzoek is komen vast te staan dat Bomans in 1950, toen hij de kroniek van het trappistenklooster in Zundert schreef, veel bewondering en waardering had voor het kloosterleven en dat hij daar toen kritiekloos tegenover stond. In 1957 ontstond er bij hem enige kritiek op het gebedsleven in die abdij. In 1966 verhardde die zich en betrof deze de vormveranderingen in het monastieke bestaan. In 1969 bekritiseerde de Bloemendaalse auteur de essentie van het kloosterleven en in 1970 verwierp hij het. Hij was toen van mening dat je de blijde boodschap beter in de wereld kunt uitdragen dan binnen de muren van een klooster.

Over de perceptie van zijn eigen kloosterroeping zei hij, dat hij na een verblijf van enkele weken in het Italiaanse klooster Monte Oliveto de abdijdeur zonder spijt of rancune achter zich had dichtgetrokken en dat hij het er heerlijk had gevonden en er gelukkig was geweest.

In 1970 dacht hij genuanceerder over zijn vroegere roeping. De geloofszekerheid was bij hem verdwenen en hij was een kritische twijfelaar geworden, dit in tegenstelling tot zijn kloosterzus en -broer die nog steeds in grote zekerheid leefden. Op die manier heeft hij zijn autorepresentatie vorm gegeven, en, als vertegenwoordiger van de katholieke letterkunde,

het katholicisme in de samenleving tegenwoordig gesteld en getuigd van zijn visie op het kloosterbestaan.

Bij de katholieke auteurs is er ruwweg tussen de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig een verandering opgetreden in de opstelling tegenover het geloof. De katholieke letterkunde verloor haar belangrijke positie in het culturele leven en verdween tenslotte zo goed als geheel. Bij Bomans echter behield het geloof een hoge prioriteit. In dit opzicht week hij in de laatste decennia van zijn leven af van anderen die het katholieke auteursstype vertegenwoordigden. De geloofszekerheid en geloofsrust waren overigens ook voor hem voorgoed voorbij. De heterorepresentatie en postume heterorepresentatie laten in zijn totaliteit niet het geëigende beeld zien van de auteur die bij uitstek het katholieke schrijverstype vertegenwoordigde.

Overzien we het imago van Bomans dat zowel door tijdgenoten als door latere recensenten is gevormd, dan valt op dat het gros van hen elementen heeft aangedragen die passen in Bomans' posture. Critici met afwijkende meningen zijn duidelijk in de minderheid.

Dat de heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie in zijn totaliteit niet het geëigende beeld hebben getoond van de auteur die bij uitstek het katholieke schrijverstype vertegenwoordigde, heeft als consequentie dat de buitenwacht niet het juiste posture van hem te zien kreeg.

Hoofdstuk 4 (Bomans' imago als onafhankelijk katholiek)

De onderzoeksperiode in dit hoofdstuk omvat de jaren 1926 tot en met 1971. Het eerste jaartal markeert het begin van Bomans' middelbareschooltijd en 1971 is het jaar waarin hij overleed.

De centrale vraag is of er bij hem sprake is van een onafhankelijke instelling op godsdienstig gebied en hoe die mogelijke instelling zich openbaarde. Deze vraag wordt beantwoord in het licht van zijn positie als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype. Tevens wordt onderzocht of er in die vijfenveertig jaar verandering is ontstaan in die eventuele onafhankelijkheid. Evenals in de vorige en volgende hoofdstukken wordt ook onderzocht welk beeld tijdgenoten van Bomans en de generatie na hem van hem hebben geschetst als katholiek auteur.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt.

Na de inleiding volgt informatie over de positie van de dissidente gelovigen in de periode 1926-1971. Vervolgens ga ik in paragraaf 3 in op de vraag of Bomans een onafhankelijke instelling had op profaan gebied en zo ja waarin die zich manifesteerde. Daarna volgt, in paragraaf 4, een tussentijdse balans. Paragraaf 5 is gewijd aan de onafhankelijkheid op godsdienstig gebied. In paragraaf 6 wordt een aantal columns over kerk en geloof besproken waarin die geloofshouding zichtbaar is gemaakt. In de paragrafen 5 en 6 komt de autorepresentatie van Bomans aan de orde. In het volgende onderdeel wordt het beeld geschetst dat anderen over Bomans als onafhankelijk katholiek hebben gevormd. Tenslotte bespreek ik de consequenties voor het beeld van hem als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype.

Het oordeel van Bomans' tijdgenoten komt niet in alle opzichten overeen met het traditionele beeld van 'het katholieke schrijverstype' zoals dat heerste in de jaren vóór het Tweede Vaticaans Concilie en het Pastoraal Concilie. In het algemeen heerst bij hen wel de overtuiging dat hij nauw betrokken was en bleef bij het geloof, ook bij de veranderingen na de beide concilies in de jaren zestig.

Een enkeling oordeelt dat Bomans 'in de kou' stond, omdat hij, mede door zijn godsdienstige opvoeding, is opgegroeid buiten de geloofswarmte en buiten de warmte van het volle, het echte leven.

De heterorepresentatie laat tevens zien, dat 'moeten' voor hem in principe onaanvaardbaar was en dat hij het geloof steeds kritischer ging bekijken waarbij hij zich losmaakte van tijdgebonden vormen. Dat onaanvaardbare 'moeten', het vrij en onafhankelijk willen handelen, wordt door verscheidene tijdgenoten vermeld. Benadrukt wordt dat hij zijn eigen geloofsbelijdenis nieuwe inhoud wilde geven en, door zijn kritische geest, niet klakkeloos wilde opdreunen wat hem te geloven werd voorgehouden. Hij wilde, zo wordt gezegd, ontsnappen aan de dwangbuis van verplichtende verbintenissen, dus vrij en onafhankelijk zijn.

De veranderingen die na het Tweede Vaticaans Concilie plaatsvonden, hadden ook hun weerslag op de katholieke auteurs, op het katholieke schrijverstype. Zij namen een andere geloofshouding aan en ademden de nieuwe geest.

Niet alle censoren van de generatie na Bomans hebben een reëel beeld gegeven van het posture van hem en zijn godsdienstig oeuvre. Sommigen tonen derhalve een vertekend imago van de auteur. Zo wordt er gezegd dat de Haarlemse schrijver alleen oog had voor de randverschijnselen van het geloofsleven en niet voor de geloofsinhoud en dat hij geen geestdriftige verdediger was van zijn geloof. Ook wordt de mening verkondigd dat er na de beide concilies bij hem geen verandering te bespeuren was in geloofszaken en dat hij positief bleef spreken en schrijven over het kerkelijk instituut.

De conclusie die uit de opinies van de generatie na Bomans te trekken valt, is dat er in het algemeen een imago van hem is gevormd dat parallel loopt aan zijn autorepresentatie, maar dat een minderheid van de latere critici een afwijkend beeld van hem oproept.

Dit alles heeft consequenties voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteurstype.

Hij geeft in de onderzochte periode in religieus opzicht een ander beeld te zien dan dat van de doorsneekatholiek. De schrijver stond anders tegenover de kerk dan de meeste katholieken. Bij het grote publiek bestond van hem het beeld van een flierefluiter en een humorist die problemen in het algemeen lichtvoetig en oppervlakkig behandelde. Het beeld van de serieuze auteur, de polemist die tal van vraagstukken, ook op godsdienstig terrein, met kennis van zaken en vaak moraliserend behandelde, bestond bij de meerderheid niet.

Bij de meeste Nederlanders, onder wie veel katholieken, heerste de mening dat Bomans als gelovige een conservatieve instelling had. Waarschijnlijk kwam dit door de omstandigheid dat hij erg gehecht was aan traditie. Traditionalisme is echter geen equivalent van conservatisme.

Het beeld van hem als zoeker naar de bron, naar het begin van de christenheid, waarbij hij het katholicisme wilde ontdoen van alles wat niet wezenlijk tot het geloof behoorde, omdat dit de essentie ervan verduisterde, had het grote publiek niet van hem. In het nationale geheugen bleef hij voortleven als de doorgaans oppervlakkige, humoristische, olijke, soms oubollige auteur om wie je kon lachen. Het beeld van de doodernstige humorist kon hij op de meeste lezers en kijkers niet overbrengen. Bomans paste daarom niet in het beeld van de conventionele katholiek, wat met name in de jaren zestig duidelijk werd.

Hoofdstuk 5 (Bomans als conservatieve en progressieve katholiek)

Het onderzoek concentreert zich in dit hoofdstuk op de jaren 1945 tot en met 1971. Deze keuze is niet arbitrair. In 1943 heeft Bomans zijn universitaire studie afgebroken in verband met de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij is toen naar Haarlem verhuisd en is in 1945 begonnen aan de opbouw van zijn maatschappelijke carrière. In zijn godsdienstige geschriften die vanaf die tijd tot aan zijn overlijden verschenen, had zijn opstelling een neutraal, conservatief, progressief of ambivalent karakter.

De vraag of hij moet worden gezien als een conservatieve of progressieve katholiek, wordt beantwoord in het kader van het katholieke auteurschap waar hij een vertegenwoordiger van was.

In dit hoofdstuk worden de volgende vragen beantwoord.

Hoe is Bomans' religieuze stellingname in de voorliggende kwarteeuw geweest? Is er in die opstelling in de loop der tijd verandering opgetreden of is er sprake van consistentie in zijn geloofshouding? Welk beeld hebben tijdgenoten en latere recensenten van hem gevormd met betrekking tot die geloofshouding?

Na de beantwoording van deze vragen zal de kernvraag in deze dissertatie: Hoe presenteerde Bomans zich als vertegenwoordiger bij uitstek van het katholieke schrijverstype? weer een stukje dichterbij de ultieme oplossing komen.

De volgende onderdelen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Na de inleiding en een paragraaf over het Nederlands katholicisme tussen 1945 en 1962 - het begin van het Tweede Vaticaans Concilie - worden de beide concilies uit de jaren zestig aan de orde gesteld. De hoofdmoot wordt gevormd door een beschrijving van de manier waarop Bomans in de te onderzoeken periode tegenover de ontwikkelingen in het katholicisme stond. Vervolgens wordt er een paragraaf gewijd aan de vraag hoe anderen (tijdgenoten en latere critici) over hem dachten en schreven als ambivalent, conservatief of progressief katholiek. Tenslotte worden de consequenties besproken die deze opinies hebben gehad voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke schrijverstype.

Bomans liet zich in geloofsaangelegenheden in het algemeen leiden door gevoels- en verstandelijke argumenten. Daarom is hij zowel een conservatieve als een progressieve gelovige. Die tweeslachtigheid uitte zich in het aanvaarden van de veranderingen na de beide concilies, waarbij hij het verdwijnen van het voorconciliaire katholicisme betreunde.

Een constante factor in zijn autorepresentatie is het ingaan tegen de doxa, het gangbare denken. Zo noemde hij de massale geloofsafval 'verheugend' en de leegloop van kerken en kloosters 'een verblijdende gedachte'.

Hij is niet altijd consistent geweest in zijn geloofsopvattingen. Een duidelijke evolutie in zijn houding is in de ruim vijftientwintig jaar niet aanwezig.

Tijdgenoten van Bomans hebben niet allemaal dezelfde ideeën over de richting die hij is ingeslagen na de beide kerkvergaderingen in de jaren zestig. In hun heterorepresentatie gaat het zowel over progressiviteit als over conservatisme en ambivalentie. Het merendeel van de contemporains ziet hem echter als een progressieve gelovige.

Latere auteurs en critici, die samen de postume heterorepresentatie hebben gevormd, laten alle drie bovengenoemde opties voor Bomans' geloofshouding zien. De meer deskundige beoordelaars, de 'rijpe' bronnen, benadrukken zijn heimwee naar het verleden. Minder competente bronnen opteren voor een ambivalente positiebepaling inzake de kerkelijke veranderingen in de jaren zestig. Weer andere critici laten een progressieve opstelling van Bomans zien.

Uit het bovenstaande is de volgende conclusie te trekken.

Bomans heeft, als representant bij uitstek van het katholieke auteurstype, de veranderingen in de kerk wel aanvaard, maar vaak met pijn in het hart. De strijd tussen progressiviteit en conservatisme heeft bij hem geleid tot een ambivalente geloofshouding. Met deze instelling heeft hij zich gepresenteerd en heeft hij getuigd van zijn geloof. Op die manier heeft hij een doel nagestreefd in het tekensysteem van de maatschappelijke realiteit, een doel dat in dienst stond van de r.-k. kerk.

Het bovenstaande heeft consequenties gehad voor het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteurstype.

In het laatste decennium van zijn leven is zijn geloofshouding duidelijk veranderd: hij werd kritischer en twijfelachtiger. Hij bleef echter een strijdbare gelovige voor wie de godsdienst erg belangrijk was. Wel stond hem een ander doel voor ogen. Het beeld van de katholieke auteur die het geloof coûte que coûte verdedigde, veranderde in dat van een zeer kritische schrijver die met zijn vele twijfels het institutionele geloof de rug had toegekeerd en een onbedwingbare behoefte had terug te keren naar de wortels van het geloof. Hij was gebiologeerd door de figuur van Christus en wilde dichter komen 'bij een gestalte die steeds verder van ons verwijderd raakt.'

Door zijn tegendraads denken vormde Bomans als representant van het katholieke auteurstype een ander beeld van de geloofsontwikkeling dan andere katholieke auteurs. Hierdoor had hij een optimistische kijk op de godsdienst, iets wat anderen misten. Dit beeld van hem is niet door iedere censor helder en waarheidsgetrouw naar buiten gebracht.

Hoofdstuk 6 (Bomans als twijfelende katholiek)

Het onderzoek in dit hoofdstuk omvat de periode van 1962 tot en met 1971. Het jaartal 1962 markeert het begin van het Tweede Vaticaans Concilie en op 22 december 1971 overleed Bomans.

De onderzoeksvragen die aan de orde komen, zijn de volgende.

Wanneer begonnen bij Bomans de geloofstwijfels en -onzekerheden en aan welke geloofspunten twijfelde hij met name? Is er in zijn scepticisme een ontwikkeling, respectievelijk een verandering waar te nemen? Wat zeggen tijdgenoten en de generatie na Bomans over zijn vragen, twijfels en onzekerheden? Zijn er in de geloofshouding van Bomans en in die van anderen veranderingen ontstaan waardoor de beeldvorming over 'het katholieke schrijverstype' er anders is gaan uitzien?

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd.

Na de Inleiding volgt er een paragraaf over het begrip twijfel. Vervolgens geef ik een karakteristiek van het zesde decennium der twintigste eeuw in Nederland op profaan en religieus gebied. In paragraaf 4 wordt in het kort meer specifiek ingegaan op de godsdienstige situatie in ons land in die jaren. Daarna volgt er een passage waarin de verhouding van Bomans tot de kerk centraal staat. Vervolgens wordt, in paragraaf 6, aandacht geschonken aan zijn geloofstwijfels en -onzekerheden. Daarna wordt kort aandacht geschonken aan het boek *De dood van Jezus* van Joel Carmichael. De vraag hoe Bomans dacht over in de kerk blijven of er uittreden wordt in paragraaf 8 behandeld. Hierbij worden ook de opvattingen van 'anderen' weergegeven. In paragraaf 9 geef ik een samenvatting van de heterorepresentatie, de postume heterorepresentatie en de autorepresentatie van Bomans als twijfelende katholiek. Paragraaf 10 is gewijd aan de consequenties van het beeld van Bomans als representant van het katholieke auteursstypet. Het hoofdstuk eindigt met een beschouwing waarin mijn commentaar staat op de meningen van critici over Bomans als twijfelende katholiek en waarin tevens de eindconclusie wordt geformuleerd.

Hoewel Bomans met name in het laatste decennium van zijn leven als het ware werd belaagd en gekweld door geloofstwijfels, vond hij het katholicisme een vanzelfsprekend onderdeel van zijn kunstenaarsbestaan. Hij representeerde, duidde en bekritiseerde de leer en de praktijk van de katholieke kerk. Hij gaf stem aan wat er in de tijdgeest op godsdienstig gebied aan de hand was en werd de spreekbuis van veel gelovigen, die net als hij, steeds minder zekerheden overhielden. Hij voelde mee met geloofsgenoten die moeite hadden met alle veranderingen in de kerk in de jaren zestig, maar deelde in het algemeen hun standpunt niet. Voor de buitenwacht heeft hij ook het beeld doen ontstaan van een schrijver die grote affiniteit had met het evangelie. De bijbel bevat, zo zei hij, woorden van jenseits en daar ging hij respectvol mee om. Aan die woorden twijfelde hij niet. Ofschoon hij een grote veneratie had voor de figuur van Jezus, twijfelde hij sterk aan diens godheid.

Ondanks al zijn vragen, twijfels en onzekerheden heeft Bomans het geloof niet verloren. Hij zei dat 'dat kleine restje dat je overlaat, [...] natuurlijk in die twijfel een enorme authenticiteit krijgt.' Hij wilde in de kerk blijven, maar als instituut had die kerk voor hem afgedaan.

Tijdgenoten van Bomans zagen hem als een overtuigde gelovige met liefde voor en kritiek op de kerk. In hun heterorepresentatie komt ook tot uiting, dat de auteur de vernieuwingen na de beide kerkvergaderingen als een loutering zag en dat hij lange tijd verbitterd was over zijn

geloof. In hun imago van Bomans komt tevens naar voren, dat het zich bezinnen op het evangelie te prefereren is boven de kerk de rug toekeren en voorts benadrukken de contemporains de twijfels en onzekerheden bij hem.

De postume heterorepresentatie geeft het volgende beeld te zien.

In de jaren zestig werd Bomans - dat is de algemene tendens - overmand door steeds toenemende geloofstwijfels en -onzekerheden. Er bestaat geen unanimitéit over de vraag of hij de kerk verliet of binnen de kerk bleef. Ondanks de vele worstelingen met het geloof bleef hij volgens een aantal latere recensenten katholiek. Ook heeft de generatie na Bomans het beeld gevormd dat hij grote waarde hechtte aan het evangelie. De godsdienstige veranderingen konden zorgen voor een loutering, een uitzuivering waardoor er een nieuwe conceptie zou kunnen ontstaan.

Uit dit alles is de conclusie te trekken dat naarmate de tijd vorderde er bij Bomans meer twijfels ontstonden. Deze conclusie wordt in het algemeen ook door tijdgenoten van de schrijver getrokken. Een aantal actoren van de generatie na Bomans heeft eveneens de nadruk gelegd op zijn vragen, twijfels en onzekerheden.

De heterorepresentatie en de postume heterorepresentatie hebben consequenties voor het beeld van Bomans als vertegenwoordiger van het katholieke auteursstype. Zijn autorepresentatie correspondeerde niet helemaal met het oordeel van tijdgenoten en latere auteurs en critici. Veel recensenten van zijn werk legden, voor en na zijn overlijden, de nadruk op zijn twijfels, maar een aantal critici meent ook, dat hij de kerk en het geloof verlaten heeft en daarmee hebben ze een verkeerd imago geschetst. Dat beeld komt namelijk niet overeen met zijn zelfrepresentatie.

In het algemeen hebben 'anderen' te weinig aandacht geschonken aan zijn positieve geloofshouding, zijn zoektocht naar de bron van het geloof en aan de plaats die Christus in zijn leven innam. Daardoor is er een onvolledig en vertekend beeld van hem ontstaan.

De conclusie die uit alle hoofdstukken getrokken kan worden, is dat Bomans is opgekomen voor het katholieke volksdeel in het culturele en maatschappelijke leven. Hij heeft een stuk geschiedenis van de katholieke kerk geschreven en vervulde daarmee de rol van cultuurdrager in Nederland van circa 1930 tot en met 1971. Zijn oeuvre op godsdienstig gebied heeft de status van essentieel cultuurmonument gekregen en behoort tot het cultureel erfgoed.

SUMMARY

Although Bomans primarily belongs to the literary world, this research does not take a literary approach. Because around 49 years after his death in 1971 Bomans's publications on church and religion became an important part of Dutch cultural heritage, this research has taken a cultural-historical approach. The central question of this research concerns how Bomans, as a representative of the Catholic writers, was related to Catholicism.

To answer this question it is important to describe the Catholic developments during his life. i.e. , the period 1913-1971. This research thus pays attention to the Rich Roman Life, that had its peak between the years 1910 and 1940, when the Catholic culture showed an unprecedented growth, the Episcopal Mandement from 1954, and both councils in the 1960s, i.e. , the Second Vatican Council (1962-1965) and the Pastoral Council of the Dutch church province (1966-1970). The consequences of these developments for the Catholic population in the Netherlands are amply discussed.

The central research question is divided into three subquestions:

- 1 How did Bomans present himself as a representative par excellence of the Catholic writer's type? (auto-representation).
- 2 What image of Bomans did his contemporaries sketch of him with regard to Catholicism? (hetero-representation).
- 3 What image of Bomans did the generation after Bomans form of him as a Catholic author? (posthumously hetero-representation).

The standard writer's image of Bomans

Bomans was a nearly inscrutable human being. He considered exhibitionism of his inner life taboo, although at the end of his life, he did reveal a tiny bit of that shielded inner life. In Bomans, there was a constant struggle between his extraverted needs and his introvert (contemplative) disposition. Outwardly he acted confidently, but inwardly he felt a constant sense of uncertainty and unease. In essence, he was a lonely person with very strong emotions. Throughout his life he has lived under great stress that resulted from his enormous drive to proof himself.

Attempts to get to know Bomans' deeper feelings were doomed to failure. Van Dieren has expressed this metaphorically, when he says: 'The ladders were too short to look him in the eye, and those who did manage to do so, experienced how he himself turned those ladders back - forbidden access.'⁹²¹

In his non-fiction texts, Bomans wanted to create an image of himself as a serious writer who treated all sorts of things - including religious ones - often in a reasoned, relativizing and humorous way, but his wider circle of readers formed the image of a humorous, occasionally old-fashioned author, who was often regarded as a clown. He often could not convey his own representation.

---

⁹²¹ Bomans, G. 1972(c), 140.

In this study, the focus is on Bomans as representative of the Catholic writers type, which is 'the collective dimension of author positioning and image formation.'⁹²² Bomans created his written and oral texts about faith as a Catholic literator, as a practitioner of 'Catholic literature'. His oeuvre often had an extra-literary goal. This means that he pursued a goal in the sign system of social reality. That goal was in the service of the Roman Catholic Church and could for example be representing, propagating or defending the doctrine and/or the practice of the Catholic Church.

In the Catholic journal *Roeping*, which first appeared in 1922, Gerard Bruning wrote in the opening issue under the title 'Het apostolaat van den katholieken kunstenaar': 'Art, born from Catholic principles, has a vocation to fulfill in society.'⁹²³

This also applies to the work of Bomans. Like other Catholic authors, he wanted to present Catholicism in Dutch society through this 'Catholic literature' and he wanted to share his faith. The writer wanted to stand up for the Catholic part of Dutch society in the Dutch cultural and social life.

A wide variety of sources has been used in this study, which can be grouped into three different types of sources: printed and non-printed sources, archival research, and interviews. The research thus takes three perspectives but in all cases, the interpretation of the sources takes place in its historical context.

Research was also carried out on the temporal stratification in the consulted sources. Particularly, the question is investigated whether statements by Bomans as a pupil in secondary school, as a student, as a young adult and at an advanced age are always the same or that changes can be observed.

Until the Second Vatican Council, Bomans' faith was fairly strong. The doubts and uncertainties that he had until then, that is until the beginning of the sixties, did not pose a real threat to his faith. However, especially in the second half of the sixties much changed, which led to unrest, doubt, and uncertainty regarding his faith. Then, he also started a search for the essential things of his faith.

In answering the research questions set out in each chapter, three angles were assumed. That is in the first place Bomans' auto-representation: the image that he has formed of himself through his work, as well as through his actions in the public domain and through his oral statements and his conduct. Second, the hetero-representation: the image that actors such as reviewers, journalists, readers and listeners have created of Bomans. Third, the posthumous hetero-representation: this concerns the judgment that actors gave of Bomans after his death.

The structure of the dissertation

---

⁹²² Boven, E. van en P. Verstraeten (red.) 2016, 11.

⁹²³ Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' In: Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg* 1988, 168.

After an introductory chapter, there are five topics at the center of this study. In Chapter 2 this is the Rich Roman Life, in Chapter 3 the monastic life, in Chapter 4 Bomans' image as an independent Catholic, in Chapter 5 Bomans as a conservative and progressive Catholic, and in Chapter 6 Bomans as a doubting Catholic.

Chapter 1 (General introduction)

First I discuss a piece of cultural history of the twentieth century. Section 2 is devoted to a short biography of Bomans. Then a sketch is given of Catholicism in the years 1910-1970, after which the standard author's image of Bomans is described. In section 5 attention is given to various types of authors. Subsequently, the research question and the theoretical framework of the research are presented. In section 7 I describe the terms "Posture" and "Imago". The introduction ends with information about the sources used and the research methodology.

Below, the research questions, the most important results and conclusions of the Chapters 2-6 are given.

Chapter 2 (Bomans and the Rich Roman Life)

This chapter deals with the period 1913-1933, the years from his birth until the end of his high school years.

The most important research question here is: What was the relationship between Bomans and the Rich Roman Life? Additional questions that are addressed are: What image have contemporaries sketched of him about this relationship and what was the perception of this relationship of the generation after Bomans? In addition, the following questions are also discussed: In his youth, did Bomans have a religious education that reflected the characteristics of the Rich Roman Life? In the first two decades of his life, is there doubt or criticism of the doctrine of faith and practice of faith? If so, what image did the author himself want to leave behind?

Subsequently, a large number of characteristics of the Rich Roman Life are listed.

The youthful Bomans was highly sensitive to the appearance of the faith that also played an important role in worship. He also received a lot of heat of faith in primary and secondary school, but the faith also caused him great fear.

He was very interested in his faith and felt safe and secure in it.

As a young man, Bomans had no great doubts about faith, although he wondered why it was not written in the clouds with large, indelible letters that what the Church told him was true. At secondary school he was intensively involved with religion. At the time, he was a member of a number of religious school associations, such as the Maria Congregation and the Mission Club. He was also an active member of the St. Vincent Association and enthusiastically participated in the Stille Omgang in Amsterdam and in processions and the Triduum Sacrum. The religious education he received displayed the characteristics of the Rich Roman Life. Bomans was annoyed by the fact that the layman in the church was silenced and inactive. He did not like the static faith. He did not want to rest on his laurels, but wanted to think and

think along, in short, to be an active believer and to express his faith to the outside. As an adult, he wrote in his novel *Beminde gelovigen* (1970) that as a child he had received security and warmth from his faith.

Contemporaries of Bomans who have written about the first twenty years of his life did not all form the image of him that the writer wanted to convey. In general, the idea prevailed among them that in the first twenty years of his life, Bomans was a devout Catholic who breathed the spirit of the Rich Roman Life. He did not show signs of an existential belief crisis at that time. That is the image that the hetero-representation presents. These contemporaries see him as a representative of the Catholic author type.

The post-Bomans generation does not show a clear image of him in the posthumous hetero-representation. Certain elements of it - an ambivalent attitude to religion, a nostalgia for the Rich Roman Life and the fears he had as a student in primary and secondary school - correspond to his auto-representation, but a distant, emotionless belief experience does not correspond to this.

The conclusion that can be drawn from the above is that some contemporaries of Bomans and most reviewers of the generation after him have sketched an image of him that does not correspond to his posture. With this they have harmed Bomans' auto-representation. The consequence of this is that many people have a different image on the young Bomans than he has formed of himself. Not all reviewers have created an image of him that does justice to his position as a representative of the Catholic author type.

Chapter 3 (Bomans and the monastic life)

The research in this chapter covers a period of more than forty years: from 1929, when Bomans' sister Wally became a sister in a monastery, until his death in 1971.

This chapter investigates how the writer, as a representative of the Catholic author type, experienced his Catholicity in those years and what his auto-representation was, in other words, what image he had of himself in this regard. This research question is related to monastic life. This concerns monastic life in general from the 1930s to the beginning of the 1970s and the perception of Bomans' own convocation.

As in the other chapters, this question is followed by the questions of what image Bomans' contemporaries have painted of him in relation to Catholicism of those more than forty years, with a particular focus on monastic life, and what image of Bomans was sketched by the generation after him.

Moreover, the question is investigated whether there has been a change in Bomans' attitude towards monastic life during that period and what that possible change entails. Additionally, it was investigated whether a possible change in the image of the Haarlem author could also be observed in the image of others about "the Catholic writer type".

After a section about the importance of monastic life for the image of Catholicism follows a passage about Joost Laudy who, like Bomans, studied law at the University of Amsterdam and later became a monk.

The subsequent-section is devoted to Bomans' convocation. Similar to Laudy, Bomans regularly visited, between 1935 and 1937, Mrs. Lizzy Breman-Schouten, who lived in Laren (N.H.) and ran a sort of reflection center. Partly because of her actions, the student led a monastic life in an Italian monastery for several weeks. A few letters from that time deal with his convocation. He wrote one of those letters to his father. In it he explained his entire calling process in eleven pages. This chapter describes his motives for entering and for exiting the monastery.

In 1950, Bomans wrote a penetrating history of the first fifty years of the existence of the Zundert Trappist abbey Maria Toevlucht in *Een halve eeuw Trappistenleven*.

Subsequently, a number of columns are discussed that relate to the monastic life as well as the chapters in *In de kou* and *Van dichtbij gezien* that relate to that.

At the end of Chapter 3 the auto-representation of Bomans with regard to monastic life is discussed and also the turning point in the image of others about "the Catholic writer type". The last sections concern the image that contemporaries and the generation after Bomans have outlined of Bomans' relationship to Catholicism and, more specifically, of his opinion about monastic life.

My research has shown that Bomans in 1950, when he wrote the chronicle of the Trappist monastery in Zundert, had a great deal of admiration and appreciation for monastic life and that he did not show any critical opposition to it. In 1957 he became critical of prayer life in that abbey. In 1966 this criticism increased and concerned the changes in form in monastic life. In 1969 the Bloemendaal author criticized the essence of monastic life and in 1970 he rejected it. He was then of the opinion that the happy message is better spread in the world than within the walls of a monastery.

Regarding the perception of his own convocation, he said that after a few weeks' stay at the Monte Oliveto monastery in Italy, he had closed the abbey door without regret or resentment and that he had enjoyed living and had been happy there.

In 1970 he thought more nuanced about his former calling. His certainty of faith had disappeared and he had become a critical doubter, this was in contrast to his monastic sister and brother who still lived in great certainty. In this way he shaped his auto-representation, and, as a representative of Catholic literature, presented Catholicism in society and testified to his vision on monastic life.

Among the Catholic authors, there was roughly a change in the attitude towards the faith between the 1950s and the first half of the 1960s. Catholic literature lost its important position in cultural life and finally virtually disappeared. In Bomans' writing, however, faith remained a high priority. In this respect, he deviated in the last decades of his life from others who represented the Catholic author type. Nevertheless, also for him, the certainty of faith and peace of faith had disappeared. The hetero-representation and posthumous hetero-representation as a whole do not show the typical image of the author who pre-eminently represented the Catholic writer type.

If we look at the image of Bomans that was formed by both contemporaries and later reviewers, it is striking that the majority of them has suggested elements that fit in with Bomans' posture. Critics with different opinions are clearly in the minority.

The fact that the hetero-representation and the posthumous hetero-representation as a whole have not shown the typical image of the author who pre-eminently represented the Catholic writer type, has the consequence that the outside world was not shown the correct posture by him.

Chapter 4 (Bomans' image as an independent Catholic)

The research period in this chapter covers the years 1926 to 1971. The first year marks the beginning of Bomans' high school and 1971 is the year in which he died.

The central question is whether he has an independent religious position and how that potential position revealed itself. This question is answered in the light of his position as a representative of the Catholic writer type. Moreover, I investigated whether there has been a change in that potential independence over those forty-five years. As in the previous and following chapters, it is also investigated what image contemporaries of Bomans and the generation after him painted of him as a Catholic author.

The structure of this chapter is as follows.

The introduction is followed by a section on the position of the dissident believers in the period 1926-1971. Next, section 3 discusses the question whether Bomans had an independent position regarding secular matters and, if so, how this manifested itself. This is followed by an interim assessment in section 4. Section 5 is devoted to religious independence. Section 6 discusses a number of columns about church and faith in which that attitude of faith shines through. In sections 5 and 6, Bomans' auto-representation is discussed. The subsequent section outlines the image that others have formed of Bomans as an independent Catholic. Finally, I discuss the consequences for the image of him as a representative of the Catholic author type.

The judgment of Bomans' contemporaries does not in all respects correspond to the traditional image of 'the Catholic writer type' that prevailed in the years before the Second Vatican Council and the Pastoral Council. In general there is a conviction among them that he was and remained closely involved with the faith, also with the changes after the two councils in the sixties.

Some people judge that Bomans was 'in the cold' because, partly due to his religious education, he grew up outside the warmth of faith and outside the warmth of the full, real life.

The hetero-representation moreover shows that 'have to' was in principle unacceptable to him and that he began to look more critically at faith and that he detached himself from time-bound forms. That unacceptable 'have to', wanting to act freely and independently, is mentioned by several contemporaries. It is emphasized that he wanted to give new meaning to his own confession of faith and, because of his critical mind, did not want to unthinkingly repeat what he was told to believe. He wanted, it is said, to escape the strait jacket of obligatory commitments, so to be free and independent.

The changes that took place after the Second Vatican Council also had an impact on the Catholic authors, on the Catholic writer type. They took on a different attitude towards faith and breathed the new spirit.

Not all reviewers of the generation after Bomans gave a realistic picture of the posture of Bomans and his religious oeuvre. Some showed a distorted image of the author. For instance, it was said that the writer from Haarlem only paid attention to the peripheral phenomena of the faith and not to the content of the faith and that he was not a passionate defender of his faith. The opinion is also being expressed that after the two councils there was no change in faith in him and that he continued to speak and write positively about the church institution.

The conclusion that can be drawn from the opinions of the generation after Bomans is that in general an image has been formed of him that is in agreement to his auto-representation, but that a minority of the later critics draw a different picture of him.

All this has consequences for the image of Bomans as a representative of the Catholic author type.

In the period under review, his view of religion differs from the average Catholic. The writer's attitude towards the church was different from most Catholics. Among the general public there was the image of a slacker and a humorist who dealt with problems in a light-hearted and superficial way. The image of the serious author, the polemist who dealt with numerous issues, including religious, with knowledge and often moralizing, did not exist with the majority.

Most Dutch people, including many Catholics, believed that Bomans had a conservative attitude as a believer. This was probably due to the fact that he was very attached to tradition. However, traditionalism is not an equivalent of conservatism.

The general public did not have the image of him as a seeker of the source, of the beginnings of Christianity, in which he wanted to rid Catholicism of everything that did not essentially belong to faith, because this obscured the essence of it. He continued to live in national memory as a usually superficial, humorous, funny, and sometimes old-fashioned author who made you laugh. He could not convey the image of the deadly serious humorist to most readers and viewers. Bomans therefore did not fit the image of the conventional Catholic, which became clear especially in the 1960s.

Chapter 5 (Bomans as conservative and progressive Catholic)

The research in this chapter focuses on the years 1945 to 1971. This choice is not arbitrary. In 1943, Bomans discontinued his university studies due to developments related to the Second World War. He then moved to Haarlem and started building his social career in 1945. In his religious writings that appeared from that time onwards until his death, his attitude was neutral, conservative, progressive or ambivalent.

The question whether he should be seen as a conservative or progressive Catholic is answered in the context of the Catholic authorship of which he was a representative.

The following questions are answered in this chapter.

What was Bomans' religious position in the preceding quarter century? Has that attitude changed over time or is there consistency in his attitude to faith? What image did his contemporaries and subsequent reviewers have of him with regard to that attitude of faith? After answering these questions, the key question in this dissertation: How did Bomans present himself as a representative of the Catholic writer type par excellence? will be a bit closer to obtaining an answer.

The following sections are discussed in this chapter.

After the introduction and a section on Dutch Catholicism between 1945 and 1962 - the start of the Second Vatican Council - the two councils from the 1960s are discussed. The main part of the chapter constitutes a description of the way Bomans viewed the developments in Catholicism in the period under investigation. Next, a section is dedicated to the question how others (contemporaries and later reviewers) thought of him and wrote about him as an ambivalent, conservative or progressive Catholic. Finally, the consequences that these opinions have had for the image of Bomans as a representative of the Catholic writer type are discussed.

In religious matters, Bomans was generally guided by emotional and rational arguments. That is why he is both a conservative and a progressive believer. This ambiguity manifested itself in the acceptance of the changes after the two councils, in which he regretted the disappearance of preconiliar Catholicism.

A constant factor in his auto-representation is his going against the doxa, the common thinking. For example, he called the mass apostasy 'gratifying' and the deflation of churches and monasteries 'a happy thought'.

He has not always been consistent in his beliefs. A clear evolution in his attitude has not been present in the 25+ years.

Contemporaries of Bomans do not all have the same ideas about the direction he took after the two church meetings in the 1960s. Their hetero-representation point out his progressivity, and his conservatism and ambivalence. The majority of contemporaries, however, sees him as a progressive believer.

Later authors and reviewers, who together formed the posthumous hetero-representation, show all three options mentioned above for Bomans' attitude to faith. The more expert assessors, the 'mature' sources, emphasize his nostalgia for the past. Less competent sources opt for an ambivalent position determination regarding ecclesiastical changes in the 1960s. Still other critics show a progressive attitude from Bomans.

The following conclusion can be drawn from the above.

As a representative of the Catholic author type, Bomans has accepted the changes in the church, but often with pain in his heart. The struggle between progressivity and conservatism has led to an ambivalent attitude toward faith. With this attitude, he presented himself and testified to his faith. In this way he pursued a goal in the sign system of social reality, a goal that was in the service of the Roman Catholic Church.

The above had consequences for the image of Bomans as a representative of the Catholic author type.

In the last decade of his life, his attitude to religion clearly changed: He became more critical and doubtful. However, he remained a militant believer for whom religion was very important. He did have another goal in mind. The image of the Catholic author who defended his faith at any price changed into that of a very critical writer who, with his many doubts, had turned his back on institutional faith and had an uncontrollable need to return to the roots of faith. He was fascinated by the figure of Christ and wanted to come 'closer to a figure that is getting further and further away from us.'

Because of his contradictory thinking, Bomans, as a representative of the Catholic author type, formed a different picture of the development of faith than other Catholic authors. He had an optimistic view of religion, something that others did not have. This image of him has not been brought out clearly and truthfully by every reviewer.

Chapter 6 (Bomans as a doubting Catholic)

The research in this chapter covers the period from 1962 to 1971. The year 1962 marks the start of the Second Vatican Council and Bomans died on December 22, 1971.

The research questions that are addressed are the following.

When did Bomans start to have doubts and uncertainties regarding his faith, and which beliefs did he in particular doubt? Is there a development or change to be observed in his skepticism? What do contemporaries and the generation after Bomans say about his questions, doubts and uncertainties? Have there been changes in the belief of Bomans and others that have changed the perception of 'the Catholic writer type'?

This chapter is structured as follows.

After the introduction follows a section on the concept of doubt. Next I give a characteristic of the sixth decade of the twentieth century in the Netherlands regarding secular and religious matters. Section 4 briefly deals with the religious situation in our country in those years in more detail. This is followed by a section on the relationship between Bomans and the church. Subsequently, in section 6, attention is paid to his doubts and uncertainties regarding his faith. After that, the book *The death of Jesus* by Joel Carmichael is briefly discussed. The question of how Bomans thought about staying in or leaving the church is dealt with in section 8. Here, the views of 'others' are also discussed. In section 9, I provide a summary of the hetero-representation, the posthumous hetero-representation and the auto-representation of Bomans as a doubting Catholic. Section 10 is devoted to the consequences of the image of Bomans as a representative of the Catholic author type. The chapter ends with my comments on the opinions of reviewers about Bomans as a doubting Catholic; moreover, I formulate the final conclusion.

Although Bomans was attacked and tormented by religious doubts, particularly in the last decade of his life, he considered Catholicism a natural part of his artistic life. He represented, interpreted and criticized the doctrine and practice of the Catholic Church. He voiced what was going on in the religious sphere at the time, and became the voice of many believers

who, like him, had fewer and fewer certainties. He sympathized with fellow believers who struggled with all the changes in the church in the 1960s, but generally did not share their point of view. For the outside world, he also created the image of a writer who had great affinity with the gospel. The Bible contains words of jenseits, he said, and he dealt with these respectfully. He did not doubt those words. Although he had a great reverence for the figure of Jesus, he doubted His deity strongly.

Despite all these questions, doubts and uncertainties, Bomans did not lose his faith. He said that 'that little bit that is left over, [...] of course gets an enormous amount of authenticity in those doubts.' He wanted to stay in the church, but as an institution he dismissed that church.

Contemporaries of Bomans saw him as a convinced believer with love for and criticism on the church. Their hetero-representation also shows that the author saw the innovations after both church meetings as a purification and that he for a long time was bitter about his faith. Their image of Bomans furthermore shows that he preferred reflecting on the gospel to turning his back on the church, moreover his contemporaries emphasize his doubts and uncertainties.

The posthumous hetero-representation shows the following picture.

In the 1960s, Bomans - that is the general trend - became overwhelmed by ever increasing doubts and uncertainties regarding his faith. There is no unanimity as to whether he left the church or stayed within the church. Despite his many struggles with faith, he remained a Catholic according to a number of later reviewers. The generation after Bomans also formed the image that he attached great importance to the gospel. The religious changes could lead to a purification, a purification through which a new conception could arise.

From all this, the conclusion can be drawn that as time progressed, Bomans' doubts increased. This conclusion is generally also drawn by contemporaries of the writer. A number of reviewers from the generation after Bomans have also emphasized his questions, doubts and uncertainties.

The hetero-representation and the posthumous hetero-representation have consequences for the image of Bomans as a representative of the Catholic author type. His auto-representation did not fully correspond with the judgment of contemporaries and later authors and critics. Many reviewers of his work, before and after his death, emphasized his doubts, but a number of critics also thought that he left the church and the faith, and in doing so they sketched the wrong image. That image does not correspond to his auto-representation.

In general, 'others' have paid too little attention to his positive attitude to faith, his search for the source of faith, and the place that Christ took in his life. This has created an incomplete and distorted image of him.

The conclusion that can be drawn from all chapters is that Bomans stood up for the Catholic population in cultural and social life. He has written part of the history on the Catholic Church and thus fulfilled the role of cultural bearer in the Netherlands from around 1930 to

1971. The religious part of his oeuvre has acquired the status of an essential monument and is part of the cultural heritage.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Ongedrukte bronnen

13 november 2008: gesprek met Marc Lindeijer SJ
22 juni 2009: gesprek met mevrouw Bomans-Kluytmans
13 maart 2010: gesprek met mevrouw Erna Kramer
12 februari 2011: gesprek met Herman van Run
20 februari 2011: gesprek met mevrouw Pietsie Bomans
15 november 2013: symposium over 'Bomans en Carmiggelt'
17 september 2016: spreekbeurt van Bert Rebergen over 'Godfried over God'
28 april 2019: gesprek met mevrouw Alison Korthals Altes

Overige ongedrukte bronnen (archieven):

Literatuurmuseum in Den Haag

KDC in Nijmegen

Noord-Hollands Archief in Haarlem

Archief paters jezuïeten Berchmanianum in Nijmegen (thans Leuven)

Archief klooster Mariënhage van de paters augustijnen in Eindhoven

Archief klooster Sint Agatha in Sint Agatha

Gedrukte bronnen en literatuur

- Aarts, J. 'Drie citaten.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 19, nr. 2, 1997: 53-56.
- Aarts, J. 'Het heldere zicht.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 20, nr. 2, 1998: 61-63.
- Aarts, J. 'Het heldere zicht (3)'. In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 21, nr. 1 1999: 34-36.
- Aarts, J. 'Gé Vaartjes en de plekken van herinnering.' In: *Bomans Weekblad*, 26 november 2009.
- Aarts, J. *Met andere maten*. Soest: Uitgeverij Boekscout.nl, 2008.
- Aarts, J. *Drukke tijden: Bomansstudies deel 2*. Soest: Uitgeverij Boekscout.nl, 2009.
- Aarts, J. (red.). *Drukke lezers: Bomansstudies deel 3*. Soest: Uitgeverij Boekscout.nl, 2010.
- Aarts, J. *We worden diep: Bomansstudies 4. Een selectie uit eigen artikelen die in de jaren 2007-2011 verschenen in het Bomans Weekblad*. Soest: Uitgeverij Boekscout.nl, 2012.
- Aarts, J. *De tweede verdieping: Bomansstudies 5. Een selectie uit artikelen die lezers in de jaren 2007-2011 publiceerden in het Bomans Weekblad, samengesteld en van een inleiding en verantwoording voorzien door Jac Aarts*. Soest: Uitgeverij Boekscout.nl, 2013.
- Aerden, S. 'De roomse lach.' In: *HP/De Tijd*, 23 augustus 1996.
- Akkermans, T. , S. Stuurman, red. *De zondige Rivièra van het katholicisme: Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam: Uitgeverij SUA, 1985.

- *Algemene Winkler Prins*. Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1957 en 1960.
- Anbeek, T. en J. Bank. 'Verzuilde literatuur: Een verkenning.' In: *Nederlandse letterkunde I* (1996), nummer 2, 125-137.
- Andreas, B. 'Gesprekken met Jan en Godfried Bomans.' In: *Accent Amsterdam*, 22 december 1973.
- Bak, C. en P. Geurts. 'Pater Borromaeus de Greeve ofm (1875-1947): Feestredenaar van de katholieke emancipatie.' In: *Trajecta 2* 1993: 245-259.
- Bakker, J.-H. 'De "eerste" bekende Nederlander.' In: *BN DeStem*, 21 juni 2002.
- Baptista, Joannes pater. 'Herinneringen aan Godfried.' Godfried Bomans Genootschap, 12 december 1978.
- Becker, J. , R. Vink. *Secularisatie in Nederland, 1966-1991: De verandering van opvattingen en enkele gedragingen.* 's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij bv, 1994.
- Berendse, F. 'Ooms en Tantes: Het voorgeslacht van Godfried Bomans deel II.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 18, nr. 1 (1996): 20-28.
- Berendse, F. 'In vrije zee: Over Lizzy Breman-Schouten.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 28, nr.1, 2006: 14-19.
- Berg, C. van den. 'Bomans ook goed voor kerstsfeer.' In: *Algemeen Dagblad*, 10 december 1986.
- Berg, C. van den. 'Bomans in Discussie.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 19, nr.1, 1997: 16-19.
- Berk, T. van den. *Het numineuze*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2005.
- *Biografisch woordenboek van Nederland (BWN)*. Deel 3, 1989.
- Blaas, P. 'Een indrukwekkend anachronisme: Kees Fens en het oude geloof.' In: *Trajecta; Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden*. 21ste jg. , aflevering 3-4, 2012: 373-392.
- Boelaars, H. e.a. *Onrust in de zielzorg*. Utrecht-Brussel: Het Spectrum, 1950.
- Boer, N. de. 'Godfried Bomans geliefd en excentriek.' In: *de Gelderlander*, 26 juni 2010.
- Bomans, J.B. *De kerkelijke politiewetten*. Hilversum: N.V. Uitgevers-Maatschappij voorheen Paul Brand, 1923.
- Bomans, G. 'Eenige opmerkingen omtrent het hiernamaals.' In: *De Dijk*, 3de Jaargang, September 1934.
- Bomans, G. 'Afscheid aan Joost Laudy mede-redacteur van "De Dijk" .' In: *De Dijk*, 4de Jaargang, December 1935.
- Bomans, G. 'Eenige opmerkingen omtrent het weekblad "Vrijdag", welke de schrijver voor verbeteringen vatbaar acht, en tot het aanbrengen van dezelve den geadresseerde voor het volgend nummer uitnodigt.' In: *De Dijk*, 5de Jaargang, 1936-1937.
- Bomans, G. 'Eenige opmerkingen over de aanstaande St. Jans-processie te Laren, en de deelname hieraan door de katholieke studenten.' In: *De Dijk*, 6de Jaargang, Juni 1938.
- Bomans, G. 'Nijmeegse herinneringen.' In: *nijmegen in de spiegel*. Nijmegen: drukkerij Gebr. Janssen z.j.

- Bomans, G. 'Een misverstand.' In: *de Volkskrant*, 3 november 1956.
- Bomans, G. 'Nog 50 jaar wachten?' In: *de Volkskrant*, 24 februari 1960.
- Bomans, G. 'Echt lezen.' In: *de Volkskrant*, 23 maart 1960.
- Bomans, G. 'Vreemde mensen.' In: *de Volkskrant*, 9 april 1960.
- Bomans, G. 'Natus non Nato.' In: *de Volkskrant*, 23 maart 1963.
- Bomans, G. 'De ascese der verzachting.' In: *de Volkskrant*, 8 april 1963.
- Bomans, G. *Op de keper beschouwd*. Tweede druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1964.
- Bomans, G. 'De malaise van het zelfverwijt.' In: *de Volkskrant*, 9 januari 1965.
- Bomans, G. 'Onverwachte hulp.' In: *de Volkskrant*, 23 januari 1965.
- Bomans, G. 'Te elfder ure.' In: *de Volkskrant*, 1 mei 1965.
- Bomans, G. 'Een gemiste kans.' In: *de Volkskrant*, 31 juli 1965.
- Bomans, G. 'De raddraaiers.' In: *de Volkskrant*, 18 juni 1966.
- Bomans, G. 'Le droit de réponse.' In: *de Volkskrant*, 25 juni 1966.
- Bomans, G. 'Uit de kerk treden?' In: *De Tijd*, 17 november 1966.
- Bomans, G. 'Het vergeten punt.' In: *de Volkskrant*, 22 juli 1967.
- Bomans, G. *Waarom ik geloof*. Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo n.v., 1968.
- Bomans, G. 'Crisis in de religie?: Tolerantie wederzijds.' In: *Haarlems Dagblad*, 24 december 1968.
- Bomans, G. 'Over agressie.' In: *de Volkskrant*, 5 april 1969.
- Bomans, G. *Van hetzelfde*. Derde druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1969.
- Bomans, G. *De man met de witte das: Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek*. 6de druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1971(a).
- Bomans, G. *Van dichtbij gezien: Rome Jeruzalem Maastricht Zundert*. 7de druk, Leiden: Sijthoff, 1971(b).
- Bomans, G. 'De laatste verontruste notities van Godfried Bomans.' In: *de Volkskrant*, 22 januari 1972(a).
- Bomans, G. *Op reis rond de wereld en op Rottumerplaat*. Tweede druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1972(b).
- Bomans, G. *Gesprekken met bekende Nederlanders*. Wouter van Dieren, red. Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1972(c).
- Bomans, G. *Wandelingen door Rome*. 8ste druk, Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1972(d).
- Bomans, G. *Dickens, waar zijn uw spoken?* Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1972(e).
- Bomans, G. *Voor het donker worden*. Amsterdam: Querido, 1973(a).
- Bomans, G. *Van mens tot mens*. Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1973(b).
- Bomans, G. *Trappistenleven*. Vierde druk, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1975.
- Bomans, G. *Aforismen: Gekozen en ingeleid door Gerd de Ley* 2de druk, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1978.
- Bomans, G. *Mijmeringen*. Twaalfde druk, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1982.
- Bomans, G. *Een mooie tijd*. 4de druk, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1984.
- Bomans, G. , M. van der Plas. *In de kou: Over hun roomse jeugd en hoe het hun verder verging*. dertiende druk, Baarn: Bosch en Keuning/Sesam, 1991(a).

- Bomans, G. *Beminde gelovigen*. 21ste druk, Baarn: Anthos, 1991(b).
- Bomans, G. *Dagboek van een gymnasiast: Vroege jeugdherinneringen*. Amsterdam: De Boekerij bv, 1993.
- Bomans, G. *De Dijk: een onbekend handschrift van Godfried Bomans*, lente 1935. Apeldoorn: Pers Aldo, 1996.
- Bomans, G. *Genieten in een gekkenhuis: De beste stukken uit Elsevier*. 1ste druk, december 2011. Amsterdam: Elsevier/Reed Business, 2011.
- Bomans, J. *Godfried achteraf bekeken*. Bussum: Centripress, 1978.
- Bomans, J. 'Godfried.' In: *Katholiek Nieuwsblad*, 16 januari 1987.
- Bomans, J. *Brievenboek van Godfried Bomans*. (niet uitgegeven), 1988.
- Borgman, E. , B. van Dijk, Th. Salemink, (red.) *De vernieuwingen in katholiek Nederland: Van Vaticanum II tot Acht Mei Beweging*. Amersfoort/Leuven: De Horstink, 1988.
- Borst, R. de, e.a. 'Godfried Bomans tentoonstelling De Hallen Haarlem van 19 juni tot en met 5 september 2010.' Uitgave van HDC Media in samenwerking met het Frans Hal Museum, juni 2010.
- Bos, M. van den. *Verlangen naar vernieuwing: Nederlands katholicisme 1953-2003*. Diss. Universiteit van Amsterdam 2012. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek bv, 2012.
- Bosman, F. en A. Smeets (red.) *Gods letterproeverij: Portretten van katholieke litteratoren*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2017.
- Bosmans, J. 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980.' In: *AGN 15*. Haarlem: s.n., 1982.
- Bots, J. *Zestig jaar katholicisme in Nederland*. Venlo: De Rots, 1981.
- Boven, E. van en P. Verstraeten, red. *Schrijverstypen: De moderne auteur tussen individu en collectief*. Hilversum: Verloren, 2016.
- Brabers, J. *Proeven van eigen cultuur: Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen*. Deel I 1923-1960. Nijmegen: Valkhof Pers, 1998.
- Brandt, M. 'Godfried Bomans: de eerste stand-up comedian.' In: *de Gelderlander*, 26 maart 2005.
- Bresser, J.P. 'Het sprookje Bomans.' In: *Elsevier*, 24 augustus 1996.
- Broekhuis, H. 'Bomans en Jongeling.' In: *NRC Handelsblad*, 17 september 1971.
- Broshuis, H. 'De gemankeerde kloosterroeping van Godfried Bomans.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*. jg. 16, nr.2 (juni 2013): 64-71.
- Broshuis, H. 'Godfried Bomans en de zaak Roothaan.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg.32, nr. 2 (september 2010): 98-104.
- Broshuis, H. 'Godfried Bomans: een twijfelende gelovige.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 33, nr. 2 (september 2011): 53-59.
- Brouwers, J. *Zachtjes knetteren de letteren: Een eeuw Nederlandse literatuurgeschiedenis in anekdoten Synopsis*. Epe: Hooiberg, 1975.
- Brouwers, J. *De spoken van Godfried Bomans*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1982.

- Bruijn, E. de 'Het klooster en de wijde wereld: Wally en Rex Bomans: "Vader maakte de mensen enthousiast voor het "erfdeel der vaderen." " ' In: *Reformatorisch Dagblad*, 15 augustus 1997.
- Bukman, B. , J. Chorus. 'De vrouwen van Bomans.' In: *HP/DeTijd*, 20 december 1991/week 51 en 52: 100-106.
- Bureau Pers en Voorlichting, red. *Het Nijmeegs studenten woonboekje*. Nijmegen: Bureau Pers en Voorlichting, 1989.
- Camps, H. 'Gesprek met Godfried Bomans: "Hoe kom ik uit die donkere kamer zonder te slaan?" ' In: *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1971.
- Carmichael, J. *De dood van Jezus*. Amsterdam: Moussault's Uitgeverij NV, 1967.
- Clemens, M. *Er was eens...: Over dubbele adressering in de sprookjes van Godfried Bomans*. Groningen: Scriptie Moderne Nederlandse Letterkunde, Rijksuniversiteit Groningen, 2011.
- Crijnen, T. *Titus Brandsma: De man achter de mythe De nieuwe biografie*. Nijmegen: Valkhof Press, 2008.
- Dam, P. van, J. Kennedy, F. Wielenga (red.) *Achter de zuilen: Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V. , 2014.
- De redactie van *Godfried*. Reacties op 'Bomans als provo.' In: *Godfried*. jg. 27, nr. 2, september 2005: 59-61.
- Dellepoort, J. *De priesterroepingen in Nederland*. 's-Gravenhage: N.V. Uitgeversmaatschappij Pax, 1955.
- Derks, M. *Heilig moeten: Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig*. Diss. Radboud Universiteit Nijmegen 2007. Hilversum: Verloren, 2007.
- Dinaux, C. *Levend verleden: Literaire herinneringen*. 's-Gravenhage: Uitgeverij BZZTôH, 1981.
- Doorn, T. van. 'Een katholieke Anton Pieck.' In: *De Krant op Zondag*, 15 december 1991.
- Dros, L. 'Bomans ruimde puin.' In: *Trouw*, 14 december 2005.
- Durnez, G. 'Jullie worden later gek dan wij: Godfried Bomans van Bloemendaal.' 6 november 1970. In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 5, nr. 2 1981: 122-136.
- Eck, M. van. 'Roeren in de ziel van Bomans.' In: *de Gelderlander*, 18 oktober 2001.
- Erftemeijer, A. *godfried bomans: schrijver tussen kunstenaars*. Haarlem: Frans Hals Museum/De Hallen Haarlem, 2010.
- Feilzer, A. , P. van Zonneveld. *Godfried Bomans Werken I*. Amsterdam: De Boekerij, 1996.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken II*. Amsterdam: De Boekerij, 1996.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken III*. Amsterdam: De Boekerij, 1997.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken IV*. Amsterdam: De Boekerij, 1997.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken V*. Amsterdam: De Boekerij, 1998.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken VI*. Amsterdam: De Boekerij, 1998.
- Ibidem. *Godfried Bomans Werken VII*. Amsterdam: De Boekerij, 1999.
- Fens, K. 'Aards en hemels.' In: *de Volkskrant*, 29 december 1970.

- Fens, K. 'Aardse en hemelse folklore.' In: Berg, E. van den, A. Peters, red. *De hemel is naar beneden gekomen: Een keuze uit de literaire nalatenschap*. Amsterdam: Meulenhoff en de Volkskrant, 2010: 41-45.
- Fens, K. 'Godfried Bomans.' In: *de Volkskrant*, 23 december 1971.
- Fens, K. 'Godfried Bomans regisseur van het onverwachte.' In: *Studio*, nr.50, 1981: 8-10.
- Fens, K. 'Godfried Bomans: Er was voor hem maar één werkelijkheid, zijn fantasie.' In: *Studio*, 30 november 1985.
- Fens, K. 'Het hele oeuvre is een sprookje geworden.' In: *de Volkskrant*, 26 augustus 1996.
- Ferron, L. *De keldergang der heren: Geschiedenis van de Haarlemse sociëteit Teisterbant*. Bussum: Unieboek bv, 1981.
- Ford, D. red. *The Modern Theologians: An introduction to Christian theology since 1918*. Malden, M.A.: Blackwell pub. , 2005.
- Garderen, F. van. 'Laatste nazaat van een antieke tijd.' In: *Brabants Dagblad*, 19 december 2001.
- *Gedenkboek Triniteitslyceum Haarlem 1922-1947*. Haarlem: Drukkerij van het St. Jacobs-Godshuis, 1947.
- Gelder, H. van. *Brieven van Bomans*. Amsterdam: Amber, 1991.
- Goddijn, W. e.a. *De kerk van morgen: Hoe denken de gelovigen over de celibaatswet?* Tilburg: Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie, 1968.
- Goddijn, W. , H. Wewerinke, F. Mommsers. *Pastoraal Concilie (1965-1970): Een experiment in kerkelijk leiderschap*. Baarn: Uitgeverij H. Nelissen B.V., 1986.
- Goddijn, W. , J. Jacobs, G van Tillo. *Tot vrijheid geroepen: Katholieken in Nederland 1945-2000*. Baarn: Uitgeverij Ten Have, 1999.
- Godfried Bomans Genootschap. *De Vormmaker: Bij de vijfentwintigste sterfdag van Godfried Bomans*. Harderwijk: Offsetburo ALCO, 1996.
- *Godfried Bomans Werken Supplement op deel 5: Bijdragen voor Elsevier*. Godfried Bomans Genootschap, 1998.
- *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. Jaargangen 2005 t/m 2018.
- *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 2, nr. 4, december 1974.
- *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 5, nr. 2, december 1981.
- Goslinga, H. , M. ten Hooven, T. Lagas. 'Bomans misbruikt: Een niet bestaand citaat op de sites van extreem rechts.' In: *Trouw*, 24 mei 2005.
- Graaf, J. van der. 'Godfried Bomans en het heimwee.' In: *De Waarheidsvriend*, 20 februari 1997.
- Groenewoud, M. 'Humor als overwonnen droefheid: Godfried Bomans komt in toneelstuk terug op aarde.' In: *Eindhovens Dagblad*, 31 oktober 2002.
- Heffernan, B. *Een kleine orde met allure: De augustijnen in Nederland, 1886-2006*. Hilversum: Verloren, 2015.

- Henry, J. red. *Godfried Bomans Werken: supplement op deel 7*. Amsterdam: De Boekerij bv, 2003.
- Hoeven, J. van der en J. van Rosmalen *Onrust in de zielzorg*. Utrecht: Het Spectrum, 1950.
- Hofland, P. *Op leven en dood: Over ziek zijn en doodgaan, geloof en twijfel, eeuwigheid*. Kampen: Uitgeverij Kok, 1997.
- Hollander, A. den e.a. , red. *Drift en Koers: Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. 2de druk, Assen: Van Gorcum en Comp. N.V. , 1962.
- Holman, Th. 'Monument voor een kwinkslag.' In: *Het Parool*, 17 augustus 1996.
- Hoomans, P. 'Godjes vrolijkheid.' In: *HP/De Tijd*, 14 juni 2002.
- Hout, F. in het. 'De katholieke Godfried Bomans.' In: *Katholiek Nieuwsblad*, 14 december 2001.
- Houtman, W. 'Godfried Bomans.' In: *Nederlands Dagblad*, 21 december 1996.
- Hurk, M. van den. *Godfried Bomans: van schrijver naar mediapersoonlijkheid. En de rol die uitgeverij Elsevier hierin speelde*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Master Redacteur/editor, 2010.
- *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*. , 1971.
- Jaarsma, Ph. *Wat handen vertellen*. Amsterdam: H.J.W. Becht's Uitgeversmaatschappij N.V. 1970: 76-79.
- Jacobs, J. e.a. *Daarom toch katholiek: Opstellen rond een kentering*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2004.
- Jacobs, J. *Met het oog op een andere kerk: Katholiek Nederland en de voorbereiding van het Tweede Oecumenisch Concilie 1959-1962*. Baarn: H. Nelissen, 1986.
- Jager, O. en M. van der Plas. *Op de tocht: Gesprekken over geloof en kerk*. Baarn: Anthos, 1991.
- Jan Campert-Stichting Jaarboek 2013, Den Haag: Jan Campert-Stichting 2014.
- Janssen, B. God met ons: *Tijdschrift tot opbouw van het volk van God*. nr. 4, jrg. 64, juli-augustus 1970.
- Janssen, D. 'Godfried en Michel in de kou.' In: *Gazet van Antwerpen*, 13 januari 1970.
- Jong, N. de. 'Naastenliefde.' In: *de Gelderlander*, 11 juli 2018.
- Jong, P. de. 'Katholieke zoeker, zoekende katholiek.' In: *Godfried Bomans Genootschap*, september 2018.
- Kennedy, J. *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Diss. Universiteit van Iowa 1995. Amsterdam, Meppel: Boom, 1995.
- *Kerkafbraak: visie van Godfried Bomans op het slopen van kerkgebouwen met een roemrijk verleden*. Uitgave: Katholieke Radio Omroep Perszaken en Publiciteit. KRO-TV Donderdag 25 april 1968.
- Kerklaan, M. *Van huis uit: Drie generaties katholieken over de invloed van secularisatie op hun beleving van seksualiteit, gezin en geloof*. Baarn: Ambo, 1994.
- Kleef, B. van. 'Op bezoek bij Bomans.' In: *de Volkskrant*, 24 augustus 1996.
- Kleef, B. van. 'Verslaafd aan adoratie en applaus: Kopstukken van het laagland. Een eeuw Nederland in honderd portretten.' In: *de Volkskrant*, 9 december 1998.

- Klei, A. 'Kuitert en Bomans hebben dat glas wijn nooit gedronken.' In: *Trouw*, 20 oktober 1972.
- Klijn, A. *Onze man uit Maastricht: Sjeng Tans 1912-1993*. Nijmegen: SUN, 2001.
- Knuvelde, G. *Vanuit wingewesten: Een sociografie van het Zuiden*. Hilversum: N.V. Paul Brand's Uitg. Bedrijf, 1930.
- Koekebakker, A. jr. 'In gesprek met ...' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 1, nr.1, 1975: 6-11.
- Krabbendam, E. 'Bomans als provo.' Uitgegeven door het Godfried Bomans Genootschap, 2005.
- Krabbendam, E. 'Daarom was Bomans zo groot.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 26, nr. 1, 2004: 23-25.
- Krabbendam, E. 'Bomans als monnik.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 28, nr. 2, 2006.
- Kramer, E. *Anton Heijboer 1952-1959: Het verzonken leven*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2007.
- Kroesen, J. 'Minnares veilt brieven van Godfried Bomans.' In: *de Gelderlander*, 14 maart 1997.
- Krol, H. *Bomansiana in de gemeentelijke openbare bibliotheek van Heemstede*. Heemstede: Gemeentelijke openbare bibliotheek, 1981.
- Krol, H. 'Herinneringen aan Jan Arnold Bomans (1915-2000).' In: *de Heemsteder*, 15 november 2000.
- Kroon, G. van der. *In de woestijn van de moraal: Een documentaire over de katholieke moraal in Nederland in de jaren 1945-1965*. Utrecht: De Fontein, 1965.
- Kroon, Th. 'Godfried Bomans: Grenzeloos verteller en fantast.' In: *Katholiek Nieuwsblad*, 23 december 1986.
- Küng, H. *De katholieke kerk: Een geschiedenis*. 2de druk, Amsterdam: De Bezige Bij, 2003.
- Kusters, W. 'Situatieschets van het Nederlands katholicisme 1968: Crisis en risikerend vertrouwen.' In: *Riskante kerk*, uitgave Pastoraal instituut.
- Laeyendecker, L. en O. Schreuder (red.) *Religie en Politiek: Verkenning op een spanningsveld*. Kampen: Kok Agora, 1985.
- Ley, G. de. *Bomans in pyjama: Herinneringen aan Godfried Bomans (1913-1971)*. Baarn: Uitgeverij Prominent, 2015.
- Lijphart, A. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. 3de geheel herziene druk, Haarlem: Becht, 1979.
- Linde, H. van der. 'Godfried Bomans en Michel van der Plas: Waar moet het met ons geloof naar toe?' In: *Hervormd Nederland*, 18 april 1970.
- Lindeijer, M. sj. *Pater Ligthart en de zaak Roothaan: Streven naar heiligheid in het utopistisch tijdperk, 1914-1968*. Diss. Radboud Universiteit Nijmegen 2010. Hilversum: Verloren, 2010.
- Linden, K. van der. 'Zuster van" wordt 100.' In: *De Limburger*, 29 september 2009.

- List, G. van der. 'Spiritueel: De gelovige twijfelaar: Documentaire belicht Godfried Bomans als televisiester, maar ook als katholiek die steeds minder waarde hechtte aan roomse dogma's.' In: *Elsevier*, 23 maart 2005.
- List, G. van der. 'De gelovige twijfelaar.' In: *Elsevier*, 26 maart 2005.
- List, G. van der. *Ter herinnering 1913-1971: Godfried Bomans*. Amsterdam: Elsevier, 2013.
- Lodewick, H.J.M.F. e.a. *Ik probeer mijn pen: Atlas van de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker BV, 1979.
- Luykx, P. , P. Slot, red. *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum: Verloren, 1997.
- Luykx, P. *Andere katholieken: Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2000.
- Maas, N. 'Het probleem Bomans.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 19, nr. 1, 1997: 29-31.
- Maingueneau, D. *Le Discours littéraire: Paratopie et scène d'énonciation*. Paris: Armand Colin, 2004.
- Martens, D. 'La fabrication d'une notion. Entretien avec Jérôme Meizoz au sujet du concept de "posture" ' In: *Interférences littéraires, nouvelle série*, no 6, mai 2011, Université Catholique de Louvain: 199-212.
URL: <http://www.interferenceslitteraires.be>: 18 mei 2017.
- Meijer, A. de. *Augustinus in de Domstad: 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986*. Utrecht: Provinciaal Orde der Augustijnen, 1986.
- Meijer, I. 'Godfried Bomans.' , gepubliceerd in *De Nieuwe Linie*, 24 december 1966. In: *Interviews*. Den Haag: Uitgeverij Bert Bakker, 1974.
- Meinderts, A. en D. Welsink m.m.v. A. Lücken, red. *Vier lichte letterheren: Schrijversprentenboek*. Letterkundig Museum-Den Haag. Amsterdam: Thomas Rap, 1999.
- Meizoz, J. *Postures littéraires: Mises en scène modernes de l'auteur*. (Deel I) Genève: Slatkine Erudition, 2007.
- Michiels, L. *Godfried Bomans: Een studie van zijn godsdienstopvattingen*. Leuven, 1987.
- Michielse, H. 'De boze Bomans.' In: *De Nieuwe Linie*, 16 januari 1965.
- Molin, R. *In de schaduw van de hemel: Biografie van Bertus Aafjes*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2014.
- Mönnink, H. de. 'Op mijn leeftijd laat ik de toekomst aan anderen over.' Een interview met pater Jan Oostelbos M.S.C., 20 mei 2012.
<http://www.hennydemonnink.nl/pater-jan-oostelbos-msc-overleden> : 29 juni 2013.
- Montero, M. , G. Rooijackers, J. Rosendaal (red.) *De dynamiek van religie en cultuur: Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*. Kampen: Uitgeverij Kok, 1993.
- Moor, W. de. Lemma over Bomans, p. 226. In: Harinck, G. (hoofredacteur) e.a. *Christelijke Encyclopedie I*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2005.
- Mulisch H. 'Ik herinner mij Godfried Bomans.' In: *Haagse Post*, 15 januari 1972.

- Nissen, P. 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg.' In: Henau, E. en T. van den Hoogen (red.) *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg*. Universiteit voor Theologie en Pastoraat Heerlen. UTP-katern 6. Heerlen 1988: 145-197.
- Nissen, P. 'Uit de kou.' In: *Effata parochieblad: Periodiek van de Effataparochie Nijmegen*. Jaargang 3, nummer 7, oktober 2009.
- Palm, J. 'De laatste katholieke emancipator.' In: *de Volkskrant*, 16 november 1998.
- Palm, J. 'Pantoffelheilige.' In: *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1999.
- Palm, J. *Moederkerk: De ondergang van rooms Nederland*. 5de druk, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2012.
- Peelen, G. *Spreken over boven: Harry Kuitert, een biografie*. Tweede druk, Amsterdam: Uitgeverij Vesuvius, 2016.
- Peereboom, K. 'Godfried Bomans, somber maar niet zonder hoop.' In: *Het Parool*, 18 september 1971.
- Pekelder, W. 'Bomans, een leven lang "aan de andere kant." ' In: *Algemeen Dagblad*, 24 december 1996.
- Pekelder, W. 'Bomans in milde ironie en tobkende twijfel.' In: *Trouw*, 19 juni 2002.
- Pels, D. *De geest van Pim: Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos, 2003.
- Peters, A. 'Heibel om Bomans: was Godfried de eerste provo?' In: *de Volkskrant*, 25 maart 2005.
- Pijfers, H. *Alles heeft zijn tijd: Herinneringen aan een uitgever*. Tielt: Uitgeverij Lannoo, 1990.
- Pijfers, H. en J. Roes. *Memoriale: Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw*. Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v. , 1996.
- Plas, M. van der, red. *Herinneringen aan Godfried Bomans*. 4de druk, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1972.
- Plas, M. van der en J. Roes. *De kerk gaat uit: familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland*. Bilthoven: Ambo bv, 1973.
- Plas, M. van der. *Godfried: Het leven van de jonge Bomans 1913-1945*. Bussum: Uitgeverij Villa, 1982.
- Plas, M. van der. *Buurmans gras: herinneringen aan Böll, Bomans en Van Duinkerken*. Baarn: de Prom, 1986: 57-112.
- Plas, M. van der. 'Over Godfried.' Lezing in de Vergulde Arend in Haarlem, 9 mei 1987.
- Plas, M. van der. *Een traan op de wang: Herinneringen aan de kerk*. Baarn: Uitgeverij Arbor, 1988.
- Plas, M. van der. 'Godfried Bomans: Belevissen uit zijn laatste levensjaar.' In: *Elsevier*, 21 december 1991.
- Plas, M. van der. *Uit het rijke Roomsche leven: Een documentaire over de jaren 1925-1935*. 10de druk, Baarn: Sesam/ Uitgeverij Bosch en Keuning, 1992.
- Poorthuis, M. en Th. Salemink. *Een donkere spiegel: Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning 1970- 2005*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2006.

- Pop, J. e.a. 'Toespraken gehouden tijdens de 59ste genootschappelijke bijeenkomst op zaterdag 12 oktober 2002 in de Gravenzaal van het Stadhuis van Haarlem ter gelegenheid van de 30ste verjaardag van het Godfried Bomans Genootschap.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*, jg. 24, nr. 2 (2002): 3-23.
- Popelier, E. *Godfried Bomans*. Beveren: Orbis en Orion, 1981.
- Quant, L. , B. Rootmensen. *brieven aan pater van kilsdonk*. Delft: Meinema, 1982.
- Renders, H. 'Dat ik van je houd is mijn enige slechtheid.' In: *NRC Handelsblad*, 25 mei 1993.
- Renders, H. 'Een geheime correspondentie: Brieven van Bomans aan een geliefde.' In: *Vrij Nederland*, 24 augustus 1996.
- Reve, K. van het. 'Over lelijkheid is geloof ik weinig geschreven.' In: *Hollands Maandblad*, februari 1979.
- Righart, H. *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V. , 2006.
- Roes, J. R.K. *Kerk Nederland 1958-1973: Een encyclopedisch overzicht*. Nijmegen: Dekker en Van de Vegt, 1974.
- Rogier, L. , N. de Rooy. *In vrijheid herboren: Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage : N.V. Uitgeversmij Pax, 1953.
- Rogier, L. *Katholieke herleving: Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. 's-Gravenhage : Pax s.d. [1956].
- Rooms, A. *het Rijke Roomse Leven II: Herinneringen met weemoed en weerzin*. Raamsdonksveer: Vèrse Hoeven uitgeverij, 2004.
- Ruijter, I. de. *Wij komen niet uit een hokje: Het auteursbeeld van twee dubbelkunstenaars*. Scriptie M.A. Letterkunde-Neerlandistiek, Radboud Universiteit Nijmegen, 15 juni 2016.
- Ruiters, F. en W. Smulders. *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1996.
- Rümke, H. C. e.a. *Twijfel en geloof*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1950.
- Run, H. van. 'Evenveel verhalen als er studenten waren.' In: *Kuzien: kwartaalblad van de Katholieke Universiteit*, herfst 1993.
- Run, H. van. 'Vitae Avunculorum.' In: *Corpsdispuut ter Sociëteit De Gong 1927-2002*. Uitgever: Stichting huisvesting Dispuut De Gong 2003, 70.
- Saint-Armand, D. et D. Vrijdaghs. 'Retours sur la posture.' In: *Contextes: Revue de sociologie de la littérature*. 8/2011, le 17 janvier 2011.
URL: <http://www.contextes.revues.org/4712> : 18 mei 2017.
- Salet, M. 'God, wat waren we benepen.' In: *de Gelderlander*, 27 juni 1998.
- Sanders, M. *Het spiegelend venster: Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Diss. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2002.
- Schaik, T. van. 'Michel van der Plas eredoctor.' In: *Hervormd Nederland*, 10 oktober 1998.
- Schaik, T. van. *Katholieken in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Anthos, 1999.

- Schenkeveld, M.A. e.a. *Nederlandse Literatuur: een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, 1993.
- Schneiders, A. 'Enig peinzen over Bomans.' Godfried Bomans Genootschap, 18 april 1978.
- Schuyt, K. en E. Taverne. *1950: Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.
- Siebenga, H. e.a. 'Godfried Bomans.' In: *Haarlems Dagblad*, 24 augustus 1996.
- Simons, E. L. Winkeler. *Het verraad der clercken: Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlands katholicisme na 1945*. Diss. Katholieke Universiteit Nijmegen 1987. Baarn: Uitgeverij Arbor, 1987.
- Slagter, W. 'Bomans zoekt zijn leven lang erkenning.' In: *Trouw*, 13 november 1999.
- Smeets, H. *In de luwte*. Hilversum: Gooi en Sticht n.v. , 1972.
- Smits, P. 'Op zoek naar de "echte" Bomans.' In: *nieuwe stemmen uit de vrije gemeente: centrum voor moderne religie en cultuur*, nr. 5, sept/okt 1985, 65ste jaargang.
- Soest, M. van. 'Iedereen wilde na zijn dood aan Bomans verdienen.' In: *Vrij Nederland*, 1 februari 1992.
- Soetaert, R. *Godfried Bomans en Charles Dickens: Een vergelijkende studie*. Diss. Rijksuniversiteit Gent: Academisch jaar 1973-1974.
- Spinhof, H. 'Een schutterige student.' In: *de Gelderlander*, 14 juni 2002.
- Stibbe, T. *Scriptie: Imago en Posture van Rogi Wieg*. Faculty of Humanities Theses. Utrecht: 2017.
- Stokman, S. *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tirannie: herderlijke brieven, instructies en andere documenten*. Utrecht: Het Spectrum, 1945.
- Stuurman, S. *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Diss. Rijksuniversiteit Groningen 1983. Nijmegen: SUN, 1983.
- Suttorp, L. *De twee Vaticaanse Concilies*, s.l. : Uitgeverij S.I. ca. 1975.
- Thurlings, J. *De wankele zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Tweede, vermeerderde druk, Deventer: Van Loghum Slaterus B.V. , 1978.
- Tormans, St. 'Vlamingen zijn ook mensen.' In: *Knack* 49. 6-12 december 2017.
- Turnhout, T. van (red.). *Jubileumboek van de R.K. Schoolvereniging te Haarlem (1903-1978)*. Haarlem: R.K. Schoolvereniging, 1978.
- Turnhout, T. van. *Een snuifje Haarlemmerhout*. Antwerpen/Amsterdam: Elsevier Manteau, 1980.
- Vaartjes, G. 'Godfried Bomans schrijver én televisiester.' Godfried Bomans Genootschap, december 2005.
- Vaartjes, G. 'Chroniqueur van het kenterende katholicisme: Godfried Bomans.' In: Tollebeek, J., H. te Velde, red. *Het geheugen van de lage landen*. Rekkem: Ons Erfdeel vzw, 2009: 77-84.
- Vaessens, Th. *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2013.
- Valkering, P. *scriptie Godfried en God*, 1979.

- Veenhof, H. *Zonder twijfel: Pieter Jongeling (1909-1985) Journalist, politicus en Prins*. Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2009.
- Velthoven, P. van. 'Poseur Bomans hield van raadsels.' In: *De Krant op Zondag*, 15 december 1991.
- Velzen, J. van. 'Die pen kan alle kanten op.' In: *Trouw*, 19 juni 2010.
- Verburg, A. *Pater Van Kilsdonk: Raadsman in delicate zaken. Memoires*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2013.
- Verhoeven, C. 'Godfried Bomans.' In: *Raam*, nr. 80, januari 1972: 4-5
- Verre, T. van. *Bomans was de naam*. Bussum: De Gooise Uitgeverij, 1978.
- Vogel, W. ' "Katholieke dijenkletser" collectief miskend door literaire wereld: Herkansing Bomans met literair werk in zeven delen.' In: *Twentsche Courant*, 24 augustus 1996.
- Vree, F. van. *De metamorfose van een dagblad: Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant*. Amsterdam: Meulenhoff, 1996.
- Waard, P. de. 'Tussen aardige mensen.' In: *de Volkskrant*, 26 september 2009.
- Weijer, A. van de. *De religieuze praktijk in een Brabantse industriestad: Godsdiens- sociografische verkenningen in Tilburg*. Assen: Van Gorcum en Comp. N.V. , 1955.
- Welsink, D. , red. e.a. *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang XIV, nummer 2-XV, nummer 1, mei 1997.
- Weltens, L. 'Bomans en Van der Plas: een boeiend gesprek.' In: *Limburgs Dagblad*, 4 december 1969.
- Wijnen, J. 'Droesem.' In: *de Gelderlander*, 28 maart 2013.
- Winkeler, L. 'Het Rijke Roomse leven in Nederland.' Deel 25. In: *Geloof in Nederland*. Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v. , 2009: 779-807.
- Wortelboer, H. *Kerkafbraak: visie van Godfried Bomans op de sloop van kerkgebouwen met een roemrijk verleden*. s.l. Katholieke Radio Omroep 1968, 25 april 1968.
- Wurzer, M. 'Het heldere zicht.' In: *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 21, nr. 1, 1999: 32-34.
- Wurzer-Oostrom, M. 'Godfried Bomans, zoeker naar waarheid.' In *Godfried: Periodiek van het Godfried Bomans Genootschap*. jg. 20, nr.1, 1998: 41-46.
- Xanten, H. van. *Katholieken, wat zijt Gij toch een wonderlijk volk!: De Katholiekendagen in Nederland 1899-1940*. Diss. Radboud Universiteit Nijmegen 2007. Nijmegen: Valkhof Pers, 2007.
- Zonneveld, L. 'De papenfluisteraar.' In: *De Groene Amsterdammer*, 3 februari 2006.
- (auteur onbekend) 'Bomans wilde "een slappe Tinus" zijn.' In: *Trouw*, 23 december 1971.
- (auteur onbekend) 'Godfried Bomans: Ontzegging kan een verrijkend offer inhouden.' In: *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 17 januari 1970.
- (auteur onbekend) 'Ik ben Godfried Bomans, een unieke verschijning, even uniek als u.' In: *Utrechts Stadsblad*, 8 januari 1971.

BIJLAGEN

Bijlage 1

GODFRIED J. A. BOMANS
PARKWEG 10, BLOEMENDAAL
TELEFOON 02500-63777
GIRONUMMER 278524

27
Mei
1965

Lieve goede heer Jan,

- Het leven van C. D. is nog immer in state nascondi. Hier staat echter tegenover, dat in Nov. bij Elsevier C. Jan v. Gatenstraat ~~nr~~ 335, Amsterdam in een beperkte oplage 24 kleine -
- afbeeldingen van mijn hand, verschijnen zullen. Die zijn mij zeer lief en ze zullen ook u waarbaar blijken. Het is 't beste, wat ik ooit geschreven heb, al is dit not saying much.

Cordially yours

Godfried Bomans.

Bijlage 2

In een mailbericht van 29 april 2014 schrijft Jac Aarts over Bomans' geloofstwifels het volgende:

'Elk denkend mens, en dus zeker zo'n begaafde denker als Godfried Bomans, zal zo af en toe twifels hebben, ook toen al in het Rijke Roomse Leven, maar de hele cultuur was er toen zo van doordrenkt dat echt twijfelen, echt kritisch nadenken, er bij vrijwel niemand van kwam. Bovendien was Bomans een zeer dichterlijk mens, zeer gesteld op de nestwarmte van het ouderlijk huis. Wie twijfelt gaat iets loslaten, en dat wilde hij helemaal niet .

We moeten ook niet vergeten dat Bomans pas vanaf ca. 1936 tot het echte schrijven kwam (Pieter Bas), z'n "Dagboek van een gymnasiast" uitgezonderd. Ik zou het nog eens moeten herlezen, maar als ik me goed herinner is daarin niets te vinden wat op echte twijfel wijst. Die mystieke ervaringen? Die zijn niet anti-religieus, zijn geen uiting van twijfel, integendeel. Als je op zo'n jonge leeftijd zulke min of meer mystieke ervaringen hebt, wijst dat juist op grote religieuze gevoeligheid. [...] Die jeugdervaring aan het Spaarne maakt alleen maar duidelijk dat Bomans een zeer gevoelige knaap was, met aanleg voor echte, persoonlijke godsdienstigheid. Bovendien geven mensen als Krabbendam en ook Oegema geen goede definitie van wat 'mystiek' is: volgens mij (en al Hadewych, Theresia van Avila enz.) is dat een intieme omgang (of het verlangen daarnaar, fantaseren daarover) met God (of het goddelijke) zelf. Of de kerk aan die behoefte zo goed tegemoetgekomen is, is natuurlijk een andere zaak. De jonge Bomans zal ook vaak teleurgesteld zijn geweest. Maar dat is nog iets anders dan twijfel. [...] De echte twijfel kwam pas veel later, aan het eind van z'n korte leven.'

Bijlage 3

In een mailbericht van 9 april 2013 schrijft Edward Krabbendam over Bomans' geloofstwijfels.

Hij refereert daarbij aan de numineuze ervaring van de ongeveer 5-jarige Bomans op een avond in de tuin van het ouderlijk huis voor het slapengaan. Als 18-jarige schrijft Bomans daarover in zijn *Dagboek van een gymnasiast* (p. 16-17).

Krabbendam deelt over die - volgens hem mystieke - ervaring het volgende mee:

‘De twijfel die zich na zijn mystieke ervaring in de tuin al van hem meester had gemaakt, moet zeer groot zijn geweest. Bomans schreef zelf dat de wereld die hij waarnam de wereld niet was, dat was slechts de buitenkant, er zat iets geheel anders achter. Al het vanzelfsprekende was hierdoor weg. Dat is iets existentieels.

In ‘Bomans als mystieke soloreligieus’ heb ik daar nog de wandeling van de jonge Bomans langs het Spaarne bijgevoegd. Alles deed zich geheel anders voor dan gewoon, “Alles was nieuw”, schreef Bomans. “Alles was totaal onbegrijpelijk. Ook ikzelf. (...) De dingen hadden geen naam meer, de etiketten waren afgevallen. (...) Ik zag alles voor het eerst, als een pasgeborene. Waarvoor diende het allemaal, wat was de betekenis van de dingen? En vooral: waarvoor ben ik er en wat doe ik hier eigenlijk? Waar kom ik vandaan? Waar ga ik heen? Uit die panische radeloosheid wordt elke godsdienst geboren.”

Na deze woorden, inclusief panische radeloosheid, mag van mij de term existentiële crisis vallen. De jonge Bomans twijfelde in hoge mate aan alles wat zich voordeed, dus ook aan het geloof van de katholieke kerk. De worsteling met zichzelf, God en de rest heeft hij perfect weergegeven in zijn ‘Opstandig gebed’, waarin hij af en toe woest met een bijl erop los wilde slaan. [...] In dit gebed lijkt me alle frustratie en vertwijfeling te zitten die hij tijdens zijn katholieke opvoeding heeft opgelopen. Het gebed is een eruptie van vele jaren broei.’

BIJLAGE 4

Brief van Godfried Bomans aan Frans Jansen

(origineel in het Literatuurmuseum in den Haag)

3 Augustus 1937

Guter Frank!

Gaat het goed in Breukelen? Ik dank je voor het kleine kaartje hoewel ik het nog steeds niet goed begrijp. Het tweede deel van Pieter Bas is nog niet geschreven, laat staan uitgekoomen! Misschien slaat het op de tweede druk? Ja, die is verschenen, en ik zou rijk zijn (er is namelijk vorigen week een derde druk verschenen) indien mijn uitgever eerlijks ware. Dat is hij echter niet.

Toch heb ik ook nog aan een derde mogelijkheid gedacht, waar je felicitatie op kan slaan: Catharina Dorre. Ik heb namelijk, Frans, een Catharina Dorre ontmoet, die de oorspronkelijke verre in de schaduw stelt. Er is geen sprake van "verloving" want ik vind het zoo'n mal instituut, maar wel iets veel belangrijker: dat wij innig van elkaar houden. Nu, hierover niets meer, je weet het nu, zoo je het al niet wist. Wil je er echter met niemand over spreken?

Tenslotte nog dit, en dat is heel belangrijk. Harry Prenen is Zaterdag 7 Augustus jarig. Zou je hem niet een brief willen schrijven? Niet een alledaagsch conventie epistel doch een andere. Hij heeft namelijk - laten wij hopen tijdelijk - totaal zijn geloof verloren en kan niet aannemen dat er op dit oogenblik nog echte jonge mensen bestaan die gelooven en katholiek zijn. Een brief van zoo iemand zal waarschijnlijk meer goed doen dan mijn nachtelijke disputen met hem, waarin wij trouwens op een dood punt zijn gekomen. Natuurlijk moet je mijn naam er geheel en al buiten laten en ook niet laten merken dat je weet hoe het met 'm staat. Mijn bedoeling is alleen deze: dat hij een brief ontvangt van iemand die met twee beenen in de wereld staat, die leest, studeert, en schrijft, en toch gelooft. Dat de mogelijkheid van deze combinatie hem uit je brief duidelijk wordt. Wij moeten niets onbeproefd laten. Indien je echter meent dat het averechts zou werken (wat ik niet geloof) moet je het nalaten. Hoe het ook zij, dit nalaten zal ik in elk geval aan gronden toeschrijven gelijkwaardig of beter dan die welke mij jou deden aansporen het wèl te doen. Ik dank je voor je verjaardags-brief aan mij, en ben innig blij met de diepe stilte om mij heen. Veel groeten van Godfried.

(Noot: Harry Prenen is geboren op 24 maart 1915)

Bijlage 5

IR. REGINALD P. J. BOMANS
MATHENESSERLAAN 32B
TEL. 010 - 76 23 35
GIRO 30 52 81

ROTTERDAM, 5 Febr. 1977

Geachte Heer Van Turnhout,

Er wordt tegenwoordig bijzonder veel over Godfried geschreven. Te veel helaas. Indien dit geschrijf er toe zou bijdragen dat hij dan ook meer gelezen werd zou dat alleen maar zijn toe te juichen. Jammer genoeg is dit niet zo. Het gezwam in bepaalde roddel-blaadjes buiten beschouwing latend, wordt er tegenwoordig zo veel over Godfried geschreven dat men er niet meer toe komt hem ook nog te lezen. Ik geloof dat het daarom maar het beste is om voorlopig helemaal niets over Godfried te schrijven.

Nu heeft U nog steeds van mij een artikel in Uw bezit, getiteld "De Italiaanse Reis". Ik heb U dat destijds toegestuurd naar aanleiding van de oproep om copy in het eerste nummer van de periodiek "Godfried".

Ik geloof nog steeds dat ~~my~~ het "Godfried Bomans Genootschap" er toe bijdraagt om de herinnering aan Godfried, en daarmee de interesse voor zijn werk, levendig te houden. Ik begin er aan te twijfelen of enig geschrijf, niet direct betrekking hebbende op zijn werk, daar ook toe bijdraagt.

Om die rede lijkt het mij beter om niet tot publicatie van de "Italiaanse Reis" over te gaan. Het stuk zegt niets over het werk van Godfried, maar beschrijft voornamelijk een sfeer, waarbij het gevaar niet denkbeeldig is dat een kortstondige gemoedstoestand wordt geïnterpreteerd als een blijvende levenshouding. Men kan wat dat betreft blijkbaar niet voorzichtig genoeg zijn.

Samenvattend kan gesteld worden dat het lezen over Godfried niet bijdraagt tot het lezen van Godfried.

Het is dan ook mijn wens, en ik ben er zeker van dat U daar aan gehoor zult geven, dat ~~de~~ "De Italiaanse Reis" niet wordt geplaatst. Die reis is slechts een mooie herinnering voor mij alleen, en het lijkt me het beste dat maar zo te houden.

Met vriendelijke groet verblijf ik,

Hoogachtend,

Bijlage 6

Ongedateerde brief van Godfried Bomans aan Frans Jansen

(origineel in het Literatuurmuseum in Den Haag)

Beste Frans!

Ziehier het antwoord op je groene noodbrief. Ik heb inderdaad je wel iets te schrijven, en iets belangrijks ook. Maar eerst, om op gang te komen deze gedachte die mij invalt.

Een student schrijft mij: vind je ook niet dat, als je geslaagd bent, alle poëzie eigenlijk opeens verdwenen is. Je bent wat je zijn moet. Dat is een leuke en goede opmerking, maar och, ja natuurlijk, als je geslaagd bent, verdwijnt de Romantiek van het onzekere. Poëzie gaat zelden met zekerheid tezamen. Maar dat is allemaal van zoo weinig belang, want het groote raadsel van het Leven blijft bestaan, en dat is zoo verschrikkelijk groot, zoo overweldigend somtijds. Deze gedachte komt zoo vaak in mij op: wat loopen we toch allemaal hier rond op die twee vreemde beenen, met dat grijze hoedje op, denken, eten, lachen, slapen en gaan af en toe naar de w.c., al die handelingen, het heele "beweeg" is zoo om te lachen, en toch ook weer zoo belangwekkend. En het is zoo wonderlijk om op straat opeens ook zoo iemand met twee beenen en een hoedje tegen te komen (ik noem die dingen nu maar gemakshalve "straat" en "beenen" en "hoedje", omdat dit de namen zijn maar het is iets onuitsprekelijk sprookjesachtig dit alles).

En dan een hand geven, en te weten dat het eigenlijk een duister wonder is, dat je een hand geeft, waar je nooit, nooit achter zult komen.

Ik begrijp er allemaal niets van, van de sterren, en het Heelal waar we door bliksemen, en van de vrouw, en de boomen en de honden en Hoetink en Van Embden, en het bed en de wolken en al die heerlijke dingen, waarvan 't ons gegeven is niets te begrijpen en er alleen maar verrukt tusschen te loopen, sprakeloos en dankbaar. Wij zouden sterven, indien wij iets wáárlijk begrepen. Wij kunnen van nu de dingen van al het bestaande, een abstracte constructie maken waar het in past, een naam, zooals "boom" of "mensch" of een ander raar woord, maar daarmee is de zaak niet opgelost, laten we dat toch goed begrijpen. Laten we nu niet gaan meenen dat we door "studie" of "levenservaring", of iets anders wat nooit het eigenlijke en onuitsprekelijke kan omvatten, iets echt wijzer worden, dat wil zeggen dat we die extatische dankbaarheid krijgen voor het leven, zooals kinderen die hebben en zooals enkele dichters die uit de plechtigheid van het groote-mensch zijn gered hebben. Het leven, het leven, het grandioze spel, waarin we mee mogen huppelen, dat moet ons altijd sprakeloos en klein en deemoedig houden. En het is zoo erg als de meeste menschen doen, ja ieder: De dag in stukjes deelen, alles een naam en een etiket geven, ja, van de kosmos waarin we als verbaasde kinderen klein en met groote oogen staan, een apothekerswinkel maken, en zelf er middenin op een stoel gaan zitten.

Ik kan hier niet verder over praten.

Waar ik eigenlijk over schrijven wil:

Ik ga niet naar het klooster.

Rol nou maar om, of lach je dood, of dans op een been de tafel rond, of doe iets geks, en ga dan weer door met deze lectuur. Nee, ik ga niet. Vlak voor mijn vertrek (nl. één dag, de

koffers stonden al ingepakt), kreeg ik hoge koorts, en lag drie weken op bed, of twee, dat weet ik niet meer. En, aldus op mijn rug liggend, ontdekte ik dat ik nog niet gaan kon en mocht. Dit "neen" was moeilijker dan het aanvankelijke "ja", maar nu, nu ik alles thuis gezegd en overal heen geschreven ben ik onuitsprekelijk blij, het is juist of ik uit een benauwd dal kom en op een hoge berg mag ademen. Ik ben er niet voor gemaakt nog, het angstzweet breekt mij uit, ik ben er nog lang niet rijp voor, zal het misschien worden, misschien niet dat is nu van geen belang. Van belang is dit: eerst studeer ik af. Over het proces dat ik tijdens mijn ziekte doormaakte, spreken wij later nog wel eens. Aldus, wederom tot ziens!

Ik heb altijd al de mensen verontrust maar dit is nog het ergste wat ik tot nu toe heb uitgehaald, wat een stofwolk! Het kan mij niet schelen wat de mensen denken. Je hoeft alleen maar de stem van je eigen geweten te volgen. De rest is geen bal waard, al kan het wel eens bitter en hard zijn. Maar daar groei je van. Het is mijn innige wens het eerste half jaar alleen gelaten te worden. Aldus, God zij met je.

Salve, Francisco. Godfried

Bijlage 7

Brief van Godfried Bomans aan zijn vroegere buurjongen Gé

Voorjaar 1936

Beste Gé!

Je raadt nooit waar ik zit! In Laren. Vader en Moeder zijn voor twee weken naar Duitschland en nu zat ik alleen in het groote huis, heelemaal alleen, dat kon ik niet uithouden, ik zag op het laatst overal dieven en spoken in de kasten en onder het bed. Daarom zei ik tegen Corrie ga maar naar Rijnsaterwoude, ik ga ergens logeren. Zij was blij en ik vind 't hier ook heerlijk. Het is het huis van den bekenden Larensche schilder Breman, die pas 70 is geworden, maar zijn vrouw is de liefste engel die er bestaat op de heele wereld. Door een toeval ben ik met haar in aanraking gekomen, neen, de wijze vinger van God heeft mij hierheen gedouwd, en hier zit ik nu tusschen vazen, marmeren goden, oude spinetten, schilderijen, en geraamten een brief te schrijven aan jou, die wel erg boos, of neen, teleurgesteld zal geweest zijn dat ik zoo lang wachtte met te antwoorden op je fijne brief. Al het oude rees weer voor mij op, toen ik haar las, de olieballen, het Leger des Heils, de piano-avonden, spook-spelen en het zuurkraampje wat op onze zolder staat naast het Boshof-huis. Precies driemaal in deze maanden ben ik aan een brief aan jou begonnen en eerst nu zet ik door omdat de rechte toon er is. Ik ben blij dat je zoo mooi en goed over mijn broers denkt, zij zijn het overwaard.

Met mijn studie, Gé, gaat het niet goed, ik ben toch niet voor advocaat geboren, zeg nu zelf eens. Zelfs als ik mijn examen haal, wat dan nog. Een advocaat meer bij de duizenden! Ik heb heel andere talenten in mij, die daar niets, maar dan ook niets mee te maken hebben. Hoeveel meesters in de rechten zijn er in Haarlem: 120! Hoeveel sprookjesvertellers? Geen een. Ik weet wel wat God mij gegeven heeft, en ik zal het gebruiken, zoo goed ik kan. Ik schrijf de laatste tijd zoo veel, al meer, al meer, het is een bodemloze bron die steeds krachtiger opwelt en door geen macht ter wereld, geen Vader, geen professor, geen dit en geen dat, te stoppen is. Ik vind het zo jammer, Gé, want nu praat ik een beetje in het luchtledige, je kent mijn werk niet van de laatste tijd en ik zou zoo graag willen dat je het wel kende en er je oordeel eens over zei want ik hecht daar veel aan. Je bent een zéér fijngevoelig mensch, al zul je er om lachen dat ik dat zeg. Vind je dit goed: dat ik je een stapeltje geef van wat er de laatste tijd zoo al verschenen is? Ik vind het zoo heerlijk als iemand het begrijpt, je moet echter hieruit niet besluiten dat ik erg trotsch ben want dat is niet waar. Het zit veeleer zoo dat, bij de vele dingen die mij niet lukken en anderen zoo goed afgaan, juist dat eene wat ik in zoo groote mate gekregen heb, mij zoo blij maakt! Het is een tegengift die mij al het andere doet vergeten waarin ik niets ben.

Hoe gaat het toch met je? Je brief is wat weemoedig op dat punt. Ik vermoed dat je grijze dagen meemaakt, maar je moet er niet aan toegeven. Vandaag schijnt het leven ons alles te onthouden, morgen weten wij niet wat te doen om het allemaal op te rapen. Wie weet wat een geluk er voor jou is weggelegd! Je lijdt wel een buitengewoon stil, afgetrokken leven maar die levens zijn altijd de mooiste.

Sleept pater rector je nog steeds naar 't seminarie? Herinner je je nog zijn wanhopige pogingen, hij gaf het tenslotte op. Je ziet hem natuurlijk niet meer.

Ik wel, deze zaterdag hield ik een lezing op het Lyceum en heb ik hem natuurlijk gesproken. "Fijn Godfried" zei hij op zijn eigenaardige manier, " 't was fijn, hè? " Je weet nooit hoe goed je kijken moet bij hem, het is niet helemaal *echt* en gemeend.

Over lezingen gesproken, Dinsdagavond 11 Februari houd ik een heel bijzondere in *Leiden* voor de Studentenvereniging "St. Augustinus" die mij daartoe hebben uitgenodigd. Een heele eer. Als je ook wilt komen luisteren (een retourtje kost f 0, 95) laat mij het dan weten, dan zorg ik dat je er in kunt komen. Dan moet je schrijven naar G.B. p/a C. Breman, Torenlaan 55 Laren NH. Twee weken blijf ik hier. Maar misschien schrijf je wel heelemaal niet terug, dat zou ik wel verdiend hebben. Maar doe dat toch niet, in de tijd die achter mij ligt heb ik haast geen enkele brief geschreven, ik kon niet goed. Schrijf je gauw terug? Schrijf mij dan ook hoe het met *Doortje* gaat. Mijn beste wenschen voor je Moeder, en vooral, Gé, voor jou.

Tot ziens, tot ziens op Berkenrode

GODFRIED

Bijlage 8

Felicitatiebrief van Godfried Bomans voor

Felix Rutten

die op 13 Juli 1957 de gezegende
en alleen aan christenheidene beschouwen
leeftijd van 75 jaar zal bereiken en
geschreven met de bedoeling, dat Norah Berk-
huysen hem deze in het diepste geheim en op een
stille plek in Rome diezelfde avond nog zal voorlezen.

Beste Felixfaun!

Ik stel mij voor, dat Norah je deze brief op de Piazza Navona of misschien in je bloedeigen
lijfcafé voorleest, in elk geval kan ik daarvoor geen toestemming geven dan op een van deze
beide plaatsen, gelijk ook een Herderlijk Schrijven slechts twee mogelijkheden van
afkondiging kent: of in een kerk of in een kapel, waarover een rector is aangesteld. De
vergelijking is wat zwakjes, ik geef het toe. Want hoewel ik persoonlijk aan alle eisen voldoe,
die door Rome aan een bisschop gesteld worden, is het met de Beminde Gelovigen in dit
geval zo gelopen, dat er maar één zit te luisteren, en die ene is een regelrechte Faun, een
Bacchant, een late volgeling van Dionysos, op wien tweeduizend jaar wijwater vergeefs zijn
neergedaald, terwijl de Rector hier een uiterst dubieuze figuur is, die met onze Moeder de H.
Kerk geen andere verbinding heeft dan via de dunne draad van een maandsalaris. Trouwens,
de bisschop zelf deugt ook niet, onder ons gezegd, want hij houdt van die twee schavuiten
en denkt: had ik er maar meer van, dan liep ik zelf ook zo niet in de gaten. Het is een raar
stelletje, die drie, en daarom horen ze bij elkaar, dat hebben ze vanaf het eerste moment
gevoeld. Felix, strikt vertrouwelijk, 't wordt me soms te bar. Ik heb eergisteren mijn zusje
bezocht, die non is in Maastricht en daar in een wachtkamer met vijf palmen en zes
heilighartbeelden een hele middag zitten ouwehoeren en de volgende dag zat ik precies in
zo'n wachtkamer in Zundert te zoetekouwen met mijn broer Arnold, die daar Trappist is en
daar achter een kopje thee mij de vijf trappen van het Inwendig Gebed uitlegde. Buiten
scheen de zon en op de straatweg kwamen drie boerenmeisjes gearmd en zingend voorbij,
ze gingen naar het bloemencorso in Zundert, ik werd opeens zo verschrikkelijk treurig en ik
dacht: die kinderen weten niets van al die trappen, ze doen wat de natuur hun ingeeft en op
zulke momenten denk ik ook vaak aan jou, die gewoon bent en lief voor de mensen en van
zoveel dingen houdt, niet om verdiensten te verzamelen voor de hemel, maar zo maar,
omdat je zo bent, dat is de zesde trap en er is geen wachtkamer in de hele wereld, waar
daarover gerept wordt. Je zit niet op te potten voor het hiernamaals, maar leeft
eenvoudigweg naar je aard en wezen, zoals een bloem of een boom, je leeft met je armen
en benen, met je ogen, met je neus, met je handen, met alles wat je bent, waar ook het
verstand bij hoort en wat die jongens van de wachtkamer de "ziel" noemen, maar je isoleert
die mogelijkheden van mens-zijn niet, je laat niets kaal en dor worden, je geeft al die
facetten een kans en bloeit als geheel, ik heb dat altijd een mooi gezicht gevonden. Ik was

altijd blij als ik je zag, omdat ik uit een milieu kom, waar dat niet begrepen wordt en waar iedereen een splinterbestaan leidt, waar altijd gehamerd, gepreekt en gemediteerd wordt over een deel van de menselijke volledigheid, waar iedereen hoog en dun als dàt deel uitgroeit of probeert uit te groeien en de duizenden andere loten en knoppen in zich vermoordt. Je grote prestatie is, dat je, uit Sittard komend, waar ook de godganselijke dag die éénpansmaaltijd geserveerd wordt, naar Rome bent gegaan, waar zoveel meer wegen bijeen komen. Je hebt dat schrale bordje van je afgeschoven, je bent rustig en zonder enige manifestatie opgestaan en gaan aanzitten aan een tafel, waar ook druiven, olijven en sinaasappelen te krijgen zijn en waar niet iedereen met een lang gezicht zit te kieskauwen op de vitaminen van een beloning na de dood. God, hoe haat ik dat en hoe heb ik als kind al gevoeld wat een vreselijke vergissing er met dat royale evangelie bedreven is, hoe alles klein en benauwd werd in de mond van hen, die de woorden van die woedende, bezeten, prachtige Man gingen uitleggen en verklaren. Ik kan me wel voorstellen dat een vreemde, die dit leest, zegt: wat heeft dat nu allemaal met de 75-ste verjaardag van Felix Rutten te maken? Maar jullie beiden weten: alles.

Want dàt is nu net het geheim van je leven: dat het, binnen de mogelijkheden, die je natuur en aanleg te bieden hadden, breed en royaal geleefd is. Je hebt één zonde nooit bedreven, de zonde van de benauwdheid, de verenging, het schriel worden in het bloempotje van één gedachte. Felix, daarom houd ik van jou, dat mag op zo'n dag toch wel gezegd worden, en behalve diepe genegenheid heb ik ook eerbied voor je, omdat je die sprong van het roomse sittard naar het Katholieke Rome op je dooie eentje gemaakt hebt, heel rustig en vanzelfsprekend en zonder erover te leuteren, zoals ik nou doe. Ik ken de kracht, die daarvoor nodig is en ik weet wat het betekent om de argwaan en de verdachtmakingen, die daarvan het gevolg zijn, rustig te incasseren, als een prijs, die nu eenmaal betaald moet worden.

Ik zou willen dat jullie beiden nu een glas met wijn vullen, één glas en dat midden op tafel zet. En dat Felix dan zegt: "Op ons drieën," En dan drinkt hij één derde daarvan op, één derde drinkt Norah en de rest, dat is mijn deel, giet Felix over de stenen van de stoep. Ik ben er dan net zo bij, alsof ik daar lijfelijk aan dat tafeltje zat, want ik geloof in de geest. Over de Alpen heen zal ik het voelen, in dezelfde minuut en op hetzelfde ogenblik, want de vriendschap kent geen afstand. Felix, ik heb op deze dag geen andere wens dan: blijf jezelf.

Je vriend

Woensdag, 25 Juni 1957

(Handtekening van Godfried)

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Een behoorlijk aantal illustraties komt van de drie weblogs van Hans Krol.

Dit zijn:

1 Bomans en Berkenrode (Heemstede) Librarians

2 Godfried Bomans (1913-1971) Gefotografeerd 1 Librarians

3 Godfried Bomans (1913-1971) Gefotografeerd 2 Librarians

De illustraties die afkomstig zijn van weblog 1 zijn aangegeven met B, die van weblog 2 met G1 en de afbeeldingen van weblog 3 met G2.

Foto op de cover: G1

Hoofdstuk 1

De plaque: B	16
Het gezin Bomans in 1918: G1	17
Klassenfoto: G1	18
Bekendmaking KUN: <i>de Gelderlander</i>	21
De in rook gehulde Bomans: <i>Panorama</i> , oktober 1972	26
Godfried en Pietsie 10 jaar getrouwd: erven Bomans.	29
Hou je aan je woord: G1	34
Overlijdensadvertentie Godfried Bomans: G2	36
Godfried Bomansstraat Lichtenvoorde: eigen foto.	38
Bomans en Carmiggelt: G2	56

Hoofdstuk 2

De kerk gaat uit: Martien Coppens	61
Jan kijkt om: Uitgeverij Bosch en Keuning, Baarn	63
Verkiezingsbiljet uit 1921: erven Bomans	68
Begraafnisstoet van mr. Bomans: G1	70
De Antonius van Paduakerk: internet	75
A.L.A.: G1	81
Borromeus de Greeve: internet	91

Hoofdstuk 3

<i>De Dijk</i> : B	100
Abdij Maria Toevlucht: internet	102
Villa Torenlaan 55 Laren (N.H.): geen rechthebbende	107
Abdij Monte Oliveto Maggiore: internet	111
Foto met Lizzy Breman, Daske en Godfried Bomans: G1	116
Zuster Ludovique: Centripress, Bussum	124
Bomans in triplo: erven Bomans	126

Landgoed Berkenrode: B	128
Tekening op muur: G2	134

Hoofdstuk 4

Godfried Bomans als gymnasiast: B	141
De Katholieke Illustratie: internet	142
Huwelijksaankondiging Godfried Bomans en Gertrud Verscheure: B	146
Bomans als sprookjesverteller: G1	150
Titus Brandsma: internet	159
Adriaan Roland Holst ontving op 22 nov. 1968 het erelidmaatschap van Teisterbant uit handen van Godfried Bomans: G1	162
Westerkerk in Amsterdam: internet	170

Hoofdstuk 5

Huiselijk tafereel in de jaren '50: Foto Nico Jesse	182
Stemming over het celibaat: internet	187
Villa Boshof, Parkweg 10 Bloemendaal: G1	190
Walter Goddijn: internet	199
Het slopen van kerkgebouwen: Foto Frits Widdershoven	203
Bomans preekt in Emmaüskerk in Spijkenisse: G2	209
Misje spelen: Uitgeverij Anthos Amsterdam	212

Hoofdstuk 6

Rookbom tijdens huwelijk prinses Beatrix en prins Claus: internet	220
Mgr. Bekkers: internet	225
Bomans' begrafenis: G2	229
Serieuze Bomans: G2	237
Bomans in Israël: G1	241
Bomanssymposium in Utrecht: Foto Cor Verkade	242
Pater Jan van Kilsdonk met Godfried Bomans: G1	248
Cover van <i>In de kou</i> : foto Peter Pennarts	250

Hoofdstuk 7

Het Triniteitslyceum: Drukkerij van het St. Jacobs-Gasthuis Haarlem	260
Grafsteen Godfried Bomans: G2	266

CURRICULUM VITAE

Harry Broshuis werd geboren in Groenlo op 17 mei 1937. Na de mulo ging hij naar de hbs en behaalde in 1955 het diploma hbs-B. Daarna volgde hij de onderwijzersopleiding die hij in 1957 afrondde. Het jaar daarop slaagde hij voor de hoofdakke, officieel geheten de akte volledig bevoegd onderwijzer.

Toen hij in het lager onderwijs werkte, behaalde hij enkele talenaktes. Hij was vervolgens werkzaam in het middelbaar onderwijs. In 1969 kwam hij in het bezit van de middelbare akte Frans en in 1983 slaagde hij voor de middelbare akte Nederlands.

Vanaf 1984 was hij werkzaam in het mbo, het middelbaar beroepsonderwijs, en enkele jaren later in het hbo, het hoger beroepsonderwijs.

Na zijn pensionering volgde hij de universitaire opleiding Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Deze voltooide hij in 2007. Enkele jaren later ging een al lang gekoesterde wens in vervulling: een dissertatie schrijven over de door hem zo bewonderde auteur Godfried Bomans. Hoewel onderzoek naar Bomans' humor, zijn schrijfstijl en zijn sprookjes wellicht gangbare trajecten zouden kunnen zijn, werd gekozen voor een andere studie. Hij was namelijk vooral geïnteresseerd in de verhouding van deze katholiek tot zijn geloof, te meer omdat de Bloemendaalse schrijver in de laatste jaren van zijn leven gekweld werd door veel geloofstwijfels. De Radboud Universiteit Nijmegen bood hem de mogelijkheid hier onderzoek naar te doen.

Tijdens het promotieonderzoek schreef hij in diverse periodieken een aantal artikelen over dit onderwerp en hield hij er verscheidene spreekbeurten en voordrachten over. In 2021 mondde het onderzoek uit in een promotie aan de RUN.

Harry Broshuis is in 1968 getrouwd met Annie Kregting. Het paar heeft drie kinderen, twee zoons en een dochter, en een kleindochter.